جۇك جىڭشۇن

خەلق ئەدەبىياتى ھەققىدە ئۇمۇمىي بايان

(ئالى مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

جوك جىڭۇن

خەلق ئەدەبىياتى ھەققىدە ئۇمۇمى بايان

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىكىم تۇردى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

بىرىنچى باپ ئومۇمى چۈشەنچە.....(1)
بىرىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتى ھەققىدە چۈشەنچە ۋە
ئۇنىڭ دائىرىسى.....(2)
ئىككىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتىن
مەقسەت.....(13)
ئۈچىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە قوللىنىشقا
تېگىشلىك مەيدان، نۇقتىنەزەر ۋە ئۇسۇل.....(32)
ئىككىنچى باپ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي
خۇسۇسىيەتلىرى.....(40)
بىرىنچى بۆلۈم كوللېكتىپچانلىغى.....(43)
ئىككىنچى بۆلۈم ئاغزاكىلىق.....(57)
ئۈچىنچى بۆلۈم ئۆزگىرىشچانلىق.....(65)
تۆتىنچى بۆلۈم ۋارىسلىق خاراكتېرى.....(75)
ئۈچىنچى باپ خەلق ئەدەبىياتى بىلەن
ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى.....(84)
بىرىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتى خەلقنىڭ ئەمگىگى ۋە
تۇرمۇشنىڭ مەھسۇلى.....(85)
ئىككىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتى خەلقنىڭ سىياسىي
كۈرەش ئېلىپ بېرىشتىكى قورالى.....(102)

ئۇچىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتىنىڭ خەلقىنىڭ كۆلىمى.
لىك تۇرمۇشىدىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىقتىدارى.....(106)
تۆتىنچى باپ خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش
ۋە رەتلەش مەسىلىسى.....(123)
بىرىنچى بۆلۈم تارىخىي ئەھۋال.....(124)
ئىككىنچى بۆلۈم ئومۇمى يۈزلۈك توپلاش مەسلىسى....(139)
ئۇچىنچى بۆلۈم ئەينەن خاتىرىلەش.....(147)
تۆتىنچى بۆلۈم ئەستايىدىل رەتلەش.....(153)
بەشىنچى باپ ئەپسانە ۋە رىۋايەت.....(165)
بىرىنچى بۆلۈم ئەپسانە.....(165)
ئىككىنچى بۆلۈم رىۋايەت.....(196)
ئالتىنچى باپ خەلق چۆچەكلىرى.....(235)
بىرىنچى بۆلۈم خىيالىي چۆچەكلەر.....(237)
ئىككىنچى بۆلۈم تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكلەر.....(252)
ئۇچىنچى بۆلۈم خەلق مەسەللىرى.....(278)
تۆتىنچى بۆلۈم خەلق لەتىپىلىرى.....(290)
يەتتىنچى باپ خەلق قوشاقلىرى.....(298)
بىرىنچى بۆلۈم ئەمگەك قوشاقلىرى.....(302)
ئىككىنچى بۆلۈم مۇراسىم قوشاقلىرى.....(314)
ئۇچىنچى بۆلۈم سىياسىي ۋەزىيەت قوشاقلىرى.....(326)
تۆتىنچى بۆلۈم تۇرمۇش قوشاقلىرى.....(339)
بەشىنچى بۆلۈم مۇھەببەت قوشاقلىرى.....(353)
ئالتىنچى بۆلۈم باللار قوشاقلىرى.....(369)
سەككىزىنچى باپ داستانلار ۋە خەلق

ئىپىك داستانلىرى.....(380)
بىرىنچى بۆلۈم داستان.....(381)
ئىككىنچى بۆلۈم خەلق ئىپىك داستانلىرى.....(405)
توققۇزىنچى باب خەلق ماقالىلىرى ۋە
خەلق تېپىشماقلىرى.....(432)
بىرىنچى بۆلۈم خەلق ماقاللىرى.....(432)
ئىككىنچى بۆلۈم خەلق تېپىشماقلىرى.....(462)

بىرىنچى باب ئومۇمى چۈشەنچە

«خەلق ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ئومۇمى بايان» ئالى مەكتەپ ئەدەبىيات پاكولتېتلىرىنىڭ ئاساسلىق نەزەرىيە دەرسلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى — خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىلىرىنى ئۆگىتىش؛ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ خاراكتېرى، ئالاھىدىلىگى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائى تۈرمۇش ھەم ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنى جۈملىدىن رولىنى بىلدۈرۈش؛ ھەرقايسى مىللەت خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ۋە خەلق سەنئەتكارلىرى پائالىيىتىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتىكى ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈش؛ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تۈرلۈك ژانىرلىرى توغرىسىدىكى ئاساسىي بىلىملەرنى ئۆگىتىش؛ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان مۇھىم ئەسەرلىرىنى ئوقۇتۇش؛ شۇنىڭدەك ئىمكانىيەتىنىڭ بېرىچە توپلاش، رەتلەش خىزمىتىنىڭ پىرىنسىپ ۋە چارىلىرىنى ئىگەللىتىشتىن ئىبارەت. بىز مۇشۇنداق ئۆگىتىش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق خەلق ئەدەبىياتىنى بىرقەدەر ئومۇمى يۈزلۈك، سىستېمىلىق ئۆزلەشتۈرۈش، خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ مەلۇم ئىقتىدارىنى دەسلەپكى قەدەمدە ھازىرلاش ھەمدە ئەدەبىيات ۋە تىلغا دائىر بىلىملىرىمىزنى تولۇقلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايمىز.

بىرىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتى ھەققىدە چۈشەنچە ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى

1. خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى.

خەلق ئەدەبىياتى دىگەن نىمە؟ ئۇ ھەقتىكى چۈشەنچە ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى قانداق؟ بۇ، بىز ئۆگىنىدىغان ئاساسلىق مەسىلە، شۇنداقلا خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتى داۋاملىدا، بىز دائىم يولۇقىدىغان مەسىلە. بۇ مەسىلىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، بىز بۇ بۆلۈمدە پەقەت بىر قىسىم ئەڭ ئاساسلىقراق بولغان بىلىملەرنى سۆزلەيمىز. بىز شۇنداق قارايمىزكى، خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى، ئۇ كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئارىسىدا تارقىلىپ، ئاساسەن خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىدىيەۋى ھىسسىياتىنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىستېتىك نۇقتىئىنەزىرى ۋە بەدىئى ھەۋەسلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ، ئۆزىگە خاس بەدىئى ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئىلىمىزدە ئالدىنقى چىن دەۋرىدىن باشلاپلا خەلق ئەدەبىياتىنى يىغىش ۋە خاتىرىلەش ئىشى باشلانغان، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم ژانىرلىرىغا دائىر ناملار، مەسەلەن، «غەزەل»، «قوشاق»، «تەمسىل» ۋەھاكازالار خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن. «شېئىرنامە. ۋېي بەگلىگىنىڭ غەزەللىرى. باغدا شاپتۇل»دا، «كۆڭلۈمدىكى قايغۇ-ھەسرەتنى قوشاققا قېتىپ، ناخشا قىلايمەن» دىيىلگەن. «ئەدەبىيات توغرىسىدا سۆز»دە، «تەمسىل» — «تارقالغان سۆز» دەپ چۈشەن-

دۇرۇلگەن. ئۇنـدىن باشـقا بەزى قەدىمىي كىتاپلاردىمۇ ئۇزلۇكسىز تۇرده خەلق ئەدەبىياتى بايان قىلىنغان. مەسىلەن، «خان بەش يىلدا بىر كۇزەتكە چىقىدۇ..... تەيشى① چىن فېئىنىڭ پەرمانى بويىچە خەلقىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ.» («يوسۇنىنامە. پادىشا قانۇنى») «پادىشا تۆت دەرۋازا ئېچىپتۇ، دانا ئادەملەرنى تەنقىت بېرىشكە ئۇندەيدىغان تۆت تۇغنى تۆت دەرۋازىغا ئېسىپ، بولدىن ئۆتكۇچىلەرنىڭ قوشاقلىرىنى ئاڭلاپتۇ.» («كېيىنكى خەننا ـ مە. جىڭشۇ تەزكىرىسى») «شېئىرنىڭ رغەزەل، دېيىلىشىدىكى سەۋەب، كۆپىنچە ئۇ كوچا غەزەللىرى ئاساسىدا تۇزۇلگەن؛ قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئېيتىشىشى دىگىنىمىز، ھەرقايسىسى بىيىت ئارقىلىق ئۆز مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىش دىگەنلىكتۇر.» (جۇشى «شېئىرلار توپلىمى. كىرىش سۆز») ۋاھاكازالار. ئوخشىمىغان دەۋرلەرنىڭ بۇ ماتېرىياللىرى شۇنى چۈشەندۇرۇدىكى، كىشىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىرى دەپ قاراپ كەلگەن قوشاقلار «كوچا»، «يول»لارغىچە تارقالغان بولۇپ، ئۇ «خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى» ۋە خەلق ئارىسىدىكى قىز ـ يىگىتلەر مۇھەببىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان بىر خىل نەرسە. ئەلۋەتتە، قەدىمقىلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى پىكىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بىر تەرەپلىمە بولۇپ، مۇكەممەل سىستېما يوق ئىدى. بەزىلىرى تېخى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ خەلق ئەھۋالىنى چۈشىنىش نۇقتىسىدىن ئېيتىلغان. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، بولۇپمۇ «4 ـ ماي»نىڭ ئالدى ـ كەينىدە، يەنى يېڭى مەدەنىيەت ھەركىتى داۋامىدا بۇ جەھەتتىكى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى قانات يېيىپ كەتتى. بېيجىڭ داشۆ بىرىنچى بولۇپ «قوشاقلار» ھەپتىلىكىنى ژورنىلىنى تەسىس قىلىپ، يېقىنقى زامان قوشاقلىرىنى توپلىدى، كېيىن

---

① تەيشى ـ خاننىڭ مۇنەججىمى ـ ت.

جەنۇپتىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەر يەنە خەلق ئۆرپ-ئادىتى شۇناسلىق ھەركىتىنى قانات يايدۇرۇپ، خەلق ئۆرپ-ئادىتى شۇناسلىق نۇقتە-سىدىن تۇرۇپ چۆچەك، رىۋايەت، ھىكايە، قوشاقلارنى، بەزى ئەدەبىيات تارىخىغا دائىر ئەسەرلەردىكى خەلق ئەدەبىياتىغا دائىر بايانلار ۋەھاكازالارنى توپلاپ تەتقىق قىلدى. بۇ خىل توپلاش، تەتقىق قىلىش خىزمىتى قەدىمقى زامانىكىگە قارىغاندا يەنمۇ زور قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەش بولۇپ، زامانىۋى پەننىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى، ئەپسۇسكى، بۇ جەھەتتىكى خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغۇ-چىلار تېخى ماركسىزىمنى ئىگەللىمىگەچكە، «خەلق» ۋە «خەلق ئەدەبىياتى»نىڭ خاراكتېرىگە قارىتا سىنىپىي تەھلىل يۈرگۈزەلمەيە-تى. بۇ جەھەتتە گوركى خېلى بۇرۇنلا ماركسىزىملىق ئاساسىي نۇق-تىنىزەرگە ئاساسەن خەلقنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم رولىغا يۇكسەك باھا بەرگەن ھەمدە بۇ خىل نۇقتىنىزەرنى خەلق ئەدەبە-ياتىنى كۆزىتىش ۋە تەھلىل قىلىشتىكى يېتەكچى ئىدىيە قىلغان. ئۇ شۇنداق ھاپلىغانكى، خەلق ئەدەبىياتى «ئاساسەن ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى»①، «خەلق ئەدەبىياتى، ئەمگەك-چى خەلقنىڭ ئەمگەك ۋە ئىجتىمائى تەجرىبىلەر داۋامىدا ئالغان بىلىمنىڭ يىغىندىسى»②. ئېلىمىزدە بولسا، لۇشۈنمۇ 30-يىللاردا مەدەنىيەتنى ئەمگەكچى خەلق ياراتقان دېگەن ئىدىيىنى تەكرار-تەكرار تەشۋىق قىلىپ، خەلق ئاممىسىنى «خەت-ساۋادى بولمىغان

---

① گوركىنىڭ مولىناغا يازغان خېتى ۋە كې بىكىنىڭ «خەلق ئېغىز ئىجا-دىيىتى، توغرىسىدا»دىن ۋە «خەلق ئەدەبىياتى»نىڭ 1969-يىل 5-ئاي-دىكى سانىدىن ئېلىندى.

② گوركى: «ئەدەبىيات گۇرۇپپىسىنىڭ پروگراممىسى»، «خەلق ئەدەبىياتى»نىڭ 1963-يىلدىكى 2-سانىدىن.

يازغۇچى» دەپ ئاتاپ، تەمسىللەرنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىنى كۆرسەتكەن ھەمدە بارلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى تۇپ نىگىزىدىن «ئىستىمالچىلار-نىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى» ۋە «ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى»① دەپ ئايرىغان. لۇشۇننىڭ بۇ خىل ئايرىشى بىلەن گور-كىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجادىيىتى ئىكەن-لىگىنى تەكىتلىشىنىڭ تۇپكى روھى تامامەن بىردەك بولۇپ، ئۇلار-نىڭ شەرھىلىرى خەلق ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى ئۇقۇم ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى مەسىلىسىنى پىرىنسىپ جەھەتتىن ھەل قىلدى. بۇگۈن بىز كۆپچىلىككە ئادەت بولۇپ كەتكەن «خەلق ئەدەبىياتى» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى مۇشۇ مەنىدە چۈشىنىپ ۋە قوللىنىپ، ئۇنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى، «ئىشلەپچىقارغۇچىلار سەنئىتى»نىڭ بىر قىسمى دەپ قارايمىز. بىز ئۇنىڭ بۇ تۇپكى خاراكتېرىدىن ئايرىلغان ھالدا، قارىسىغا مەنا بېرىپ، خەلق ئەدەبىياتىنى پەقەت شەكىل جەھەتتىنلا سۆزلىسەك زادى بولمايدۇ.

2. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسى

ماركسىزىم «ئەمگەكچى خەلق» نىڭ تارىخىي ئۇقۇم، ئوخشاش بولمىغان تارىخىي باسقۇچتا ئۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئىجتىمائى ئەزالىرى زادىلا ئوخشىمايدۇ، دەپ ھىساپلايدۇ. باشلانغۇچ جەمىيەت باسقۇچىدا، جەمىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئەمگەكچى ئىدى. ئۇ چاغدا تېخى يېزىق بارلىقىغا كەلمىگەن، لېكىن تىل ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئاللىقاچان بارلىقىغا كەلگەن ئىدى. ماركس «مورگىننىڭ رەھىمسىز جەمىيىتى» دېگەن كىتابىنىڭ قىسقارتىلمىسى»دا، «ياۋايى-

---

① لۇشۇن: «كونىس بوتكىسى زاۋاللىرى دېگەن شەكىلنى قوللىنىش توغرىسىدا»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى» 6 ـ توم، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى-نىڭ 1973 ـ يىلقى نەشرى، خەنزۇچە 29 ـ بەت.

لىق دەۋرىنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىلا ئىنسانلارنىڭ ئىسىل خۇسۇسىيىتى تەرەققى قىلىشقا باشلىدى.....تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلار تەرەققىياتىنى مۇشۇنچە دەرىجىدە تەرەققى قىلدۇرغان ئىقتىدارنىڭ رولى بىلەن چۆچەك، لەتىپە، رىۋايەت قاتارلىق خاتىرىلەنمىگەن ئەدەبىيات شۇ چاغدىن باشلاپ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان، شۇنىڭدەك ئۇ ئىنسانىيەتكە كۇچلۇك تەسىر كۆرسەتكەن»① دىگەن. لۇشۇنمۇ «بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىز بولغان ئىپتىدائى ئادەملەر»دە ئەمگەك ناخشىسى بولغانلىغى ئۈستىدە توختالغان ھەمدە شۇ ناخشىلارنى ئىيتقۇچىلارنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ «ھە-ھۇچىلار»② دەپ ئاتىغان. ئىپتىدائى مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى دەۋرىدىمۇ يەنىلا ئىپتىدائى جەمىيەت باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بەزى مىللەتلەر بار. ئۇلاردىكى بەزى ھايۋانات توغرىسىدىكى ھېكايىلەر ۋە پانتازىيىلىك ھېكايىلەر خېلىلا تەسىرلىك، ئۇلاردا ئىپتىدائى ناخشا-ئۇسۇل، تەمسىل، تېپىشماق قاتارلىقلار ھەم بارلىققا كەلگەن. بۇ ئىپتىدائى ئەدەبىيات پۈتۈنلەي ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇنى جەمىيەتنىڭ بارلىق ئەزاسى ياراتقان، ئۇ ئومۇم خەلق خاراكتېرىگە ئىگە. كېيىنكى يازغۇچىلارنىڭ يېزىق ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئورتاق مەنبەسى، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى جەمىيەتنىڭ بىردىن-بىر ئەدەبىياتى ئىدى. ئىپتىدائى ئەدەبىيات يالغۇز ئاغزاكىلىق جەھەتتىلا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ئەنئەنىسىنى بەرپا

---

① ماركس: «مورگىننىڭ «قەدىمقى جەمىيەت» دىگەن كىتاۋىنىڭ قىسقارتىلمىسى» .خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1978 - يىلقى نەشرى، خەنزۇچە 54—55 - بەت.

② لۇشۇن: «كونىس بوتكىسى زاۋۇنلىرى، تىل - يېزىق ئەھلى بولمىغان ئادەمنىڭ تىل - يېزىق توغرىسىدىكى پاراڭلىرى»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى» 6 - توم، خەنزۇچە 86 - بەت.

قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ بولۇشتەك بۇ تۈپ خاراكتىر جەھەتتىمۇ سىنىپىي جەمىيەتتىكى خەلق ئەدەبىياتى بىلەن بىردەك بولۇپ، ئۇ ئەڭ دەسلەپكى خەلق ئەدەبىياتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەدەنىيەت سىنىپىي جەمىيەتكە كىرگەندىن كېيىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلدى، ئەمما جەمىيەت ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپقا بۆلۈنگەنلىكتىن، ىېزىقتىن ئىبارەت بۇ قورالنى ئاساسەن ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپ ئۆز قولىدا تۇتتى، شۇنىڭ بىلەن يازما ئەدەبىيات بارا-بارا تەرەققى قىلدى؛ ۋاھالەنكى، جىسمانى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچى كەڭ خەلق ئاممىسى ىېزىقنى ئىگەللەش ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان ھالەتتىمۇ، ئوخشاشلا داۋاملىق تۇرده ئېغىز تىلىنى قورال قىلىپ چۆچەك، رىۋايەت، خەلق لەتىپىلىرى، قوشاق، تارىخىي داستانلار، خەلق داستانلىرى، تەمسىل، تېپىشماق ۋە خەلق تىياتىرلىرى، خەلق ئېيتىشىشلىرى ۋەھاكازالارنى (ئېلىمىزدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئېيتىشىش (ۋايىزلىق) ئەدەبىياتى بار بولۇپ، تۈرى كۆپ، مەزمۇنى بىرقەدەر مۇرەككەپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قىسىملىرى خەلق ئەدەبىياتىغا كىرىدۇ)ئىجات قىلدى ھەمدە تارقاتتى. مانا بۇلار خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ۋانرلىرى. خەلق ئەدەبىياتى سىنىپىي جەمىيەتتە ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، ئۇ ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىپتىدائى دەۋرىدىكىگە قارىغاندا ناھايىتىمۇ كەڭلىگىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماي، بەدىئى شەكىل جەھەتتىمۇ ناھايىتى بېيىدى ۋە كۆپ خىللاشتى. ئىپتىدائى دەۋرده مەيدانغا كەلگەن ۋانرلار داۋاملىق تۇرده تارقالغانلىقى سىرتىدا، يەنە نۇرغۇنلىغان يېڭى ۋانرلار ۋە شەكىللەر بارلىقا كەلدى. ئېلىمىزنىڭ ئۇزۇن داۋام قىلغان فېئودالىق جەمىيىتى ۋە يېقىنقى زامانىدىكى يېرىم

فېئودالليق، يېرىم مۇستەملىكە ھەمىيتىدە خەلق ئەدەبىياتى ئاساسەن دىخانلار، قول سانائەت ئىشچىلىرى، يېقىنقى زامان سانائەت ئىشچىلىرى ۋە جەمىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىن كېلىپ چىقىپ، يېزا ۋە شەھەرلەردە ھەركەت ئېلىپ بېرىۋاتقان خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ كەلدى. ئۇلار يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان خەلق ئەدەبىياتى ژانىرلىرىنى ئىشلىتىپ، كەڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى ئىزھار قىلدى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى ۋە كۈرەش قىلىش پاراسەتلىرىنى توپلاپ ئۆزىنى ئۆزى تەربىيىلىدى ۋە ئۆزىنى ئۆزى خوش قىلىپ كۆڭلىنى ئاچتى. شۇ سەۋەپتىن بۇ دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتى روشەن سىنىپىيلىقتا ئىگە بولۇپ، ھەمىشە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ پەس كۆرۈشى ھەم زىيانكەشلىگىگە ئۇچراپ كەلدى: «سىپايىلار ساراڭغا يېقىن يولاتقىلى بولمايدىغان نەرسە» دەپ قارىلىپ كەلدى. ئەمما خەلق ئەدەبىياتىنى بوغۇپ تاشلاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇ ئۆز-لۈكسىز راۋاجلىنىپ كەلدى ھەمدە ھەرقايسى دەۋردىكى ئىلغار يازغۇچىلارغا ۋە ئەدەبىياتقا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى.

سىنىپىي جەمىيەتتە خەلق ئەدەبىياتى كەڭ ئاممىنىڭ چوڭقۇر قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەنلىگى ئۈچۈن، ھۆكۈمران سىنىپلارمۇ ھەمىشە ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى مۇشۇ خىل ئەدەبىيات شەكىلىدىن پايدىلىنىپ قوغدىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۆكۈمران سىنىپ-لارنىڭ ئىدىيىسى شۇ چاغدىكى جەمىيەتتە ھۆكۈمران ئىدىيە بولغان-لىقتىن، ئەمگەكچى ئاممانى ئۇنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا بولالمايتتى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزىدىكى سىنىپىي چەكلىمىلىك قاتارلىقلار خەلق ئارىسىدا تارقىلىدىغان ئېغىز ئەدەبى-ياتىدا مۇرەككەپ ئەھۋاللارنى پەيدا قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەرگە ئاساسەن كونكرېت تەھلىل يۈرگۈزۈپ،

هۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ساختا نەرسىلىرىنى چىقىرىۋېتىشكە ئەھمىيەت بېرىشىمىز ھەمدە خەلق ئەدەبىياتىدىكى جەۋھەرلەر بىلەن هۆكۈمران سىنىپ ئەدىبىسىنىڭ مەلۇم ئىنكاسلىرى ۋە باشقا قالاق كۆزقاراش-لارنى پەرقلەندۈرۈپ، كېيىنكىسىنىڭ ناچار تەسىرىنى تازىلىشىمىز لازىم.

سوتسىيالىزىم دەۋرىدە ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ناھايىتى نۇرغۇنى يەنىلا خەلق ئاممىسى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرمەكتە. ئىلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مول بايلىغى ساقلانماقتا، بۇ پاكىتلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، خەلق ئەدەبىياتى تولۇپ تاشقان ھاياتىي كۈچكە ئىگە، ئۇ خەلق قەلبىدە تا ھازىرغىچە ياشماقتا. شۇ سەۋەپتىن خەلق ئاممىسى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تۈرلۈك ژانىرلىرىدىن پايدا-لىنىپ، داۋاملىق يېڭى ئەسەرلەرنى ئىجات قىلالايدۇ ۋە خەلق ئەدەبىياتىنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرالايدۇ. ھازىرقى زامانداۋى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم ژانىرلىرى، مەسىلەن، چۆچەك ۋە بىر قىسىم پانتازىيىلىك ھېكايىلەرنىڭ ئىلگىرى بارلىققا كېلىپ مەدەنىي مىراس سۈپىتىدە يېزىلىپ-خاتىرىلەنگەنلىرى ياكى كىشىلەرنىڭ ئېسىدە قالغانلىرى بار. مانا مۇشۇلار ئومۇمەن يېڭى رىيال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەسەرلەرنى قايتا بارلىققا كەلتۈرەلمەيدۇ. ئۇنداق باشقا، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كۆپلىگەن ژانىرلىرى بولۇپ، بۇلار ھىلىمۇ خەلق تۇرمۇشىدا ياشماقتا. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاپ دەۋرىدە، ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆپلىگەن رىۋايەت، ھېكايە ۋە قىزىل قوشاقلار مەيدانغا كەلگەن ئىدى؛ مەملىكىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىن، قوشاقتىن ئىبارەت بۇ ژانىر ھەممىدىن بەك جانلاندى، يېڭى ئەسەرلەر ئۈزلۈكسىز بارلىققا كەلدى. تېخى 1958-يىلدىكى ئىجادىيەت دولقۇنى بارلىققا كەلدى؛ ئۇنداق باشقا يېڭى خەلق

چۆچەكلىرى، لەتىپىلەر، تەمسىللەر، تېپىشماقلار، خەلق تېياتىرلىرى ۋەھاكازالارمۇ ئۇزلۇكسىز بارلىققا كەلدى؛ خەلق ئارىسىدىكى ئېيتىش (مەددالىق) تۇرىگە كىرىدىغان ئەدەبىياتمۇ كونىلىرىدىن يېڭىلىرىنى يارىتىش ئاساسىدا، ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا يەنمۇ زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلدى. قىسقىسى، پۈتۈن مەملىكەت ئازات بولغاندىن كېيىن خەلق ئەدەبىياتى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى.

سوتسىيالىزىم دەۋرىدە، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجتىمائى ئورنى ئۆزگەردى. ھازىر ئۇلار يېزىق ۋە تۇرلۇك پەن-مەدەنىيەت بىلىملىرى ۋە ئەدەبىيات شەكىللىرىنى تامامەن ئىگەللەش شارائىتىغا ئىگە بولدى؛ يەنە بىر جەھەتتە، بۇگۈنكى يازغۇچىلىرىمىزمۇ ئىنقىلاپتىن بۇرۇنقى كونا زىيالىلارغا ئوخشايدۇ. ئۇلار كەڭ خەلق ئامىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، خەلق ئەدەبىياتىنى ئاكتىپلىق يوسۇندا ئۇگىنىدۇ، مەدەنىيەتنى مىللىلاشتۇرۇش، ئاممىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ بىر قىسمىغا تەۋە دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا، بۇگۈنكى كۈندىكى يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئەدەبىياتى بىلەن خەلق ئەدەبىياتى گەرچە ئوخشاش بولمىغان ئەنئەنە، ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىككى خىل ئەدەبىيات بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ ھەمدە مۇشۇ ئاساستا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، بىز سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىنى بېكىتكەندە ۋاقتىتا، بەزى يېڭى بىلىملەرگە ئىگە بولماسلىق بولمايدۇ.

بىرىنچىدىن، سوتسىيالىزىم دەۋرىدە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادچىلىرى ئاساسەن كەڭ ئىشچىلار، دىخانلار، ئەسكەرلەر ۋە باشقا ئەمگەكچى ئامما، شۇنىڭدەك ئامما بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلىدىغان بەزى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى. ھازىر خەلق ئەدەبىياتى بۇرۇن-

قىدەكلا ئىشچى-دىخانلار ئاممىسى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ، ئىشچى-دىخانلار دۆلەتنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلانغانلىغى، سوتسىيالىزىم كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر ئورناشقانلىغى، خەلق مەدەنىيەتنى ئىگەللىگەنلىگى ئۈچۈن، يېڭى خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇنى جەھەتتە بۇرۇنقى زاماندىكى خەلق ئەدەبىياتىغا ئوخشىمايدۇ. بولۇپمۇ ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە يېڭى قىياپەت بارلىققا كەلدى.

ئىككىنچىدىن، خەلق ئەدەبىياتى ئەزەلدىن كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا تارقالغان. بۇگۈنكى كۈندە ئەمگەكچى ئاممىنىڭ بىلىم بارغان يېڭى خەلق ئىجادىيىتى ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ئېغىز ئىجادىيىتى بولۇپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقالماقتا. بۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تونۇش-لىق ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى كەسكىن سىنىپىي كۈرەش مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ھازىر ئەمگەكچى ئاممىنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغاندا، يېزىقنى قورال قىلىپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى ئۇسۇلى ۋە بەدىئى شەكلىنى قوللىنىپ يازسا بولىۋېرىدۇ. بۇ خىل ئىجادىيەت ئاممىنىڭ ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقالغان ھامان، ئۇلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشىدۇ، شۇنداقلا ئۇ خەلق ئەدەبىياتى بولىدۇ. بەزى ئىشچى-دىخانلار ئاممىسىنىڭ ئادەتتىكى يازغۇ-چىلارنىڭ ئەدەبىي شەكلىنى قوللىنىپ يېزىقچىلىق قىلىشىغا كەلسەك، ئۇلار پەقەتلا يازما شەكىلدە ئىلان قىلىنىدىغان ئادەتتىكى ئاممىنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، خەلق ئەدەبىياتى ئەمەس. سوتسىيالىزىم دەۋرىدە ئاممىنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن يېڭى خەلق ئەدەبىياتى بىر ئۇقۇم ئەمەس، بۇ ئىككىسى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىسىمۇ، ئەمما ئارىلاش-تۇرۇۋۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى زىيالىلار ئەمگەكچى خەلق دائىرىسىگە كىرىدۇ، ئەمما نۆۋەتتە جىسمانى ئەمگەك بىلەن ئەقلىي

ئەمگەكنىڭ پەرقى يەنىلا مەۋجۇت بولغانلىقتىن، زىيالىلار تۇرمۇش، خىزمەت، مەدەنى تەربىيىلىنىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئادەتتىكى ئىشچى-دېخانلار ئاممىسىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ بىر-قەدەر كۆپرەك ئۇچرىشىدىغانلىرى يەنىلا كەسپىي يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىياتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ خەلق ئەدەبىياتى شەكلىنى قوللىنىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش شارائىتى تېخىمۇ بار. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىستېتىكىلىق تەلىۋىگە ئۇيغۇن كېلىدىغانلا بولسا، ئۇ خەلق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ. مەلۇم دائىرىدىكى ئامما ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەر ئوخشاشلا خەلق ئەدەبىياتى ھىساپلىنىدۇ. لېكىن ئومۇمى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ خىل ئىجادىيەت ناھايىتىمۇ ئاز.

قىسقىسى، يېڭى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىنى بېكىتكەن چاغدا، ئۇنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت خاراكتېرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئۇنى خەلقنىڭ رېئال تۇرمۇشى ۋە ئېدىيۆي ھېسسىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەزمۇنغا ئىگە قىلىشنى تەلەپ قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە بۇ خىل ئىجادىيەتتە ئاممانىڭ ئوقۇشقا ۋە ئاڭلاشقا ئامراق خەلق ئەدەبىياتى شەكلىنى قوللىنىپ، ئاممىنىڭ ھوزۇرلىنىش ئادىتىگە ماسلىشىش، ئامما ئارىسىدا ئېغىز-دىن-ئېغىزغا تارقىلىدىغان قىلىشنى تەكتىلەش زۆرۈر. بۇ تارىخ شەكىللەندۈرگەن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىگى. ئۇ مانا مۇشۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈنلا، ئۇ ئادەتتىكى يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىياتىدىن پەرقلەندۈرۈلگەن.

ئىككىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشنىڭ مەقسىتى

1. خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىپ، خەلقنىڭ تارىخىنىڭ ياراتقۇچىلىرى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت نۇقتىنىنەزەرنى كۆچەيتىش.

ئېلىمىزدە خەلق ئەدەبىياتى ئىشلىرى مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇنقى ئون يەتتە يىلدا خېلى راۋاجلانغان ئىدى، لېكىن لېنىن بىياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» قۇتۇرغان ئون يىل ئىچىدە ئۇ مىللى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە زور ئاپەتكە ئۇچرىدى. ئۇلار «تالانت ھەممىنىڭ قىلىدۇ نەزىرىيىسى»نى ھەدەپ تەرغىپ قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىنى يارىتىۋاتقۇچىلار ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلدى. خەلق ئەدەبىياتىنى «فېئودالىزىم، كاپىتالىزىم ۋە شيۇجېڭجۇيىنىڭ قارا مېلى» دەپ ھاقارەتلەپ، ئاممىنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىشىغا يول قويمىدى، خەلق قوشاقچىلىرى ۋە خەلق ئەدەبىياتى خىزمەتچىلىرىگە زەربە بەردى ۋە ئۇلارنى نابۇت قىلدى. خەلق ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى، خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورۇنلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى... بۇلارنىڭ بارلىغى ئۇلارنىڭ خەلقنى ۋە خەلقنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆچ كۆرۈشتەك فېئودالىزىق، فاشىستىك خاراكتېرىنى تولۇق ئاشكارىلايدۇ. ھازىر لېنىن بىياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» گەرچە تارىخنىڭ ئەخلەت دۆۋىسىگە سۈپۈرۈپ تاشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇ خىل فېئودالىزىق مەدەنىيەت مۇستەبىتلىكى ئىدىيىسىنى، ئىدىيالىستىك ۋە مېتافىزىكىلىغىنىڭ زەھەرلىرىنى يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا تازىلاشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇ بىزنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىدىيە سېپىدىكى مۇھىم بىر ۋەزىپىمىز.

ئالى مەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات پاكولتېتلىرى تۆتىنى زامانىۋىلاش-تۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان تېل خىزمىتى كادىرلىرىنى، ئوقۇتقۇچىلارنى، ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرىنى، پەن-تەتقىقات خادىملىرىنى تەربىيەلەشتىن ئىبارەت ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلاردا تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىسىنەزەرنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇپ، خەلقنى قىزغىن سۆيۈشتەك ئىدىيەۋى ھېسسىياتنى يېتىشتۇرۇش لازىم. ئەلۋەتتە، بۇ خىزمەتنى ئاساسەن ماركسىزىمنى ئۆگىتىشكە ۋە ئىجتىمائى ئەمەلىيەتكە تايىنىپ ئورۇنلاشقا توغرا كېلىدۇ، ئەمما ھەر خىل كەسىپىي دەرسلەرمۇ بۇ جەھەتتىكى مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ. بولۇپمۇ «خەلق ئەدەبىياتى»غا ئوخشاش مۇنداق دەرسلەر ئەمەكچى خەلقنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى ئۆگىنىشنى دۇيىشىڭ قىلىشى، بۇ جەھەتتە رولنى جارى قىلدۇرۇشى كېرەك ۋە بۇنىڭغا شەرت-شارائىتىمۇ بار. ئۆز ۋاقتىدا گوركى قاتتىق غەزەپ بىلەن مۇنداق دېگەن: «ئەمەكچى خەلق تارىخنى يارىتتى، لېكىن ئۇلار تارىخنى خاتىرىلىيەلمىدى، تارىخنى يازغۇچىلار ئۆزلىرىنى ئۆچ كۆرىدىغان باشقا بىر سىنىپنىڭ كىشىلىرى بولدى. مۇشۇ ئەڭ ئاددى سەۋەپ تۈپەيلى تارىخنى يارىتقان، ئىبغىر ئىش قىلىدىغان ئىشچىلار تارىخىي كىتابلاردا گايىدا بەزى كىشىلەر تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنىغان بولسىمۇ، لېكىن ھامان ئىسيانچىلار، ياخشىلارنىڭ راھەت، تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە توسقۇن بولغۇچى بۇزۇقلار دەپ قارالدى. ماددى مەدەنىيەتنىڭ يارىتقۇچىلىرى بولغان دېخانلار ۋە ئىشچىلار تارىخ بابىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى.»①

---

① گوركى: «ئىزا تارىخى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1978 - يىلقى نەشرى، خەنزۇچە 151 - بەت.

بىز چوقۇم پۈتۈنلەي ئاستىن - ئۈستۈن قىلۇېتىلگەن بۇ خىل نۇقتىئە-نەزەرنى تازىلاپ، خەلقنىڭ «تارىخنى يارىتقۇچىلار» ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت ئەسلى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرىمىز، خەلقنىڭ مەدەنىيەتنى ئىجات قىلغانلىغىدىن ئىبارەت پاكىتلار بىلەن ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلارنىڭ خەلق ئاممىسىنى ۋە خەلق ئەدەبىياتىنى پەس كۆرۈشتەك بارلىق ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسىگە كۈچلۈك رەددىيە بېرىمىز؛ خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش پائالىيىتى ئارقىلىق خەلقنىڭ جاسارىتىنى ئۆستۈرۈپ، خەلقنىڭ يالغۇز ماددى بايلىق يارىتقۇچىلارلا ئەمەس، بەلكى يەنە مەنىۋى بايلىق يارىتقۇچىلار ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت نۇقتىئىنەزەرنى كۈچەيتىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىغا قەتئى تايىنىپ، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئورۇنلاش ئىرادىسى ۋە ئىشەنچىنى تۇرغۇزىمىز ۋە چىڭىتىمىز.

2. خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىپ، خەلقنىڭ ئىدىيىسى ۋە بەدىئى قىلىش ئۇزۇق ئۆزلەشتۈرۈش.

خەلق ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى بىلەن خەلق تارىخنى يارىتقان دېگەن بۇ تارىخىي ماتېرىيالغا تۇرغۇنلۇقنىڭ توغرىلىغىنى، ئۇنى ئۆگىنىشنىڭ خەلققە بولغان تۇنۇشمىزنى توغرىلاشتا زور ياردىمى بولىدىغانلىغىنى جانلىق يوسۇندا ئىسپاتلاپلا قالماي، بەلكى ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ نادىر ئىجادىيىتى مۇنبىرى ئارقىلىق بىزنى مول ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى ئوزۇق بىلەن تەمىن ئېتىتى.

(1) خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەھمىيىتى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئىجاتچىلىرى كەڭ ئەمگەكچى خەلق، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى جەمىيەت ئېھتىياجلىق بولغان ماددى تۇرمۇش ماتېرىياللىرىنى يارىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەنىۋى ئىجادىيەتنىڭ

بۇلىغىمۇ بولدى. خەلق ئەدىبىياتتىدا كىشىلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا كەلكۈن ۋە باشقا تەبىئى ئاپەتلەر ئۈستىدىن قانداق غەلىبە قىلغانلىغى، قورال - جابدۇقلارنى قانداق ياسىغانلىغى، دورا ئۆسۈملۈك-لىرىنى قانداق تاپقانلىغى، ھايۋانلارنى قانداق ئۇگەتكەنلىگى... ۋە-ھاكازالار توغرىسىدا چۆچەك ۋە رىۋايەتلەر توقۇلغان؛ ئەمگەك ماھىرلىرىنىڭ ئاجايىپ ھۈنەرلىرىگە ئاپىرىن ئوقۇلۇپ، ئۇلار ئەۋلىيالار قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلغان؛ كىشىلەر ناخشىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەكىگە جۆر قىلغان، ئۇسۇل ۋە تىياتىرلار ئارقىلىق، ئەمگەك ھاياتىنىڭ مەنزىرىسىنى ئىپادىلىگەن، يەنە ھەكمەتلىك سۆزلەر بىلەن ئۆزلەرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەن...؛ خەلق ئەدەبىياتى يالغۇز ئەمگەكنى تېما قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەمگەك ۋە تۇرمۇشنى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا ئىپادىلەيدۇ. ئومۇمەن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەكچانلىغى ۋە ئەمگەك سۆيۈش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىدە زارلىنىش - ئاغرىنىشلارمۇ ئۇچرايدۇ، بۇنى ئاساسەن ئۇلارنىڭ يىل بويى جاپالىق ئىشلەپمۇ ھاسىلاتقا ئىگە بولالمىغانلىغى كەلتۈرۈپ چىقارغان. كىشىلەر ئەزەلدىن ئەمگەكنىڭ ئەھمىيىتىدىن شەكىلەنمىگەن. بولۇپمۇ دېخانلارنىڭ تەمسىللىرىدە ئۇلار ئۆز ئەمگىگە نىسبەتەن قايناق ھېسسىياتقا تولغان بولىدۇ. خەلق ئەدەبىياتىدا يەنە كىشىلەر دائىم «ھۈنەرۋەنلىشىش» ئىدىيىسىنى رىۋايەت ۋە چۆچەك شەكىلىدە ئىپادىلىگەن. ئۇلار ياغاچتىن ئۇچىدىغان قۇشلارنى ياساشنى، ئەمگەك قىلالايدىغان ياغاچ ئادەملەرنى ھەققى ئادەملەرنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى؛ جېنى بار رەسىملەرنىڭ بولۇشنى، يەر ئاستىدىكى ئاۋازنى ئاڭلىيالايدىغان قۇلاقنىڭ، مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكىنى كۆرەلەيدىغان كۆزنىڭ بولۇشىنى... خىيال قىلىشقان، ۋەھاكازالار. ئۇلار بۇ ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرالايدىغان غايەت زور ئىمكانىيىتىنى تولۇق مۇئەييەنلەش-

تۇرگەن. ئەلۋەتتە، بۇگۈنكى كۈندە پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى قەدىمقى زامان خەلق ئەدەبىياتىدىكى ھىلىقىدەك خىياللاردىن ناھايىتى زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى، لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن خەلقنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتىپ قويغىنى يوق. بىز قەدىمقى زامان كىشىلىرىمىزنىڭ ئەڭكە بولغان قىممەتلىك ھېسسىياتى ۋە ئاجايىپ-غارايىپ تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن تونۇشلۇق، بىز قەدىمقىلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنماسلىقنى، ئېزىلمەسلىكنى ئىزلەيدىغان «جەننەت» ناملىق ئەسەرگە ئوخشاش ئەسەرلەرنى ئۇگەنگىنىمىزدە، بۇ ئەسەرلەر بىزنى بۇگۈنكى سوتسىيالىستىك ئىشلارنى تېخىمۇ قەدىرلەيدىغان قىلىدۇ ۋە بىزنىڭ ھەسسىلەپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنى ئىگەللەشىمىزگە ئىلھام بېرىدۇ. يېڭى خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىگە كەلگەندە، بۇ ئەسەرلەردە خەلقنىڭ خوجايىنلىق پوزىتسىيىسى بىلەن ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئەمگەك قىلىش روھى مەدھىيىلەنگەن، ئۇنىڭ تەربىيە ۋە ئىلھام بېرىش رولى ئۇستىدە كۆپ توختىلىشىمىز ھاجەتسىز بولسا كېرەك.

سىنېمىي كۆرەش ئاساسىي تېما قىلىنغان خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دېموكراتىيىگە ۋە ئىنقىلاۋىي روھقا باي بولغان جەۋھىرىي قىسمى. بۇ خىل ئەسەرلەر سىنېمىي جەمىيەت تارىخىنىڭ ئەينەن تەسۋىرى، ئەمگەكچى خەلق ئۆزلىرىنىڭ قان ۋە ياشلىرى بىلەن يېزىپ چىققان داستانلار بولۇپ، ئۇ بۇرۇندىن تارتىپ ئاممىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىش رولىنى ئويناپ كەلدى، ھازىرمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق. ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش يىللىرىدا يولداش ماۋ زېدۇڭ «ئىزوف مەسەللىرى» ئىچىدىكى دېخان بىلەن يىلان ھېكايىسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، پۈتۈن پارتىيىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ماھىيىتىنى تولۇق تونۇۋېلىشقا تەربىيىلەپ،

كىشىلەرنى يىلانغا ئوخشايدىغان ياۋۇز ئادەملەرگە ئىچ ئاغرىتماسلىققا ئۇندىگەن. ھازىرمۇ بىز يەنىلا خەلقنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدا ئىپادە-لەنگەن ئەقەل-پاراسىتىنى قوبۇل قىلىپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئېزىلىشكە ۋە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۈرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرۇشقا مۇھتاجمىز. خەلق ئەدەبىياتىدا ئەزەلدىن يۆڤېي، چى جىگۇاڭ، جېك چىڭگۇك قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمانلار مەدھىيە-لەنگەن، چىن خۇيغا ئوخشاش ۋەتەن خائىنلىرى تىللانغان ۋە جازا-لانغان، بىز مۇنداق ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا داۋاملاشتۇرۇشىمىز كېرەك.

خەلق ئەدەبىياتى ئېلىمىز خەلقنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلىتىنى جارى قىلدۇرۇش جەھەتتىمۇ بىزنى مول ئۇگىنىش ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەيدۇ. خەلق ئەدەبىياتى تارىختىن بۇيان ئومۇم ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇنتۇيدىغان، ئامما ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىدىغان، نامراد ۋە ئاجىزلارغا خەيرىخاھلىق قىلىدىغان، ئېزىلىشكە قارشى تۇرىدىغان شەخسلەرنى مەدھىيىلەپ كەلدى. دايۇينىڭ سۇنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ئۆز ئۆيىنىڭ ئالدىدىن ئۆچ قېتىم ئۆتۈپمۇ ئۆيىگە كىرمىگەنلىگى، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرمەكتە؛ باۋۇگۇڭ ئەنزىگە خالىس ھۆكۈم چىقىرىدىغان، قانۇنىنى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلدىغان، قىلچىمۇ يۈز-خاتىرە قىلمايدىغانلارنىڭ ئۇلگىسى سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ناھايىتى يۇقۇرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ كەلدى. خەلق ئەدەبىياتىدا، ئومۇمەن ئىشچان، سەمىمى، سادىق، ئىتتىپاقلىقنى تەكىتلەيدىغان، كوللېكتىپقا ئېتىۋار قىلىدىغان.... ئىدىيىۋى خسلەتلەرمۇ مۇئەييەنلەشتۇرۇلىدۇ؛ سۆزى بىلەن ھەركىتى ئوخشاش بولمايدىغان، باشقىلارنىڭ زىيىنى ھىساۋىغا ئۆزىنى بېيىتىدىغان، ئاچكۆزلۈك قىلىدىغان، ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان قىلىقلار ۋەھىمسىز ھالدا مەسخىرە قىلىنىدۇ ۋە پاش قىلىنىدۇ.

فېئودالليق جەمىيەتتىكى خەلق ئەدەبىياتىدا فېئودالىق ئەخلاق ۋە نىكا تۈزۈمىگە قاتتىق قارشى تۇرۇلدۇ، كېلىننىڭ خارلايدىغان، قېينىئانا ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ بەختسىگە ئولتۇرىدىغان ئاتا-ئانىلار ھەمىشە دېگۈدەك تەنقىت ۋە قاغىشقا ئۇچرايدۇ، لېكىن ئامما بۇنىڭلىق بىلەن نورمال ئەخلاقىي قائىدىلەرنى ئىنكار قىلىۋەتكىنى يوق، «خوتۇن ئالغاندىن كېيىنلا ئاتا-ئانىسىنى ئۇنتۇپ كېتىدىغان» بەزى ياشلار نۇرغۇن ناخشا-قوشاقلاردا مەسخىرە قىلىنغان. بۇ ئارقىلىق كىشىلەر يۇمۇرلارغا قىزىقىش بىلەن بىللە تەجرىبە-ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىشقا دەۋەت قىلىنغان. ئومۇمەن بۇلارنىڭ بارلىغى ئۇزۇن مۇددەتلىك تۇرمۇش سىنىغىدىن ئۆتكەن، كىشىلەر ھەركىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان ئەخلاقىي قائىدىلەر ۋە ئەخلاق كۆزقاراشلار بولۇپ، مۇنداق پايدىلىق ئىدىيەۋى ئۇزۇقنى قوبۇل قىلىش بىزنىڭ كوممۇنىستىك ئەخلاقىي-پەزىلەتنى يېتىشتۇرۇشىمىزدىكى مۇھىم تەرەپ.

(2) خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىلىك جەھەتىدىمۇ، ئوخشاشلا ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدىغان نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەر بار.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ شەكلى ئادەتتە ناھايىتى ئاددى ھەم جانلىق بولۇپ، ئامما بىرقەدەر ئاسان قوبۇل قىلالايدۇ. لېكىن، خەلق ئەدەبىياتىدا غايەت كاتتا ۋە ئۇزۇن ئەسەرلەرمۇ يوق ئەمەس، مەملىكىتىمىزدىكى كۆپلىگەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇن داستانلىرى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ھەجمى جەھەتتە دۇنياداكەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، زاكزۇلارنىڭ «گېسار» داستانى بىر مىليون مىسرا غا يېتىدۇ؛ قىرغىزلارنىڭ «ماناس» داستانىمۇ نەچچە يۈز مىڭ خەتلىك چوڭ ئەسەر بولۇپ، بۇلار پۈتكۈل جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدا شانلىق سەھىپىلەرنى ئىگەللەيدۇ. خەنزۇلارنىڭ ناخشىلىق سۆز (بېيىت) ئېيتىشىشلىرىدىمۇ ئوخشاشلا سەنئەتكارلارنىڭ ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا توپلىغان بەدىئى ئەسەرلىرى بار. گەرچە خەلق

ئەدەبىياتىدىكى نۇرغۇن ئەسەرلەر مەلۇم بىر ۋاقىتتا، مەلۇم بىر كونكرىت ئېھتىياجغا ئۇيغۇنلىشىش يۈزىسىدىن بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، پىششىق بولمىغاچقا، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ناھايىتى تېزلا يوقاپ كېتىدۇ. لېكىن، بۇ پەقەت بىر جەھەتتىكى ئەھۋال بولۇپ، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، خەلق ئەدەبىياتىدىكى بەزى ئەسەرلەر جەمىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان زىددىيەتلەرنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، كەڭ ئامما كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىلەر ۋە غايىلەرنى ئىپادىلىگەن؛ ئۇلار ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر داۋامىدا تارقىلىپ، كەڭ رايونلار ھەمدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ياقتۇرۇشىغا مۇيەسسەر بولغان ۋە ھەر خىل ئەدەبىيات-سەنئەت شەكىللىرىگە ئارقىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن. خۇددى پادىچى يىگىت بىلەن توقۇمچى قىز، مېڭ جياڭنۈي، لۇبەن، لياڭ سەنبو بىلەن جۇ يىڭتەي، كۇلرەڭ بۆرە قاتارلىقلار توغرىسىدىكى رىۋايەت ۋە چۆچەكلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق. ئۇزاق مۇددەت تارقىلىش جەريانىدا، ئۇلار ئىدىيەۋىلىك ۋە بەدىئىلىك جەھەتلەردە بارغانچە نۇلۇقلىنىپ، بىر خىل «مەڭگۈلۈك سېھرىي كۈچ»كە ئىگە بولغان. «ئۇنىڭ ماھىيىتى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆزگەرمەيدۇ، ھەمدە ئۇلارنى ئۆزىنىڭ نەرسىسى قىلىۋالىدۇ.»① شۇنداق قىلىپ ئۇ بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ مۇھىم تەشكىلىي قىسمىغا ئايلانغان.

خەلق ئەدەبىياتى ئاددىي، جانلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ، مول ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، روشەن، جانلىق ۋە غايەت زور يېغىنچاقلىققا ئىگە ئوبرازلار ۋە تېپىلارنى يارىتىشقا

---

① ئېڭىلس: «گېرمانىيەنىڭ خەلق رىۋايەتلىرى»، «ماركس، ئېڭىلس سەنئەت تۈغرىسىدا» 4 - توم، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1966 - يىلقى نەشرى، خەنزۇچە 406 - بەت.

ئەپـلىك. ئىلىـمىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتىـدىكى، مەسىلەن، كـۇاپۇ، دايۇي، جىڭ ۋەپي، يۇي گۇڭ، لىۇسەنـجيې، خـۇا مۇلەن، ئاسـما، ئەپەندى، ۋۇسۇڭ، شۇنگـدەك يۇقۇرىـدا تىلـغا ئىلىنـغان گىـسار، ماناس، لۇبەن، مىڭ جيائـنۇي قاتارلىقـلارنىڭ ھەممـسى مەشـھۇر تىپىك شەخسلەر، ئۇلاردىن قالسا، كونكرىت ئىسمى باشـقا-باشـقا، لېكىن ئەقىل-پاراسىتى بىلەن نام چـىقارغان يىللىقـچىلار، چـۆەر ئايالىار قاتارلىقلارمۇ بار، بۇلار مەلۇم تىپىكـلىككە ئىگە. بۇ شەخـسلەر ئىچـىدە بەزىـلىرى ئۇزۇن داستانـلاردا (خەلق داسـتانـلىرى، مەددالـىق قاتارلـىقـلاردا) يارىتىلـغان، بىراق يەنە بىرمۇنچـىلىرى قىسقا چۆچەك، رىۋايەت ۋە ھىكايىلەردە يارىتىلغان. شۇنداق بولغاچقا، بەزى قىممەتلىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىـجات قىلىش داۋامىدىكى تەجرىبىلىرىنى ئوبدان ئۇگىنىشىمىز ۋە يەكۈنلىشىمىز لازىم.

كونا زاماندا، ئەمگەكچى خەلق مەدەنىـيەتنى ئىگەلـلەش ھوقۇقـىدىن مەھرۇم قىلىنغاچقا، ئۇلارنىڭ مۇتـلەق كـۆپ سانىدىـكىلىرى ساۋاتسىز ئىـدى، بۇ، ئۇلارنىڭ ئىجادىـيەت بىلەن شۇغۇلـلىنىـشىغا پايدىسىز بىر شارائىت ئىدى. لېـكىن، بۇ نەرسە ئۇلارنى قورقـتال-مىدى، ئۇلار ساۋاتسىز بولسا ئادەت تىلى ئارقىلىق ئىجات قىلـدى، ۋاھالەنكى، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتـىنىڭ قانۇنـىيىتى بار، بۇ خىل قانۇنىيەتنى يالغۇز مەدەنىيەت سەۋىيـسى يۇقۇرى بولغانـلارلا ئىگەللىگەن ئەمەس، ساۋاتسىز ئەمگەكچىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئەمىلىيىتى داۋامىدا، بەدىئى ئىجادىيەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگەللەپ ئالغان، پۈتكۈل ئەدەبىيات سەنئەتنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، بەزى ئەدەبىيات-سەنئەت ئىـجادىيىتـىنىڭ قانۇنىيەتـلىرى، ئالـدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىجادىـيەت ئەمىلىيـىتـىدە جارى بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن، ئەدەبىيات-سەنـئەت ئىجادىيـىتىدە ئوبرازلىق تەپەككۇر بولىدۇ. ئوبرازلىق تەپەككۇر ئىچـىدە، تەسەۋۋۇر ئىنـتايىن

مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ خىل تەسەۋۋۇرنىڭ كۈچى ئادەملەرنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرىشى داۋامىدا راۋاجلانغان ھەمدە ئالدى بىلەن ئىپتىدائى چۆچەكلەر ۋە پانتازىيىلىك ھىكايىلەردە ئىپادىلەنگەن. گورئى شۇنداق قارايدۇكى، ئادەمنىڭ «تونۇشى» ۋە «تەسەۋۋۇرى» ئىككى خىل قۇدرەتلىك ئىجادىي كۈچ. ئاددىلاشتۇرۇپ ئېيتساق: «بىلىش ـ تەپەككۇر قىلىش دىمەكتۇر. تەسەۋۋۇر ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا، دۇنيا ئۇستىدە تەپەككۇر يۈرگۈزۈش دىمەكتۇر. لېكىن، بۇ ئاساسەن ئوبراز ئارقىلىق تەپەككۇر قىلىنىدۇ. مانا بۇ بەدىئى تەپەككۇر قىلىش دېيىلىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى: تەسەۋۋۇر ـ تەبىئەتكە ئاتا قىلىنغان ئىستىخىيىلىك ھادىسىلەر بىلەن شەيئىلەرنىڭ ئادەملەرنىڭ پەزىلىتى، سەزگۈسى ۋە ھەتتاكى غەرىزىدىن ئىبارەت ئىقتىدارى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.»[1] گوركى بۇ يەردە ئېيتقان تەسەۋۋۇرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئوخشاشلا قەدىمقى زامان رىۋايەتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى. قەدىمقى چۆچەكلەرنىڭ كۆپىدە تەبىئەت كۈچى ئوبرازلاشتۇرۇلۇپ، تەسەۋۋۇر داۋامىدا ئادەمنىڭ تەبىئەتتىنمۇ بەكرەك قۇدرەتلىك بولۇشىنى ئارزۇ قىلىش غايىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. چۆچەكلەر، خەلق رىۋايەتلىرى ۋە بەزى ھىكايىلەردىكى تەسەۋۋۇر ۋە خىياللار خەلق ئەدەبىياتىدىكى غايەت زور بىر ئىجادىيەت بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتتا رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش، غايىنى ئىپادىلەشتىكى بىپايان زىمىننى ئېچىپ بېرىش بىلەن تارىختىن بۇيان يازغۇچىلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغاپ كەلدى.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىياتتىكى يەنە بىر تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئېڭى شەكىلنى ئىجات قىلىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇزلۇكسىز

---

① گوركى: «يېزىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگەنلىگىم توغرىسىدا»، «دېسەر-تاتسىيە ئىلمى»، خەنزۇچە 16 ـ بەت.

هالدا ئەدەبىياتقا يېڭى زېمىن ئېچىپ بەردى. خەلق ئاممىسىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت شەكلى جەھەتتىكى ئىجادىي كۈچى كىشىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرىدۇ. بولۇپمۇ تىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ بىزنىڭ خەلق تىلىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

خەلق ئەدەبىياتىدا خەلق ئاممىسى جانلىق تىل ئىشلىتىدۇ. بۇ خىل تىل ئەسلىدە ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇ ئىجادىيەت داۋامىدا يەنە تەكرار پىششىقلىنىدۇ ۋە تاللىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مىللى تىلنىڭ ئىسىل خۇسۇسىيىتى يەنىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. شۇڭا كىلاسسىك يازغۇچە-لارنىڭ ناھايىتى كۆپلىرى ئانا تىلىنى خەلق ئەدەبىياتىدىن ئۆگىنىش-كە ئەھمىيەت بەرگەن. پۈشكىن ياش يازغۇچىلارغا مۇنداق دېگەن ئىدى: «خەلقنىڭ كۈندىلىكى ئاددى تىلىغا زەڭ قويۇڭلار»، «سىلەر بۇ تىلدىن ژورناللاردىن ھەرگىز تاپالمايدىغان نەرسىلەرنى ئۆگىنە-لەيسىلەر، ئورۇس تىلىنىڭ بايلىقلىرى بىلەن تەلتۆكۈس تونۇشۇش، قەدىمقى زامانىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرى، ھېكايىلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىش تامامەن زۆرۈر؛.....پۈقرالارنىڭ ئېغىز تىلىنى بەكمۇ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ؛ ياش يازغۇچىلار، پۈق-رالارنىڭ چۆچەكلىرىنى ئوقۇش ئارقىلىق ئورۇس تىلىنىڭ ئىپادە-لەش ئىقتىدارىنى چۇشىنىڭلار.»①

ئاددى، ئىخچام، ئوبرازلىق بولۇش خەلق ئەدەبىياتى تىلىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىگى. ئەينەنلىك ـ چىنلىق خەلق ئەدەبىياتىنىڭ جېنى. «يالغان شائىر بولىدۇ، لېكىن يالغان قوشاق بولمايدۇ.»②

---

① «پۈشكىن ۋە خەلق ئەدەبىياتى» دېگەن ماقالىدىن نەقىل كەلتۈرۈل-گەن، «سوۋېت خەلق ئەدەبىياتىغا دائىر ماقالىلار توپلىمى»، يازغۇچىلار نەشرىياتىنىڭ 1958 ـ يىلقى نەشرى، خەنزۇچە 121 ـ بەت.

② ۋېك مېگلۇك: «قوشاق ھەققىدە»، «قوشاقلار»، جۇڭخۇا كىتاپ ئىدارە-سىنىڭ 1962 ـ يىل نەشرى.

«قوشاقلارنىڭ ھەر جۈملىسى ھەقىقەت». مانا بۇ سۆزلەردە كەلگەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەقىقى ھىسسىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، راست سۆزلەنگەن ئەسەرلەر ئاممانى تەربىيدىن قوبۇل قىلىنىدىغانلىغىنى ۋە تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ساددىلىقتىن خالى بولالماسلىقىغا خۇسۇسىيىتىنى بەلگىلىگەن. خەلق ئەدەبىياتى كىشىلەرنىڭ يۈرەك ساداسىنى ئەينەن تارقىتىدۇ. ئۇنىڭدىكى يۈكسەك تىل سەنئىتى ئۇنىڭ ھەمىشە ھېچقانداق ئورۇنسىز تۈزىتىش ۋە زىننەتلىنىشسىزلا تۇرمۇشنىڭ گۈزەللىگىنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئىپادىلەپ، كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىسىنى شۇ زامات تىترىتەلىشىدە. تىلىنى ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئىقتىدارنى ئادەتتە يازغۇچىلار تولىمۇ جانلىق ئۇگىنىش ئارقىلىقلا قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. ھالبۇكى، بۇ خەلق ئەدەبىياتىدا تەييار بار نەرسە.

ئىخچام بولۇشمۇ ئەدەبىي تىلدا ئىگەللەش قىيىن بولغان بىر ئۇسلۇپ. ئىخچام دېگەن ئاددى دېگەنلىك ئەمەس. ئۇ مەزمۇنىنى تولۇقلاشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شەيئىلەر بىلەن پىششىق تونۇشقاندا، مۇھىم نۇقتىنى ئىگەللەشكە ماھىر بولغاندىلا، ئاندىن ئىپادىلەش ئىخچام ۋە دەل بولىدۇ. خەلق ئاممىسى ئۆزى ئىپادىلەيدىغان تۇرمۇشنى ھەممىدىن بەك چۈشىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىزھار قىلىدىغىنى ئۆزلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ھىسسىياتلار، يەكۈنلەيدىغىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەملىيەت داۋامىدا قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەت تەجرىبىلىرى ياكى مەغلۇبىيەت ساۋاقلىرى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار چۈشىنىشلىك، ئېنىق، ئىخچام ۋە مەزمۇنلۇق بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، خۇددى تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەرگە ئوخشاش بىر-ئىككى جۈملە سۆز، بىرەر-ئىككى قۇر خەت بىلەنلا ناھايىتى جانلىق ئوبراز-لارنى يارىتالايدۇ، چوڭقۇر مەنىلىك پەلسەپىۋى قائىدىلەرنى يىغىنـ

چاقلىيالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىلاسسىك يازغۇچىلار تەمسىلەرنى ئۇكتىشكە تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن ھەمدە ئۇنىڭدىن مول تىل ماتېرىيالى ئېلىپ ۋە ئۇنى ئۇكتىپ ئۆز تىلىنى ئىخچاملاشتۇرغان ھەمدە ئوبرازلارنى تەكەممۇللاشتۇرغان.

يۇقۇرىدا بىز خەلق ئەدەبىياتىنى ئۇكتىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى خەلقنىڭ ئىدىيە ۋە سەنئىتىدىن ئوزۇق ئېلىشقا دائىر مەسىلەرنى قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇ مەسىلەرنىڭ ھەممىسى كۆپلىگەن يازغۇچىلارنىڭ ئەملىيىتى ئىسپاتلىغان تەجرىبىلەر. بىز ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە تىل بىلىملىرىنى ئومۇميۈزلۈك ئىگەللەشتە، خەلق ئەدەبىياتىدىن چەتنەسكە زادى بولمايدۇ.

3. خەلق ئەدەبىياتىنى ئۇكتىپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تۈرلۈك پەن-مەدەنىيەت ئىشلىرى قۇرۇلۇشىدىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش.

خەلق ئاممىسى خەلق ئەدەبىياتىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببەت ۋە نەپرىتىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭدەك خەلق ئاممىسى خەلق ئەدەبىياتى ئارقىلىق تەبىئەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھەققىدىكى بىلىملەرنى توپلاپ، جەمئىيەت تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىدىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تۈرلۈك مەقسەتلىرىگە يېتىدۇ. مانا بۇ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئادەتتە يازغۇچىلار يازغان ئەسەرلەرگە زادى ئوخشىمايدىغان بىر ئالاھىدىلىگى. شۇڭلاشقا خەلق ئەدەبىياتى يالغۇز ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائى پەن ۋە تەبىئى پەن تەرەققىياتىغا نىسبەتەنمۇ ھەر جەھەتلىمە قىممەت ھەم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(1) خەلق ئەدەبىياتى مۇھىم سىياسى ئەھمىيەتكە ئىگە. خەلق ئەدەبىياتى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىن كەلگەن، شۇڭا

قەدىمدىن تارتىپ ھەرقايسى سىنىپلار ئۇنىڭغا سىياسى جەھەتتىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى ئېئودالىلىق جەمئىيىتىدە، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھۆكۈمەت شېئىر-قوشاق توپلاش ئەمەلدار-لىرىنى بەلگىلەپ، مەخسۇس خەلق قوشاقلىرىنى توپلاتقۇزغان، ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشتىكى سىياسى مەقسىدى «ئۆرپ-ئادەتكە قاراپ، پايدا-زىيانىنى بىلىش»① ئىدى. يېقىنقى زامان كاپىتالىزىمى، خۇسۇسەن جاھانگىر دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىدىكى خەلق ۋە مۇستەملىكە-لىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىغىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، خەلق ئەدەبىيا-تىنى تەتقىق قىلىشقا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى. تارىختىكى دىخانلار قوزغىلىڭى، ئىشچىلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتى ۋە پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇستازلىرى بولسا ھەرقايسى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلاردىن پەرىقلەندۈرۈلگەن ھالدا، خەلق ئەدەبىياتىدىن خەلق مەنپەئەتى يولىدا پايدىلاندى. ماركس ۋە ئېنگېلىلار خەلق ناخشە-سىنىڭ سىياسى ئەھمىيىتىگە ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەن. ھەمىشە ئۇنى كۈرەشنىڭ بىر خىل قورالى قىلغان. لېنىنمۇ ئۆز سۆزلىرىدە خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىنى سىياسى نۇقتىدىن ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تەكشۈرۈش، خەلقنىڭ ئۇمىدى ۋە ئارزۇ-تىلەكلىرىنى خەلق ئەدە-بىياتى ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىشنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن.

خەلق ئەدەبىياتى كەڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ يەنە خەلقنىڭ رېئال جەمئىيەت ۋە سىياسىغا بەرگەن باھاسىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن گومورو مۇنداق دېگەن ئىدى: «خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتى بىر ئەينەك بولۇپ، ئۇ سىياسىنىڭ قىياپىتىنى كۆرسىتىدۇ.»② مەسىلەن، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى

---

① «خەنئامە. سەنئەت ھەققىدە».

② گومورو: «خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىن مەق-

ئۇرۇش دەۋرىدە، جۇڭگو كوممۇنستىك پارتىيىسى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى قەتئى داۋاملاشتۇرۇپ، مىللىتىمىزنى خەۋپتىن قۇتقۇزدى، ئازات رايونلاردا كەڭ خەلق قەد كۆتۈرۈپ ئازات بولدى. شۇڭا ئۇلار پارتىيە ۋە يولداش ماۋ زېدۇڭ قاتارلىق ئىنقىلاۋىي داھىلارنى مەدھىيىلەيدىغان «شەرق قىزاردى» قاتارلىق ناخشىلارنى ئېيتىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قەلبىنى ئىپادىلەپ، دەۋر ئاۋازىنى تارقاتتى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى داۋامىدا لىن بىياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تەتۈر يولغا مېڭىپ، خەلق ئىگىلىگىنى ھالاكەت گىرداۋىغا ئاپىرىپ قويدى. پارتىيىمىزنىڭ ئىسسل ئەنئەنىلىرىگە بۇزغۇنچىلىق سالدى، جەمىيەت كەيپىياتىنى بۇزدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» مەسخىرە قىلىنغان نۇرغۇن لەتىپىلەر ۋە جەمىيەتتىكى ناتوغرا كەيپىياتلار پاش قىلىنغان بىيىتلەر مەيدانغا كېلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ غەزەپ-نەپرىتىنى ئۇلغايتتى. نۆۋەتتىكى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدا، ئوخشاشلا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بۇ خىل رېئال سىياسى رولىغا ئەھمىيەت بېرىشىمىز، خەلقنىڭ دېموكراتىيە روھىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

(2) خەلق ئەدەبىياتى يەنە زور تارىخىي قىممەتكە ئىگە. گوركى مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئەگەر خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىنى بىلمەي گەندە، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس»، «قەدىمقى زاماندىن باشلاپ خەلق ئىجادىيىتى ئۇزلۇكسىز ۋە مۇستەقىل ھالدا تارىخقا ھەمرا بولۇپ كەلدى.»① خەلقنىڭ

سەت»، «خەلق ئەدەبىيات - سەنئىتى مەجمۇئەسى» 1 - قىسىم.

① «سوۋېت ئەدەبىياتى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە 113 — 112 - بەتلەر.

يېزىق ئارقىلىق تارىخ يازغىنىغا ھازىر بىرقانچە مىڭ يىل بولدى. بىز بۈگۈن تارىخنىڭ يېزىق ئىجات بولۇشتىن بۇرۇنقى ئۇزۇن تارىخىي دەۋرنىي بىلمەكچى بولىدىكەنمىز، ئارخىلوگ قېزىلمىلىرى ۋە بەزى پارچە نەرسىلەر، ئەسلىمە خاراكتېرىدىكى قەدىمقى زامان ماتېرىيال خاتېرىلىرىگە تايانغاندىن باشقا، قەدىمقى زامانىدىن قېپقالغان ئېغىز ئىجادىيىتىدىن تارىخىي ماتېرىيال ئالالايمىز، خالاس. قەدىمقى ۋە ھازىرقى جەمىيەتتە، تەرەققىياتى ئاستا بولغان بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى — ئۇلارنىڭ تارىخى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ-ئادىتى، جەمىيەت تۈزۈمى، زور تارىخىي ۋەقەلەر، مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيىتى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش جەريانى ۋاھاكازالارنىڭ ھەممىسى ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىغا سىڭگەن بولۇپ، ھەننۋاسى ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا تارقىلىپ-ساقلىنىپ كەلمەكتە. شۇڭا ماركسىزمچى كلاسسىك يازغۇچىلار خەلق ئەدەبىياتىنىڭ جەمىيەت تارىخىدىكى قىممىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دىگەن ئەسىرىدە، ھومېرنىڭ تارىخىي داستانىدىكى ماتېرىيالىلارغا ئاساسەن، قەدىمقى يۇنان جەمىيىتىنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىدىكى ئەھۋاللارنى كۆپ قېتىم شەرھىلىگەن ئىدى.

يېزىق ئارقىلىق خاتىرە قالدۇرۇش بارلىققا كەلگەندىن كېيىنكى ئۇزۇن دەۋر سۆرگەن جەمىيەتتە، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تارىختىكى قىممىتىگە ئوخشاشلا سەل قاراشقا بولمايدۇ. سىنىپىي جەمىيەتتە تارىخشۇناسلىق ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ قولىدا بولغاچقا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخنى يارىتقانلىغىدىن ئىبارەت رولىغا تېگىشلىك ئېتىۋار قىلىنمىغان. شۇنداقلا، بۇنىڭغا دائىر خاتىرىلەنگەنلىرىمۇ ھەممىسى

بۇرمىلانغان. ۋاھالەنسكى، خەلق بولسا ئۆز ئىجادىيىتىدە ئەينەن خاتىرىلەرنى كۆپلەپ ساقلاپ قېلىش بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەلۇم تارىخىي ۋەقە ھەم شەخسىلەرگە بەرگەن توغرا باھاسىنى نامايەن قىلىپ كەلگەن. مەسىلەن، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن دىخانلار قوزغىلىڭى ۋە قوزغىلاڭ داھىلىرىنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ «توغرا تارىخى»دا ئەيىپلەنمىگىنى يوق. ھالبۇكى، خەلق ئىجادىيىتىدە بولسا، ئۇلار قەزغىن مەدھىيىلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ ھەققانى خاراكتېرى، ئاممىنىڭ ئۇلارنىڭ تارىخىي تەشەببۇسكارلىق روھىنى قوللىغانلىغى مەدھىيىلەنگەن. بۇ ئىككى خىل باھا، ئىككى خىل پوزىتسىيىنىڭ قايسىسى تارىخىي چىنلىققا بەكرەك ئۇيغۇن كېلىدۇ؟ ئەلۋەتتە، ئالدىنقىسى ئەمەس، كېيىنكىسى ئۇيغۇن كېلىدۇ. خەلق ئەدەبىياتى مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىدىيە ھېسسىياتىنىڭ ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى بولۇپ، ئۇ خەلقنىڭ ئۇمىدى ۋە غايىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇنىڭدىن تارىخنىڭ جانلىق مەزمۇنىنى ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بىلىشكە بولىدۇ. ھەتتا بەزى ئەسەرلەرنىڭ ئۆزى ھەقىقى تارىخ بولىدۇ، لېكىن شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، خەلق ئىجادىيىتى ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقىلىدىغان بىر خىل ئەدەبىيات بولۇپ، ئۇنىڭ تىلى ۋە تەپسىلاتلىرى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، بىرەر ئىش ياكى مەلۇم بىر شەخسلەر توغرىسىدا دائىم ئوخشاش بولمىغان گەپ-سۆزلەر بولىدۇ. ھەكايە تەرىقىسىدىكى ئەسەرلەردە دائىم تەسەۋۋۇر ئاملىرى بىلەن ئەملىي تۇرمۇش ھادىسىلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭلاشقا بىز ئۇنى تارىخىي ماتېرىيال سۈپىتىدە ئىشلەتكەندە پەقەتلا ئۇرۇشماسلىقىمىز زۆرۈر، ئۇنداق قىلمىغاندا، ئۇنىڭ تارىخشۇناسلىقىنى ئۇيناشقا تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا دەخلى يەتكۈزگەن بولىمىز.

(3) تاريخشۇناسلىققا ئوخشاشلا پەلسەپە، جەمىيەتشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، خەلق ئۆرپ-ئادەتشۇناسلىق، پىداگوگىكا ئىلمى، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ئىجتىمائى پەنلەرمۇ خەلق ئەدەبىياتىدىن كېرەكلىك ماتېرىياللارنى ئالىدۇ. ئۇلارنى بۇ يەردە بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ ئولتۇرمايمىز. تۆۋەندە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تەبىئى پەنلەر ساھەسىدىكى قىممىتى ۋە ئەھمىيىتى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئىلىمىز — يېزا ئىگىلىگى جەھەتتە خېلى بۇرۇن تەرەققى قىلغان بىر دۆلەت. ئۆتمۈشتە دېخانلارنىڭ ھاۋا رايى ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر بىلىم ۋە تەجرىبىلىرى ئاساسەن دېخانلارنىڭ تەمسىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن، شۇڭا تاريختىكى يېزا ئىگىلىك ئىلمى ۋە مەدەنىيىتىنى ئىلمى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدا دېخانلار تەمسىللىرىنى ماتېرىيال سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلگەن، ئاشۇ ساھەلەر دائىم مۇشۇ يول ئارقىلىق دېخانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەن. دېخانلارنىڭ تەمسىللىرىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىنى كۈزىتىش قاتارلىقلارغا دائىر ساۋاتلار ئادەتتە يەرلىك چەكلىمىگە ئۇچرىغاچقا، پارچە-پۇرات كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇ تاريختا ئەينى ۋاقىتتىكى تەبىئى پەننىڭ مەلۇم جەھەتلەردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ. ئەنگلىيىلىك لىيوس «جۇڭگونىڭ پەن-تېخنىكا تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن: «جۇڭگونىڭ قەدىمقى زامانىدىكى ھاۋارايى بىلىمىنىڭ تەرەققىياتىغا كەلسەك. كىشىلەر لەن كېچىننىڭلا پىكرىگە قوشۇلىدۇ. يەنى ھاۋارايىنى ئالدىن كۆزىتىش باشتىن-ئاخىر دېخانلار تەمسىللىرى باسقۇچىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەن. تەبىئىكى، ياۋروپادا ئەدەبىيات-سەنئەت گۈللىنىشتىن

بۇرۇنمۇ ئەھۋال شۇنداق ئىدى.»① بۇگۈنكى كۈنىدە ھاۋارايى ۋە ھاۋارايىنى ئالدىن كۆزىتىش توغرىسىدىكى مەلۇم مەسىلىلەر ھىلىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئىستىمال قىممىتىگە ئىگە. ئۇلار يەنىلا پەن خادىملىرىنىڭ ناھايىتى ئوبدان تەتقىق قىلىشىغا ئېرزىيدۇ. خەلق ئەدەبىياتىدىكى تەبىئى پەن قىممىتىگە ئىگە ماتېرىياللار دىخانلار تەمسىللىرى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. قەدىمقى زامانىدىكى چۆچەكلەر ۋە رىۋايەتلەردە ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى، ئاسمان جىسىملىرى، تاغ-دەريالار، يەر شەكلى قاتارلىقلار يېشىپ چۈشەندۈرۈلگەن، بۇ چۈشەندۈرۈشلەرنى گەرچە پەننىي ساۋات دىگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ قەدىمقىلارنىڭ تەبىئەتنى چۈشىنىشكە ئىنتىلىشتىكى تىرىشچانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆزەتكەن. خەلق ئەدەبىياتىدىكى كۆپلىگەن «تېخنىكا پىرلىرى»نىڭ كەشپىيات ۋە ئىجادىيەتلىرىدە، قەدىمقى زامانىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى يەكۈنلەنگەن. چۆچەك ۋە قوشاقلاردا ھەمىشە جايلارنىڭ خاس مەنزىرىلىرى ۋە ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ. بۇمۇ جۇغراپىيەنى مەلۇم دەرىجىدە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئى پەن خادىملىرىنىڭ ئىزلىنىشىگە ئېرزىيدۇ. بۇگۈنكى كۈندە بىز خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلەردىكى بايلىقلىرىنى كەڭ تۈردە قېزىشىمىز ۋە ئىشلىتىشىمىز كېرەككى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجادىيىتى سوتسىيالىستىك پەن-مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرسۇن.

---

① لىيوس: «جۇڭگونىڭ پەن-تېخنىكا تارىخى» (خەنزۇچىغا قىلىنغان تەرجىمىسى) 4-توم 21-باب، پەن-تېخنىكا نەشرىياتىنىڭ 1975-يىلقى نەشرى، خەنزۇچە 708-بەت.

ئۇچىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە قوللىنىشقا تېگىشلىك مەيدان، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل

يۇقۇرىدىكى مەقسەتكە ئوكۇشلۇق يېتىش ئۈچۈن، توغرا مەيدان، توغرا نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل قوللىنىشىمىز لازىم، شۇنىڭدەك خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشكە مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش كېرەك.

ا. توغرا ئاممىۋى كۆزقاراشنى تىكلەش.

خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجادىيىتى، ئۇنى ئۆگىنىشتە، بىز ئالدى بىلەن ئاڭلىق ھالدا پۈرولېتارىيات ۋە خەلق ئاممىسى مەيدانىدا تۇرۇپ، توغرا ئاممىۋى كۆزقاراشنى تىكلىشىمىز لازىم. يولداش ماۋ زېدۇڭ خېلى بۇرۇنلا ئامما ئارىسىغا بېرىپ تەكشۈرۈش-تەتقىقات ئېلىپ بېرىش خىزمىتى ئۈستىدە توختالغىنىدا، «تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن تۆۋەنگە نەزەر سېلىش نىيىتى بولمىسا، بىلىم ئېلىش تەشنالىغى بولمىسا، سېستىق كىبرىنى تاشلاش، شاگىرت بولۇشنى خالاش روھى بولمىسا، بۇ ئىشنى چوقۇم قىلغىلى بولمايدۇ، قىلغاندىمۇ چوقۇم ياخشى قىلغىلى بولمايدۇ. شۇنى بىلىش لازىمكى: ئامما — ھەقىقى قەھرىمان، بىز بولساق كۆپ ھاللاردا كۆزەكلىك قىلىپ كۆلكىگە قالمىز، بۇ نۇقتىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، ئەقەللى بىلىمگىمۇ ئىگە بولغىلى بولمايدۇ.»① دېگەن ئىدى. بىز

① ماۋزېدۇڭ «دېھقانلارنى تەكشۈرۈش»كە كىرىش سۆز ۋە ئاخىرقى سۆز»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3 - توم خەنزۇچە 748 - بەت.

ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنى ئۇگەنگەندە، ئوخشاشلا مۇشۇنداق پوزىتسىيىدە بولۇشىمىز لازىم. قەدىمدىن تارتىپ تا بۈگۈنگىچە ئۆتكەن نۇرغۇن ئەدەپ ـ يازغۇچىلار خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدىن ئۇگەنگەن، ئۇنى ئەينەك قىلغان. شۇنىڭ بىلەن خەلقە بىرقەدەر توغرا پوزىتسىيە تۇتقان، خەلقنىڭ دەرت ـ ئەلىمگە خېلى كۆڭۈل بۆلگەن يازغۇچىلارلا ھەقىقى تۇردە خەلق ئەدەبىياتىدىن ئوزۇق ئېلىپ، خەلقچىللىققا ئىگە نادىر ئەسەر ـ لەرنى ئىجات قىلالىغان. فېئودالىار سىنىپىنىڭ مەيدانىدا چىڭ تۇرغان زىيالىلار ھەر خىل سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن خەلق ئەدەبىياتىنى ئەينەك قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مىللى شەكلىدىن پايدىلىنىپ يازغان ئەسەرلىرى ھەمىشە ئوقۇغانسېرى چۈشەنگىلى بولمايدىغان بىر نەرسە بولۇپ قالغان ۋە ئاخىرى كېلىپ قاتمالىشىپ كەتكەن ياكى ھالاك بولغان. ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا بەزى يازغۇچىلارمۇ خېلى بۇرۇنلا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ قوشاق شەكلىنى قوللىنىشقا ئەھمىيەت بېرىپ شېئىرلار يازدى. لېكىن خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش جەھەتتە بەزى ھەقىقى ئۇنۇمگە ئېرىشىش، يېڭى ئەدەبىياتنىڭ قىياپىتىنى يېڭىلاش ئىشى بولسا، پەقەت يازغۇچىلار يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ «يەنئەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت سۆھبەت يىغىندا سۆزلەنگەن نۇتۇق»نىڭ يېتەكچىلىگىدە ئىشچى، دېھقان، ئەسكەرلەرنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، دۇنياقارىشىنى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، خەلق ئەدەبىياتىنى ھەقىقى، ياخشى ئۆگىنىۋېلىش ئۈچۈن مەيدان، پوزىتسىيىنى توغرىلاش لازىم. بىز ئۆزىمىز ئىدىيە ۋە ھېسسىيات جەھەتتە ئىمكان قەدەر ئاممىا بىلەن ئىچ قويۇن ـ تاشقويۇن بولۇشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئاندىن خەلق ئەدەبىياتىدىن ھەقىقى نۇردە ئىدىيە ۋە بەدىئى تەربىيىگە ئىگە بولالايمىز.

2. ماركسزملىق ئاساسي قائىدىلەرنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇش.

خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە ماركسزىم-لېنىنىزىم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ئاساسي قائىدىلىرىنى يېتەكچى قىلىش لازىم. ماركسزىم-لېنىن خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىنى يارىتىۋاتقۇچىلار ئىكەنلىگى توغرىسىدىكى تارىخي ماتېرىيالىزملىق قائىدىسي ۋە لېنىننىڭ ئىككى خىل مەدەنىيەت توغرىسىدىكى تەلىماتى بىزنىڭ تۈپ ئاساسي يېتەكچى ئىدىيىمىز، شۇنداقلا بۇ بىز ئۆزىمىز بىلەن بۇرژۇئا خەلق ئەدەبىياتشۇناسلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ پەرق. بىز چوقۇم بۇ تۈپ يېتەكچى ئىدىيىدە چىڭ تۇرۇشىمىز، خەلق ئەدەبىياتىنى كۆزگە ئىلمايدىغان، ئۇنى ھاقارەتلەيدىغان ئەكسىيەتچىل كۆزقاراشلارغا قارشى تۇرۇشىمىز لازىم. خەلق ئەدەبىياتى ــ ئەدەبىياتنىڭ بىر قىسمى، ماركسزىمنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت توغرىسىدىكى ئاساسي قائىدىسى ۋە فاكىجېنى خۇددى ماركسنىڭ سەنئەت ۋە جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەكشۈرۈلگى توغرىسىدىكى تەلىماتى؛ لېنىننىڭ سەنئەتنىڭ خەلقنىڭ ئىدىيەسگە مەنسۇپلۇقى توغرىسىدىكى تەلىماتى؛ ستالىننىڭ سوتسىيالىستىك مەزمۇن بىلەن مىللى شەكىل توغرىسىدىكى كۆزقارىشى؛ يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ تۇرمۇشنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مەنبەئى ئىكەنلىگى، مەدەنى مىراسلارغا تەنقىدي ۋارىسلىق قىلىش كېرەكلىگى، «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش» توغرىسىدىكى بايانلىرى قاتارلىقلار خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىزدىكى يېتەكچى پىرىنسىپلاردۇر.

ماركسزىمغا ۋاپا قىلىش، بىز چوقۇم ئىنقىلاۋىي ئۇستازلار-نىڭ تەكرار-تەكرار تەكىتلىگەن ماركسزىم دوگما ئەمەس، بەلكى ھەرىكەتنىڭ قىبلىنامىسى دەپ تەلىمگە ھۆرمەت قىلىپ، ئۇنى ئاددىلاشتۇرۇپ قويۇش، چاكىنلاشتۇرۇپ قويۇش خاھىشلىرىنىڭ

ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم. قەدىمقىنى ھازىرقى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇ-
رۇش دىگەننى تار مەنىدە چۈشىنىپ، بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن خەلق
ئەدەبىياتىنى نۆۋەتتىكى مەلۇم ۋاقىتتىكى كونكىرىت ۋەزىپىلەر
ئۇچۇن بىۋاستە خىزمەت قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىشقا، قەدىمقى
خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىكى شەخسلەرنىڭ ھازىرقى زامان
كىشىلىرىنىڭ ئىدىيەۋى ھىسسىياتىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىشقا
ياكى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە خان-پادىشالار، ۋەزىر-
ئۆلىمالار، ئەۋلىيا-ئەنبىيالار ياكى باشقا ئۆزگىچە شەخسلەرنى
ئۇچراتقاندا، ئۇنى تەھلىل قىلماستىنلا ئاددى ئۇسۇل بىلەن ئېكس-
پىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىدىيىسىنى ۋە خۇراپاتلىق
كۆزقارىشىنى تەرغىپ قىلغانلىق دەپ ئەيىپلەشكە ھەرگىز بولمايدۇ.
ئەگەر شۇنداق قىلىنىدىكەن مۇقەررەركى ياسىمچىلىق كېلىپ
چىقىدۇ، خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش تۇپ
ئاساستىن ئىنكار قىلىنىدۇ، شۇڭا بۇ خىل خاھىشنى تۇغدۇرۇشقا دىققەت
قىلىشىمىز كېرەك. يەنە بىر جەھەتتىن بىز خەلق ئەدەبىياتىنىڭ
مۇھىم ئەھمىيىتىنى تەكىتلىگەندە، مۇتلەقلىق نۇقتىنىزەر بىلەن
خەلق ئەدەبىياتىلا ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ۋە ۋارىسى بولىدۇ
دەپ قاراش، خەلق ئەدەبىياتىدىمۇ ھۆكۈمران سىنىپ ئىدىيىسىنىڭ
ئىنكاسى بارلىغى ۋە ئاممىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ چەكلىمىگە ئۇچرايدىغانلە-
غىنى ئېتىراپ قىلماسلىق ياكى مەقسەتلىك ۋە مەقسەتسىز ھالدا
يازغۇچىلارنىڭ ئەسىرىنى تۆۋەنلىتىشلەرنىڭ ھەممىسى ھەقىقەتنى
ئەملىيەتتىن ئىزلەشتىن ئىبارەت ئىلمىي پوزىتسىيىگە زىت. بىز چوقۇم
ماركسىزملىق ئاساسىي قائىدىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، ھەممىدە ئەملە-
يەتنى چىقىش قىلىپ خەلق ئەدەبىياتىدىكى ھادىسىلەرنى كونكىرىت،
تارىخىي، ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزلىگەن ھالدا تونۇشىمىز ۋە
ئۇنى تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندا، ئاندىن ئۇگىنىش

جەريانىدىكى مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىپ، ئۇگىنىش سەۋىيىمىزنى ئۆستۈرەلەيمىز.

3. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ، تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش، خاتىرىلەش خىزمىتىنى ئىشلەش.

يولداش ماۋ زېدۇڭ «زىددىيەت توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە: «ئىلىم-پەن تەتقىقاتلىرىنىڭ پەرقى ئىلىم-پەن دۇيىشياڭلىرىدىكى ئالاھىدە زىددىيەتلەرگە قاراپ ئايرىلىدۇ.» دېگەن ئىدى. بىزنىڭ ئۇگىنىش دۇيىشياڭىمىز خەلق ئەدەبىياتى. خەلق ئەدەبىياتى ئەدەبىياتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى يازغۇچىلار ئەدەبىياتى بىلەن ھەم ئورتاقلىققا ئىگە ھەم ئۆز ئالاھىدىلىگىمۇ ئىگە، بىز ئۇنى ئۇگەنگەندە بۇ خىل ئەھۋالغا دىققەت قىلىشىمىز يەنى ئۇنىڭ ئادەتتىكى ئەسەرلەر بىلەن بولغان ئورتاقلىق قانۇنىيىتىنى تاشلۇەتمەسلىگىمىز، شۇنىڭدەك بۇ ئورتاق قانۇنىيەتنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە ئىپادىلىنىشىنىمۇ كۆرۈشىمىز، بولۇپمۇ خەلق ئەدەبىياتىدىكى ئالاھىدە ئەرسەلەرگە دىققەت قىلىشىمىز لازىم. مەسىلەن، بىز خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئۇگەنگەندە، ئادەتتىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئۇگەنگەندىكى ئوخشاش مۇھىمى ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە يەدىئىلىگىنى ئۇگىنىشىمىز كېرەك. بۇ جەھەتتە ئادەتتىكى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئىلمىي قائىدىسى ۋە ئۇسۇلى ئوخشاشلا خەلق ئەدەبىياتىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. لېكىن بىز كونكرېت تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش داۋامىدا يەنە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئۇنىڭ خەلق تۇرمۇشى بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىگە، ئىجات قىلىنىش ۋە تارقىلىش ئالاھىدىلىگى قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنىڭدىكى ئەسلىدىن بار بولغان قانۇنىيەتنى تېپىپ چىقىشىمىز لازىم. ئادەتتىكى يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتكە دائىر بەزى تەييار يەكۈنلىرىنى خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىگە زورمۇ-

زور تېگىشقا بولمايدۇ. ئادەتتىكى يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىيات ئۇسلۇ-
بىنى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئورنىغا دەسسىتىشكە
بولمايدۇ.

يەنە مەسىلەن، بىز ھازىر خەلق ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە مۇھىمى
قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان خاتىرىلىرىگە تايىنىمىز، بۇ خىل
ئۇسۇلنىڭ يامان يېرى يوق. بولۇپمۇ قەدىمقى خەلق ئەدەبىياتى
مىراسلىرى ھازىر تارقىلىشتىن توختاپ قالدى. بىز ئۇنى ئۆگىنىشتە
پەقەت يازما خاتىرىلەرگە تايىنىمىز، ئەلۋەتتە. لېكىن شۇنى كۆرۈ-
شىمىز لازىمكى، قەدىمقى زامان ياكى ھازىرقى زامان خەلق ئەدە-
بىياتىغا دائىر يازما خاتىرىلەر بولسۇن، خېلى كۆپلىرى ئەسلى
ئەسەرنىڭ ناھايىتى يۇقۇرى ئىلمىيلىگىگە سادىق ماتېرىياللار بولۇپ،
ناھايىتى كۆپلىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قايتا ئىشلەنگەن ۋە گۈزەل-
لەشتۈرۈلگەن، گايىبىرلىرى ھەتتا خەلق ئىجادىيىتىدىن ئىبارەت
ئەسلى تۈسنى يوقاتقان. خەلق ئەدەبىياتى ئەسلىدە بىر خىل جانلىق
تىل سەنئىتى بولۇپ، ئەڭ ياخشى رەتلەنگەن خاتىرە ماقالىلىرى
بولغان تەقدىردىمۇ ئۇ پەقەت خەلق تۇرمۇشىدىكى راۋاجلىنىۋاتقان
بىر خىل ھالەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، خالاس. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ
ھەقىقى «دەرسلىگى» ۋە «دەرسخانىسى» بولسا خەلق ئاممىسى
ئىچىدە، شۇڭا بىز ئىمكانقەدەر ئامما ئارىسىغا بېرىپ، جانلىق خەلق
ئەدەبىياتى مەنبەئى بىلەن ئۇچرىشىپ، خەلق ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى
ھېسسىي بىلىشنى ئاشۇرۇشىمىز، تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش، خاتىرە-
لەش خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندا،
ئاندىن خەلق ئەدەبىياتىنى ئومۇمى يۈزلۈك بىلگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا
يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرە ماتېرىياللاردىن تېخىمۇ ياخشى پايدىلىنىپ
دەرسخانىدىكى ئۆگىنىش مەزمۇنلىرىنى سىنىغىلى ۋە ئۇنى چوڭقۇر-
لاشتۇرغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەلق ئەدەبىياتى خىز-

مىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىقتىدارىمىزنى ئۆستۈرەلەيمىز.

خەلق ئەدەبىياتى جەمىيەتتە يەككە-يىگانە ھالدا مەۋجۇت ئەمەس، ئۇ خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرى، شۇنداقلا خەلقنىڭ ئاڭ شەكلىيى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، شۇڭا ئۇنىڭنىش داۋامىدا بەزى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇش بىلەنلا كۇپايىلەنمەستىن، خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان تۇرمۇش، ئۆرپ-ئادەت قاتارلىق ئەھۋاللارنى ئۇگىنىش لازىم. شائىر لى جى خەلق ناخشىسىنى ئۇگىنىش ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دىگەن: «خەلق ناخشىسىنى ئۇگەنگەندە، پۈتۈن بىر يۇرۇش ئۇگىنىش لازىم. ناخشا پەيدا بولغان زامان، ئىجتىمائى مۇھىت ۋە شۇ چاغدىكى كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ھىسسىياتىدىن تارتىپ، شۇ يەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتى، تىل ئالاھىدىلىگى، شۇ يەرنىڭ تارىخىي ھىكايە-چۆچەكلىرىگىچە ھەممىنى ئومۇمى يۇزلۈك تەتقىق قىلىش لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن خەلق ناخشىسىنى ھەقىقى ئۆزلەشتۈرگەن ھىساپلىنىدۇ.» ئۇ يەنە شىمالىي سەنشىنىڭ سەنبىيەن دىگەن يېرىدە خىزمەت قىلغان ۋاقتىدا «غەربىي ئېغىزغا بېرىش»، «ھەمىيان تىكىش» قاتارلىق قەدىمقى زامان ناخشىلىرىنىڭ شۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ تارىخى، تۇرمۇش، ئىدىيىۋى ھىسسىياتى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگى ھەمدە بەزى يولداشلارنىڭ نوقۇل ھالدىلا خەلق ناخشىلىرىنى شەكىل جەھەتتىن دوراپ ئۇگىنىدىغانلىغىدىن ئىبارەت ساۋاقلار ئۇستىدە توختىلىپ: «خەلق ناخشىسىنى ئومۇمى يۇزلۈك تەتقىق قىلمايدىكەنسىز، خەلق ناخشىسى بىلەن مەڭگۈ تونۇشالمايسىز.»①

---

① لى جى: «مەن خەلق ناخشىلىرىنى قانداق ئۇگەندىم»، جوڭ جىگۇبىن تۈزگەن «خەلق ئەدەبىياتىغا دائىر يېڭى مۇھاكىمىلەر توپلىمى»، بېيجىڭ سىفەن داشۇ نەشرىيات بۆلۈمىنىڭ 1951-يىلقى نەشرى 134—136-بەت-لەرگە قارالسۇن.

دەپ يەنە بىر قېتىم تەكىتلىگەن ئىدى.
مەكتەپتىكى ۋاقتىمىزدا ئەلۋەتتە بۇ نۇقتىنى تامامەن ئىشلەپ كېتىشىمىز قېيىن ئىدى. لېكىن بىز ئامما ئارىسىغا بېرىپ تەكشۈرۈش-تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، خاتىرىلەش خىزمىتىنى ئىشلىگەندە بۇ مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىشىمىز لازىم. بىز ئۆگىنىش داۋامىدىمۇ خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادىتى، گەپ-سۆزلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەمىلىي تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ رېئال تۈرمۇشتىكى ئەمىلىي ھالىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز، بىلىم دائىرىمىزنى ئىمكانقەدەر كېڭەيتىپ، ئۆگىنىشىمىزنى سۈنئىي ئار رامكا بىلەن چەكلەپ قويماسلىغىمىز لازىم.

مەرىيەم مەمتىمىن تەرجىمىسى

ئىككىنچى باپ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى

خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندا، ھەرقايسىسىنىڭ نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلىرى بار. بۇ خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات يولىدا ئەۋلاتمۇ-ئەۋلات ئىجات قىلىش، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا تارقىلىش ئارقىلىق تەدرىجى شەكىللەنگەن. قانچىلىغان ئەسىرلەردىن بۇيان خەلق ئەدەبىياتى ئىجات قىلىنىش ۋە تارقىلىش جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئادەتتە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوخشاشمايدۇ، ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش تۇپرىغىدا بىۋاستە يىلتىز تارتقان بولۇپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە زىچ باغلانغان. شۇڭا ئۇ ريياللىقنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بىۋاستە ھالدا خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە غايىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ بەدىئى شەكلى يالغۇز كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشىپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى خەلق ئاممىسى ئۇنى ئىگىلەيدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ. خەلق ئەدەبىياتى مەزمۇنىدىن شەكلىگىچە ھەمىشە ئەمگەكچى خەلقنىڭ سەنئەت ھەۋىسى بىلەن ئىستېتىك غايىسىنى نامايەن قىلىپ كەلدى. بۇ جەھەتتە يازما ئەدەبىيات بىلەن سېلىش-

تۇرغانـدا، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ خۇسۇسىيتى ناھايىتى روشەن گەۋدىلىنىدۇ.

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىچىدە بەزى شاكاللار بولىدۇ. بىراق ئۇنىڭ ئاساسىي ئېقىمى يەنىلا ئاكتىپ ۋە ساغلام، تارىخنى ئىلگىرى سۈرۈش تەلىۋى ھەم يۆنۈلۈشىنى ئىپادىلەيدۇ. جاپاكەش ئاممىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ جاپالىق تۇرمۇشى ئەسلا پەدەزلەنمەيدۇ، كونا دۇنيانىڭ قاراڭغۇلۇق لىرى زادى يوشۇرۇلمايدۇ، ئەكسىچە، كۆپ ھاللاردا چوڭقۇر ۋە ئۆتكۈر پاش قىلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، خەلق ئەدەبىياتى ئەينى ۋاقىتلاردىكى خەلقـ لەرنىڭ ئېكسپىلاتاتۇرلارغا بولغان قارشىلىغىنى توغرىدىن-توغرا ئەكس ئەتتۈردى؛ خەلقنىڭ يۇرتىنى، ۋەتىنىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ مىللىتىنى سۆيۈشتەك ئالىجاناپ روھىنى كۈچلۈك ئىپادىلىدى. ئۇ خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى مەدھىيىلىدى، ئېگىلمەس، سۇنماس مۇھەببىتىنى كۈيلىدى، مېھنەتكەش خەلقنىڭ كەلگۈسىگە بولغان ئىنتىلىشىنى، گۈزەل شەيئىلەرگە بولغان تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلىدى، ئۇ خەلقنىڭ باتۇر، كۈرەشچان روھىنى مەدھىيىلىدى ۋە ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش-ئىزلىرىنى كېڭەيتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈشتىكى يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدە، كۆپ ھاللاردا پەقەت قىسمەن، ۋاستىلىك ھالدا ئىپادىلەنگەن؛ خەلقنىڭ ئۆزىنىڭ ئەدەبىـ ياتىدا بولسا، كۆپىنچە بۇاستە، چوڭقۇر، تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلـ گەن. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بۇاستە خەلقـ چىللىقنىڭ روشەن خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىـ ياتنىڭ بەدىئى ئىپادىلەش جەھەتتە نۇرغۇن پەرقلىرى بارلىغىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. يازغۇچىلار ئىجادىيىتىنىڭ نۇرغۇنلىرى بەدىئىلىك

جەھەتتە خېلى مۇكەممەل سەۋىيگە يەتكەن بولسمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ قوللانغان بەدىئى شەكىللىرى كۆپ ھاللاردا كەڭ ئاممىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشەلمىدى. خەلقنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنى، خەلق تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىشى بولغان، ھەم ساغلام، ھەم يېڭى، يەرلىك پۇراقتا باي بولغان بەدىئى شەكىلدۇر. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تىلى ئومۇمەن ئېيتقاندا، پەدەزسىز، چۈشىنىشلىك، ئوبرازلىق ۋە جانلىق بولۇپ، كىشىنى تەسىرلەندۈرىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاددىي-ساددىلىغى، خەلقنىڭ ئاددىي-ساددا ئىجادىيىتى پوزىتسىيەسىنى نامايەن قىلىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ساپلىغى، ئىخچاملىغى، ھەردانىلىگى، يۇمۇرلۇغى قاتارلىق بەدىئى ئۇسلۇبى ئۆتمۈشتىكى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئۇسلۇبىغمۇ زادى ئوخشىمايدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىدىن شەكلىگىچە روشەن، ئۆزىگە خاس ناھايىتى كۆپ ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ مۇھىم ئۇقۇنۇش تېمىمىز بۇنى بۇ باپتا كونكرېت مۇھاكىمە قىلمايمىز، كېيىنكى باپلاردا ئايرىم-ئايرىم بايان قىلىمىز. بۇ باپتا مۇھىمى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ ئىجات قىلىنىشى بىلەن تارقىلىشى جەھەتتىكى ئۆزئارا ئوخشاشمايدىغان بىرقانچە ئالاھىدىلىك مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپلىغى، ئاغزاكىلىغى، ئۆزگىرىشچانلىغى، ۋارىيانتلىق خاراكتېرىدىن ئىبارەت. شۇنى ئىزاھلاپ قويۇش كېرەككى، بۇ ئالاھىدىلىكلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پۈتكۈل ئالاھىدىلىگى بولماستىن، پەقەت ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىگىدۇر.

بىرىنچى بۆلۈم كوللىكتىپچانلىغى

خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوخشاشمايدۇ. خەلق ئەدەبىياتى ئاساسەن كوللىكتىپ ئىجات قىلىنغان. كوللىكتىپ تارقالغان بىر خىل ئالاھىدە ئەدەبىيات. ئۇ خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى مەدھىيىلىدى، خەلقنىڭ سەنئىتىنى ماھارىتىنى نامايەن قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن كوللىكتىپ خەلق تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندى ۋە ساقلاندى.

كوللىكتىپچانلىق ــ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنى پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكتۇر. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان ھەر خىل شەكىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئىجات قىلىنىشىدىن تارقىلىشىغىچە، پىششىقلاپ ئىشلىنىشىدىن تارتىپ ئۇزۇن مۇددەت ساقلىنىشىغىچە باشتىن-ئاخىر دېگۈدەك كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ كوللىكتىپ بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەلۋەتتە ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپىدىن قارىغاندا، يازما ئەدەبىياتنىمۇ ئاددى ھالدا شەخس ئىجادىيىتىنىڭ مەھسۇلى دەپ تونۇشقا بولمايدۇ؛ يازما ئەدەبىيات ئىجادىيىتىمۇ مۇقەررەر ھالدا بەلگىلىك سىنىپنىڭ ئىدىيىسىنى، ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقىنى، بەلگىلىك ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ تۇرمۇشىنى ئىپادىلەپ، خېلى كۆپ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ سەنئەت ھەۋەسلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى ئەلۋەتتە تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك. بولۇپمۇ مۇنەۋۋەر يازما ئەدەبىيات ئىجادىيىتى كۆپ ھاللاردا ئالدىنقىلارنىڭ سەنئەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرلىكتە،

يەنە بىۋاستە ھالدا كوللىكتىپ ئىجادىيەتنىڭ بىر قىسىم سەنئەت ماتېرىياللىرىنى ئۆزىگە تېما قىلدى. بىراق يازما ئىجادىيەت ئەمەلىيەتنى ئەستايىدىل تەكشۈرگەندە. يازغۇچىلار ئىجادىيىتىنىڭ جەريانى شەخسى پائالىيەت ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئىجات قىلىنىپ چىققان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ يازغۇچىنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. قەدىمقى ۋە ھازىرقى، جۇڭگو ۋە چەتئەللەردىكى ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى؛ ئەسەرنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى پەقەت يازغۇچىنىڭ ئۆزى تەسەررلەنگەندە، ئەسەر ئوستىدە پىكىر يۈرگۈزگەندە، پىرسونا ئوبرازىنى يارىتقاندا، سيۇژېتلارنى ئورۇنلاشتۇرغاندا، لىرىك ھېسسىياتنى ئىپادىلىگەندە ۋە مۇۋاپىق بولغان تىل سەنئەت شەكلىنى تاللىغاندا ئاندىن شۇ ئەسەرنىڭ ئىجات قىلىنىشى ئاخىرقى ھېسابتا تامامىلانغان بولىدۇ. بۇ يەردە يازغۇچىنىڭ شەخسى ئىجادىيەت ئەمگىگى (مەنىۋى ئەمگىگى) ئەلۋەتتە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا يازما ئەدەبىيات بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئىجات قىلىنىشىدا روشەن پەرقلەر مەۋجۇت.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسىم كىشىلىرى تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان بولۇپ، قايسى بىر يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتى ئەمەس، شۇڭا ئۇ قايسى بىر شەخسنىڭ خۇسۇسى مۇلكىمۇ بولالمايدۇ، ھەمدە قايسى بىر يازغۇچىنىڭ نامىنىمۇ كۆرسەتمەيدۇ ۋە ياكى قايسى بىر شەخسگە ئاپتورلۇق ھوقۇقى بەرمەيدۇ. ئۇ ئەسەرلەر ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوللىكتىپ ئىجادىيىتى. ئەمگەكچى خەلق بولسا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللىكتىپ ئىجاتچىلىرى. شۇنداقلا تۇزەتكۈچىلىرى ۋە تارقاتقۇچىلىرى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ بايان قىلغۇچىلىرى، ئورۇنلىغۇچىلىرى ھەمدە ئەڭ ئاساسلىق تەكشىغۇچىلىرى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى

خەلقنىڭ قەلبىگە مەھكەم ئورناشقان بولۇپ، ئۇ خەلقنىڭ ئاغزىدا ياشايدۇ، ئۇ خەلقنىڭ كوللېكتىپ تۇرمۇشى بىلەن بىللە خەلقتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ كوللېكتىپ تەرىپىدىن قەدىرلىنىدۇ ۋە ساقلىنىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپ ئىجات قىلىنىشى ھەرگىزمۇ ئاساسسىز ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇ ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا مىليونلىغان خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ نامسىز ئىجادىيەتلىرىنىڭ توپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان. بولۇپمۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر سانسىزلىغان نامسىز يازغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بەدىئى قابىلىيىتى ۋە ماھارىتىنى توپلاپ، كوللېكتىپ كۈچ بولۇپ ئۈيۇشۇپ ئىجات قىلغانلىغىنىڭ مۇسىسى، يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، خەلق ئارىسىدىكى ئاتاقلىق ئېغىز سەنئەتكارلىرىنىڭ ئىجادىيىتىمۇ ئەزەلدىن ئاشۇ خىل كوللېكتىپ ئىجادىيەت ئاساسىدىن ئايرىلغان ئەمەس. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجات قىلىنىشىدا، شەخس بىلەن ئامما، يەككە بىلەن كوللېكتىپ باشتىن-ئاخىر ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى ئەڭ بۈرۈنقى ئىپتىدائى مەزگىلدىلا شەكىللەنگەن. ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچىدا، ھەرقانداق بىر شەخس جەزمەن ھالدا ئۇرۇق ياكى قەبىلىنىڭ كوللېكتىۋى بىلەن زىچ ئالاقىلىشىش ئارقىلىقلا ھاياتىنى تەمىن ئېتەتتى. بۇ دەۋرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى، ئومۇمەن ئىپتىدائى ئەمگەك ياكى باشقا تۈرمۇش پائالىيەتلىرىگە ماس ھالدا كوللېكتىپ ئىجات قىلىناتتى ياكى ناخشا قىلىپ ئېيتىلاتتى. ئىپتىدائى مەدەنىيەت ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، بۇ دەۋردىكى ئېغىز ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنىڭ بىردىن-بىر شەكلى — پەقەت كوللېكتىپ ئىجادىيەت شەكلى دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئېغىز ئىجادىيىتى مەيلى ئىشلەپچىقىرىش ياكى

ئوۋچىلىق پائالىيەتلىرىدە بولىۇن، ئومۇمەن، ئىش ئەمگەكنىڭ ھەممە جەريانىدا ياكى باشلانغۇچ دىنىي مۇراسىملاردا بولىۇن ئۇرۇق ۋە قەبىلىنى بىرلىك قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان ئىدى.

ئۇ چاغدا بارلىققا كەلگەن قوشاقلار، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئۇرۇق ۋە قەبىلىنىڭ تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىمۇ پۈتكۈل ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئەگ كۆڭۈل قويىدىغان شەيئىلەر ئىدى. كوللېكتىپ ئىجادىيەتنىڭ بۇ خىل خۇسۇسىيىتى خەنزۇلارنىڭ قەدىمقى دەۋرىدىكى تۇرمۇشى ھەققىدە خاتىرىلەنگەن ھۆججەتلەردە كۆپ ئۇچرىمىسىمۇ، ئەمما باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئېپتىدائى جەمىيەت تۇرمۇشى ھەققىدە خاتىرىلەنگەن ھۆججەتلەردە روشەن كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، 17 ـ ئەسىردە چىققان سۇلالىسى ئىلمىي خادىملىرىنىڭ تەيۋەندىكى گاۋشەن مىللەتنىڭ باشلانغۇچ كومۇنا دەۋرى توغرىسىدا قالدۇرغان خاتىرە ماتېرىياللىرى، كوللېكتىپچانلىق قەدىمقى دەۋر ئېغىز ئىجادىيىتىدە كەڭ تۇردە مەۋجۇتلۇغىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى. ئەينى زاماندا، ئۇلارنىڭ تەخمىنەن 200 نەچچە قەبىلىنى ئاساس قىلغان كومۇناسى ئاساسەن ئېپتىدائى جەمىيەتنىڭ ئۇۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان دەۋرنىڭ ئاخىرى، دېخانچىلىق، تېرىقچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان دەۋرنىڭ باشلىرىدا تۇراتتى. خاتىرىلەنگەن نۇرغۇنلىغان ناخشا ـ قوشاقلاردىن كوللېكتىپ ھالدا بۇغا ئۇۋلاشنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئاساسى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇ چاغلاردا كوللېكتىپ ئۇۋ قىلىپ كوللېكتىپ بۆلۈشەتتى، كوللېكتىپ زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ، بىرلىكتە ناخشا ـ ئۇسۇل ئويناشاتتى. تەكشۈرۈش دوكلادىدا، ئۇلارنىڭ ئاغزاكى ناخشا ـ قوشاق ئېيتىش پائالىيەتلىرى: «قولىنى قولىغا تۇتۇپ چۆرىدەشىپ ناخشا ئېيتىپ ئۇسۇل ئويناش»، «ھەممە كىشى تەكشى خور ئېيتىش»، «قىش ۋە

باهاردا بۇغا ئوۋلاش، ئوتۇن يىغىش خورى ئېيتىش»، «توي قىلمىغان قىز-يىگىتلەر ئۆزئارا ناخشىغا جۆر بولۇش»، «ناخشىنىڭ تۇراقلىق مۇقامى بولمىسىمۇ، كۆز ئالدىدىكى مەنزىرىگە قارىتىپ بىرسى ئاستا ئاۋازدا ناخشا ئېيتسا، باشقىلار چاۋاك چېلىپ قوشۇلۇپ جۆر بولۇش،.....» ئومۇمەن ئەر-ئايال، قېرى-ياش ھەممىسى بىرلىكتە كېچە-كۈندۈز ئۇزمەي ھارماستىن ناخشا ئېيتىشاتتى، — دەپ يېزىلغان. مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ئازاتلىقتىن بۇرۇن تارقىلىپ يۈرگەن ياشلانغۇچ كومۇنانىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە تەئەللۇق بولغان قوشاقلاردىمۇ، ئوخشاشلا مۇشۇ خىل كوللېكتىپچانلىق ئالاھىدىلىكلەر بار ئىدى. يىراق قەدىمقى دەۋر ياكى يېقىنقى زاماندىكى بەزى ئېپتىدائى قەبىلىلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ شەخسى ئىجادىيەتنىڭ ئالامەتلىرىنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئاشۇ ئەسەرلەرنىڭ نىسبەتەن ئاددىي مەزمۇنى قەبىلىنىڭ كوللېكتىپ ئېھتىياجىغا بوي سۇنغان ھالدا، ئۇنىڭ ئىدىيىسى ۋە ھىسسىياتى مۇقەررەر ھالدا پۈتۈن قەبىلىنىڭ كوللېكتىپ نۇقتىئىنەزىرى، ئورتاق ھىسسىياتىنىڭ بەدىئى ئومۇملاشتۇرۇشىدىن ئىبارەت بولدى. بۇ خىل سەنئەت پائالىيەت شەكلى پەقەتلا كوللېكتىپ ئىجادىيەتتۇر. بۇنداق ھالەت دۇنيادا ھازىر بار بولغان ئېپتىدائى قەبىلىلەردە، مەسىلەن، ئوكيانىيە ۋە ئافرىقا قىتئەسىدىكى بەزى ئېپتىدائى قەبىلىلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. گىروسەي «سەنئەتنىڭ مەنبەئى» ناملىق ئەسىرىدە تونۇشتۇرغىنىدەك، ئوكيانىيە قىتئەسىدىكى نالىن يىل كىشىلىرى (nalinyili) كوللېكتىپ ھالدا تەكرارلاپ ئوقۇيدىغان بىر مىسرالىق قىسقا ناخشىلار كوللېكتىپ ئىجادىيەتنىڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ.

سىنىپىي جەمىيەتتە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى يەنىمۇ يېڭى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولدى. ئىجتىمائى ئىشلەپچىقە-

رىش ۋە. سىنىپىي مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشى ئەدەبىيات-
سەنئەت پائالىيىتىدىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. بۇ دەۋردە مەخسۇس
ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەخسلەر بارلىقىغا
كېلىپلا قالماي، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئەدەبىي ئىجادىيەتكىمۇ تەدرىجى
هالدا سىنىپىي تامغا بېسىلىپ، سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىق تۇسىنى ئالدى.
يازما ئەدەبىيات ساهەسىدە شەخسنىڭ ئالاهىدىلىگى نىسبەتەن
روشەنلەشتى ۋە گەۋدىلەندى. خەلق ئىچىدىغى ئەدەبىياتى ساهەسىدە
بولسا كوللېكتىپ ئىجادىيەت ئىپادىلىگەن تۇرمۇش ۋە ئارزۇلارنىڭ
هەممىسى روشەن هالدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ سىنىپىيلىغىنى كۆرسە-
تىپ، خەلقنىڭ سەنئەت قارىشىنى ئىپادىلىدى، مۇشۇ ئارقىلىق
شۇ دەۋردىكى خەلق ئىچىغى ئەدەبىياتنىڭ كوللېكتىپچانلىغىنى شەكىل-
لەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىچىغى ئەدەبىياتىدا شەخسى ئىجا-
دىيەتنىڭ ئاممىلىرى تەدرىجى ئۆسۈپ چىقتى. بۇ خىل شەخسى
ئىجادىيەت ئامىلىنىڭ ئۆسۈشى — كوللېكتىپ ئىچىدىكى ئايرىم
كىشىلەرنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىن
ئايرىلىپ، خەلق ئارىسىدىكى كەسىپىي ياكى يېرىم كەسىپىي ئىچىغى
ئىجادىيەتچىلىرى ياكى ئورۇنلىغۇچىلىرى بولۇپ قېلىشىدا ئىپادىلە-
نىدۇ. لېكىن ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىغان ياكى يېرىم ئايرىلىغان
سەنئەتكارلار يەنىلا باشتىن-ئاخىر ئەمگەكچى ئاممىا بىلەن ئىنتايىن
قويۇق مۇناسىۋەتتە ساقلاپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ هەممىسى دېگۈدەك
ئاممىنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىتىنىڭ تەربىيىسى ئارقىلىق ئۆسۈپ
يېتىلگەچكە، بۇ خىل شەخسنىڭ مۇستەقىل ئىجادى، ئاممىنىڭ
كوللېكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ سەنئەت جەۋهىرىنى تولۇق قوبۇل قىلىپ،
كوللېكتىپنىڭ سەنئەت ئىقتىدارىنى مەركەزلەشتۈردى هەمدە
سەنئەتكارلارنىڭ ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا تارقىتىشى ۋە ئۆزلۈكسىز
يېڭىلىشى ئارقىلىق باشقا بىر شەكىلدىكى كوللېكتىپچانلىقنى شەكىل-

لەندۇردى. پۈتكۈل سىنىپىي جەمىيەتتە كۆپلىگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئوخشاشلا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كوللىكتىپ ئىجادىيىتىدۇر؛ مەخسۇس سەنئەتكارلارنىڭ بولۇشىي پەقەت خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى كوللىكتىپچانلىقنىڭ تولۇقلىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشىدىنلا ئىبارەت. شۇنداق دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇكى؛ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللىكتىپچانلىغى بىلەن خەلق ئارىسىدىكى كەسىپىي سەنئەتكارلارنىڭ مۇستەقىل ئىجاتچانلىغى ئورگانىك هالدا بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ شەكىللەندى، بۇنى بۇرۇنقى سىنىپىي جەمىيەتنىڭ ئومۇم خەلق كوللىكتىپچانلىغى بىلەن سېلىشتۇر-غاندا، بۇ خىل كوللىكتىپچانلىق ئالاهىدىلىگىنىڭ هەقىقەتەن خېلى زور تەرەققى قىلغانلىغى ئېنىق.

جەمىيەت سوتسىيالىستىك غايەت زور يېڭىلاش باسقۇچىغا كىرگەندە، ئەدەبىيات، ئىقتىسات ۋە سىياسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئالدى بىلەن ئۆزۈننىڭ مەزمۇنىدا ماهىيەتلىك ئۆزگىرىش ياسىدى. كەڭ خەلق ئاممىسى سىياسى جەهەتتىن قەدكۆتۈرىپ ئازات بولۇشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت جەهەتتىمۇ قەددىنى كۆتەردى. ئەمگەكچى خەلق مەدەنى-مائارىپنى قوبۇل قىلىپ، تىرىشىپ يېزىق قورالىنى ئىگەللىدى، بۇنىڭ بىلەن ئامما ئارىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر يېزىق ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ يازما ئىجادىيىتىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىجادىيەت دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئەسلىدىكى بەزى ساۋاتسىز ئېغىز سەنئەتكارلىرىمۇ يېزىق ئارقىلىق ئىجات قىلىشقا باشلىدى. نەتىجىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوللىكتىپ ئىجادىيىتىدە يېڭىدىن يازما ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەسىپىي يازغۇچىلار ياكى ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. سوتسىيالىزم دەۋرىدە مۇقەررەر بارلىققا كېلىدىغان بۇ خىل ئىجادىيەت هادىسىسى هەرگىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللىكتىپچانلىغىنىڭ بارغانسېرى

ئاجىزلىشىپ-كەتكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. چۈنكى ئاممانىڭ سىدا يېزىقىغا تايىنىپ ئېلىپ بېرىلغان يازما ئىجادىيەت يېزىلىشىدىن تاكى تارقىلىشىغىچە يازما ئەدەبىياتىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن بىردەك بولغاچقا، ئۇلار ئاللىقاچان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىق ئايرىلغان بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولمايدۇ. ئۇلار پەقەت سوتسىيالىزىم دەۋرىدىكى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاممىباپلىغىنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈرتكىسى بىلدۇرىدۇكى، ھەرگىزمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كوللېكتىپچانلىغىنىڭ تارايغانلىغىنى بىلدۈرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئەسلىدىكى ئېغىز ئىجادىيىتى ئاساسىدا تەرەققى قىلغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى ئەلۋەتتە روشەن ھالدا يېتەكچى رول ئويناپىدۇ؛ يېقىنقى 30 يىللىق ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، بۇنداق كوللېكتىپچانلىق ئۈزۈنىڭ كەڭ كۆلەمىلىك ئەھمىيىتىنى بارغانسېرى نامايەن قىلدى. مەسىلەن، يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئاساسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن يېڭى لەتىپىلەر بۇنىڭ ئەڭ ياخشى پاكىتى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدىغانلىغىنى پەقەت ئۇنىڭ ئىجات قىلىنىش ۋە تارقىلىش جەريانىدىلا كۆزىتىشكە بولىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىجات قىلىنىش جەريانىدا تۆۋەندىكىدەك بەزى كوللېكتىپچانلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ، ئەمگەكچى خەلق ھەمىشە مەلۇم كوللېكتىپ سورۇنلاردا، مەسىلەن، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش مەيدانلىرى ياكى كوللېكتىپ تۇرمۇش سورۇنلىرىدا، ئۇ بىر ئېغىزدىن، بۇ بىر ئېغىزدىن كوللېكتىپ ھالدا ئىجات قىلىشىدۇ. ئەمگەك كەيپىياتىغا ئىلھام بېرىدىغان، ئەمگەك يۈكىنى يەڭگىللىتىدىغان، ئەمگەك ھەرىكىتىنى تېمىغا سالىدىغان

ئەمگەك قوشاقلىرى؛ كۆرەش روھىنى ئىلھاملاندۇرىدىغان جەڭ ناخشىلىرى ۋە ئوۋ قوشاقلىرى، ھېيت-بايرام ۋە ھەر خىل ئۆرپ-ئادەت پائالىيەتلىرىنى تەبرىكلەيدىغان مۇراسىم قوشاقلىرى؛ شۇنداقلا كوللېكتىپ تەجرىبىلەرنىڭ يەكۈنى بولغان ماقال-تەمسىلەر، قىسقا ۋە كىچىك ھېكايىلەر، ئېيتىشىشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاشۇنداق كوللېكتىپ ئىجات قىلىش شەكلى بىلەن يارىتىلىپ چىققان. يەنە بىر تۈرلۈكى كوللېكتىپ ئىش تەقسىمات شەكلىنى قوللىنىپ، بىرسى ئالدى بىلەن ھېكايىنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى تۇزۇپ چىقسا، يەنە بىرسى ئۇنىڭ قاش-كىرپىگىنى ياسايدۇ؛ يەنە بىرى ئۇنى ئۆزگەرتىپ نەزىم تېكىستىگە ئايلاندۇرسا، يەنە باشقا بىرى ئۇنى مۇۋاپىق ئاھاڭغا سالغان؛ شۇنداق قىلىپ خەلق رىۋايەتلىرى، ھېكايىلەر، ئېيتىشىشلار، كىچىك تىياتىرلار... قاتارلىق ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. ئەنخۇيدىكى ۋۇخې دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىغدا تارقىلىپ يۈرگەن «نيۈبىڭنىڭ ئىسيانى» قاتارلىق ئەسكەرلەرنىڭ قوزغىلىڭنى خاتىرىلەيدىغان پارچىلار، يۈز نەچچە يىل بۇرۇنقى ئېغىز ئەدەبىياتىغا ماھىر دېخانلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى پادىشاسىنىڭ يىلنامىسىگە ئاساسەن توقۇجۇ يىللىرىدىكى دېخانلار قوزغىلىڭنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە تۈزگەن ھېكايە، تېكست ۋە ئاھاڭلىرى ھازىرغىچە تارقىلىپ يۈرمەكتە. بۇ خىل ئىجادىيەت شەكلى دائىم دېگۈدەك ئىستىخىيىلىك ھالدا قوپالراق ۋە ئاددىراق بولىدۇ. يەنە بىر خىلى بولسا ئامما ئارىسىدىكى مەلۇم كىشىلەر ئالدىنقىلارنىڭ ئېغىز سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ ۋە تەرەققى قىلدۇرىدۇ ياكى خەلق ئىچىدىكى پارچە-پارچە ماتېرىياللارنى ھەمدە نۇرغۇنلىغان ئېغىز ئەسەرلىرىنى توپلاپ ئۇنى بىرلەشتۈرۈپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، مۇكەممەل ئېغىز سەنئەت ئەسەرلىرىنى شەكىللەندۇرىدۇ ۋە بۇ سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئاممىغا قالدۇرىدۇ ھەمدە تارقىتىدۇ. خەلق

ئارىسىدىكى مەددادىلارنىڭ، ۋايىزلارنىڭ «شويۇ shuoyue»، «ۋۇسۇڭ»، «ياڭ ئائىلىسىنىڭ قەھرىمانلىرى»غا ئوخشاش بىر قىسىم چوڭ تېپتىكى ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئىجات قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. بۇ خىل ئۇسۇلدا گەرچە روشەن ھالدىكى شەخسى ئىجادىيەت ئىدىئولوگىيىسى بولسىمۇ، لېكىن خەلق سەنئەتكارلىرى تۇرمۇش ئىدىيە ۋە سەنئەت قاتارلىق تەرەپلەردە كەڭ خەلق بىلەن قان بىلەن گۆشتەك قويۇق مۇناسىۋەتنى باشتىن-ئاخىر ساقلىغاچقا، بۇ خىل ئىجادىيەتتە يەنىلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ خىل كوللېكتىپ ئىجادىيەت شەكلى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ گۈزەللىك دەۋرىدىن باشلاپلا ئوخشىمىغان دەرىجىدە قوللىنىلغان بولۇپ، تاكى پەن-تېخنىكا تەرەققى قىلغان، زامانىۋىلاشقان جەمئىيىتىمىزگىچە يەنىلا كەڭ خەلق ئاممىسى قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئىجادىيەت شەكلىدۇر.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىغى، ئۇنىڭ تارقىلىشى جەريانىدا تېخىمۇ يارقىن ۋە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلى ئىجادىيەت ئۇسۇلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇ بارلىققا كېلىشى بىلەنلا خەلق ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلايدۇ. ئايرىم ئەسەرلەرنىڭ تارقىلىشى نىسبەتەن ئاستا بولسىمۇ، لېكىن نۇرغۇن ئەسەرلەر ناھايىتى تېزلا تارقىلىدۇ. كۈنلەپ ۋە سائەتلەپ پەيدا بولۇۋاتقان ئاغزاكى ئەسەرلەر كەڭ خەلق ئارىسىدا ئىدىيە ۋە سەنئەتنىڭ سىناقلىرىغا ئۇچرايدۇ. نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر بارىكى، ئۇلار كەڭ خەلقنىڭ تۇرمۇش تەلىۋى سەنئەت ھەۋىسىگە ماسلىشالمايلا تارقىلىش جەريانىدا كىشىلەر تەرىپىدىن شاللاپ چىقىرىۋېتىلىدۇ-دە، بارا-بارا ئۇنتۇلىدۇ؛ يەنە شۇنداقلا نۇرغۇنلىغان ئاغزاكى ئەسەرلەر بارىكى، ئۇنداق ئەسەرلەر

تارقىلىش جەريانىدا كەڭ خەلق تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنىپ، مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا ئۆزلۈكسىز ئۆزگەرتىلىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلىنىش نەتىجىسىدە تېخىمۇ بېيىپ، ئامما ياخشى كۆرىدىغان ئەسەرلەرگە ئايلىنىدۇ، ھەمدە نىسبەتەن ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە ئامما ئارىسىدا تارقىلىش ۋە ساقلىنىش جەريانىدا ئۇ ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىلىگىمۇ نىسبەتەن مۇكەممەل سەۋىيەگە يېتىدۇ. ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەملىيىتى ئىسپاتلىنىدىكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تارقىلىشى جەريانىدا، ئەسلى ھالىتىنى زادى ئۆزگەرتمەي، بۇرۇنقى پېتىچە قالىدىغان ئەسەر بولمايدۇ. ئەمگەكچى خەلق ئومۇمەن كۆپ تەرەپ-لىمىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، شۇ ۋاقىت، شۇ جايىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ ئاممىنىڭ سەنئەت ئىقتىدارىنى توپلاپ، ئەسلى ئەسەرگە قارىتا ئۆزلۈكسىز پىششىقلاش ئېلىپ بارىدۇ، قوشۇپ ياكى ئېلىۋېتىپ مۇۋاپىق ئۆزگەرتىدۇ، ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدىن شەكىلگىچە دەسلەپكى ھالىتىنى نىسبەتەن مۇكەممەل-لەشتۈرۈپ، ئىجتىمائى رولىنى تېخىمۇ كېڭەيتىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مىليونلىغان تارقاتقۇچىلىرى ئۆز ئۆۋلىتىدە ئىجات قىلغۇچىلاردۇر؛ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پۈتكۈل تارقىلىش جەريانى، ھەقىقەتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئەسەرلىرىگە قارىتا كوللېكتىپ پىششىقلاش ئېلىپ بېرىش ۋە كوللېكتىپ ئىجات قىلىش جەريانىدۇر. شۇڭلاشقا كوللېكتىپچانلىقنىڭ تارقىلىش جەريانىدىكى ئىپادىلىنىشى تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئىجات قىلىنىش ۋە تارقىلىش جەريانىدا خەلق ئېغىز سەنئەتكارلىرىنىڭ رول ئېلىش ۋە بايان قىلىش سەنئىتىگە دىققەت قىلىشىغا ئەرزىيدۇ. بۇ مۇھىم

شارائىت ئىچىدە كوللېكتىپچانلىق قانداق ئىپادىلىنىدۇ؟ شۇنى ئېيتىش كېرەككى؛ خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ھەركىتىدە ئىپادىلەنگەن كوللېكتىپچانلىقنىڭ ئالاھىدىلىگىنى چۈشىنىش ناھايىتى مۇھىمدۇر. چۈنكى كۆپ مىقداردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئاغزى ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىغا تارقىلىدۇ. ئاشۇنداق ئىقتىدارلىق ۋە تەسىرى بولغان ئەلنەغمىچىلەرنىڭ، مەدداھلارنىڭ ھەركىتىنى چۈشەنمىگەندە، ئۇلارنىڭ رول ئېلىش ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىتا ئىلمىي تەھلىل ئېلىپ بارمىغاندا، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ بەدىئى ئىجادىيەتلىرى بىلەن كوللېكتىپچانلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلىشكە ئامالسىز قالىمىز: خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەمىلىيىتى ۋە سەنئەت ئەمىلىيىتىدىن، ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى دائىم دىگۈدەك تىكشىغۇچىلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇزلۇكسىز پىششىقلىنىدىغانلىغىنى، تۇزىتىلىپ تۇرىدىغانلىغىنى كۆرۈشىمىز كېرەك.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاڭلىغۇچىلىرى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ كىتاپخانلىرى ئوخشمايدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاڭلىغۇچىلىرى ئۇزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى، ئىدىيەۋى ھىسسىياتى، سەنئەت ھەۋىسى ئاساسىدا ئېغىز ئەدەبىياتىنى تارقاتقۇچى خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ھەركىتىگە ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ، ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ھەمدە باشقا ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ پىششىقلىنىشىغا ياكى قايتا ئىجات قىلىنىشىغا ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئورۇنلىغۇچىلىرى ھەمىشە ئاڭلىغۇچى ئاممىنىڭ كۈچلۈك دىققىتى ئاستىدا تۇرغاچقا، ئۇلار ئۆزئارا ئىچقويۇن-تاشقويۇن بولۇپ كەتكەن. كەڭ ئامما خەلق سەنئەتكارلىرى ئورۇنلىغان ئەسەرلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ ھەركىتىگە قارىتا ماختاش ياكى قارشى تۇرۇش، ھېسداشلىق قىلىش ياكى ئەيىپلەش، كۈلۈمسىرەش ياكى

خاپا بولۇش، ئاپىرىن ئوقۇش ياكى غەزەپلىنىش قاتارلىق روھىي كەيپىياتلىرى ئارقىلىق تەبىئى ھالدا ئارىلىشىدۇ. ئەنە شۇ ھىكايە-چىلەر، قوشاقچىلار، ئەلنەغمىچىلەر ياكى تىياتىرچىلار دائىم دىگۈدەك ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئىنكاسىغا ئاساسەن، ئۇزلۇكسىز قايتا-قايتا تۈزىتىپ ۋە بېيىتىپ، ئۆزلىرى ئورۇنلاۋاتقان ئەسەرلەرنى ئۆستۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ خەلق ئىجات قىلغان ئاغزاكى ئەسەرلەر ئەڭ دەسلەپتە بىر دىگۈدەك نەسەتەن ئاددى، يۇزەكى بولۇپ، دەسلەپكى «ھەممىسى دىگۈدەك نەسەتەن ئاددى، يۇزەكى بولۇپ، دەسلەپكى لايىھە دىيىشكە بولىدۇ. بۇ ئەسەرنى ئورۇنلاش جەريانىدا، ئاڭلىغۇچى-لارنىڭ پىكرىگە ئاساسەن، كەم يېرىنى تولۇقلاپ، ئارتۇقنى قىسقارتىپ تۈزىتىلىدۇ. بىر قېتىم، ئىككى قېتىم، نۇچ قېتىم... ئاڭلىغۇچىلارنىڭ پىكرى ئاساسەن توڭىگەندە ئاندىن ئانچە كۆپ ئۆزگەرتمەيدۇ. بىراق ئەملىيەتتە يەنىلا توختىماي ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ، ئاتالمىش «بېكىتىل-گەن ماقالا» مەڭگۈ مەۋجۇت ئەمەس... بۇ ئاممىنىڭ پىكرىنى داۋاملىق قوبۇل قىلىپ تۇرغانلىقتىن، ئەسىرىنى يەنىلا ئاممىنىڭ ئىجادىيىتى دىيىشكە بولىدۇ.»① بۇ خىل ھادىسىلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلىغۇچى خادىملار تەرىپىدىن كۆپ قېتىم تەكىتلەپ كۆرسىتىلگەن. خەلق ئارىسىدىكى ئەسەرلەر گەرچە دەسلەپتە كەسپىي سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادى بولسىمۇ ئۇنىڭغا ھامان كوللېك-تىپنىڭ ئىدىيىسى ۋە ئارزۇسى سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئاممىنىڭ

---

① لىن شەن: «قارغۇ شائىر خەن چى شياڭ»، جوڭ جىڭۇىن تۈزگەن «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يېڭى ماقالىلار توپلىمى».

ئستېتىك كۆزقارىشى ۋە سەنئەت ھەۋىسىگە ۋەكىللىك قىلغانلىقىنى، ئۇزلۇكسىز تۇردە كوللىكتىپنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە كۈچ-قۇدرىتىنى قوبۇل قىلدۇرغانلىغىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

ئەلۋەتتە، بۇ تاسادىپى ئەھۋال ئەمەس، خەلق ئارىسىدىكى كەسپىي ياكى يېرىم كەسپىي ئېغىز سەنئەتكارلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرىبىيلىنىشى، ئىدىيەۋى ھېسسىياتى، تۇرمۇش ھالەتلىرى ۋە بەدىئى ھەۋەسلىرىنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى خەلق ئارىسىدىن كەلگەن ئاممىنىڭ بىر ئەزاسى ئىكەنلىگىنى كۆرۈش كېرەك. ئۇلار خەلقنىڭ تۇرمۇشى، سەنئەت ئەنئەنىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى قانچىكى ساقلىسا، ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە رول ئېلىش قابىلىيىتىنى شۇنچە نامايەن قىلالايدۇ. شۇنى كۆرۈۋېلىش كېرەككى، ئۇلارنىڭ مۇستەقىل ئىجاتچانلىغى ھامان كوللىكتىپ بىلەن سۇغا سۆت قوشۇلغاندەك ئورگانىك ھالدا بىرىكىشى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كوللىكتىپچانلىقىنىڭ مۇھىم ئىپادىلىنىشىدۇر.

چوڭ تېپتىكى داڭلىق ياڭجۇ تىياتىرى — «ۋۇشى خو» بۇيىچە تېپىك دەلىلى. بۇ تىياتىرنى تۇزگۈچى ۋاڭ شاۋتاڭنىڭ خۇلاسىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئەسلىدە «سۇ بويىدا» رومانىنىڭ ئېچىدىكى ۋۇسۇڭغا ئائىت 80 مىڭ خەتلىك قىسسىدىن كېڭىيىپ مەزكۇر تىياتىردا بىر مىليون خەتتىن ئارتۇق ئېغىز ھېكايىسىگە ئايلانغانلىغى ھەرگىزمۇ قايسى بىر كىشىنىڭ ئىجادىيىتى بولماستىن بەلكى تارىختىن بۇيانقى ياڭجۇ يەرلىك تىياتىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى سەنئەتكارلارنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىجات قىلىشى، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالدۇرۇشى ۋە بىيىشىنىڭ مەھسۇلى، «بۇنىڭغا قانچىلىگەن كىشىلەرنىڭ يۈرەك قېنىنى سىڭدۈرگەنلىگىنى بىلىش تەس، ئۇ پەقەت تارىختىن بۇيانقى سەنئەتكارلارنىڭ ئۇزلۇكسىز پىششىقلاپ ئىشلەپ بېيىتقانلىغىنىڭ

ئەنجىسى»① دىمەك، خەلق ئارىسىدىكى ئەلنەغمىلەردە سەنئەتكارلار ئەڭبەپەدىن ئويىنالغان چوڭ ھەجمدىكى داڭلىق ئەسەرلەرمۇ، ھەرگىز مەلۇم بىر يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتى بولماستىن، بەلكى ئوخشاشلا كوللېكتىپنىڭ سەنئەت مۇئىسى ھىساپلىنىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىقى ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئېلىپ كەلدى. شۇڭا ئەمگەكچى خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە قارىتا پەقەت كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىلا بار. بۇرۇن بەزى كىشىلەر ئىمزاسىزلىقنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىگى قىلىۋالغان ئىدى، بۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى، ئۇ پەقەت كوللېكتىپچانلىقتىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر بەلگە.

ئىككىنچى بۆلۈم ئاغزاكىلىق

ئاغزاكىلىق ــ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاغزاكىلىقتىن ئىبارەت مۇشۇ روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىلىمىدا يازغۇچىلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىدىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (فولكلور) دائىم دېگۈدەك «خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى» ياكى «ئېغىزدا تارقىلىدىغان ئەدەبىيات» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئېغىز ئارقىلىق ئىجات قىلىنغان ۋە تارقالغان ئەسەر-

---

① ۋاڭ شاۋتاڭ: «يانجۇ تىياتىرى ــ ‹ۋۇ سۈك›نى رەتلەشنىڭ تەجرىبىلىرى» «ئەلنەغمە ژورنىلى» 1960 ـ يىلى 7 ــ 8 ـ ئاي.

لەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ يەردە ئالدى بىلەن شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىككى، ئاغزاكىلىق يالغۇز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغلا تەئەللۇق بولغان ئالاھىدىلىك ئەمەس. چۈنكى غەيرى ئەمگەكچىلەر، جۈملىدىن ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلار ئارىسىدىمۇ ئۆزلىرىنىڭ مەلۇم «ئېغىز ئىجادىيىتى» بولۇپ، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا ئاغزاكىلىققا ئىگە. خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلغان ۋاقىتتا، يالغۇز ئاغزاكىلىقتىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدىلىكنىڭ مەلۇم ئىپادىسىگىلا ئېسىلۋېلىپ. خەلقە يات ھەتتا خەلقە قارشى ئاشۇ خىل ئېغىز «ئەسەر»لىرىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دەپ خاتا تونۇپ قالماسلىققا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. ئالدى بىلەن ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى ئېنىق پەرقلەندۇرۇپ، چەك-چېگرىنى قاتتىق ئاجرىتىش بىلەن، قايسىلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئەسەرلىرى ئىكەنلىگىنى مۇقىملاشتۇرۇش لازىم. شۇنداقلا، ئاغزاكىلىق بىلەن يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان كوللېكتىپچانلىقنى زىچ بىرلەشتۈرگەندىلا ئاندىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل ھادىسىلىرىنى توغرا تونۇغلى بولىدۇ. بۇ ئاغزاكىلىقنىڭ ئالاھىدىلىگىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىگى، بۇ يەردە مۇھىمى يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئىجادىيەت ئالاھىدىلىگىگە نىسبەتەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئاغزاكىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنى پەرقلەندۇرىدىغان روشەن ئالاھىدىلىكتۇر. يازغۇچىلارنىڭ يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىمۇ ئەسلىدە ئېغىزدا يادلاشقا ياكى بايان قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما يېزىققا تاپىنىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاغزاكىلىق ھەرگىزمۇ زۆرۈر شەكىل ئەمەس. مەسىلەن، شېئىرلارنى دېكلاماتسىيە قىلىش، نەسرى ئەسەرلەرنى ئۈنلۈك ئوقۇش، ئاغزاكى بايان قىلىش-

لارنىڭ مەممىسى يازما ئەدەبىيات ئۇچۇن قوشۇمچە بولۇپ، ئىككىنچى ئورۇنـدا تۇرىدۇ، يېزىقتا تايىنىـپ ئىجات قىلىشـلا زۆرۈر بولغان بىرىنچى ئۇسۇل بولىدۇ. ئەكسىچە خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنىمۇ يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەپ قالدۇرۇش مۇمكىن، ئەمما كەڭ خەلققە نىسبەتەن ئېيتقانـدا، يېزىـق شەكـلى خەلق ئېغىز ئەدـبىياتى ئۇچۇن زۆرۈر ئىپادىلەش شەكلى ئەمەس. ئۇمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبـياتـنىڭ تار-قىلىشىدا پەقەت قوشۇمچە رول ئويناپىدىغان 2-ئورۇندىكى ئۇسۇلدۇر.

بىرىنچى بۆلۈمدە سۆزلەنگەن كوللېكتىپ ئىجادـيەت ۋە ئۇنىڭ تارقىلىش ئەمىلىيىتىدىن قارىغاندا، پەقەت ئېغىزدا ئىجات قىلىش ۋە ئېغىز ئارقىلىق تارقىلىشلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ زۆرۈر شەكلى. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ روشەن بەلگىسى، ئۇنىڭ ئەنە شۇنداق خەلق ئاغزىدىكى تىل سەنئـەت ئالاھـدـىلىگى سۇپـىتىدە ياشاپ كېلىۋاتقانلىغىدا. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ ئېغىز ۋە قۇلىغى ئارىلىغىدا ھەركەت قىلىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئەدەبىياتتۇر.

خەلق ئېغىـز ئەدەبىياتـىنىڭ ئاغزاكـىلىق ئالاھـدىلـىگى ئۇنىڭ كوللېكتىپچانلـىغىغا ئوخـشاشلا، ئېـغىز ئەدەبىياتـىنىڭ تەرەققـىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن. ئاغزاكى تىل ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگە زىچ ئەگەشكەن ھالدا ئىنسانلارنى ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىپ چىققاندىن كېيىن، ئاندىن ئىنسانلار جەمىيىتى شەكىللەندى. ئەينى دەۋرـدىكى كىشـلەر پەقەت مۇشۇ خـىل ئاغـزاكى تىلـنى قورال قىلـىپ ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان، شۇڭا خاتىرىلەپ ئېلىنغان بەزى قەدىمقى قوشاقلاردا كۆپىنچە ئەمگەك ساداسىرىنىڭ كۆپ قېتىم تەكرارلىنىشى، سۆز ۋە جۇملىلەرنىڭ قايتا-قايتا تەكرار ئېيتىلىشى، قەدىمقى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىگىگە تولۇق ئىسپات بولالايدۇ.

يېزىقنىڭ ئىجات قىلىنىشى زور كۆپچىلـىك كىشـلەرنىڭ ئېـغىز ئارقىلىق ئىجات قىلـىش ئەھۋالىنى تۇپـتىن ئۆزگەرتـۈېتەلمـىدى.

سىنىپلارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىغا ئەگىشىپ، سىنىپىي جەمىيەتتە، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان ۋە كونترول قىلىنىغان يېزىق، شۇلارنىڭ خەلقە ھۆكۈمرانلىق قىلىش، خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش قورالىغا ۋە ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. نوپۇسنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان جىسمانى ئەمگەكچىلەر يېزىق ئىشلىتىش ھوقۇقىدىن ئاساسەن مەھرۇم قالدۇرۇلغان ئىدى. بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە ئەمگەكچى خەلق يەنىلا ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسىگە داۋاملىق ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ جاپالىق تۇرمۇشى ئىچىدىمۇ ئېغىز ئەدەبىيات پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ تاكى ھازىرغا قەدەر تەرەققى قىلدۇردى.

ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى ئوخشاشلا ئېغىز ئارقىلىق بولىدۇ. يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىق ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭ تارقىلىش جەريانىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرۈشتەك مۇشۇ ئالاھىدىلىگىدىن شەكىللەنگەن. سىنىپىي جەمىيەتتە، ئەمگەكچى خەلقتە يېزىقتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقى بولمىغىنىدەك، ئۇلاردا مەتبە ھەم نەشر قىلىشتەك تارقىتىش ۋاستىسىنىڭ بولۇشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئەمگەكچى خەلق ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي باسقۇچلاردا، باشتىن-ئاخىر پەقەت ئېغىز تىلى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تارقىتىپ كەلدى، شۇنداقلا خەلق ئىچىدىكى ئەلنەغمەچىلەر ۋە كىچىك تىياتىرلارنىڭ ئەرتىسلىرىنىڭ سەنئەت ئۇگىنىشىمۇ «ئېغىزدا يەتكۈزۈپ، كۆڭۈلدە قوبۇل قىلىش» ۋاستىسى ئارقىلىق بولدى. ئاغزاكى تارقىتىش ــ خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ كەڭ ۋە ئەڭ ئۇزۇن تارقىلىپ يۈرۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تارىخىي تەرەققىياتتىن قارىغاندا، كۆپلىگەن رىۋايەت ۋە ھېكايىلەر،

قوشاق ۋە ماقال-تەمسىلەر مىللەتنىڭ ئارتۇق تارقىلىپ يۈرگەن-لىگىنى؛ جۇغراپىيە شارائىتىدىن قارىغاندا، كۆپلىگەن ئېغىز ئېجادىيە-يەت ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ بەزى رىۋايەت، ھېكايىلەر پۈتۈن مەملە-كەتنىڭ ھەممە يېرىگە ھەتتا چەتئەللەرگىچە تارقالغانلىغىنى كۆرىمىز. ئاغزاكى تارقىلىشنىڭ ئاممىۋىلىغى ئىنتايىن كەڭ، ئۇ يالغۇز يېزا-كەنتە-لەردىكى ھەر بىر ئائىلىلەر ۋە ئانا-بالىلارغىچە تارقىلىپ قالماستىن، بەلكى ئېغىز ئارقىلىق ئۇ يۇقۇرى قاتلام ھۆكۈمران سىنىپلىرى ھەمدە ئەدىپ ۋە يازغۇچىلار ئارىسىغىمۇ يەتكۈزۈپ، ئۇلارغىمۇ تونۇتىدۇ، شۇنداقلا يېزىق قوراللىرى ۋە نەشرىيات تېخنىكىسى ئىنتايىن تەرەققى قىلغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىغى ئاجىزلىشىپ قالماستىن ئەلۋەتتە يەنىلا ساقلىنىپ قالىدۇ.

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكى ئالاھىدىلىگىنىڭ شەكىللىنىشىدە يالغۇز يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئېجتىمائى، سىنىپىي مەنبەلا بولۇپ قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاغزاكى تىلىنىڭ ئۆزىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققى قىلىش ئامىللىرى بولىدۇ. ئاغزاكى تىلنىڭ ئۆزى بىر خىل جانلىق ھەم ئەپچىل ئىپادىلەش قورالى بولۇپ، ئۇ ھەم ۋاراسلىق قىلىشقا ھەم ئەستە قالدۇرۇشقا ئەپلىك. ئۇ خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە چىڭ باغلان-غان بولۇپ، خەلقنىڭ ئېسىگە مەھكەم ئورناشقان، شۇنداق قىلىپ ئۇ، خەلقنىڭ ھەر خىل ناخشا-قوشاق ئېيتىش ۋە ھېكايە سۆزلەش پائالىيەتلىرىدە جانلىق ياشايدۇ. ئاغزاكى تىل-ئەدەبكە خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە كۆرەشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئىنتايىن قولايلىق بولغاچقا، قەدىمقى كىشىلەر خەلق ئاغزىدىكى قوشاقلارنى «شامال» دەپ ئاتىغان. بۇ، مۇئەييەن مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاغزاكىلىقنىڭ مەلۇم بىر خىل ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ئېغىز ئارقىلىق ئېلىپ بارغان ئېجادىيىتىنى ئېغىز تىلىنىڭ ئىپادىلەش

ئەۋزەللىگىدىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئاغزاكىلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئىجتىمائى سەۋەپ ئەلۋەتتە مۇھىم؛ ئەمما، ئاغزاكىلىقنى يالغۇز جەمىيەت تەرەققىياتىدىنلا قارايدىغان بولساق، ئۇ چاغدا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئېغىز ئارقىلىق ئىجات قىلىنىشى ۋە تارقىلىشى، ئامامەن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلار-نىڭ خەلقنى ئەزگەنلىگى، خەلقنىڭ يېزىق ئىشلىتىش ھوقۇقىنى تارتىۋالغانلىغىنىڭ نەتىجىسى، دېگەندەك يەكۈن چىقىشى مۇمكىن. ھەمدە بۇنداق ھۆكۈمدىن يەنمۇ ئىلگىرىلەپ، كەڭ خەلق ئاممىسى يېزىق ۋە مەتبە ۋاستىسىنى ئىگەللەش بىلەنلا، ئاغزاكى ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بىلەن شۇغۇللانماي، پۈتۈنلەي يازما ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىگىمۇ تەبىئى ھالدا «يوقىلىدۇ» دېگەن يەنە باشقا بىر يەكۈن كېلىپ چىقىدۇ. بۇنداق خاتا يەكۈننىڭ پەيدا بولۇشى، بىر تەرەپتىن نوقۇل سىنىپى كۆزەش تەلىماتى ئارقىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈش ھادىسىسىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن «ئاغزاكى ئىل»دىن ئىبارەت بۇنداق ئىجتىمائى ھادىسىنىڭ ئالاھىدىلىگى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى ئەۋزەللىگىگە سەل قارىغانلىقتىندۇر. ئاغزاكى ئىلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ رولى مەلۇم سىنىپقا بېقىنمايدۇ. سىنىپىي جەمىيەت پەيدا بولۇشتىن خېلى بۇرۇنلا، كىشىلەر ئاغزاكى تىلنىڭ بەدىئى ئىپادە-لەش كۈچىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشتىكى بىردىن-بىر قورالى قىلغان ئىدى. شۇنىدىن ئېتىۋارەن ئاغزاكى ئىل ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن باشتىن-ئاخىر زىچ بىللە بولۇپ كەلمەكتە. كىشىلەر ياشىغانلىكى جايدا ئاغزاكى ئىل بولىدۇ، شۇنداقلا ئېغىز ئىجادىيىتى بولىدۇ. ئۇ ھەرگىزمۇ يېزىق ئىشلىتىش شەرت-شارائىتىنى يوقاتقانلىغى ئۈچۈن، مەجبۇرى ھالدا قوللىنىل-

غان ئۇسۇل ئەمەس. كۆپلىگەن پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى: يېزىقىقا ئىگە بولغان بەزى سىنىپلار ۋە قاتلاملار ئىچىدىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى ھەركىتى بولىدۇ. «ئەل ئارا يېگى پاراڭلار»غا ئوخشاش قەدىمقى كىتاپلاردا ۋەئودال سىنىپلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتلىرى كۆپلىگەن ئاغزاكى رىۋايەت ۋە ھېكايىلەرنى توپلاپ خاتىرىلىگەن. مانا بۇ ناھايىتى ياخشى مىسال. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، يېزىقنى ئىگەللەش ـ ئىگەللىيەلمەسلىك ئاغزاكىلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇش ـ بولماسلىغىنىڭ بەۋاستە مەنبەسى ئەمەس، بەلكى ئېغىز تىلنىڭ مەۋجۇت بولۇشلا ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىگىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق سەۋەپتۇر. ئاغزاكى تىلدىن ئىبارەت بۇ ھادىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بەرگەچكە، ئۇ ھەرقايسى سىنىپلار ئۈچۈن ئورتاق. پەقەت ئەمگەكچى خەلق ئۇزاق تارىخىي مەزگىللەرگىچە يېزىق ئىگەللىيەلمىگەنلىكتىن، باشقا سىنىپلارغا قارىغاندا ئېغىز ئارقىلىق ئىجات قىلىش ئەھۋالى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولىدى، خالاس. يازما ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قاتلاملار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاغزاكىلىق ئاخىرقى ھىساپتا تېپىك ئەمەس ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگىمۇ ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ ئەكسىچە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بولسا ئۇ تېپىك بولىدۇ ۋە ئالاھىدىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ، دېمەك، ئېغىز ئارقىلىق ئىجات قىلىنغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېغىز تىلى بىلەن بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىمۇ ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يىپ ـ يېگى يولىنى بويلاپ تەرەققى قىلىپ، جانلىق ھەم باي بولغان ئېغىز تىلى بىلەن بىللە مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، پەقەت ئىنسانلار بىر كۈنمۇ جانلىق تىلدىن ئايرىلمايدىكەن، خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىمۇ بىر

كۈن توختاپ قالمايدۇ.

سوتسىيالىزىم مەزگىلىدە كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ھەقىقەتەن يازما ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ھادىسىسى كۆرۈلمەكتە. ئەمما ئەمىلىي تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، بۇ خىل يازما ئىجادىيەت-ئىشچى-دېخانلار ئاممىسى ئارىسىدا يەنىلا ئاز سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق ئاممىۋى ئىجادىيەتنىڭ بەزىلىرى گەرچە ئەنئەنىۋى ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىجادىيەت جەريانىدىن ئېيتقاندا زور كۆپچىلىگى يەنىلا يازما ئەدەبىياتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. نۇرغۇنلىغان مىسالار ئىسپاتلىدىكى: ئىشچى-دېخانلار ئاممىسى ئارىسىدىن كېلىپ چىققان بەزى ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلار، ھەممىسى دېگۈدەك كەسپىي يازغۇچىلار ياكى كەسپىي ئىجادىيەت گۇرۇپپىلىرىنىڭ تەربىيلىشى نەتىجىسىدە ئاساسىي قاتلامدا ئۆسۈپ يېتىلگەن بولۇپ، ئۇلار كەسپىي يازغۇچىلار ئىجادىيىتىنىڭ ئارقا سەپ تەييارلىق دۇيى بولۇپ قالدى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ ئاللىقاچان ئاساسىي جەھەتتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى. بۇ خىل يېڭى ئىجادىيەت ھادىسىسى ھەرگىز ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يوقالغانلىغىنىڭ بەلگىسى بولماستىن، بەلكى پەقەت يازما ئەدەبىياتنىڭ كېڭەيگەنلىگىنىلا ئىسپاتلايدۇ. سوتسىيالىزىم شارائىتىدىكى يازما ئىجادىيەتنىڭ ئاممىۋىلىق خۇسۇسىيىتىنىلا كۆرسىتىدۇ، خالاس.

سوتسىيالىزىم مەزگىلىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتى خەلق تۇرمۇشىدا يەنىلا ناھايىتى زور ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ تۇرماقتا. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى خەلقنىڭ ئاغزىدا ئۇزلۇكسىز ئىجات قىلىنىپ تارقىلىپ يۈرگەن يېڭى قوشاقلار، يېڭى رىۋايەت ۋە يېڭى خەلق ھېكايىلىرى، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن يېڭى لەتىپىلەرنىڭ ھەممىسى بۇنىڭ ناھايىتى ياخشى دەلىلى.

ئەدىلا ساۋاتلىق بولغان بەزى خەلق قوشاقچىلىرى، ھىكايىچىلەر ياكى ئەلنەغمىچىلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئىجات قىلغاندا ئالدى بىلەن ئۇنىڭ دەسلەپكى لايىھىسىنى قەلەم كۆچىگە تاپىنىپ يېزىپ چىقىقاندىن كېيىن يەنە ئېغىز ئارقىلىق بايان قىلىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىدە يەنىلا ئېغىز مۇھىم ۋاستە قىلىنغان بولۇپ، قەلەمگە تاپىنىش قوشۇمچە بولغاچقا، ئۇنداق ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىشتا، ئۇنىڭغا يازما ئەدەبىيات قاتاردا قارىماسلىق كېرەك.

ئۇچىنچى بۆلۈم ئۆزگىرىشچانلىق

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى كوللېكتىپقا تەۋەلىگى، ئېغىزدا ئىجات قىلىنىش ۋە تارقىلىش شەكلى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ماكانى ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش ھالىتىدە تۇرىدىغانلىغىنى بىۋاستە بەلگىلەن. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ بۇ خىل تەبىئى ئۆزگىرىپ تۇرۇش خۇسۇسىيىتىنى ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ تۇراقلىق خۇسۇسىيىتىدىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان بەلگىسىدۇر. ئۇنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىگى ئۆزگىرىشچانلىق دېيىلىدۇ.

يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ تۇراقلىق تېكىستى بولىدۇ، گەرچە بەزىدە تۇزىتىش ۋە تەھرىرلەش ئېلىپ بېرىلسىمۇ، ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىش چەكلىك بولۇپ، بېكىتىلگەندىن كېيىن مۇقىم ھالەت شەكىللىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان نەشرىلىرىدە گەرچە پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما ھەرقايسى نەشرىنىڭ ئايرىم-ئايرىم مۇقىم تېكىستى بولىدۇ. ئەكسىچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مۇتلەق كۆپچىلىك

ئەسەرلەردە دائىم دىگۇدەك ساقلانغىلى بولمايدىغان ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئايرىم ساندا ئەمەس، بەلكى زور مىقداردا، شۇنداقلا تاسادىپى بولماستىن بەلكى مۇقەررەر ھالدا بولىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەلۇم بىر ئەسەرنى گەۋدە قىلغان ھالدا، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىپ ئايرىم دىتاللىرىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق شۇ ئەسەرنىڭ نۇرغۇن ۋارىيانتلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. خەلق سەنئەتكارلىرى ئاشۇنداق ئورۇنلاش جەريانىدا يالغۇز ئۆزلىرىنىڭ بەزى ئەسەرلىرىنى ئۆزگەرتىپلا قالماي، بەلكى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئېغىز سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنمۇ ھەمىشە دىگۇدەك ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ھادىسە نەسرى ھىكايىلەردە ناھايىتى روشەن كۆرۈلىدۇ، نەزمى ئەسەرلەردە بولسا ئادەتتە ئانچە روشەن ئىپادىلەنمەيدۇ.

ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىگىنىڭ شەكىللىنىشى، تەبىئىكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى كوللېكتىپنىڭ ئىجادىيىتى بولغانلىقى، ئاغزاكى ئىجادىيەت بولغانلىقى ھەمدە تارقىلۇچان بولغانلىقى قاتارلىق سەۋەپلەردىندۇر، ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىدە يەنە ئىچكى-تاشقى ئامىللارمۇ بار.

بىرىنچى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەسەرلىرى بولسا ئېغىزدا تارقىلىپ كۆڭۈلدە قوبۇل قىلىنغان ئەسەرلەردۇر. بۇ يەردىكى «كۆڭۈلدە قوبۇل قىلىش»نىڭ مەنىسى ــ ئەسىتە قالدۇرۇشقا تايىنىپ ساقلاش ۋە تارقىتىش دىمەكتۇر. ئەسىتە قالدۇرۇشقا تايىنىپ خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ساقلاش ــ ئۆزگىرىشچانلىقنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئىچكى ئامىلى. يازما خاتىرىلەر ۋە مەتبەدە كۆپەيتىشمۇ ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارقىلىشىغا ياردەم بەرگەچكە، گەرچە ئۇنىڭدا بەزىبىر مۇقىملىق ھالەت بولسىمۇ، ئەمما ئەسىتە قالدۇرۇشقا تايىنىپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان خەلق ئارىسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاغزاكى ئەسەرلەرنىڭ ئەسلى

قىياپىتىنى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس. قوشاقلار ھەم قىسقا، ھەم كىچىك، ھەم رېتىملىك بولغاچقا ئەسته قالدۇرۇشقا ئاسان، ئۇنىڭ ئۇستىگە سۆز-مىسرالىرىمۇ نىسبەتەن مۇقىم بولىدۇ.

ھىكايە تېپىدىكى ئەسەرلەر تارقىلىش جەريانىدا، ئاز ساندىكى مۇقىم ئەسەرلەردە بولىدىغان ئۆزگىرىش نىسبەتەن كىچىك بولۇشىدىن تاشقىرى كۆپ ساندىكى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەسەرلەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنى، دائىرىسىدىن تارتىپ بايان قىلىش تىلى ۋە سىيۇژىت-ئېپىزوتلىرىغىچە دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بەزىدە ھەتتا ئوخشاش بولمىغان ئەسەرلەرنىڭ ۋەقەلىكى بىرلەشتۈرۈلۈپ، باشقا بىر يېڭى ئەسەر بارلىققا كېلىدۇ. پادىچى يىگىت بىلەن توقۇمچى قىزدىن ئىبارەت داڭلىق ھىكايىنى ئالساق، تارقىلىش جەريانىدا «ئىككى ئاكا-ئۇكا» ھىكايىسى ئېچىدىكى ئىت بىلەن يەر ئاغدۇرۇش ھىكايىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر ھىكايە بولغان.

ئىككىنچى، خەلق ئارىسىدىكى يازغۇچىلاردا ئەزەلدىن ئاپتورلۇق ھوقۇقى كۆزقارىشى بولمايدۇ، بۇمۇ ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەندۈرگەن ئېچكى سەۋەپ. يازما ئەدەبىياتتا بولسا ئاپتورلۇق ھوقۇقى ۋە ئەسىرنى نەشر قىلدۇرۇش ھوقۇقى بولۇپ، بۇلار ئەزەلدىن يازغۇچىلار، نەشرىياتچىلار ۋە كىتابخانلار تەرىپىدىن ھۆرمەتلەنىپ، ئەخلاقىي، قانۇنىي جەھەتلەردىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ ۋە قوغدىلىدۇ. ھەرقانداق كۆچۈرمىچىلىك، ئۆزگەرتىۋېلىش ھادىسىلىرى خاتا دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە، بۇ يالغۇز ئەخلاقسىز ھەركەتلا بولۇپ قالماستىن، ئۆز خالىغىنىچە كۆچۈرۈۋېلىپ بېسىپ تارقىتىشقا قانۇن تېخىمۇ يول قويمايدۇ. تەھرىرنىڭ ئۆزگەرتىش ھوقۇقى پەقەت يازغۇچىنىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىش ئاستىدىلا بولىدۇ. بۇ بىر قاتار ئۇقۇملار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدە زادى مەۋجۇت ئەمەس. ئاغزاكى تارقاتقۇچىلار-

نىڭ ئۆزى ئوخشاشلا قايتا ئىجات قىلغۇچىلاردۇر، ئۇلاردا ئاممىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس هالدا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش هوقۇقى بولىدۇ. بۇ خىل ئۆزگەرتىشلەر كۆپ هاللاردا ئىسىتېخىيىلىك بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىيات-سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇنىيەتلىرى بويىچە بولغان تەبىئى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئۇ هەرگىزمۇ مەقسەتلىك، قەستەن ئۆزگەرتىلگەن ئەمەس.

ئۇچىنچى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارقىلىش شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىغى ــ ئۆزگىرىشچانلىق ئالاهىدىلىگىنى شەكىللەندۈرىدىغان تاشقى سەۋەپتۇر. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى خەلق تۇرمۇشىغا بىۋاسىتە يېلتىز تارتىپ ئاممىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ۋە ئەملىي ئېهتىياجى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا هەرقايسى جايلارنىڭ ئوخشاشمىغان ئۆرپ-ئادىتى ۋە ئوخشاشمىغان شارائىتى ئەسەر مەزمۇنىدىكى ئۆزگىرىشنى ئىلگىرىلىتىدىغان ئامىل بولىدۇ. بولۇپمۇ نەسرى هىكايىلەرنىڭ A جايىدا B جايىدىكىگە ئوخشاش ئېيتىلىشى ناتايىن. تەبىئى مەنزىرىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى هەمدە بەزى كونكرېت ئېهتىياجلار ۋە يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ هەر خىل پەرقلەر ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ قىياپىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە مۇقەررەر تەسىر كۆرسىتىدۇ. بەزى هەجۋى خاراكتېرلىق لەتىپىلەردە بولسا، شۇ جايىنىڭ رىيال ئېهتىياجى ئوخشىمىغانلىقتىن، شۇ جايدىكى يەرلىك خەلقنىڭ ئېهتىياجىغا ماس هالدا، دائىم دېگۈدەك هەجۋى قىلىش ئوبېكتى ئالمىشىپ تۇرىدۇ. هاۋارايى ۋە تەبىئەتچىلىق توغرىسىدىكى ئوخشاش بىر خىل ماقال-تەمسىلەردىمۇ ئۆز يېرىنىڭ ئېهتىياجىغا قاراپ مەلۇم پەرقلەر كۆرۈلىدۇ، بولۇپمۇ ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدىكى پەرقلەر مۇقەررەر هالدا شۇ مىللەت ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ

مللی ئالاهىدىلىكنى ئۆزگەرتۈپتىدۇ. مەسىلەن، «پادىچى يىگىت بىلەن توقۇمچى قىز» توغرىسىدىكى ھىكايە خەنزۇلار ئارىسىدا ئۇلارنىڭ «7-ئىيۇل كەچلىكى»دەك مللى ئادىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن. مياۋزۇلار ئارىسىدا بولسا بۇ ھىكايە «7-ئىيۇل كەچلىكى» ئادىتىدىن ئايرىلىپ، مياۋزۇلارنىڭ مللى بايرىمى مەزگىلىدىكى مىس دۇمباق ئۇسۇلى، نەي ئۇسۇلى ھەمدە مياۋزۇلار يۇرتىنىڭ چىگىشۇيجاڭ دەرياسى بويىدىكى نيۈتوشەن① مەنزىرىسى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ.

تۆتىنچى، تارىخنىڭ تەرەققىياتى، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى — ئۆزگىرىشچانلىق ئالاهىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدىغان مۇھىم ئوبېكتىپ سەۋەپتۇر. ۋاقىتنىڭ كۈنسايىن ئۆتۈپ تۇرۇشى، بىر ئەۋلاتتىن يەنە بىر ئەۋلاتقا يەتكۈزۈلۈش نەتىجىسىدە ئېغىز ئەدەبىياتىغا يېڭى تۇرمۇش تۇسلىرى قوشۇلۇپ، مەزمۇن جەھەتتە دائىم دىگۈدەك زور ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولىدۇ. ئالدىنقى بىر ئەۋلاتتىن تارقىلىپ كەلگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ھەمىشە ئەسلى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى ئەينى دەۋرنىڭ (يېڭى دەۋرنىڭ) مەزمۇنى بىلەن تولۇقلايدۇ ياكى ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرىدۇ. ئىجتىمائى تۇرمۇشتا زور ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن چاغلاردا، يېڭى ئەھۋالنىڭ ئېھتىياجىغا ماس ھالدا بەزى ۋاقىتلاردا كىشىلەرنىڭ ئەسەر مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىشى ئەلۋەتتە ناھايىتى تەبىئى ئىش. بولۇپمۇ جەمىيەت تەرەققى قىلىپ سوتسىيالىزم باسقۇچىغا قەدەم قويغاندا، كىشىلەر يېڭىچە كۆرەش ئەمىلىيىتىگە قاتنىشىپ، يېڭى ئادەم، يېڭى ئىش، يېڭى ئادەتلەر بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتى ۋە بەدىئى ھەۋەسلىرىدە ئۆزگىرىش (ھەتتا تۈپ ئۆز-

---

① نيۈتوشەن — تاغنىڭ ئىسمى (تەرجىمان).

گىرىش) ياسايدۇ-دە، ئۇلار دائىم دىگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ ئېسىدە بار بولغان ئەسلىدىكى ئاغزاكى ئەسەرلىرىنى كونا ئىدىيە ۋە كونا سەل-مەتتىن ئازات قىلىپ، ئۇلارنى يېڭى دەۋردىكى كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ھەر دائىم ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، ئۇسلۇبى ۋە ئالاھىدىلىكىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگە-رىش پەيدا قىلىدۇ.

ئۆزگىرىشچانلىق ئالدى بىلەن ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ سۆز-ئىبارىلىرىدىكى ئۆزگىرىشتە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش نىسبەتەن ئومۇمى يۈزلۈك ۋە دائىملىق بولىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى ئەسرى ھېكايىلەرنىڭ كۆپىنچىلىرى گەرچە سىيۇژىت ۋە مەزمۇن جەھەت-تىن ئاساسەن تۇراقلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى بايان قىلىشتا ئومۇ-مەن ھېكايە قىلغۇچىلارنىڭ ئوخشىمىغانلىقى ۋە شۇ ھېكايە قىلىنىۋاتقان ۋاقتىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ئوخشىمىغان شارا-ئىت ۋە ئوخشىمىغان ئوبېكتقا ماس ھالدا ئۇزۇلمەستىن ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. سۆز-ئىبارىلىرى تامامەن ئوخشاپ كېتىدىغان ھېكا-يىلەر ئومۇمەن ئالغاندا كۆپ ئەمەس. قوشاقلار، ماقال-تەمسىلەر، ئېيتىشىشلار ۋە كىچىك تىياتىرلارنىڭ تېكىستى گەرچە نىسبەتەن مۇقىم بولسىمۇ، ئەمما بەزى سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشىدىن يەنىلا ساقلانغىلى بولمايدۇ. «ھىلال ئاي دۇنيانى يورۇتتى»، «نۇرلۇق ئاي»، «ئۇنى كۆرۈش» قاتارلىق قوشاقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇرغۇن سۆزلىرى ئوخشىمايدىغان پەرقلىق تېكىستلىرى بار. بىر پارچە ئەسەر مەيلى قانداق يەرگە تارقالسۇن، ئالدى بىلەن شۇ يەرنىڭ يەرلىك تىل تۇسىنى يۇقىتۇرۇۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ جاينىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىگى ۋە سەنئەت تىرادىتسىيە-سىگە ئاساسەن ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن سۆز-ئىبارىلەر ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەت ۋە ھېكايىلەردە بولسا بۇ خىل ھادىسە

نسبەتەن كۆپرەك كۆرۈلىدۇ، بۇ خىل ئۆزگىرىش ئوخشاش تىپتىكى رىۋايەت ۋە ھىكايىلەرنى نەچچە خىل ياكى كۆپ خىل ئوخشىمىغان سىيۇژىت ۋە پېرسۇناژلارغا ئىگە قىلىدۇ ياكى ئەسلىدىكى بىر ئاددىي ھىنا ئۇقۇمنى تەدرىجى تولۇقلاپ مەزمۇننى بېيىتىدۇ، سىيۇژىتنى قانات يايدۇرىدۇ. يەنە «پادىچى يىگىت بىلەن توقۇمچى قىز»نى مىسالغا ئالساق، توقۇمچى قىز بىلەن پادىچى يىگىتتىن ئىبارەت ئىككىيلەنىڭ ئۆزئارا مۇھەببىتى ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى رىۋايەتتىن، ھازىرقى چاغدا ئېيتىلىپ يۈرگەن ئاسمانىدىكى توقۇمچى قىز بىلەن ئىنسانلار ئارىسىدىكى پادىچى يىگىتنىڭ بىر-بىرىنى ياخشى كۆرگەنلىگىچە بولغان مۇكەممەل ھىكايە قانچە ئەسىرلەر داۋامىدا بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرگەن. ئالتە سۇلالە (Liu Chao) زامانىسىغا كەلگەندىلا ئاندىن يىلدا بىر قېتىم «7-ئىيۇل ئاخشىمى» توقۇمچى قىز بىلەن پادىچى يىگىتنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان ۋەقەلىك پەيدا بولغان. تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەندىن كېيىن، بۇ ھىكايە «ئىككى ئاكا-ئۇكا» ھىكايىسىدىكى ئاكا-ئۇكىنىڭ ئۆيى ئايرىپ چىقىپ، ئىست بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ۋەقەلىگى بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن ھالدا، ئادەم بىلەن روھنىڭ مۇھەببەت ھىكايىسى شەكىللىنىپ فېئودالىزىمغا قارشى تۇرۇشتەك چوڭقۇر تېمىنى ئىپادىلىدى. قوشاق ۋە ماقال-تەمسىللەر ئىچىدىكى بەزى ئەسەرلەر مەزمۇن تەرەپتىن دائىم دىگۈدەك ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئوخشاش تىپتىكى بىر خىل قوشاق ئوخشىمىغان دەۋرنىڭ ئالدى-كەيىنىدە تارقالغاندا، بۇ خىل ئۆزگىرىش نىسبەتەن روشەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يۇەن سۇلالىسىدىن بۇيان تارقىلىپ كەلگەن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ھەجۋى قىلىدىغان: «ئوردىدىن ئادەم كېلىپ قىلار مالىمان جاھانىنى، كەتكەندە ئۇ ئوخشاشلا زۇلمەت قاپلار ئالەمنى، ئەمەلدارلار ئۆتكۈزەر ئەيشى-ئىشرەتلەر بىلەن كۈننى، پۇقرالارنىڭ

پەريادى باستى پۇتۇن جاھاننى» دىگەن خەلق قوشغىدىن، ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قىلغاندىن كېيىن جياڭجيېشى ھۆكۈمىتىنىڭ چىرىكلەشكەنلىگىنى مەسخىرە قىلدىغان «يىغا-غەۋغا كۆپ بولسا گۇاڭفۇ①لار بەك خۇش بولار، بۇلاش-تالاش ئۇستىگە تۇنلەپ بەزمە قۇرۇلار، جاھالەتلىك سىياسەت شۇلۇپ ئەلنى قاخشىتار، دەردۇ-ئەلەم كەستىدىن ھەممە پۇقرا زار يىغلار» دىگەن خەلق قوشغى پەيدا بولدى. روشەنكى، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنىڭ ئۆزگەرتىلىشىدىن كەلگەن. بۇنداق مىسالار خېلى نۇرغۇن. مەزمۇن ۋە سىيۇژىتنىڭ ئۆزگىرىشى دائىم دىگۈدەك ئەسەرنىڭ تېمىسىنى ئۆزگەرتىدۇ، بۇ خىل ھادىسە گەرچە دائىم بولۇپ تۇرمىسىمۇ، بىراق ئۇ ئىنتايىن مۇھىم. بۇ خىل مەركىزىي ئىدىيىنىڭ ئۆزگىرىش ھادىسىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەسرى ياكى نەزمى ئەسەرلەردە بولسۇن ناھايىتى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ، بۇنىڭغا ئەلۋەتتە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك. چۈنكى بۇ خىل ئۆزگىرىش — ئۆزگىرىش-چانلىق ئالاھىدىلىگىنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتى بارلىغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش دەۋر روھىنى، جەمئىيەت تارىخىنىڭ ئىلگىرلىشىنى، خەلقنىڭ چوڭقۇر ئىدىيىسىنى، ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ھەمدە ئۇ دائىم دىگۈدەك ئەسلىدىكى ناھايىتى ئاددىي، ئادەتتىكى تېمىنى زور ھەم ئاكتىپ تېمىغا ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىز مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ تەتقىق قىلىشچە، ئۇزۇندىن بۇيان تارقىلىپ يۈرگەن «مېڭ جياڭ نۈي» (Meng jiang nüy) دىگەن داڭلىق رىۋايەتنىڭ مۇندىن 2500 يىل ئىلگىرىلا ئىپتىدائى شەكىللىرى بولغانلىغى مەلۇم. ئۇ چاغدا پەقەت چى لياڭ (Qiliang)نىڭ

---

① گۇاڭفۇ — ئەسلىگە كەلتۈرمەك، قايتۇرۇۋالماق، يېڭىۋاشتىن جانلاندۇرماق ۋە يەنە بايلار دىگەن مەنىلەردە (تەرجىماندىن).

خوتۇننىڭ خۇ بەگلىگىنى سىرتتا قالدۇرۇپ قويۇشنى رەت قىلغانلىـ
غىدىن ئىبارەت كىچىك ھىكايىلا بولۇپ، غەربىي خەنىڭ ئالدىنقى
دەۋرىـگە كەلگەنـدە چى لـياڭنىڭ خوتۇنـنىڭ «ماھىرلـىق بىلەن
يىغلىغانلىق» مەزمۇنى قوشۇلـغان. بۇ تارقىلـىپ غەربـىي خەنـنىڭ
كېيىنكى مەزگـىلى ۋە شەرقىي خەن دەۋرىـگە كەلگەنـدە «يىغـلاپ
شەھەر قورغاننى ئۆرۈش»كە تەرەققى قىلـغان، كېيىنكى ۋىي دەۋـ
رىگە كەلگەندە بولسا «يىغلاپ لياڭشەننى ئۆرۈش» ياكـى «يىغـلاپ
لۆچىڭ سېپىـلـىنى ئۆرۈش» دىگەن رىۋايەتـكە ئايلانغان، شىمالىي
چى دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن چى لياڭـنىڭ چاڭچـاڭ سېپىـلىنى
ياساش ئۇچـۇن ھاشارغا بېرىـپ ئۆلـتۈرۈلگەنلـىگى، جەسـەدىـنىڭ
سېپىل ئاربىسىدا قالغانلىغى، مىڭ جياڭ نۇيىنىڭ ئىرىنى ئىزلەپ يىغـ
لاپ چاڭچىڭ سېپىلىنى ئۆرۈگەنلىك ھىكايىسىگە ئايلانغان. شۇنـداق
قىلىپ بۇ ھىكايـىنىڭ تېمىسـدا تۇپ ئۆزگىرىـش پەيـدا بولۇپ،
رىياللىقنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان مۇنەۋۋەر رىۋايەتكە ئايلانغان①.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسىدىكى زور ئۆزگىرىش
خەلق ئىنقىـلاۋى دەۋرىدە تېخىمۇ ئاكتىپ ئەھمـىيەتكە ئىگە بولدۇ.
كۆپلىگەن ئەنئەنىۋى ئەسەرلەر يېڭى دەۋردە ئەسلىدىكى ئىدىيىۋى چەك.
لىمىلەرنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، خەلقنىڭ ئاكتىپ كۆرەش قىلىشىغا ئىلھام
بېرىدىغان يېڭى تېمىغا ئۆزگەردى. بولۇپمۇ بەزى ئەنئەنىۋى قوشاق
لار، ماقال ـ تەمسـلەرنىڭ ئۆزگىرىپ يېـڭى ئىنقىلاۋىي قوشاقلار ۋە
ماقال ـ تەمسىلەرگە ئايلانغانلىغى ھەقىقىدىكى مىساللار ئەڭ ۋەكىللىك
خاراكتېرىگە ئىگە. «يولۇاس مىنسەڭ قورقما تاققا چىقىشتىن، ئەجـ
دىھا مىنـسەڭ قورقما ئازگالغا چۈشۈشـتىن، ئۇزمەك بولـساڭ گۈلنى

---

① جوڭ جىـڭۈىـن: «مىڭ جياڭ نۇيىنى پىچەن قىلىش»، «خەلق ئەدە
بىياتى» ژورنىلى 1979 ـ يىـلى 7 ـ سان.

قورقما ئۆلۈمدىن، كۈل تۇۋىدە بەرسەك جانلى بولارسەن مۇدەن» دىگەن خەلق ئارىسىدىكى بىر كۆپلەت قوشاق پەقەت مۇھەببەتتىكى قەتئىيەتلىكنى ئاساسىي تېما قىلغان ئەنئەنىۋى خەلق قوشاقى بولۇپ، قىزىل ئارمىيە ئۇزۇن سەپەر قىلغان يىللارغا كەلگەندە ئىنقىلاۋىي بازىلاردىكى خەلق ئارىسىدا: «يولۋاس مىنىڭ قورقما تاققا چىقمىشتىن، ئەجدىها مىنىڭ قورقما ئازگالغا چۈشۈشتىن، ئىنقىلاپ قىلدۇق بىز ئەسلا قورقماي ئۆلۈمدىن، خەلق ئۈچۈن ئۆلسەك مەڭگۈ رازىمىز» بولۇپ، ئاخىرغىچە قۇربان بېرىشتىن قورقماي ئىنقىلاپنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشتەك تېمىنى ئىپادىلىگەن يېڭى خەلق قوشىغىغا ئۆزگەرگەن. بۇنىڭدىن باشقا كونا دەۋردە ئېقىپ يۈرگەن: «ياخشى تۆمۈردىن مىخ سوقما، ياخشى ئەر بولساڭ ئەسكەر بولما» دىگەن ماقال يېڭى دەۋرگە كەلگەندە «ياخشى تۆمۈردىن مىخ سوققىن، ياخشى ئەر بولساڭ ئەسكەر بولغىن» دىگەن ماقالغا ئۆزگەرگەن. دېمەك، ئاساسىي تېمىسى ئۆزگەرگەن مۇنداق قوشاق ۋە ماقالەلار ئاز ئەمەس.

ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىگىدىن قارىغاندا، مەيلى تىلدىكى ئىپادىلەش شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى بولسۇن، ياكى ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئۆزگىرىشى بولسۇن، ھەممىسى نىسبەتەن روشەن بولىدۇ، ئەمما شۇنى ئىزاھلاپ قويۇش كېرەككى، بىر خىل مەزمۇندىكى ئەسەرلەرمۇ دائىم ئوخشىمىغان ژانىر ۋە شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، بۇ خىل ئەھۋالنى ئۆزگىرىشچانلىقنىڭ بىر خىل ئىپادىسى دەپ قارىماسلىق كېرەك.

ئۆزگىرىشچانلىقنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى ئىككى تەرەپلىمە بولىدۇ، بىرى ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىش بولۇپ، ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشى جانلىقلىق ۋە ماسلىشىشچانلىقتەك ئەۋزەللىكنى نامايەن قىلىدۇ. يەنى ئۆزگىرۇچانلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز

ئۆزگىرىشىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ، ئەسەرنىڭ رىيال ئەھمىيىتىنى ئاشۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزگىرىۋاتقانلىقنىڭ پاسسىپ ئاقىۋىتىمۇ بار، يەنى ئۇنتۇلۇپ قېلىش ۋە خاتا يەتكۈزۈلۈش نەتىجىسىدە، ئەسەردىكى ياخشى تەركىپلەرنى زىيانغا ئۇچرىغانلىقتىن بەزى ياخشى ئەسەرلەرنىڭ ئەسلى تۈسى يوقلىپ كېتىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۆزگىرىشچانلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پەقەت ئىجادىيەت ۋە تارقىلىشىدىكى خۇسۇسىيلا بولۇپ، ئۇنى ئەسلا بىر ئەۋزەللىك دەپ چۈشىنىۋالماسلىق كېرەك.

ئۆزگىرىشچانلىق ــ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان ئوبېكتىپ ھادىسە بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خىزمەتچىلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى خاتىرىلەش ۋە رەتلەش ۋاقتىدا، ئۇنى ئۆز مەيلىچە ئۆزگەرتىشنىڭ بانا ـ سەۋەبى قىلىۋالماسلىق لازىم.

ئۆتمىچى بۆلۈم ۋارىسلىق خاراكتېرى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئەلۋەتتە داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇرۇشتەك ئالاھىدىلىكى بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ يەنە بىرقاتار نىسبى مۇقىملىق ئامىللىرى مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇ، ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا مىراس بولۇپ داۋاملىشىپ كەلدى. روشەنكى، بۇنى ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى ئەنئەنىسى بەلگىلىگەن. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ خىل ئەنئەنىلىك خۇسۇسىيىتى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئۇنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگى دېيىلىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىكىگە نىسبەتەن ئوخشىمىغان چۈشەنچىلەر مەۋجۇت. ئۆتمۈشتىكى بەزى ئالىملار ۋارىسچانلىق دېمەك «دوراملىق»، «كونسېرۋاتىپچىلىق» دەپ تونۇشقان. ئۇلار بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىچىدىكى بەزى ئەنئەنىۋى قاراشلار ۋە قەدىمقى ئىدالوگىيەنىڭ ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قوبۇل قىلىنىش مەسىلىسىنىلا كۆزدە تۇتۇشقان. مەسىلەن، نەسرى ھېكايىلەردە ۋارىسلىق قىلىنىپ كېلىۋاتقان «پەدىشەپ نۇقتىنەزىرى» ئوغۇلنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى قاراشلىرى، ئانىلىق سېستېمىسىنىڭ ئىجتىمائى ئىدالوگىيە قالدۇقلىرى قاتارلىقلار. ئۇلار ھەمىشە مۇشۇلارنى تۇتۇۋېلىپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى «فېئودال»، «خۇراپى»، «قالاق»، «كونسېرۋاتىپ» دېگەندەك يەكۈنلەرنى چىقىرىشقان.

ئەمەلىيەتتە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ مەزمۇنى تەرەپتە ئىپادىلەنگەن ئاددىي-ساددا، سىغلام رېئاللىزىملىق ئەنئەنىسىدىن ھەمدە ئۇنىڭدىكى مەلۇم ئوبرازلارنىڭ داۋاملىق قوللىنىلىشىدىن تاشقىرى، مۇھىمى قانچىلىغان ئەسرلەردىن بۇيان شەكىللەنگەن نىسبەتەن مۇقىم بەدىئى شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىدا ئەكس ئەتكەن قەدىمقى ئەنئەنىۋى قاراشلار، ئېتىقات، ئۆرپ-ئادەت، تۇزۇم قاتارلىقلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە ھەرگىزمۇ ئومۇملۇق ئەمەس. بۇ خىل ئەنئەنىۋى ئامىللارغا ئىگە بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى قېزىش، رەتلەش ۋاقتىدا ئۇنى خالىغانچە ئىنكار قىلىۋەتمەستىن ئىلمىي پوزىتسىيە تۇتۇش كېرەك. ئەكسىچە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى شەكلى نامايەن قىلغان ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىكى نىسبەتەن كەڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىدىكى بەدىئى قانۇنىيەتلەرنى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگى ئەڭ قەدىمقى دەۋردىن تارتىپ تەدرىجى شەكىللەنگەن. نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى كىشىلەر ئېغىز ئىجادىيىتى بىلەن ئۆزلۈكسىز شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئۆز مىللىتى ئېغىز تىلىنىڭ بوغۇمى، ئىنتۇناتسىيىسى، گىرامماتىك قۇرۇلۇشى ۋە ئىستىلىستىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، ھەر خىل بەدىئى ئېھتىياجلىرى ۋە شەكىللىرىنى كەشىپ قىلدى. بۇ ۋاستىلەر ۋە شەكىلەر كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن قايتا-قايتا ئويلىنىش، پىششىقلاپ ئىشلىنىش، ئېتىراپ قىلىنىش ۋە ئىشلىتىلىش ھەمدە ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا يەتكۈزۈلۈش، ئەسىرلەر بويى قوللىنىلىش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ بىر قاتار روشەن بەدىئى خۇسۇسىيەتلىرى شەكىللەندى. جەمىيەت تارىخىدا قانچە زور ئۆزگىرىشلەر بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، بۇ خىل بەدىئى ئالاھىدىلىكلەر باشتىن ئاخىر خەلق ياقتۇرىدىغان ۋە ياخشى كۆرىدىغان شەكىلەر ئارقىلىق ۋارىسلىق قىلىنىپ كەلمەكتە. شۇڭا بۇ خىل بەدىئى ۋارىسلىق ھەرگىزمۇ تاسادىپى، خالىغانچە ئىجات قىلىنىغان بولماستىن، بەلكى ئۇ خەلقنىڭ ئېغىز سەنئىتى پائالىيىتىدە كۈنسېرى توپلىنىپ، پىششىقلىنىپ، گويا كى تامچە سۇدىن كۆل ھاسىل بولغاندەك ئاستا-ئاستا شەكىللەنگەن. ھازىرمۇ مەۋجۇت بولغان 4 بوغۇملۇق، 5 بوغۇملۇق، 7 بوغۇملۇق خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكلى ئەنە شۇ خىل ۋارىسلىق قىلىنىغان شەكىللەرنىڭ دەللىلى.

ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگى ئاساسەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇسلۇپ ۋە شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ بەدىئى ئۇسلۇپ ۋە شەكىلەر قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قوللىنىلىپ كەلگەن بولۇپ نىسبەتەن مۇقىم. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ھەزمى ئەسەرلەردە ئاساسەن خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئوخشىتىش ئۇسۇلى، سۆز ۋە مىسرالار شەكىللىرىدىن تارتىپ تەكرار ئىپادىلەش ئۇسۇل-

لىرىنغىچە بولۇپمۇ ئالدى بىلەن ئوخشىتىش ۋە سىمۋول ئۇسۇللىرى قوللىنىلغان. مانا بۇلار خەلق قوشاقلىرىدا نىسبەتەن ئومۇمى يۇزلۈك قوللىنىلىدىغان ئۇسۇللاردۇر. ئاددى-ساددا، جانلىق ۋە باي ئاغزاكى تىل لېكسىلوگىيىسى خەلقنىڭ ھاياجانلىق ۋە تەسىرلىك ئىجادىيىتى ئۈچۈن تولۇق تەبىئى شەرت-شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى. خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئىچىدە ئېنىق ۋە ددل، مۇۋاپىق بولغان سانسىزلىغان ئوخشىتىشلار ۋە ھېسسىياتلىق مىسرالار بولۇپ، ئۇلار ھەر دائىم ئەملىي تۇرمۇش ئاساسىدا ئىبغىزدا ئىجات ئېتىلگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن-لىغان ھېسسىي مىسرالار (جۈملىلەر) ئىبغىزدىن-ئىبغىزغا، قۇلاقتىن-قۇلاققا كۆچۈپ يۈرگەچكە، ئامما ياخشى كۆرىدىغان، تالىشىپ يۈرۈپ ئىشلىتىدىغان ۋە كىشىگە ھوزۇر بېغىشلايدىغان جۈملىلەر بولۇپ قالغان. قەدىمقى خەلق قوشىغى «شېئىرلار تومى ــ دگوفېك،» ۋە «يۆفۇ»لار ئىچىدە خەلق ئارىسىدىكى ئوخشىتىشلارنىڭ نۇرغۇنلىغان مىساللىرىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. يېقىنقى دەۋر خەلق قوشاقلىرىدا ئادەتتە تەبىئى مەۋجۇت بولغان نەرسىلەردىن ئوخشىتىشتا ئاساس قىلىنغانلىرى كۆپرەك بولۇپ، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، بوران، يامغۇر، چاقماق، گۈلدۈرماما، تاغ، جىلغا، گۈل-گىيا، ئۇچار قۇش، قۇرۇت-قوڭغۇز ۋە ھەر خىل ھايۋان قاتارلىقلارغا ئوخشىتىلغان مىساللارنى ناھايىتى كۆپ كۆرۈشكە بولىدۇ. «قۇياش چىقىپ ئىللىتتى جاھاننى»، «كۆكتە يۇلتۇز يورۇتتى ھەممە ئەتراپنى»، «ئاي چىقىپ يوپ-يورۇق قىلدى جاھاننى»، «دەريانغا سەل كەلسە ئېرىقتىكى سۇ لاي بولىدۇ»، «ئىگىز تاغ بېشىدا بىر تۇپ تۇخۇمەك»، «خوراز ئۇچتى گۈلزارغا»..... دېگەنلەر ئوخشاش مىساللارنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. تارقىلىش جەر-يانىدا قوشاقلارنىڭ باشلىنىش مىسرالىرىدىكى بۇ خىل تۈزۈلۈش شەكىللىرى تەدرىجى قېلىپلىشىپ، قوشاقلاردا دائىم قوللىنىلىدىغان شەكىلگە ئايلىنىپ قالغان. بۇلار ئاممىغا تونۇشلۇق بولغان بەدىئى

شەكىلەر بولۇپ، ئاغزاكى قوشاقلارنى ئىجات قىلىشقا ناھايىتى قولايلىق. ئەسلىدىكى باشلىنىشى «يانۇاردا كېلەر يىپ-يېڭى باھار»، «مارت ئېيىدا كېلەر چىگمىك بايرىمى»، «باھاردا خۇش پۇراق چاچىدۇ گۈللەر»، «يانۇاردا چىقتى ئاي ئۇدۇل شەرقتىن» دېگەنگە ئوخشاش جۇملىلەر تارقىلىش جەريانىدا ھەم ئەسته قالدۇرۇشقا ھەم ئېيتىشقا ئەپلىك بولۇپ، ئۇ تەدرىجى ھالدا مۇقىم شەكىلگە ئۆزگىرىپ، ئاساسىي قوشاقلارنىڭ مۇقىملاشقان قاپىيە شەكلى بولۇپ قالغان. مەسىلەن، «ئايلار نەغمىسى»، «تۆت پەسىل نەغمىسى»، «بەش مەھەل نەغمىسى» ۋە باشقا خىلدىكى «×× نى كەشتىلەش»، «×× نى يەتكۈزۈش» قاتارلىقلار. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاغ ناخشىلىرىنى ئېيتىشتا پائالىيەت شەكىللىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن تەدرىجى ھالدا ئۆزئارا ئېيتىشىش ۋە توپلىشىپ ئېيتىشىش شەكىللىرى شەكىللەنگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئېغىز تىلىدا ئېيتقان ناخشىلارنىڭ بوغۇم ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قوشاقلىرى ئۈلگىسى تۆت خەت (بوغۇم)، بەش خەت شەكىلدە بولۇپ، كېيىن يەنە يەتتە خەتلىك شەكلى ئومۇملاشقان، يەنە بەزى جايلاردا بولسا بەش خەت، يەتتە خەتلىك مىسرالار ئاساسىدا كۆپ خەتلىك مىسرالارغا ئۆزگەرگەن بولۇپ، بۇ مىسرالارنىڭ ھەممىسى قوشاقلارنىڭ نىسبى مۇقىم ئۇدارىنى شەكىللەندۈرگەن. قوشاقلارنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىدە تەدرىجى ھالدا تۆت مىسرالىق (ئايرىم جايلاردا بەش مىسرالىق) ياكى ئىككى مىسرالىقتىن ئىبارەت مۇقىم قۇرۇلۇش شەكلى شەكىللەنگەن. جەنۇبنىڭ تاغ ناخشىلىرىغا ئوخشاش ئايرىم رايونلارنىڭ تاغ ناخشىلىرىدىن باشقا زور كۆپچىلىك جايلارنىڭ تاغ ناخشىلىرى تۆت مىسرادىن تۈزۈلگەن؛ غەربىي شىمال

رايونىنڭ «شىن تيەن يۇ»، «ئىلاھى سايا‌ھىتى»، «تاققا چىقىش» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىككى مىسرالىق تاغ ناخشىلىرىدۇر. قوشاقلارنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلى جەھەتتە، ئاپتورنىڭ ھىسسىياتىنى ئىپادىلەش، ئەستە تۇتۇش ۋە ئېيتىشقا قولايلىق يارىتىش ھەمدە ئاڭلىغۇچىلارنىڭ چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن، ھەمىشە تەكرار ئېيتىش ۋە تەكرار بايان قىلىشتەك ئىپادىلەش ئۇسۇلىلىرى قوللىنىلىدۇ. بۇنداق تەكرار سۆزلەرنى يالغۇز ئىستىلىستىكىدا داۋاملىق ئىشلىتىپ قالماي، قوشاق مىسرالىرىدىمۇ دائىم قوللىنىلىپ، بەزى سۆز-ئىبارىلەر ۋە مىسرالار قايتىلىنىش ئارقىلىق قوشاقلارنىڭ بەدىئى ئۈنۈمى ئاشۇرۇلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنى تۆت مىسرالىق ئەنئەنىۋى تاغ ناخشىلىرىدىن كۆپ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ماقال-تەمسىلەر، ئېيتىشىشلار (ئەلنەغمە) ۋە كىچىك تېپىتىكى تىياتىرلاردىمۇ تاغ ناخشىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ خىل ۋاريانتلىق ئالاھىدىلىكلىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىگى سەۋەبىدىن قوشاق ئېيتىش ۋە كىچىك تېپىتىكى دىراممىلارنى ئورۇنلاشتا تەبىئى ھالدا سۆز قوشۇش شەكلىدىكى ئەنئەنىگە ئىگە. بۇنداق قوشۇلغان سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى ئورۇنلىنىۋاتقان نومۇرنىڭ ئاھاڭ ئۇسۇلىغا تەڭكەش قىلىش ئۈچۈن سۆز-جۈملىلەر ئاساسىغا قىستۇرۇلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى بوغۇم ۋە قاپىيىلەردىكى ۋاريانتلىق خۇسۇسىيەتىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئاراسىدىكى نەزمى ئەسەرلەرنى ئورۇنلاش ۋاقتىدا ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆزلەرمۇ ۋاريانتلىق قىلىش ئارقىلىق داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇسۇلدۇر. ئۇلارنىڭ گەرچە ھېچقانداق ئېنىق مەنىسى بولمىسىمۇ، ئىراق لىرىكىلىق بەدىئى ئۈنۈمى بار. «ئەي ياردي»، «ئەي خەيىو»، «ئەيىو»، «يى خويا خوخەي» گە ئوخشاش ئىملىق سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى ئەنە شۇنداق، گۇڭدۇڭ تاغ ناخشىلىرىنىڭ باش ۋە ئاخىرىدىكى مۇقىم سۆزلەر تېخىمۇ

تىپىك.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەسىرى ئەسەرلىرى تارقىلىش جەر-
يانىدا گەرچە نەزمى ئەسەرلەرگە ئوخشاش ئۇنداق مۇقىم بولمىسىمۇ،
ئەستە قالدۇرۇش ۋە ئاغزاكى بايان قىلىشتەك سەۋەپلەر نەتىجىسىدە
ھېكايە ئېيتىش ۋاقتىدىكى بەزى قېلىپلاشقان سۆزلەر تەدرىجى مۇقىم-
لىشىپ قالىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھېكايە-چۆچەكلىرى ئۆز مىل-
لىتىنىڭ قېلىپلاشقان ھېكايە بايان قىلىش ئۇسۇلىغا ۋارىسلىق قىلغان-
لىقى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ.

توپلاش ۋاقتىدا دائىم دېيىلىدىغان «ھېكايە ئېيتقاندا بىر ئائىلە-
دىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ» دېگەن سۆز دەل مۇشۇ ئەھۋالنى چۈشەن-
دۈرىدۇ. «بۇرۇنقى ئۆتكەن زامانىدا»، «بار ئىكەن، يوق ئىكەن»،
«بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا»...دېگەنلەر ئادەتتە كۆپلىگەن خەلق ھېكا-
يىلىرىنىڭ باشلىنىش جۈملىسىدۇر. يەنە بەزى مىللەتلەر ھېكايىنىڭ
ئاخىرىغا دائىم دېگۈدەك مۇقىملاشقان ئاخىرلاشتۇرۇش جۈملىلىرىنى
قوشۇپ قويىدۇ، يەنە بەزى ھېكايىلەرنىڭ ئاخىرىغا مۇقىملاشقان
نەزمىي قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىلەش كۈچى ئاشۇرۇلىدۇ. بايان
قىلىشتىكى بۇ خىل قېلىپلاشقان سۆزلەر خەلق سەنئەتكارلىرى (مەد-
داھلار)نىڭ نەغمە-ناۋالىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ،
ئۇلارنىڭ قىسىلىرى ۋە شياڭشىڭلىرىدا ۋارىسلىق قىلىنىپ كەلگەچكە،
بۇلارنى ئاما ئاڭلاپ ئادەتلەنگەن، شۇڭا ئاسان قوبۇل قىلالايدۇ.
نەسىرى ھېكايىلەرنى بايان قىلىش جەريانىدا ئۇنىڭ ئىپادىلەش
كۈچىنى ئاشۇرۇش، ئاممىنىڭ ھېكايە سىيۇژېتىغا قارىتا تونۇشىنى تېخە-
مۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن دائىم دېگۈدەك تەكرارلاش ئۇسۇلى
قوللىنىلىدۇ. بۇنداق ئىپادىلەش ئۇسۇلىمۇ ناھايىتى زۆرۈر. بۇلار
ئاڭلىغۇچىلارنى قىزىقتۇرىدىغان سۆزلەر بولۇپ، ھەرگىز ئارتۇقچە
پەلىپەتىش گەپلەر ئەمەس. مەسىلەن، بىر ھېكايىدە ئوخشايدىغان

ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان ۋەقەلىك قىسمى ئادەتتە ئىككى ياكى ئۈچ قېتىم ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ قېتىم تەكرارلىنىش بولىدۇ. ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگىنىڭ يۇقۇرىدىكى ھەر خىل ئىپادىلىرىدىن تاشقىرى ھەر بىر جاي، ھەر بىر مىللەتنىڭ ھەممىسىدە ئۆز رايونى، ئۆز مىللىتىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش شەكلىنىڭ ئالاھىدىلىگى بولىدىغانلىقىمۇ دىققەت قىلىش لازىم.

ۋارىسلىق قىلىش شەكلىنىڭ خۇسۇسىيىتى ئادەتتىكى ئەھۋالدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگىلا خاس ئالاھىدىلىك بولۇپ، يازما ئەدەبىياتتا كەم ئۇچرايدۇ. ناۋادا ئۇ يازغۇچىلار تەرىپىدىن سېزىلىپ ئاندا-ساندا ئۆز ئىجادىيىتىگە قوبۇل قىلىنسا، يازما ئەدەبىياتقا ئاددىي-سادىدىلىق، ساغلاملىق ۋە يېڭىلىق كەبى ھۆسۇن قوشۇلىدۇ. خەلق ياخشى كۆرىدىغان قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بۇ خىل ۋارىسلىق قىلىش شەكلىنى ئۇگىنىشتە ئالاھىدە نەتىجىسى بار. رۇشەنكى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگى ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ مىللى شەكلىنى يارىتىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش ۋاقىتىدا ئۇنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگىگە قارىتا ئەسلا بىپەرۋالىق قىلىشقا ۋەسەل قاراشقا بولمايدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكتىن ئايرىلىپ يەككە ھالدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئاتالمىش ئىدىيۋىلىگىلا ئېتىۋار بېرىلسە، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ پۈتكۈل بەدىئى قىممىتىنى توغرا چۈشەنگىلى بولمايدۇ. رەتلىنىپ چىققان بەزى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى تەلىدىن تارتىپ قۇرۇلمىسىغىچە، ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن تارتىپ بەدىئى ئۇسلۇبىغىچە، ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگىدىن ئايرىلىپ، «يازما ئەدەبىيات»لىشىپ ئۆزگىرىپ

كەتكەن. بۇنداق نەرسىلەر پەقەت ئىجادىيەتلا بولىدۇ. ھىچ بولمىغاندىمۇ ئۆزگەرتىلگەن ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيىتىنى ئەڭ روشەن نامايەن قىلىدىغان بىر خىل ئالاھىدىلىكتۇر. بۇگۈنكى كۈند ، سوتسىيالىستىك دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتىدا ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما نەچچە مىڭ يىللىق خەلق ئەدەبىياتى تەرەققىياتىنىڭ ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگى يەنىلا خېلى مۇقىم ئورۇندا ساقلانماقتا.

يۇقۇرىدا بايان قىلغانىدەك، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكلىرى ئوتتۇرىسىدا زىچ باغلىنىش بار بولۇپ، ھەرگىز يەكلەنگەنە ھالدا بىر بىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئەمەس. بىز بۇنداق باغلىنىشچانلىقنى چۈشىنىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە. بۇنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى ــ كوللېكتىپچانلىق بىلەن ئاغزاكىلىقتىن ئىبارەت ئىككى ئالاھىدىلىكنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجات قىلىنىشى ۋە تارقىلىشىدا يېتەكچى رول ئوينايدىغانلىغىدۇر. ئۇنىڭ ئۆزگىرىشچانلىق بىلەن ۋارىسچانلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئالاھىدىلىگىمۇ، كوللېكتىپچانلىق ۋە ئاغزاكىلىقنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئىجات قىلىنىشى ۋە تارقىلىشىغا تەسىر كۆرسىتىشى جەريانىدا ئىپادىلىنىپ چىقىقان. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىق ۋە ۋارىسچانلىق ئالاھىدىلىگى مۇناقچە ئىپتىقاندا، ئۇنىڭ يۇقۇرقى ئىككى ئالاھىدىلىگىنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتىنى ئىپادىلەيدۇ. مانا بۇ تۆت خىل ئالاھىدىلىك بىرلىشىپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ ئىجات قىلىنىش ۋە تارقىلىش تەرەپلىرىدىكى پەرقنى شەكىللەندۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىياتتىن ئايرىۋېتىلىشنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇچىنچى باپ خەلق ئەدەبىياتى بىلەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى

خەلق ئەدەبىياتى ــ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مۇھىم بىر تەرىكىۋى قىسمى. ئۇ يازما ئەدەبىيات بىلەن ئورتاق قانۇنىيەتكە ئىگە، يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى بەلگىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئىنسانلار ئىڭىسىدىكى ئوبرازلىق ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا ئۇ يەنە ئۇرمۇشقا ئاكتىپ پائالىيەتچانلىق بىلەن تەسىر كۆرسىتىپ، ئىجتىمائى رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. لېكىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدە قانۇنىيەتكە ئىگە. ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوللېكتىپ ھالدا ئاغزاكى تىلى ئارقىلىق ئىجات قىلىنغان، تارقالغان، ھەمدە بېخىمۇ كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغان ئەسەرلەردۇر. ئۇنىڭ ئىپادىلەيدىغان تۇرمۇش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئەمگەكچى خەلقىمىز ئەڭ تونۇش بولغان ۋە ئەمگەكچى خەلق ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان نەرسىلەر بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيىسى، كۆز-قارىشى، ئەخلاقى، ئۆرپ-ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئەمگىكى، كۆرەشلىرى قاتارلىقلار بىلەن قان بىلەن گۆشتەك يۇغۇرۇلغان، شۇڭلاشقا ئۇ بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە بولۇپلا قالماستىن، يەنە پۈتكۈل خەلق تۇرمۇشنىڭ ئورگانىك تەركىۋى قىسمى، «خەلق روھىنىڭ ئەينەن، ھەقىقى ۋە تەبىئى ھالدىكى بىر خىل ئىپادىلىنىش شەكلى. ئۇ خەلقنىڭ سىرداش دوستى، خەلق ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ

قايغۇ ـ هەسرەتلىرىنى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى، دەرت ـ ئەلەم، خوشال-لىق تۇيغۇلىرىنى ئىزهار قىلىدۇ، شۇنداقلا خەلقنىڭ ئىلىم ـ پەن، دىنىي ۋە ئاستىرونومىيە بىلىملىرىنىڭ خاتىرىسى»①. ئۇزاقتىن بۇيان، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى باشتىن ئاخىر خەلق تۇرمۇشىنىڭ هەمراسى بولۇپ كەلدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، سىنىپىي كۈرەش ۋە خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا هەر خىل تۇردە بۇاستە ياكى ۋاستىلىك يوللار بىلەن ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى، شۇڭا مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنى خەلق تۇرمۇشىنىڭ قامۇسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

بىرىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتى خەلقنىڭ ئەمگىگى ۋە تۇرمۇشىنىڭ مەهسۇلى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى «ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ سەنئىتى» بولۇپ، ئۇ كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە ئەمگەك هاياتى بىلەن زىچ باغلانغان. ئەمگەك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تېمىسىدۇر. مەيلى تارىخىي ياكى رىيالنى ئەسەر بولسۇن، مەيلى خىيالىي ياكى ئەملىيەت يېزىلغان ئەسەرلەر بولسۇن، هەممىسى هامان ئەمگەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بولىدۇ. بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدىكى خېلى كۆپ قىسىم

---

① لافارگ «توي قوشاقلىرى ۋە قائىدە ـ يوسۇن توغرىسىدا» «ئەدەبىي ماقالىلار توپلىمى»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1979 ـ يىل نەشرى (خەنزۇچە) 8 ــ 9 ـ بەت.

ئەسەرلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى بىلەن بىۋاستە باغلانغان بولىدۇ.

I. ئىپتىدائى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا پەيدا بولغان بولۇپ، روشەن مەنپەئەتدارلىق خاراكتېرىگە ئىگە.

ئىپتىدائى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى ماددى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىنىڭ چەكلىمىسىگە ۋە بەلگىلىشىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. لېكىن يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىگە بىۋاستە خىزمەت قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىپادىسى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۇچ جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

① ھەركەتكە ماسلىشىپ، چارچاشنى يەڭگىللىتىپ، ئەمگەك ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش جەھەتتە:

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان ئىپتىدائى جەمىيەتتە، ھەر خىل تەبىئى ئاپەتلەر ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ، ياشاش يولىنى ئىزلەش ئۈچۈن كىشلەر توپ بولۇپ ئولتۇراقلىشىپ، كوللېكتىپ ئەمگىگى بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولاتتى. ئەمگەك سېستېمىلىق ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، شۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ئەمگەك ساداسى پەيدا بولاتتى. مانا بۇ ئىپتىدائى ناخشا ساداسىرىنىڭ بىخلىرى. شۇنداق قىلىپ كېيىنچە ئىپتىدائى كىشلەر ئەمگەك ساداسىرىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيۇى ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى سۆز ـ ئىبارىلەرنى قوشۇش بىلەن، ئىپتىدائى شېئىر ـ قوشاق ـ لارنى يارىتاتتى. «قەدىمقىلار مېھنەت قىلسا ئېيتار غەزەل»، دېگەن مىسرالار دەل ئىپتىدائى شېئىر ـ قوشاقلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى مۇناسىۋىتىنىڭ ھەقىقى يىغىنچاقلىنىشىدۇر. ئىپتىدائى ئادەملەر ئوزۇقلۇق ئۈچۈن يىغۇبلىنغان ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇرۇقلىرى ۋە يىلتىزلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلىگەندە، دەسلەپتە «ياغاچنى

كېسىپ ئوغۇر دەستىسى قىلاتتى، يەرنى كولاپ ئوغۇر ياسايتتى»، كېيىن ياغاچ ۋە تاشلاردا ياسالغان ئوغۇر ۋە ئوغۇر دەستىسىنى ئىشلىتىدىغان بولدى، ئۇلار ئەمگەك ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇپ ھاردۇق چىقىرىش ئۈچۈن، بۇ نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ، بىر تەرەپتىن ئوزۇقلۇق ئۈچۈن دان سوقسا، يەنە بىر تەرەپتىن ناخشا ئېيتاتتى.

«يوسۇپنامە» ناخشىنىڭ قايسىدە-يۇسۇپنى»دا «بولسا مۇسىبەت ئىلىكىدە خوشنا، دان سوققاندىمۇ ئېيتىلماس ناخشا» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئادەم ئۆلگەندە ماتەم بىلدۈرۈش ئۈچۈن، دان سوققاندىمۇ ناخشا ئېيتىلمايتتى. دېمەك، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا كىشىلەرنىڭ دان سوققاچ ناخشا ئېيتىشى ئەينى چاغلاردا بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان. ئازاتلىقتىن بۇرۇن يۇنىنىڭ يۇنىنىڭ رايونىدىكى ناشى مىللىتىنىڭ ئانا جەمەت قالدۇق ئۇرۇق-قەبىلىلىرىدە كوللېكتىپ كۈرمەك يانچىغاندا ياغاچ پالاقنىڭ كۆتىرىلىپ چۈشۈشىگە ۋە ئىشلىگۈچىلەرنىڭ ئالدى-كەينىگە مېڭىش ھەرىكىتىگە ئەگىشىپ، ئەمگەك ساداسى ئاساسىدىكى ئېنىق رىتىمغا ئىگە بولغان «كۈرمەك يانچىش ناخشىسى» ئېيتىلاتتى، شۇنىڭدەك باشقا ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللانغاندىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ناخشىلار ئېيتىلاتتى. پلېخانوۋ ئېپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ كۆپلىگەن سەنئەتلىرىنى تەكشۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ئېپتىدائىي قەبىلىلەر ئىچىدە «ھەر بىر ئەمگەكنىڭ ئۆزىگە ماس كېلىدىغان ناخشىلىرى بولىدۇ. بۇ ناخشىلارنىڭ ئۇدارلىرى ئىنتايىن ئېنىق، بۇ توغرا ھالدا شۇ خىل ئەمگەكنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەش ھەرىكىتىنىڭ رىتىمغا ھامان ماسلىشىپ تۇرىدۇ» دېگەن①. بۇ دەل قەدىمىي بىرلىكە

---

① پلېخانوۋ «(ئادرېسسز خەت) (سەنئەت ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇش)» خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1962 - يىل نەشرى 39 - بەت.

كەلتۇرۇپ، ئەمگەكنى يەڭگىللىتىشنىڭ ئېھتىياجى تۇغۇلدۇر.

② ئەمگەك تۈرمۇشىنى قايتا گەۋدىلەندۈرۈش، ئەمگەك بىلىملىرى ۋە تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش، ئەمگەك قىزغىنلىغىغا ئىلھام بېرىش جەھەتلەردە:

ئىپتىدائى جەمىيەت ئورتاق ئەمگەك قىلىپ، ئورتاق تەقسىمات ئېلىپ بارىدىغان جامائەت مۇلۇكچىلىكىدىكى جەمىيەتتۇر. ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، جەمىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ، كىشىلەر بارلىق زېھنى بىلەن تەبىئەتكە قارشى كۈرەشكە ئاتىلانغان بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى ئىپتىدائى ئەدىبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئەڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولۇپ قالغان ئىدى. ھازىر مەملىكىتىمىزدە ئەڭ بۈرۈنقى قوشاق دەپ خاتىرىلەنگىنى خۇاڭ دى زامانىسىدا پەيدا بولغان دەپ رىۋايەت قىلىنىۋاتقان «ئوقيا قوشىغى» بولۇپ، ئۇ پەقەت تۆت مىسرالا بولسىمۇ، ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ رەگەتكە ۋە ئوقيا بىلەن ئوچار قۇشلارنى ۋە باشقا ھايۋانلارنى ئوۋلىغىنىدەك ئەمگەك جەريانىنى بىزگە قايتا سۆزەتلەپ بېرىدۇ.

ئوۋچىلىق قىلىش ۋە ئوزۇقلۇق يىغىش جاھالەت دەۋرىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى باسقۇچى ۋە ۋەھشىلىك دەۋرىنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولۇپ، ئۇ تەبىئەتنى يېڭىشتىكى مۇھىم ۋاستە ھىسابلىناتتى. ياۋايى ھايۋانلار ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ئوزۇقلۇق، كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشتىكى مۇھىم مەنبە بولغان بولسا، ئوقيا قاتارلىق قوراللارنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ئىپتىدائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئويناغان. ئوقيا يىراق ئارىلىقتا تۇرۇپ ئوۋچىلىق قىلغىلى بولىدىغان قورال بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن ئوۋ قىلىش تاش قورال، نەيزە، توقماق قاتارلىق قوراللار بىلەن

ئوۋ قىلىشقا قارىغاندا خېلىلا قولايلىق ئىدى. ئوقيا ئارقىلىق ئادەتتىكى ھايۋانلارنى ئوۋلاش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، يەنە ۋەھشى يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ۋە ئۇچار قاناتلارنى ئوۋلاپ، ھەم ئوۋ قىلىش دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتكىلى، ھەم تەبىئەت دۇنياسىدىكى دۈشمەنلەرنى ئازايتقىلى بولاتتى. ئېنگېلس ئېيتقاندەك «خۇددى ۋەھشىلەر دەۋرىدىكى قىلىچىنىڭ، مەدەنىيەت دەۋرىدىكى ئوت قوراللىرىنىڭ رولىغا ئوخشاشلا ئوقيامۇ جاھالەت دەۋرىدىكى ھەل قىلغۇچ رولنى ئېگە قورال بولۇپ قالدى»①. شۇڭلاشقا ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىدىكى بۇ دەۋرنى بۆلگۈچ چوڭ ئىشلار ئېپتىدائى قوشاقلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە، رىۋايەتلىرىدىمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر خاتىرىلەندى، مەسىلەن، خەنزۇلاردا «خۇيىنىڭ قۇياشنى ئېتىشى»، جۇاڭزۇلاردا «كاڭ تىنىڭ قۇياشنى ئېتىشى»، مياۋزۇلاردا «ياڭ يانىڭ قۇياش ۋە ئايىنى ئېتىشى»، يىزۇلاردا «جىيەجىرجالۇنىڭ قۇياش ۋە ئايىنى ئېتىشى» دېگەن ئەسەرلەر بار. ئۇ ئەسەرلەر مەلۇم دەرىجىدە بىلىم ۋە تەجرىبىلەرنى ئۇگىتىش رولىغا ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كىشىلەر بۇ ئارقىلىق ئۆز تەسەۋۋۇرىدىكى قەھرىمان شەخسلەردىن تەربىيە ۋە ئىلھام ئالىدۇ.

ئۇسۇل ئېپتىدائى سەنئەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى بىلەن مۇناسىۋىتى ئەڭ زىچ بولغان بىر خىل سەنئەت بولۇپ، ئۇ ھايۋانلارنىڭ ھەركەتلىرى ۋە قىلىقلىرىنى دوراشنى، ئوۋ قىلىش ۋە ئوزۇقلۇق يىغىشتەك ئەمگەك ھاياتىنى ئەسلىتىش ھەم ئەكس

---

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - تۇم، خەلق نەشرىياتى 1962 - يىل نەشرى 19 - بەت.

ئەتتۇرۇشنى ئاساس قىلىدۇ. مەسىلەن، خېلۇڭجياڭ ئۆلكىسىنىڭ شىڭ ئەنلىڭ (ھىنگان) رايونىدىكى ئېلۇنچۇن مىللىتى ئارىسىدا ئازاتلىقتىن بۇرۇن تارقىلىپ يۈرگەن ئېيىق بىلەن ئېلىشىش ئۇسۇلى، ياۋا توخۇ ئۇسۇلى ۋە خۇڭ پۇنۇن (بىر خىل مۇنىڭ دەرەخ) ئۇسۇلى قاتارلىقلار قەدىمدىن قېلىپ قالغان ئۇسۇللاردۇر. ئالدىنقى ئىككى خىل ئۇسۇل ئېيىق ۋە ياۋا توخۇنىڭ ھەر خىل ھەرىكەتلىرىنى دوراشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار كىشىلەرنىڭ ئوۋ غەلىبىسىدىن كېيىنكى خوشاللىغى ۋە كېيىنكى ئوۋ ئۇچۇن تەييارلىق مەشغى قىلىۋاتقانلىغى ئىپادە قىلىنىدۇ. كېيىنكىسىدە بولسا، كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ياۋا مۇسىلەرنى يىغىۋاتقان چاغدىكى ھەر خىل ھەرىكەت قىياپەتلىرى قايتا-قايتا كۆرسىتىلىدۇ.

⑧ ئەمگەكنى مەدھىيىلەش ۋە تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇشقا بولغان كۆچلۈك ئارزۇ-تىلەكلەرنى ئىپادىلەش جەھەتتە:

ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى ئەپسانىلەر قارىماققا ئىنتايىن بىمەنىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئۇ چوڭقۇر رىيالىلىق ئاساسىغا ئىگە بولۇپ. ئىپتىدائى ئەمگەك ھاياتىنىڭ ۋە ئىپتىدائى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى-نىڭ دائىمىي ئىنكاسىدىن ئىبارەت. مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە ۋە تارىخىي داستانلىرى ئەمگەكنى شەرھىلەش ۋە مەدھىيىلەشنى ئىنتايىن مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى قىلغان. مەسىلەن، يىزۇلارنىڭ تارىخىي داستانى «مى گې»نىڭ «نېمەت يارىتىش» دېگەن قىسمىدا ئوۋچىلىقتىن تارتىپ، چارۋىچىلىق ۋە دېخانچىلىق ئىشلىرىغىچە كونكرېت بايان قىلىنغان. پەنگۇنىڭ ئالەمنى بىنا قىلغانلىغى توغرىسىدىكى ئەپسانە ئىنسانىيەتنىڭ ئەمگەك ئارقىلىق دۇنيانى ياراتقانلىغىنىڭ ئىستىخىيىلىك مەدھىيىسىدىن ئىبارەتتۇر. مەملىكىتىمىزدىكى خەنزۇ، مياۋزۇ، دەيزۇ، جۇاڭزۇ، دۇلوڭزۇلار ۋە يىزۇ سېستىمىسىدىكى ناشى مىللەتلىرىنىڭ ئەپسانىلىرى

ۋە تارىخىي داستانلىرىدا شۇنداقلا يۇنان، مىسىر ئەپسانىلىرىدە ئادەمنىڭ لايىدىن ياسالغانلىغى توغرىسىدىكى ھېكايىلەر رىۋايەت قىلىنغان بولۇپ، بۇ ھېكايىلەردە ئىپتىدائى قول سانائىتىنىڭ تەدرىجى تەرەققى قىلغانلىغىدىن ئىجتىمائى رېياللىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ مەزگىلدە ئىنسانلار جاھالەت دەۋرىدىن ۋەھشىلىك دەۋرىگە (ئارخىلوگىيىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە) قەدەم قويۇپ، ساپالچىلىقنى كەشپ قىلغان. ساپال قاچىلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ گۆدەكلەرچە ساددا تەسەۋۋۇرىدا ئىنسانلار لايدىن ھەر خىل ئەسۋاپلارنى ياسىغان ئىكەن، ئەلۋەتتە لايدىن ئادەم ياساشقىمۇ قۇربى يېتىدۇ، دېگەن نەرسە بولغاچقا لايدىن ئادەم ياسىغانلىق توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر كېلىپ چىققان. بولۇپمۇ خەنزۇ ئەپسانىلىرىدىكى نۈيۋا ئاسمان ئىلاھىسى دەپ قارىلاتتى. بۇ ۋەھشىيەت دەسلەپكى باسقۇچنىڭ ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتى ئىكەنلىگىنى، بۇ جەمىيەتتە ئاياللارنىڭ ئۇرۇقداشلىغىنىڭ تەشكىللەڭگۈچىسى ۋە رەھبىرى ئىكەنلىگىنى، ئۇلارنىڭ مۇھىم ئەمگەك ۋەزىپىلىرىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەرلەرنىڭ بەدەن قۇۋۋىتى بىرقەدەر كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن جەڭ قىلىش، ئوۋ قىلىش، بېلىق تۇتۇش قاتارلىق ئەمگەكلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى؛ ئاياللار بولسا ھەر خىل شەكىلدىكى باشقا نۇرغۇنلىغان ئەمگەكلەرنى، جۈملىدىن بارلىق ئائىلە ئەمگىگى، قورال-سايمان ياساش ئىشلىرى ۋە شۇ چاغلاردا ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بولۇپ قالغان تېرىقچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ۋە كۆندۈرۈش، ئوزۇق-تۈلۈك يىغىش ۋە ساقلاش قاتارلىق ئەمگەكلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. بۇنداق كۆپلىگەن ئەمگەكلەر ئۇلارنىڭ ئەقلىي كۈچىنىڭ تەرەققىياتىنى

ئىلگىرى سۇرگەن ئىدى. ساپال قاچىلارنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى دەل ئاياللارنىڭ ئىجادىي مېھنىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. قانداشلىق مۇناسىۋىت جەھەتتە، دەسلەپكى ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىغىدا تۇپ نىكا تۇزۇمى يۇرگۈزۈلگەچكە پەرزەنتلەر «پەقەت ئۆز ئانىسىنلا بىلىپ، ئاتىسىنى بىلمەيتتى. نەتىجىدە پەقەت ئاياللارلا بىردىن-بىر ئادەم ياراتقۇچى دەپ قارىلاتتى. بۇ يەردىكى ئىلاھ ئەمگەك نەتىجىسىنىڭ بەدىئى ئىغىنچاقلىنىشى» بولۇپ، ئۇ «مۇئەيىن ئەمگەك قورالىغا ئىگە بولغان ئىنتايىن رىيال شەخسلەردىن ئىبارەت»①.

ئىپتىدائى ئەدەبىياتنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى ئەكس ئەتتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگەنلىگى تۇپەيلىدىن، ئۇنىڭ شەكلىمۇ ئاددى، قوپال ۋە ھامان ناخشا، ئۇسۇل، مۇزىكا بۇ ئۈچىسىنىڭ زىچ بىرلەشتۇرۇلۇشىدىنلا ئىبارەت بولغان. «لۇشى چۇنچۇ، قەدىمقى نەغمە»دە خاتىرىلىنىشىچە: ياۋ-شۇننىڭ زامانىسىدا بەزى كىشىلەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل ئاۋازلارنى دوراپ مۇزىكا ئىجات قىلغان، ھەمدە بۇغىنىڭ تېرىسىنى ساپال كومزەكنىڭ ئاغزىغا قاپلاپ، ئۇنى دۇمباق قىلىپ چالغان ۋە تاشنى تاشقا ئۇرۇپ، چالغۇ ئورنىدا ئىشلەتكەن. بۇنىڭ بىلەن تۇرلۇك ھايۋانلارنى دوراپ ئۇسۇللار ئويناشقان. بۇ رىۋايەتتە ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ تاشنى تاشقا ئۇرۇپ، ۋاقىراپ-جاقىراپ ناخشا ئېيتىدىغانلىغى ۋە ھايۋان تېرىلىرىنى يېپىۋېلىپ، ھايۋانلارنى دوراپ ئۇسۇل ئويناىدىغانلىغىدەك جانلىق كارتىنىسى تەسىرلىنەرلىك قىلىپ سۇرەتلەنگەن. مانا بۇ، شېئىر، ناخشا ۋە ئۇسۇلنىڭ بىر گەۋدە قىلىنغانلىغىنىڭ ئىپادىسى. لۇشۇن مۇنداق دىگەن: «ئىشلەپچىقىرىش

---

① گورکی: «سوۋېت ئەدەبىياتى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» 99 - بەت.

تېخنىكىسى ۋە تۈرمۇش ئۇسۇللىرىنىڭ سەنئەت ھادىسىلىرىدە ئەڭ قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋاقتى ئېپتىدائى مىللەتلەر زامانىسىدۇر»①.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللاردىن بىز ئېپتىدائى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەمگەك ھاياتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى بىلەن نەقەدەر قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغانلىغىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇنىڭ مۇھىم سەۋەۋى ئېپتىدائى جەمىيەتتە سىنىپ بولمىغانلىغى، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتىمۇ بىر خىل ئىجتىمائى تەشكىلات، سىياسى تەشكىلات بولغانلىغىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ چاغدا باشقا ئاڭ فورمىلىرى تېخى مۇنتىزىم يوسۇندا مەلۇم مۇستەقىل تارماقلارغا ئايرىلمىغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئەدەبىيات-سەنئەت ھامان ماددى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھالىتىنىلا بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرگەن، شۇنداقلا ئەدەبىيات-سەنئەتمۇ ماددى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان. ئېپتىدائى دىنىي كۆزقاراشلار بىلەن ئېپتىدائى ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولۇپ، ئارخىلوگىلار ۋە ئېتنوگرافىلارنىڭ تەتقىق قىلىشچە، ئېپتىدائى دىن نەچچە ئون مىڭ يىل بۇرۇن پاكى ئۇنىڭ-دىنمۇ بۇرۇنلا پەيدا بولغان. بۇ ئېپتىدائى جەمىيەتتىكى تەبىئەتكە چوقۇنۇش ۋە تۇتېمگە② چوقۇنۇشتۇر. مەسىلەن، خەنزۇلارنىڭ شا ئۇرۇغدىكىلەر ئەجدىھانى تۇتېم قىلاتتى، شاڭ ئۇرۇغدىكىلەر

---

① لۇشۇن: «(سەنئەت توغرىسىدا)نىڭ تەرجىمىسىگە مۇقەددىمە»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى» 17-توم، 18-بەت.

② تۇتېم—ئېپتىدائى جەمىيەتتىكى كىشىلەر ئۆز ئۇرۇق-جەمەتى بىلەن ئالاھىدە سىرلىق مۇناسىۋەتتى بار دەپ ھىساپلايدىغان ھايۋان ياكى نەرسە-لەرنى ئۆز قەبىلىسىنىڭ بەلگىسى ھىساپلايتتى. بۇ بەلگە قىلىنغان نەرسە تۇتېم دېيىلدۇ.

قارا قۇشنى تۇتىم قىلاتتى. لىزۇ مىللەتى يولۇاسىنى تۇتىم قىلاتتى، مياۋ، ياۋ مىللەتلىرى ئىتنى تۇتىم قىلاتتى، ئېۋېنكې، ئېلۇنچۇن مىللەتلىرى ئېيىقنى تۇتىم قىلاتتى، تۇتىم تۇغرىسىدىكى بۇ چۈشەنـ چىلەر ئىپتىدائى ئوۋچىلىق ئەمگىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا ئەڭ قەدىمقى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىپتىدائى كىشىلەر تەبىئەتكە تايىنىپ ياشىغاچقا ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچى تۆۋەن بولغاچقا، ئۇلار تېخىمۇ كۆپ ئۇزۇقلارنى قولغا كەلتۈرۈش كاپالىتىگە ئىگە بولۇش مەقسىدىده ئوۋ قىلىش، جەڭ قىلىش (قەبىلىلەر ئارىسىدىكى سوقۇشلار)، تېرىقـ چىلىق قىلىش مەزگىللىرىده دائىم جىن-ئالۋاستىلارنى قوغلاش، پال سېلىش ۋە دۇئا-تەلەپ قىلىش قاتارلىق مۇراسىملار ئۆتكۈزۈپ، بۇنىڭ بىلەن جىن-شەيتانلارنىڭ پۇتلىكاشاڭلىرىدىن قۇتۇلۇپ، خۇدانىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىش ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەيتتى. شۇنداق قىلىپ ھەر خىل دىنىي كۆزقاراش چۈشەنچىلەر ناخشا-قوشاق، رەسىم، ئۇسۇل ۋە زىبۇ-زىننەت قاتارلىق ئىپتىدائى سەنئەت شەكىلـ لىرىده ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ھىندىئانلار ئوۋغا چىقىشتىن بۇرۇن غەلىبە قىلىش ئۇسۇلى ئوينايدىكەن ۋە ئوۋلىماقچى بولغان ھايۋانىنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ئۇنىڭ ھەركەتلىرىنى دورايدىكەن، بۇ ئارقىلىق ھەقىقى ھايۋاننى كونتۈرۈل قىلىش ۋە ئۇنى ئاسانلا ئوۋلاش چارىلىرىنى ئىزلەيدىكەن. ئومۇمەن بۇ خىلمۇ-خىل ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئىپتىدائى دىن ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ تىرىكـ چىلىك يولىدىكى رىقابەت داۋاسىدا تەبىئەتتىن قورقىنىلغى ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنغانلىغى، ئامالسىز قالغاندا، ئۆز-دۇشمەننى ئىلاھى كۈچىنىڭ ياردىمى بىلەن يېڭىشكە ئۇرۇنغانلىغىدىن ئىبارەت ئۆزىنى ئۆزى ئالداش ۋاستىسىدۇر. ئۇ، ئىپتىدائى كىشىلەرنىڭ ساددا،

گۆده‌كله‌رچه ئارزۇلرىنىڭ ئىستىخىيىلىك دىن ئىكه‌نلىگىنى، ئوبېكتىپ جەھەتتە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە ئەمگەك هاياتى بىلەن مۇره‌ككەپ باغلىنىشتا ئىكه‌نلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. دىمەك، ئىستىخىيىلىك دىن بىلەن سىنىپىي جەمىيەتتىكى سۇنئى دىننىڭ پەرقى بولىدۇ.

II. سىنىپىي جەمىيەتتىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ زىچ مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ مۇره‌ككەپلىگى.

سىنىپىي جەمىيەتتە، جەمىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەت ئادەمىلەر بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن هۆكۈمران سىنىپلار بىلەن هۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ئۆزگەرگەنلىگى ئۈچۈن ئۇستقۇرۇلمىدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە سىياسەت، پەلسەپە، قانۇن، دىن، ئەدەپ-ئەخلاق، ئەدەبىيات-سەنئەت قاتارلىق هەر خىل ئىجتىمائى ئاڭ فورمىلىرى بارلىققا كەلدى. ئەمما ئەدەبىيات-سەنئەت خۇددى پەلسەپىگە ئوخشاشلا «تېخىمۇ ئىگىزدە مۇئەللەق تۇرۇپ قالغان ئىدىئولوگىيە»گە تەئەللۇق بولۇپ قالدى. ئەدەبىيات بىلەن ماددى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇناسىۋىتى نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا هاللارنىڭ، مەسىلەن، ئىقتىسادىي-سىياسىي تۈزۈملەر ۋە ۋە باشقا ئاڭ فورمىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇردى. بولۇپمۇ سىياسىي ئىقتىساتنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى بولغاچقا، ئىقتىسادىي بازىس ئەدەبىيات-سەنئەتنى بەلگىلەيدۇ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىقتىسادىي بازىسقا ئومۇمەن سىياسەتنىڭ ئىبارەت «ۋاستە» ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەكس تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك، ئاڭ فورمىسىنىڭ تارماقلىرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ، هەمدە ئىقتىسادىي بازىسقىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ماددى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئەدەبىيات-سەنئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇرغۇنلىغان ۋاستىلىك ئامىللار

تەرىپىدىن يىراقلاشتۇرۇۋېتىلگەن. ۋە ئۇتۇقلاشتۇرۇۋېتىلگەن. بۇ سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمى قانۇنىيىتى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ ئەلۋەتتە بۇ قانۇنىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، (يەنى ھەر خىل مۇرەككەپ ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ). ئەمما ئۇ ئېزىلگۈچى سىنىپلارنىڭ ئەدەبىياتى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ دەۋردىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئەمگەك ھاياتىنىڭ مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىدەك ئۇچ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە:

① خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەك ھاياتىنىڭ ئىكىكى ياقلىمىلىغىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولىدۇ. ۋەتەنسىزلىنىڭ ئەمگەكچى خەلقى ئەمگەكچان، باتۇر، ئىجادىي روھقا باي خەلق بولۇپ، ئۇلار ئەزەلدىنلا ئەمگەكنى شەرەپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى نومۇس دەپ تونۇپ كەلگەن. ئۇلار ئۆز قولى ۋە ئەقىل-پاراسىتى بىلەن مادىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، پۈتۈن ئىنسانىيەت دۇنياسىنى ياراتقان. شۇڭلاشقا، كۆپلىگەن خەلق رىۋايەتلىرى، خەلق ھېكايىلىرى ۋە ناخشا-قوشاقلار، ماقال-تەمسىلەردە ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى تۈپ ئاساس ۋە بەخت-سائادەتكە ئېرىشىشنىڭ مۇھىم مەنبەسى ئەمگەك ئىكەنلىگى مەدھىيىلەنگەن، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ئەمگەك ھاياتىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتى ئىپادىلىنىپ، ئەمگەك قەھرىمانلىرى كۈيلەنگەن ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ غۇرۇر-ئىپتىخارى نامايەن قىلىنغان. بىراق زۇلۇم تۈپەيلىدىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاپالىق ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن مول مۇنبلىرى بىر قىسىم ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغانلىغى ۋە ئىگەللىۋېلىنغانلىغى ئۈچۈن، كەڭ خەلق ئاچ-يالىڭاچلىقتا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. شۇڭا ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ خەلقنىڭ ئەمگەك مۇسىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانلىغىنى

پاش قىلىدىغان ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاپا-مۇشەققەتلىك تۇرمۇ-شىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، قۇللارچە ئەمگەكنى سۆكىدىغان كۆپلىگەن ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، جياڭشىنىڭ جىڭ دېجىن دېگەن يېرىدە تارقىلىپ يۈرگەن «ئۆي ياسىغۇچى» ناملىق خەلق ناخشىسى ئىخچام ۋە پىشقان تىلى ئارقىلىق كونا جەمىيەتتىكى كاھىشكارلارنىڭ پاجىئەلىك كەچۈرمىشلىرىنى تەسۋىرلىگەن. بۇ دەل كونا جۇڭگودىكى مىليونلىغان ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەقىقى تەسۋىرى. لېكىن ئەمگەكچى خەلق قۇل بولۇشقا، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشقا ھەرگىز رازى بولغان ئەمەس، ئۇلار بۇ رەھىمسىز رىيالىلىقنى قاتتىق ئەيىپلەپ، ئۇنىڭغا بولغان كۈچلۈك نارازىلىغىنى بىلدۈردى. مەسىلەن، «نەزمىنامە. ئوتۇن كېسىش»تە خەلقنىڭ ھەقىقانى سۆزلەر ئارقىلىق ئەمگەك قىلماي تەييار نانغا ئىگە بولۇۋا-لىدىغان ئېكسپىلاتاتۇرلارنى قاتتىق ئەيىپلىگەنلىگى تەسۋىرلەنگەن. «تۈلۈم چاشقان» دېگەن قوشاقتا بولسا ئەنە شۇ ئېكسپىلاتاتۇرلار باشقىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى ئوغۇرلايدىغان چوڭ تۈلۈم چاشقان دەپ قاتتىق سۆكۈلگەن. ئازاتلىقتىن بۇرۇن شەنشىنىڭ سۈيدى دېگەن جايدا «ھامال ناخشىسى» دېگەن قوشاق بار بولۇپ، بۇنىڭدا ھاممالارنىڭ «ھايۋاندىنمۇ بەتتەر خارلىنىشقا ئۇچراپ، چوشقا بىلەن ئىتنىڭ تامىغىنى يەپ» ئۆتكۈزگەن ئېغىر كۈلپەتلىك تۇرمۇشىنى بىر-بىرلەپ تەپسىلى بايان قىلغان ۋە كىشىلەرنىڭ «ئەبىدىل-ئەبەت ئەۋلادىمىز بولمىسۇن» دەپ قەسەم ئىچكەنلىگى تەسۋىرلەنگەن. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەك ھاياتىغا تۇتقان زىددىيەتلىك پوزىتسىيىسى سىنىپىي جەمىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەمگەكچى خەلق بىر تەرەپتىن مەلۇم دەرىجىدە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئىگەللىغان،

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ ئاكتىپ، ئەڭ جانلىق ئامىل ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشىنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئارىسىدا، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش ۋە ئېزىلىش ئورنىدا تۇرۇۋاتقان ۋە ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ خالىغانچە دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچراۋاتقان قۇللاردىن ئىبارەت ئىدى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇ خىل زىددىيەتلىك ئەھۋالى مۇقەررەر ھالدا ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ۋە قەلبىدىكى مۇرەككەپ كۈرەشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەمگەك ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەسەرلەر مۇقەررەر ھالدا ئىككى خىل تۈس ئالغان بولىدۇ، بولۇپمۇ سىنىپىي تۈسى تېخىمۇ قويۇق بولىدۇ.

② ئەمگەك بىلەن كەڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش ئۆزئارا گىرەلىشىپ، ئەسەر مەزمۇنىنىڭ مۇرەككەپ ئامىللىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلىدۇ. سىنىپىي جەمىيەتتە ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ دائىرىسى نىسبەتەن كەڭ بولۇپ، ئۇ سىنىپىي كۈرەش، نىكا، مۇھەببەت، ئائىلە تۇرمۇش ۋە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قائىدە-يوسۇنلۇق مۇناسىۋەتلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەزگىلدە مەيدانغا كەلگەن ئەمگەك ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەسەرلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى ئەسەرلەرگە ئوخشاش نوقۇل ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ھالىتىنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرمەستىن، بەلكى تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرى بىلەن خۇددى سۇغا سۈت قوشۇلغاندەك ئارىلىشىپ ئۇنىڭ ئورگانىك تەركىۋى قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. ئومۇمەن بۇ دەۋردىكى ئەسەرلەردە تۆۋەندىكىدەك ئوچ خىل ئەھۋال بار:

بىرىنچى، بىۋاستە ھالدا ئەمگەكنى ئاساسىي تېما قىلغان

ئەسەرلەر، بىراق بۇ ئەسەرلەر يەنىلا تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرى بىلەن ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن. مەسىلەن، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيگەنلىكتىن بەخت-سائادەتكە ئىرىشكەنلىكنى ۋە ھورۇنلۇق قىلىپ جاجىسىنى يىگەنلىگىنى تەسۋىرلەيدىغان «ئىككى قېرىنداش» ھىكايىسى ۋە بىر قىسىم پانتازىيە ھىكايىلىرى.

ئىككىنچى، ئەمگەك ھاياتىنى سىيۈرئىت قىلغان ۋە خىلمۇ-خىل ھادىسىلەرنى باش تېما قىلغان ئەسەرلەر. مەسىلەن، خۇنەن خەلق ناخشىسى «ئېتىزلىقتا مايسا تىككەچ، بىر بىرىگە كۆز تىكەر»، «مەشۇغەنىڭ سۇ كۆتىرىپ داۋانغا چىقىشى» قاتارلىقلاردا ئەمگەكنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق قىز-يىگىتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مېھىر-مۇھەببەت سۈرەتلەنگەن، كىچىك تىياتىر «دۇفۇ ياساش»تا بولسا، ئائىلىدىكى كۈنلۈك ئەمگەكلەر ئارقىلىق پىخسىق مەخسۇسلۇق مۇتەئەسسىپلىكى قاتتىق مەسخىرە قىلىنغان.

ئۈچىنچى، باشقا ۋەقەلىكلەرنى ئاساس قىلغان ۋە ئۇنى ئىشلەپ-چىقىرىش ئەمگىكى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەن ئەسەرلەر. مەسىلەن، «ئانىسىنى ئىزلەش» دىگەن رىۋايەتتە، كېلىن بىلەن قېيىنانا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تەسۋىرلىنىپ، فېئودالىق ئائىلە تۈزۈمىنىڭ جىنايەتلىرىنى قاتتىق پاش قىلغان. بىراق، بۇنىڭدا پىلىچىلىك ئەمگىكى ئاساسىي يېپ ئۈچى قىلىنىش ئارقىلىق، بىر ئائىلىنىڭ تىراگىدىيىسى بايان قىلىنغان. مەيلى قانداقلا شارائىتتا بولسۇن ئەمگەك ھاياتىنى تەسۋىرلەيدىغان ئەسەرلەرگە بەزىدە ئەكسىيەتچىل سىياسىي كۆزقاراش، ئەخلاقىي چۈشەنچىلەر ۋە دىنىي ئىدىيىلەر شۇنىڭدەك ئەمگەكچى خەلقنىڭ قالاق ئاڭ-چۈشەنچىلىرى سىڭدۈرۈلگەنلىكتىن، بىر قىسىم ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى قالايمىقانلاشقان ۋە مۇرەككەپلەشكەن. مەسىلەن، يۇنناندىكى نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە ۋە تارىخىي داستانلىرى تارقىلىش

جەريانىدا ئازدۇر-كۆپتۇر دىنىي تۇس ئالغان، ھەتتا بەزىلىرى بۇرمىلىۋېتىلگەن. شۇنىڭدەك، بەزىلار رايونىدا تارقالغان «ئىگە» ھەققىدىكى ئەپسانە رىۋايەتلەر ئېپتىدائى جەمىيەتتىكى تەبىئەتكە چوقۇنۇش. ئۆز ئاتا-بوۋىلىرىغا چوقۇنۇشتىن كەلگەن ۋە كېيىن رىياللىقتا بار بولغان دۇچاۋشۇەن، دۇەن چىچىك قاتارلىق قەھرىمانلار ھەققىدىكى ھېكايىلەر بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. ئۇ، ئاساسەن ئادەملەر بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەمگەك قەھرىمانلىرىنى مەدھىيىلىگەن. لېكىن بۇددا دىنى مۇخلىسلىرى ئۇنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ ئەمگەكنى ۋە ئەمگەك قەھرىمانلىرىنى مەدھىيىلەشتەك تۈپ ماھىيىتىنى يوقىتىپ قارغان ۋە ئۇنىڭدىكى باش قەھرىمانىنى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، كۈچ-قۇدرىتى چەكسىز، ھەممە ئادەم بېشىغا كۆتىرىپ ئىززەتلەيدىغان ۋە شەرتسىز ئىتائەت قىلىدىغان ئىلاھقا ئايلاندۇرغان. بۇلاردىن باشقا، يەنە بەزى ئەمگەكنى باش تېما قىلغان ھېكايە، قوشاق، ماقال-تەمسىلەردىمۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مىسسىز ساقلىنىپ كېلىۋاتقان نەقىدىرگە تەن بېرىش، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ تەيىارتاپلىغىغا ھەۋەس قىلىش، ئۇ دۇنياغا ئۈمىت باغلاشتەك پاسسىپ ھەم قالاق ئىدىيىلەر ئىپادىلەنگەن. ئومۇمەن، يۇقۇرقىدەك ئەھۋاللار بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغاچقا، بىز تارىخىي ماتېرىيالىزىم كۆزقارىشى ئارقىلىق ئۇلارنى مەلۇم تارىخىي دائىرە ئىچىدە كونكرېت تەھلىل قىلىشىمىز، ھەممىنلا ئىنكار قىلىۋەتمەسلىگىمىز ۋە ھەممىنى مۇئەييەنلەشتۈرمەسلىگىمىز لازىم.

يۇقۇرقىدەك ئەسەرلەرنىڭ ئىجتىمائى رولى ۋاستىلىك ۋە يوشۇرۇن بولۇپ، ئۇلار كىشىلەر روھىغا تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

③ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى خېلى كۆپ ئەسەرلەر يەنىلا

ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگە ئەگىشىپ، ئۆز رولىنى داۋاملىق بەۋاستە جارى قىلدۇرىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجاتچىلىرى ھەم ماددى ئىشلەپچىقارغۇچىلار، ھەم مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولۇپ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى بىلەن تەبىئى باغلانغان. بىر قىسىم مۇزىكا، ناخشا ـ قوشاق، ماقال ـ تەمسىللەر ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن. ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى ئۇچۇن بەۋاستە خىزمەت قىلغان. مەسىلەن، باپكار ناخشىسى، مايسا تىكىش ناخشىسى، ئېتىز ناخشىسى، چىغىرىق ناخشىسى، پادىچى ناخشىسى، بېلىقچى ناخشىسى قاتارلىقلار ئاساسەن ئەمگەكىكە بولغان ھېسسىياتىـ لىرىنى ئىپادىلىگەن. يەنە بىر قىسىم ئەمگەك ساداسىنى ئاساس قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بەلگىلىك سۆز ـ ئىبارىلەر قىستۇرۇلغان ناخشا ـ غەزەللەر، خاك ناخشىلىرى، مەسىلەن، يول ياسىغۇچىلار ناخشىسى، قەغەز ياساش ناخشىسى، ھارۇنكەش ناخشىسى، كېمىچىلەر ناخشىسى، پادىچى ناخشىسى قاتارلىقلارنىڭ بەزىلىرى ھەركەتكە قوماندانلىق قىلىشنى مەزمۇن قىلسا، بەزىلىرى ئۇسۇل ـ چارىلەرنى ئۇگىتىشنى، بەزىلىرى تەقدىرلەش، ماختاشنى مەزمۇن قىلغان. شۇنىڭدەك بەزىلىرى نەسىھەت قىلىشنى ۋە ئەمگەكنى كۆيلەشنى مەزمۇن قىلسا، بەزىلىرى تارتقان دەرت ـ ئەلەملىرى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىشنى مەزمۇن قىلغان. بۇ ئەسەرلەرنىڭ رولى ئاساسەن كىشىلەرنى ئەمگەككە تەشكىللەش، ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىشقا دەۋەت قىلىش ۋە روھىنى ئۇرغۇتۇپ ئىش ئۇنۇمىنى يۇقۇرى كۆتىرىشتىن ئىبارەت.

سىچۇەننىڭ چاڭجياڭ دەرياسى بويىدا كېمە تارتىدىغان ئىشچىلار دەريانىڭ تەبىئى شارائىتى ئاستىدا قىلىنغان ئېغىر ئەمگەكنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ھەر خىل رېتىمدىكى ناخشىلارنى ئىجات قىلغان. ئازاتلىقتىن بۇرۇن، سىچۇەن يېزىلىرىدا مايسا تىكىكەن چاغدا «ناخشا سورۇنى» ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، مايسا تىكىش ناخشىسى ئېيتىلاتتى.

دىخانلار: «مايسا تىككەندە ئېيتمساق ناخشا، ئېتىز ئىچىنى كۆرمەك باسار» دىيىشەتتى. ئۇلار ناخشا ئېيتقاچ مايسا تىكىپ، ئىشىنىك سۆپىتىگە كاپالەتلىك قىلىپلا قالماستىن، ئىش ئۇنۇمىنىمۇ ئاشۇراتتى.

ئىككىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتى
خەلقنىڭ سىياسى كۆرەش ئېلىپ
بېرىشتىكى قورالى

سىنىپىي جەمىيەتتە، جەمىيەت ھۆكۈمران سىنىپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ ئەپ بۆلۈنگەچكە، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوخشىمىغان ئەدەبىيات مەۋجۇت بولىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئېزىلگۈچى سىنىپلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ خەلق مەنپەئەتى ۋە خەلقنىڭ دۈنياقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا ئۇ، روشەن سىنىپىيلىككە ۋە كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە بولۇپ ، سىياسىي كۆرەشلەردە ھامان ئۆزىنىڭ زور رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

پۈرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇستازى ماركس ۋە ئېنگېلس خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ جەڭگىۋار رولىغا تولۇق ئەھمىيەت بەرگەن. ماركس 19 - ئەسىردىكى گېرمانىيە سىلىسىيە فابرىكانتلىرىنىڭ قوزغىلىڭىدىكى «قانلىق قىرغىن» دېگەن خەلق ناخشىسىغا يۈكسەك باھا بېرىپ، بۇ ناخشىنىڭ ئىشچىلار ھەرىكىتىدە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى جەمىيەتكە ھەيۋەت بىلەن قارشى تۇرۇشنى قاتتىق جاكارلىغانلىغىدىن ئىبارەت زور ئەھمىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن①. ئېنگېلس

① ماركسنىڭ ««پروسىيلىكلەر»نىڭ ‹پروسىيە پادىشاسى ۋە ئىجتىمائى

1865 ـ يىلى قەدىمقى دانىيە فېئودالللىغىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان خەلق ناخشىسى «كېنەز تېتىمان»②نى ئۆزى تەرجىمە قىلغان. ئۇ «بۇ ناخشا بىزگە كۇنسېرى كۈچىيىۋاتقان ئارستوكراتلارنىڭ قاد-ئەركىن دېخانلارغا قانداق قارشى تۇرغانلىغىنى ۋە دېخانلارنىڭ قاد-داق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ ئارستوكراتلارنىڭ تەھدىت ۋەھىمىسىدىن قۇتۇلغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ» دېگەن ۋە بۇ ناخشا گېرمانە-يىگىمۇ ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلىدۇ، چۈنكى گېرمانىيىدىمۇ بۇنداق ئەھۋاللار بار، دەپ قارىغان.

مەملىكىتىمىزنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كەلسەك، نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر پومىشىك، باي ـ تۆرىلەرنى مەسخىرە قىلغان ۋە پاش قىل-غان، بەزىلىرى ھەتتا كۈرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى بىۋاستە ئەگ ئالى ھۆكۈمرانلار، يەنى پادىشا، خاقان ۋە ئەرشتىكى تەڭرىگە قاراتقان. مەسىلەن، خەنزۇ خەلقى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن «جاۋ كاك يىنـ-نىڭ مولاق ئېتىشى»، «جۇيۈەن جاڭ ھەققىدە ھېكايە»، «پەي تون»، «تۆرىنىڭ قەھەتچىلىكنى تەكشۈرۈشى» قاتارلىق رىۋايەت ھېكايىلەر ۋە بىرمۇنچە يىللىقچىلار ناخشىسى ھەم يىللىقچى بىلەن پومىشىك ھەق-قىدىكى ھېكايىلەر؛ زاڭزۇ خەلق ھېكايىسى «پادىشانى قامچىلاش»، «پادىشا تەختى»؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى-دىكى «ئالتۇن تەڭگە بىلەن ئادالەت»، «دېخاننىڭ كۈچى» قاتارلىقلار ۋە قازاق خەلق چۆچىگى «خاقاننىڭ نەرقى» قاتارلىقلار. بۇ ئاددى ھەم ئىخچام ئەسەرلەر ئۆتكۈر ھەجۋى نەشتىرىنى سىنىپىي دۈشمەنلىنىڭ

ئىلاھات، دېگەن ئەسىرىگە باھا»سىغا قارالسۇن. «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 1 ـ توم، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى نەشرى، 483 ـ بەت.

② ئېنگېلس «كېنەز تېتىمان»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 16 ـ توم، 39 ـ بەت

ئەجەللىك يېرىگە سانچىپ، پومىشىك، باي-ھاكىم ۋە ئاتالمىش «ھەقسىز تەكشۈرۈت»لارنىڭ ئىززەت-ئابرويى، ئىمتىيازى ۋە ئەمر-پەرمانلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغان. ئۇلارنىڭ خۇنۇكلىك، چىرىكلىك، ئەخمىقانىلىق، ۋەھشىلىك ۋە ئاچكۆزلۈكتىن ئىبارەت ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى كىشىلەر ئالدىدا رەھىمسىز ئاشكارىلىغان. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر كونا جەمىيەتنىڭ جاھالەتلىكىنى ئۇزۇل-كېسىل پاش قىلىپ، خەلقنىڭ بەختىيار تۇرمۇشقا ئىنتىلىش قىزغىنلىغىنى ئۇرغۇتقان. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى رېئال دۇنيا بىلەن غايىۋى دۇنيانىڭ سېلىشتۇرمىسىنى تېخىمۇ ئېنىق سۈرەتلەپ، بۇ دۇنيا ئۈچۈن جان پىدا قىلغان ئامما ئارىسىدىكى قەھرىمان شەخسلەرنى مەدھىيىلىگەن.

ئېلىمىزنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك فېئودالىق جەمىيىتىدە، دېخانلار قوزغىلىڭى نۇرغۇن قېتىملار پارتلىغان. ھەر بىر قېتىملىق قوزغىلاڭ-نىڭ تەييارلىق باسقۇچىدا ياكى ئۇرۇش داۋامىدا ۋە ياكى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھامان خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى مەيدانغا كېلىپ تۇردى. بەزى قوزغىلاڭچى قوشۇنلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ھەتتا بىۋاستە ئىجات قىلىش ئارقىلىق ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ پىروگراممىلىرىنى، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلغان، ھەمدە بۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ۋە ھمايىسىگە ئېرىشكەن. مەسىلەن: لى زىچىڭ قوزغىلىڭى مەزگىلىدە «باج سېلىقىنى بىكار قىلىش» توغرىسىدىكى تەشەببۇس «باھادىر شاھ قوشىغى» قىلىنىپ، تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىپ، ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشىلگەن ۋە خەلق ئارىسىدا بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا بىر قىسىم «باھادىر شاھنى قارشى ئېلىش» قوشاقلىرىمۇ پەيدا بولغان. تەپپىك تىيەنگو قوزغىلىڭى ۋاقتىدىكى خەلق قوشىغى «قەرزداردۇر ماڭا بايلار، ئويغىنىڭلار ھاللىقلار، ماڭا ئەگەش يوقسۇللار، ياخشى كۈن

ئاندىن يار بولار» دىگەن مىسرالار بىلەن قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ سىنىپىي لۇشيەنىنى ئوپ-ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن: مىڭ سۇلالە-سىنىڭ ۋەن لى يىللىرى ئارىلىغىدا پارتلىغان، گۇاڭدۇڭ ۋە گۇاڭشىدىكى ياۋزۇ خەلق قوزغىلاڭچىلار:

«ھەيۋە قىلىپ چالمىز تاش دۇمباقنى بىز،
بۇ بىرلە سانسىزلاپ ئەسىر ئالمىز.
پۇلىسەك تاش بۇرغا-كانايلارنى بىز،
چۇشىدۇ چاپ-چاپقا ئوغلانلىرىمىز.
لەشكىرى دۇشمەننىڭ بولسا ساناقسىز،
تاغ-جىلغا، ئورمانغا بىزلەر ئىگىمىز.
كەلسە گەر دۇشمەنلەر قوغلاپ بارىمىز.»

دىگەنىگە ئوخشاش ناخشا قوشاقلار ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ دۇشمەنگە قاراتقان ئۇرۇش تاكتىكىلىرىنى تارقاتقان. يەنى دېموكراتىك ئىنقىلاپ مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن ئىشچىلار ئىنقىلاۋىي ناخشىلىرى، يېزا ئىنقىلاۋىي بازىلىرىدىكى قىزىل ناخشىلار ۋە ئىنقىلاۋىي رىۋايەت-ھىكايىلەرنىڭ خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە تەربىيىلەش، دۇشمەنگە زەربە بېرىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتىكى سىياسى رولى تېخىمۇ زور بولغان. بولۇپمۇ بەزى چېگرا رايونلاردا، مىللى ئۆرپ-ئادەت ۋە تىل قاتارلىقلار ئالاھىدە بولغاچقا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىنى قوللىنىش ئارقىلىق بەزىدە سىياسى، بەزىدە تەشۋىقاتتا تېخىمۇ زور ئۇنۇملەرگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. مەسىلەن: 50-يىللارنىڭ دەسلىۋىدە، شىنجاڭنى ئازات قىلىش ئۇرۇشى داۋامىدا، قازاق ئاقىنى سماگۇل دومبۇرىسى ۋە ناخشىسى بىلەن دۇشمەن تەرەپتىكى جەڭچىلەرنىڭ قەلبىدە، ئۆز يۇرتىنى ۋە قوۋم-قېرىنداشلىرىنى سېغىنىش ھەم ئىچكى ئۇرۇشتىن ھەزەر قىلىش ھىسسىياتىنى قوزغاپ، ئۇلارنى ئۆزلىگۇدىن قورال تاپشۇرۇپ، خەلق ھۆكۇمىتىگە بوي سۇنۇشقا مەجبۇر قىلغان.

باندىتلارنى تازىلاش، زومىگەرلەرنى باستۇرۇش داۋامىدا، بەزى رايونلاردىكى خەلق ئاممىسى ناخشىنى تەشۋىقات قورالى قىلىپ، ئەكسىيەتچىل قوراللىق كۈچلەرنى خورىتىش رولىنى ئويناپغان. يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە، بىرمۇنچىلىغان ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرى مۇكۈلۈق كۈيى ۋە مەرسىيە ناخشىلىرى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ دەرت-ئەلەملىرىنى تۆكۈپ ۋە ئاممىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، پارتىيە-نىڭ سىياسەت-پىرىنسىپلىرىنى تەشۋىق قىلغان. بۇنى ئامما ئاسان قوبۇل قىلغاچقا، بۇنداق قىلىش ئارقىلىق سىياسەت-پىرىنسىپلارنى ئادەتتىكىدەك تەشۋىق قىلىش بىلەن ئېرىشكىلى بولمايدىغان نەتىجە-لەرگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

ئۇچىنچى بۆلۈم خەلق ئەدەبىياتىنىڭ خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىقتىدارى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلق تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمىدۇر. خاكچىلىق بولمىغان بولسا، خاك ناخشىسى بولمايتتى؛ قائىدە-يوسۇنلار بولمىغان بولسا، يوسۇن ناخشىلىرى بولمايتتى؛ شۇنىڭدەك، تېرىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بولمىغان بولسا، دېخانچە-لىقتا دائىر تەمسىلەر بولمايتتى؛ دېخانلار ئىنقىلاۋى بولمىغان بولسا، دېخانلار قوزغىلاڭلىرى ھەققىدىكى ناخشا-قوشاق، رىۋايەت-ھېكا-يىلەر بولمايتتى... قىسقىسى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەرقاچان، ھەر زامان خەلق تۇرمۇشىدىن ئايرىلالمايدۇ، شۇڭا نەدە خەلق تۇر-

مۇشى بولسا، شۇ يەردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بار دېيىشكە بولىدۇ.

ئېلىمىز كۆپ مىللەتلىك مەملىكەت. نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر ناخشىچى ۋە ئۇسۇلچى كېلىدۇ. ناخشا ئېيتىپ، ئۇسۇل ئويناش ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن بەرەر كۈنمۇ ئايرىلالمايدۇ. بەزى مىللەتلەر چوڭ-كىچىك بايرام-توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم، نەزر-چىراق، مېھماندارچىلىق، ئۇۋا-چىلىق، تېرىقچىلىق ۋە ئۆي سېلىشقا ئوخشاش ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ناخشا ئېيتىدۇ. بەزىلەرنىڭ تېخى مەخسۇس ناخشا بايراملىرى بار. مەسىلەن، جۇاڭزۇلارنىڭ «ناخشا بازىرى»، مياۋزۇلارنىڭ «ئەجدىھا-سىمان قولۇاق ھەيدەش بايرىمى»، بەيزۇلارنىڭ «مارت كوچىسى» ۋە «ئەرۋاھنى ئۇچ ئايلىنىش»، ياۋزۇلارنىڭ «ئېيتىشىش زالى»، خەنزۇ ۋە خۇيزۇلارنىڭ «گۈل سورۇنى» قاتارلىق ناخشا ئېيتىشىدىغان مۇراسىملىرى بار. ھەر يىلى ئەنە شۇ ناخشا ئېيتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش پەيتى يېتىپ كەلگەندە، يېگىت-قىزلار بايراملىق كۆر-كەم كىيىملىرىنى كىيىپ، توپ-توپ بولۇشۇپ، ناخشا ئېيتىش ئورنىغا بېرىشىدۇ، ھەمدە خالىغان تېمىدا ناخشا قوشاق قوشۇپ، ئۆز-ئارا ئېيتىشىدۇ ۋە ئۇلار ئۆز ناخشىلىرى بىلەن ئەمگەك تۇرمۇشىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى، سۆيگۈ-مۇھەببەت ۋە گۈزەل كەلگۈ-سىنى زوق-شوخ بىلەن كۈيلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ كۈچلۈك ھەم يېقىم-لىق ناخشا سادالىرى، تەرەپ-تەرەپكە ياڭراپ، جىلغىلارنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ، بۇ ناخشا سادالىرى كۆز ئالدىمىزدا رەڭگا-رەڭ، گۈزەل، ساغلام تۇرمۇش مەنزىرىلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. خەنزۇ-لارنىڭ خەلق ماقال-تەمسىللىرى، لەتىپە، چۆچەك، ئەمگەك قوشىغى قاتارلىقلارمۇ ئوخشاشلا تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە كەڭ قوللىنىلىپ، كۆپ تەرەپلىمىلىك رول ئويناىدۇ.

1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەربىيەۋى رولى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىدىئولوگىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شەكلى ھەم ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە. شۇنداقلا ئۇ، خەلقنىڭ ئۆز-ئۆزىنى تەربىيىلەشتىكى ئەڭ ئەپلىك ۋە ئەڭ ئومۇمى ئاغزاكى دەرسلىكىدۇر.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە خەلقنىڭ توغرا، ۋىجدانىي، ئەمگەكچان، باتۇرانە ئىدىيىۋى پەزىلىتى ۋە ۋەتەنىنى قىزغىن سۆيىدىغانلىغى، زوراۋانلىققا باش ئەگمەي، باتۇرانە كۈرەش قىلىش-تەك قەھرىمانلىق روھى، شۇنداقلا گۈزەل ئارزۇ ۋە غايىسى ئىپادە-لەنگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى جانلىق ئوبرازلار ئارقىلىق ئاڭلىغۇچە-لارنىڭ ياخشى بىلەن يامانىنى ئېنىق تونۇپ، خۇنۇك بىلەن گۈزەلنى، دانىشمەن بىلەن ئەخمەق-دۆتنى ئايرىشقا ۋە دوست بىلەن دۈشمەننى پەرق ئېتىشكە ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىدىيىۋى تەربىيە رولىغا ئىگە. ئېنگېلس: «خەلق چۆچەكلىرىنىڭ يەنە مۇنداق بۈرچى بارکى، ئۇلار ئىنجىل كىتابلىرىغا ئوخشاش خەلقتە ئەخلاق تۇيۇ-ئۇسى پەيدا قىلىپ، خەلقنىڭ ئۆز كۈچىنى، ئۆز ھوقۇقىنى ۋە ئۆز ئەر-كىنلىكىنى، نامايان قىلىپ، ئۇلارنىڭ جاسارىتىنى قوزغايدۇ ۋە ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىنى ئۇرغۇتىدۇ»① دەيدۇ. تارىختا ئۆتكەن دىخانلار قوزغىلاڭلىرى ھەققىدىكى رىۋايەت ھېكايىلەر، ناخشا-قوشاقلار ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ ئويغىنىشىغا مەدەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۈرەش روھىغا ئىلھام بەرمەكتە. غەيرى ئەمگەكچىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، پەقەت ئۇلار ئەمىلىيەتكە توغرا قاراپ، خەلقىگە ھېسداشلىق قىلا-سىلا، ئۇلارمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى تەرەققىپەرۋەر ئىدىيىلەرنىڭ

---

① ئېنگېلس: «گېرمانىيىنىڭ خەلق چۆچەكلىرى كىتاۋى» «ماركس، ئېنگېلس سەنئەت توغرىسىدا» 1-توم، 401-بەت.

ئىجابى تەسىرىگە ئۇچرىشى مۇمكىن. رۇس شائىرى پوشكىن بالىلىق دەۋرىدىلا تۇرلۇك خەلق چۆچەكلىرىگە ئامراق ئىدى ۋە بۇلارنى پىششىق بىلەتتى. كېيىن ئۇ سۇرگۇن قىلىنغاندىمۇ يەنىلا بۇۋاستە ھالدا خەلق ناخشا-قوشاقلىرى ۋە رىۋايەتلىرى بىلەن ھەپىلەشتى ۋە نۇرغۇن ناخشا-قوشاق، ھېكايىلەرنى توپلىدى. ئۇ ئۇكىسىغا يازغان خېتىدە: «مەن خەلق ھېكايىلىرىنى ئاڭلاپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزۈم بۇرۇن كۆرگەن بولمىغۇر تەربىيىنىڭ ئەيىپلىرىنى تۈزەتمەكچى بولۇۋاتىمەن...» دەيدۇ. پوشكىن ئاڭلىق ھالدا خەلقنى يېقىنلىشىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۇزۇقلىنىپ، بۇ ئارقىلىق ئاقسۆڭەكلەر تەربىيىسىنىڭ كەم-كۈستىلىرىنى تولۇقلىغان ۋە كېيىنكى خەلقچىلىق ۋە ئەل ئەدەبىياتى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بىرقاتار ئەسەرلەرنى يېزىشقا ئاساس سالغان.

ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويۇشقا تېگىشلىگى، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بالىلارغا بولغان تەربىيەۋى رولىدۇر. كىشىلەر بالىلىق دەۋرىدىن تارتىپ، بۆشۈكتە يېتىپ ئانىسى، مومىسى ۋە ئىنگانىنىڭ ئەللەي ناخشىلىرىنى ئاڭلاش ئارقىلىق خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تەربىيىسىگە ئۇچرايدۇ. ياش قۇرامىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، ھەر خىل قوشاق، چۆچەك، ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىقلارنىڭ تەربىيىسىگە تېخىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ، بالىلار ھەممە نەرسىگە قىزىقىدىغان، بىلىم ئېلىش ئارزۇسى كۈچلۈك بولغانلىقى ۋە فانتازىيىگە باي بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ھېكايە ئاڭلاشقا، بولۇپمۇ فانتازىيە ھېكايىلىرىنى، ھايۋاناتلار ھەققىدىكى ھېكايىلەرنى ۋە رىۋايەتلەرنى ئاڭلاشقا ئامراق بولىدۇ. ھېكايە بولسا، بالىلارغا يوشۇرۇن ۋە دارتما ھالدا ئۆز تەسىرىنى يۈقتۇرىدۇ. «دۇڭپۇ ئارزۇلىرى»دا خاتىرىلىنىشىچە: «تۇخاڭ كوچىسىدىكى بالىلار نادان ۋە ئوسال ئۆسكەنلىكىدىن، ئاتا-ئانىلىرى بەكمۇ تويۇپ كېتىدۇ. چوڭلارنىڭ بېشى قېتىپ، ئاخىر ئامال تاپىدۇ. ئۇلار بالىلارغا پۇل

بېرىپ، ئۇلارنى دائىم مەدداھلارنىڭ سۆزلىگەن ھىكايىسىنى ئاڭلاشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئۇچ پادىشالىق ھەققىدە توختىلىپ، لېۋشۇەندېنىڭ مەغلۇپ بولغىنى سۆزلەنگەندە، بۇنى ئاڭلىغان باللار پەرىشان بولۇپ كۆز يېشى قىلىشقان. ساۋساۋنىڭ مەغلۇپ بولغىنى سۆزلەنگەندە، باللار خوشاللىغىدىن قىنى-قىنىغا پاتماي كېتىشكەن.»

لۇشۇن 10 ياش چاغلىرىدا، تەربىيىچىسى ئاچاڭ ئانا لۇشۇن ئۇزۇندىن تەشنا بولۇپ كېلىۋاتقان «شەنخەيجىڭ» دىگەن رەسىملىك كىتابنى ئېلىپ بېرىدۇ. رەسىمدىكى ئادەم قىياپىتىگە كىرگۈزۈلگەن ھايۋان، توقۇز باشلىق ئىلان ۋە ئۇچ پۇتلۇق قۇش قاتارلىقلار لۇشۇننى ئىنتايىن خوشال قىلىدۇ. بۇ كىتاپ كىچىك لۇشۇنىڭ نەزىرىدە ئەڭ سۆيۈملۈك گۆھەر كىتابقا ئايلىنىپ قالىدۇ. گورکى بالىلىق دەۋرىدە دائىم دىگۈدەك مومىسى ۋە تەربىيىچىسى يېڭىنىيە ئېيتىپ بەرگەن خەلق قوشاقلىرى ۋە چۆچەكلەرنى ئاڭلايتتى. گورکى ئەنە شۇ چۆچەكلەردىن خەلقنىڭ كۈچىنى تونۇغان ۋە تۇرمۇشنا بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇرغان ئىدى.

2. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىلىش رولى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ مول ئىجتىمائى تۇرمۇشى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيەۋى ھىسسىياتىنى چىن ھەم ئەينەن ئەكس ئەتتۈرگەچكە، ئۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك بىلىش رولىغا ئىگە.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخنى. بولۇپمۇ ئەڭ قەدىمقى تارىخلارنى بىلىشىمىزگە ياردەم بېرەلەيدىغان بولغاچقا، بىز ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا ئېغىز ئارقىلىق تارقالغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن تېخىمۇ كۆپلەپ پايدىلىنىشقا مۇھتاجمىز. ئېلىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇن ئەپسانىلىرى، رىۋايەتلىرى ۋە ئاز سانلىدىكى تارىخىي داستانلىرى، مەسىلەن، يىزۇلارنىڭ «مېيگې» داستانى، زاڭزۇلارنىڭ «گېسسار»، مياۋزۇلارنىڭ «قەدىمقى مياۋزۇ قوشاقلى-

ری» قاتارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئالەمنىڭ بىنا قىلىنىشى، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى، مىللەتنىڭ پەيدا بولۇشى، قەبىلە جەمئىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كۆچۈش ئەھۋالى قاتارلىقلارنى سېستىمىلىق تەسۋىرلەپ بەرگەن. ئەلۋەتتە، ئەپسانە داستانلار ھەقىقى تارىخ ئەمەس، لېكىن بىز ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى سەبىلەرچە تەسەۋۋۇرلىرىدىن يەنىلا قەدىمىي ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى قىياپەتلىرى ۋە ئىدىئولوگىيىسىنى كۆرەلەيمىز. ئالايلۇق، ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىدە پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتىسى بولمايدۇ، ئۇلارنى خۇدا ياراتقان، دېگەنگە ئوخشاش رىۋايەتلەر بولغان. ئاتالمىش جىيەندىپ سۇمرۇغنىڭ تۇخۇمىنى يېپ خەتنى تۇققان. جياڭيۈەن دىۋىنىڭ ئارقىسىدىن كېتىۋېتىپ، قوسىغى غىدىغلىنىۋېتقانلىغىنى ھىس قىلىش بىلەن تەبىئەتنى تۇققان ۋاھاكازا، دېگەنلەرمۇ بۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. چەتئەللەردىمۇ بۇلارغا ئوخشاش ئەپسانە-رىۋايەتلەر بار. مەسىلەن: ۋىلاندىيىنىڭ «كالېۋارا» دېگەن داستانىدا ئۇچ قىزنىڭ ھاۋادىن ھامىلدار بولغانلىقى رىۋايەت قىلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىدىكى ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ قالدۇقلىرىدۇر. جۈپ بولۇپ توي قىلىش مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى قەبىلە-جەمەتلەر ئارا توپ نىكا تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەچكە، پەرزەنتلەر ئۆز ئاتىسىنىڭ زادى كىملىكىنى بىلمىگەچكە ئامالسىز ئىدى.

يۇقۇرقى رىۋايەت-ئەپسانىلەر دەل ئىپتىدائى ئىجتىمالوگىيە ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىنىڭ ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىدۇر.

«پالنامە»نىڭ «پال سۆزلۈگى»دە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە كوبلىت قەدىمى خەلق قوشىغى يېزىلغان: «ئاقتۇر ئېتىم، ئاقتۇر خەسىدە. ياراشقان ئۇكا رەڭمۇ-رەڭ بېزەك. دىمەڭلار مېنى قاراقچى-ئوغرى، كەلدىم مەن پەقەت جانانىنى ئىزلەپ» (贰六四)، «يول يۇرۇش قىيىن، قىيىندۇر شۇنچە، نە بولدى ئېتىم ماڭمايدۇ ئەجەپ،

دىمەكلار مېنى قاراقچى-ئوغرى، كەلدىم مەن پەقەت جاناننى ئىز-
لەپ»، (二ك١ك)، «ئېتىم تېپچەكلەر ئۆز ئورنىدىلا، تاراملاپ ئاقتى
دەرتلىك قان ياشلار» (六ك上ك) بۇلاردا قەدىمقى زامانىدا ئەرلەر-
نىڭ ئاتتا قىز بۇلىغانلىغى، ئېتىدائى جەمىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىل-
لىرىدە ئاتىلىق ھاكىمىيەت تۇزۇمىنىڭ ئانىلىق ھاكىمىيەت تۇزۇمىنى
يەڭگەنلىكى، ئىنسانلارنىڭ توپ نىكا تۇزۇمىدىن جۇپ نىكا تۇزۇمگە
ئۆتكەن ۋاقىتلاردىكى نىكا ئۆرپ-ئادەتلىرى تەسۋىرلەنگەن. بۇ خىل
ئادەتلەر دۆلىتىمىز ئازات بولغانغا قەدەر يۇنىنەندىكى دەيزۇ، يىزۇلار-
دا ۋە شەرقىي-شىمالدىكى ئېلۇنچۇن مىللەتلىرىدە ساقلىنىپ كەلگەن
ئىدى. بۇ قەدىمقى زاماندىكى قىز بۇلاپ توي قىلىشتىن قالغان
كونا ئادەت. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىزنى خەلقنىڭ تارىختىكى
نىكا شەكىللىرى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى بىلىش ئۈچۇن قىممەتلىك
ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى.

تارىختا بولۇپ ئۆتكەن دىخانلار قوزغىلاڭلىرى، ئەمەلدارلار
تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخىي كىتاپلاردا بۇرمىلانغان ۋە يوقىتا چىقە-
رىلغان بولسىمۇ، لېكىن خەلق ناخشا-قوشاقلىرى ۋە رىۋايەتلىرىدە
بۇ تارىخلارنىڭ ماھىيىتى ھامان ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، خەلق-
نىڭ تارىخىنىڭ ئەسلى قىياپىتىدىن ۋاقىپ بولۇشىغا ئىمكانىيەت يارە-
تىپ بەرگەن.

خەلق ماقال-تەمسىللىرى، بولۇپمۇ دىخانچىلىق، ھاۋارايى بىلىمى
ھەققىدىكى ماقال-تەمسىللەر ئەمگەكچى خەلق ئۇزۇن مۇددەتلىك
ئەمىلىيەت جەريانىدا توپلىغان تەجرىبە ۋە ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋ-
ھەرلىرى بولۇپ، ئۇ ئىخچام، چۈچۈك تىل، جانلىق ۋە ئوبرازلىق
ئوخشىتىشلار ئارقىلىق بەزى شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيەتلە-
رىنى بايان قىلغان. شۇنىڭدەك بۇ ماقال-تەمسىللەر ساددا ئىلمىيلىق
ۋە پەلسەپىۋىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ، دىخانلارنىڭ ئومۇملاشقان ئاڭ-

زاکی تېخنىك دەرسلىگى بولۇشقا مۇناسىپ. دىخانلارنىك نۇرغۇنلە-
غان ماقال-تەمسىللەرى ئىلمىي قائىدىلەرگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى
خەلقنىك پەن-تېخنىكا تارىخىدىكى شانلىق سەھىپە ھىساپلىنىدۇ.
كىشىلەر خەلق ماقال-تەمسىللەر ئارقىلىق ھەرقايسى جەھەتلەردىكى
تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ۋە قوبۇل قىلىپ، تەبىئەتنىك ماھىيىتىنى
چۈشىنىپ يېتىپ، تەبىئەتكە قارشى كۈرەش قىلىشنىك پەننىي
بىلىملىرىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئىگەللەيدۇ.

3. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىك ئەملىي رولى.

مۇشۇ باپنىك 1-ۋە 2- پاراگىراپلىرىدا بىز خەلق ئېغىز ئەدە-
بىياتىنىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە سىنىپىي كۈرەش داۋامىدىكى
ئەملىي رولى توغرىسىدا توختالغان ئىدۇق. بۇ يەردە نۇقتىلىق
قىلىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىك نېكا، مۇھەببەت، ئۆرپ-ئادەت،
دىنىي ئېتىقادىغا ئوخشاش كۆندىلىك تۇرمۇشىمىزدىكى تېخىمۇ كەڭ
دائىرىلىك ئەملىي رولى ئۈستىدە توختالماقچىمىز.

نېكا ۋە مۇھەببەت خەلقنىك كۆندىلىك تۇرمۇشىدىكى بىرقەدەر
زور ئىشتۇر. قۇللۇق جەمىيەتنىك دەسلەپكى مەزگىللىرىدە خەنزۇ-
لارنىك بەزى رايونلاردىكى خەلق ئىچىدە نېكا ۋە مۇھەببەت ئىشلىرى
نىسبەتەن ئەركىن ئىدى. يېگىت-قىزلار ئۆزئارا بېرىش-كېلىش
قىلىشىپ، بىللە تاماشا قىلىشاتتى ۋە ناخشا-قوشاق ئارقىلىق ئۆز
مۇھەببەتلىرىنى بىر بىرىگە ئىزھار قىلىشىپ، ئۆزئارا خاتىرە بۇيۇم-
لىرىنى سوغا قىلىشاتتى①. ئەمما فېئودالىق جەمىيەتكە كەلگەندە،
توي-تۆكۈن باشقىلارنىك ئارىلىشىۋېلىشى بىلەن سودا-سېتىق ئور-
نىدا بولۇش ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ. توي چوقۇم ئاتا-ئانىنىك بۇيرىغى
ۋە ئەلچىلەرنىك دېگىنى بويىچە بولىدىغان بولۇپ قالغاچقا، بۇ ئەھ-

---

① «نەزىمنامە»گە قارالسۇن.

ۋال سانسىزلىغان نىكا پاجىئەلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان، ھەرقايسى جايلاردىكى قىزلارنىڭ ياتلىق بولغاندا يىغلاپ تۇرۇپ ئېيتىدىغان ناخشىسى، توي ناخشىسى قاتارلىقلار ناھايىتى كۆپ تارقالغان. قىزلار توي قىلىش ئالدىدا ناخشا ئېيتىش ئارقىلىق ئاتا-ئانىسىدىن ئاغرىنىپ، ئەلچىلەرنى تىللايتتى. ناخشا ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىزھار قىلاتتى. ساھىپخان ۋە مېھمانلار چاي ئۈستىدە ناخشا ئارقىلىق بىر بىرىگە تەكەللۇپ قىلىشاتتى ياكى مۇبارەك نەسىھەت سۆزلىرىنى ئىزھار قىلىشاتتى، ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نىكا ئىشى نىسبەتەن ئەركىن بولغاچقا، ئۇلار تېخىمۇ كۆپ ھاللاردا ناخشا ئۇسۇلىنى ۋاستە قىلىپ ئۆزئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىشاتتى. شەرقىي جەنۇبىي ۋە ئوتتۇرا جەنۇبىي جۇڭگودا ياشىغۇچى مياۋزۇ، ياۋزۇ، جۇاڭزۇ، بۇيىزۇ، يىزۇ، زاڭزۇ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەردە ھەر خىل شەكىلدىكى يوسۇن ناخشىلىرى ۋە توي ناخشىلىرى تېخىمۇ مول. گۈيجۇدىكى مياۋزۇ ياشلىرى مۇھەببەتلىشىشتىن باشلاپ توي قىلىشقىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئوخشىمىغان باسقۇچلاردا ئوخشىمىغان ناخشىلارنى، يەنى ۋىسال ناخشىسى، ياشلىق ناخشىسى، سۆيگۈ ناخشىسى، توي ناخشىسى، ھىجران ناخشىسى، بويتاق ناخشىسى قاتارلىقلارنى ئېيتىشىدۇ. ئۇلار شۇنداق دېيىشىدۇ: «مياۋزۇدا بار تۇمەن مىڭ ناخشا، شۇ ناخشىدۇر ئىشق ئەلچىسى، ئېيتىلمىسا مياۋزۇ ناخشىسى، باغلانمايدۇ سۆيگۈ رىشتىسى».

بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەمىشە خەلق قوشاقلىرى ياكى داستانلاردىكى داۋاللاردىن پايدىلىنىپ، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىپ كەلگەن. مەسىلەن، ئۆتمۈشتە لى سۇ مىللىتى ئارىسىدا دائىم دېگۈدەك ئۆچمەنلىك بىلەن بىر بىرىنى ئۆلتۈرۈش ماجرالىرى چىقىپ تۇراتتى. بۇ خىل ماجرانى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى مۇنداق

ئىدى: ماجرالاشقۇچى ئىككى تەرەپ ياراشتۇرغۇچىلار تەرىپىدىن دەسلەپكى قەدەمدە كېلىشتۈرۈپ قويۇلغاندىن كېيىن، مەخسۇس بىر ئۆينى تەيىنلەپ شۇ ئۆيدە ئىككى تەرەپ ناخشا بىلەن ۋەقەنىڭ جەريانىنى بايان قىلاتتى. ياراشتۇرغۇچىمۇ ناخشا بىلەن ئۇلارغا داۋالى سۆزلەيتتى. ناخشا ئوقۇش جەريانىدا ئىككى تەرەپنىڭ ئۆچمەنلىك كەيپىياتى تەدرىجى پەسىيىپ نەتىجىدە ماجرا ناھايىتى توغرا بىر تەرەپ قىلىناتتى. گۇاڭشىدىكى ياۋزۇلارنىڭ «تاش تاختاي سۆزى» خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پايدىلىنىپ ماجرالارنى ھەل قىلىشنىڭ تېمىك مىسالىدۇر. ئۇ قەدىمقى زامانىدىكى بىر خىل ئالاھىدە سىياسىي تەشكىل شەكلى — «تاش تاختاي تۇزۇمى»نىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇ ئاساسەن «تاش تاختاي ئاقساقىلى»نىڭ ئامما بېكىتكەن «ۋاقتىلىق ئاساسىي قانۇن» ماددىلىرىغا بىنائەن، شېئىرىيەت تىل بىلەن ئاممىغا بايان قىلىدىغان سۆزلەرنى ۋە ماجرالارنى ھەل قىلىشتىكى ئورۇنلۇق سۆزلىرىنى ئۆز مەزمۇنى قىلىدۇ. «تاش تاختاي ئاقساقبىلى» ماجرالارنى بىر تەرەپ قىلىشتا يا ئورۇنلۇق سۆزلەرنى دېكلاماتسىيە قىلىدۇ، يا ئۇنى ناخشا قىلىپ ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ كەلتۈرگەن مىسالىرى جانلىق ۋە ئۆز جايىدا بولغاچقا، كۆپچىلىك ئۇنىڭغا قايىل بولىدۇ①. مياۋزۇلارنىڭ «ئورۇنلۇق سۆزلەر»ى ۋە تۈگىزۇلارنىڭ «سەممىيەت»نمۇ ئەنە شۇنداق روللارنى ئويناپىدۇ.

ئەل ئىچىدىكى بەزى ئۆرپ-ئادەتلەر ھامان دىنىي ئېتىقات، خۇراپىلىق ۋە ئالاھىدە پسىخولوگىيىنىڭ ئامىللار بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى بىرمۇنچىلىرى ناچار شاكالىلار بولغاچقا، تەنقىت قىلىشقا تېگىشلىك. بىراق ئۇلار قەدىمىي ئۆرپ-ئادەتلەر-

---

① «ياۋزۇ خەلق ئەدەبىياتىنى تەكشۈرۈش»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن خەۋەرلەر» خەنزۇچە 8-سان (1979-يىل 10-ئاي).

نىڭ قالدۇقلىرى بولغاچقا خەلقنىڭ بىلىش سەۋىيىسىنى ۋە ئىدىيە ئارزۇلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرەلىگەن. ئېلىمىزنىڭ كونا كىشىلىرى ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىغا ئالاقىسى زىچ بولغانلىكى ئىشلاردا نەزىر-چىراق ۋە دۇئا-تەلەپ قىلغان. «جۇۋۇ يوسۇنلىرى، جۇنگۇەن زۇڭ بۇشيا»دا خاتىرىلىنىشىچە، ئەل ئىچىدىكى يەر مۇئەككىلىگە نەزىر بېرىپ مول-هوسۇللۇق يىلنى ئىلتىجا قىلغان ۋە ھەر يىلى 12-ئايدا شام كۆيدۈرۈپ نەزىر ئۆتكۈزگەن چاغدا ھەممە ئىسىل ناخشىلارنى ئېيتىپ، داقا-دۇمباق، سۇنايلارنى چېلىپ، ھەر خىل ئىلاھلارنى خوشال قىلىش كېرەك دېيىلگەن. موڭغۇللارنىڭ «ئاتقا مەدھىيە». «قارا بۇغدايغا مەدھىيە»، «كىگىز ئۆيگە مەدھىيە» دېگەن-لىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ خىلدىكى دۇئا-تەكبىرلەردۇر. كونا جۇڭگو يېزىلىرىدا ئۆزۈنغىچە يامغۇر ياغماي قۇرغاقچىلىق بولغاندا. قۇرغاقچىلىق ئىبلىسنى قوغلاپ، يامغۇر تىلەش ئۈچۈن ھەر خىل مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلەتتى ۋە ئەجدىھاسىمان پانۇس ئۇيناش ئارقىلىق ناخشا-ئۇسۇل ھەم سېرىكچىلىك سورۇنلىرى ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. شىمال-نىڭ «ياغ يامغۇر، ياققىن، سۇغار ئىلاھىنىڭ يېرىنى، ئەگەر سەن باغساڭ كۆپلەپ، ئالارسەن يەر رەخمىتىنى» دېگەن بالىلار قوشىغى بالىلارنىڭ يامغۇر تىلەش ئۈچۈن قىلىدىغان دۇئا-تەلەپلىرىدۇر. جەنۇ-بىي جۇڭگودىكى بەزى رايونلاردا ئەجدىھاسىمان پانۇس ئويۇنى ئويناشتىن باشقا يەنە «ئەجدىھا ئۇۋىسىنى قوزغاش، سۇ ئەجدىھا-سىغا چېقىلىش»قا ئوخشاش ئادەتلەرمۇ بار. ئۇلار ئەجدىھا چوڭقۇر ئازگالغا چۈشۈۋېلىپ، يامغۇر ياغدۇرماي، مايسىلارنى قۇرۇتۇپ. زىرائەتلەرنى ئۆستۈرمەيدۇ، دېگەنگە ئىشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پۇقرالار مۇقىم بىر كۈننى بېكىتىپ، شۇ كۈنى ئازگالارغا پاسكىنا نەرسىلەرنى ۋە ھاكىلارنى تۆكىۋېتىدۇ. ئۇلار شۇنداق قىلغاندا ئەجدىھا پاسكىنىچىلىقتىن قورقۇپ يۇيۇنۇش ئۈچۈن يامغۇر تەلەپ قىلىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن يامغۇر ياغىدۇ. دەپ ئويلىشىدۇ. «سۇ ئەجدىھاسىغا چېقىلىش»مۇ ئوخشاشلا، قۇرغاقچىلىق بولغاندا، كىشىلەرنىڭ تال-چۆپلىرىدا ئەجدىھا ياساپ، باشلىرىغا چۆنۈق بوۋاك كىيىپ ۋە بەدىنىنى ئوراپ، چۆپلىرىنى ياسالغان سۇ ئەجدىھاسىنى كۆتەرگىنىچە كوچا-چۆكىلەپ ئۇسۇل ئويىنىغانلىغى، ئادەملەرنىڭ ئۇلارغا سۇ چاچقانلىغى ھەمدە بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئەجدىھانى يامغۇر ياغدۇرۇشقا قىستىغانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ.

يۇقۇرقى ئۆرپ-ئادەتلەرگە قارىتا بىز پەقەت تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ زىملىق نۇقتىسىنەزەردە تۇرۇپ، فېئودالىق خۇراپىلىقلارنىڭ سىرلىق تۇسىنى ئېچىپ تاشلىساقلا، ئۇلار ئەكس ئەتتۇرگەن ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز. بىرىنچىدىن، كىشىلەرنىڭ ئەجدىھاغا چوقۇنۇشى ئەجدىھانىڭ قەدىمقى دەۋرلەردىكى خەنزۇ مىللىتى ئىچىدىكى شىا ئۇرۇغىنىڭ تۇتېمى ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەجدىھاغا چوقۇنۇش دەل تۇتېمغا چوقۇنۇشنىڭ ساقىنىسىدۇر. ئىككىنچىدىن، قەدىمقى دەۋرلەردىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. شەنخەجىنىڭ داخۋاڭ بېي چىگدا، «چى يۇۋ خۇاگدىغا ئۇرۇش ئېلان قىلغان. خۇاگدى يىنلۇڭنى چى يۇۋ بىلەن چى جۇ دالىسىدا ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن. چى يۇۋ بوران-بامغۇر مالائىكىسىنى تەكلىپ قىلىپ بوران چىقارغۇزۇپ، يامغۇر ياغدۇرۇپتۇ. خۇاگدى ئايال ئىبلىسقا بۇيرۇق قىلىپ، بوران-يامغۇرنى توختىتىپ چى يۇۋنى ئۆلتۈرۈپتۇ ۋە ئاسمانغا چىقىپ كەتمەي يەر يۈزىدە ماكانلىشىپ قاپتۇ. شۇگلاشقا يامغۇر ياغماس بولۇپ قاپتۇ» دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە: يىنلۇڭ جەنۇبىي قۇتۇپتا تۇرىدۇ. ئۇ چى يۇۋ بىلەن كۈافۇنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئاسمانغا چىقىپ كەتمىگەن، شۇڭا يەر يۈزىدە قۇرغاقچىلىق بولۇۋاتىدۇ. دىمەك «قۇرغاقچىلىق بولغاندا، يىنلۇڭ ئۇستىدىن ئەرز قىلساق يامغۇر

ياغدۇ» دىگەن گەپ بار؛ ئۇچىنچىدىن، خەلقىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. مەملىكىتىمىز قەدىمدىن تارتىپلا يېزا ئىگىلىك مەملىكىتى بولۇپ، خەلقنىڭ 80 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان دىخانلار ئېلىمىز خەلقىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىدۇر. يېزا ئىگىلىك زىرائەتلىرىمىز بولسا مول ھوۋل-يېغىنغا مۇھتاج بولغان شال ۋە بۇغدايلاردىن ئىبارەت بولغاچقا، سۇ كەمچىللىگى ئەڭ ئاساسلىق ئاپەتتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كونا جۇڭگودا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى كەمچىل بولغاچقا دىخانلارنىڭ ھوسۇل ئېلىشى يامغۇرغىلا قاراشلىق ئىدى. دىخانلار قۇرغاقچىلىقتا دۇچكەلگەندە تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلالمايۋ، ئىلاھقا يېلىنىشقا مەجبۇر بولاتتى.

ئەجدىھا — سۇ مۇئەككىلى دەپ چۈشىنىلگەچكە، قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەندە كىشىلەر ئۇنىڭغا خوشامەت قىلاتتى ياكى ئۇنى قۇرغاقچىلىق ئېلىپ ئىبلىسنى قوغلاشقا مەجبۇرلايتتى. بۇ ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ يېتەرلىك ھوۋل-يېغىنغا ئېرىشىش ئارزۇلىرىنى ئىزھار قىلاتتى. قىسقىسى، خەلق ئېڭىز ئەدىبىياتى خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كۆپلەپ مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇنىڭ رولىمۇ ھەر خىل ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىك بولىدۇ.

4. خەلق ئېغىز ئەدىبىياتىنىڭ ئىستېتىك رولى.

ماركس: «كىشىلەر ئىستېتىك قانۇنىيىتى بويىچە ئەرسىلەرنى ياسىغان» دىگەن ئىدى. ئىپتىدائى جەمىيەتتە كىشىلەر ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ، ئەمگەك ئارقىلىق ياساپ چىققان بارلىق قوراللارنىڭ ھەممىسىنى ئالدى بىلەن ئىشلىتىش ئۈچۈن ياسىغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىمكان قەدەر ئۇنى چىرايلىغراق قىلىشنى كۆزدە تۇتقان. مەسىلەن، ئۇلار بىر تال قىسقا نەيزە ياسىغاندا ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تېغىنى بىلەپ ئۇچلۇق قىلىپ، ئۇنى ئۆتكۈر قىلغان. ئەمىلىيەت ئۇلارغا مۇشۇنداق قىلغاندا تېخىمۇ كۆپ ياۋايى ھايۋانلارنى ئولجا

ئالغلى بولىدىغانلىغى ئارقىمۇ-ئارقىدىن ئىسپاتلانغاندا، ئۇلار بۇ يالتىراق ۋە ئۆتكۈر نەيزىلىرىگە قاراپ خوشال بولۇشۇپ، قىن-قىنىغا پاتماي كېتىشكەن ۋە ئۆزى ياسىغان نەيزىلىرىدىن مەمنۇن بولۇشقان. بۇنىڭ ئۆزى بىر خىل گۈزەللىك تۇيغۇسىدىن بەھرىمەن بولۇش ئىدى. كېيىن ئۇلار نەيزە ياسىغان ۋاقىتلىرىدا تېخىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەپ، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرىنى نەيزىگە نەقىش قىلىپ ئويۇدىغان ياكى قۇشلارنىڭ پەي-قاناتلىرى بىلەن نەيزىسىنى زىننەتلەيدىغان بولغان. ئۇلار بۇ ئارقىلىق بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ باتۇرلۇقلىرىنى نامايەن قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن گۈزەللىكتىن ھوزۇرلىنىدۇ. ئىپتىدائى ئادەملەر ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە رەسىم، ئۇسۇل، قوشاق قاتارلىقلارنى ئىجات قىلىپ، تۇرمۇشنى ئىنتايىن جانلىق، ئەينەن، چىن ھەم ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرەتتى. شۇنىڭ-ئۈچۈن ئۇلار قاينىاق لىرىكا ئوبرازلار ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ خوشاللىق ھېسسىياتىنى قوزغايتتى. شۇڭا گۈزەللىك تۇيغۇسى ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائى ئەمىلىيەت جەريانىدا تەدرىجى تەرەققى قىلغان، ھەممىلا ئادەمدە دېگۈدەك ھازىرلانغان دېيىمىز. بىراق، گۈزەللىك ئىقتىدارىدا زور پەرقلەر بولىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى گۈزەللىككە ئىگە بولىدۇ. چېرنىشۇسكى «خەلق ناخشىلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان يېگى ۋە ساپ يەرلىرى بار. مۇشۇلارنىڭ ئۆزىلا بىزنى گۈزەللىك تۇيغۇسى بىلەن لەززەتلەندۈرەلەيدۇ» دەيدۇ. پەقەت خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئۆزىلا مۇشۇنداق بولماستىن، تەسەۋۋۇرغا باي بولغان ئەپسانە، مەردانىلىق ۋە قەيسەرلىك ئۇرغۇپ تۇرۇدىغان قەھرىمانلىق داستانلىرى، مۇھەببەتكە تولغان مۇھەببەت رىۋايەتلىرى، سىرلىق فانتازىيە ھېكايىلىرىمۇ پاك ھەم تەبىئى گۈزەللىك ئۇرغۇمايدىغىنى يوق! بۇ مارکسنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن يۇنان ئەپسانىلىرى

مەڭگۈلۈك بەدىئى سېھرى كۈچىگە ئىگە، دەپ ماختىغانلىغىنىڭ بىكار ئەھەسلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەللىگى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەمگەك تۇرمۇشىنىڭ گۈزەللىگىدىن كەلگەن. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىچى ۋە سىرتى ئادەتتە ساغلام ۋە گۈزەل بولىدۇ. ئەمما خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازلار رېئال تۇرمۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ يېغىنچاق، تېخىمۇ مەركەزلىك، تېخىمۇ تىپىك، تېخىمۇ غايىلىك بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ تېخىمۇ گۈزەل بولىدۇ. «چۆھەر كېلىن» دېگەن ھېكايە-دىكى چۆھەر كېلىننىڭ ئوبرازىدىنلا بىز شۇنى ئوچۇق كۆرەلەيمىزكى، چۆھەر كېلىننىڭ تۇرقىلا ساغلام، گۈزەل بولۇپ قالماستىن، ئۇنىڭ پەم-پاراسەتلىك ئىكەنلىگى، زوراۋانلىقتىن قورقمايدىغانلىغى، تېتىك، چاققانلىغى جۈملىگو ئەمگەكچى ئاياللىرىنىڭ نۇرغۇن گۈزەل پەزىلەتلىرىنى يېغىنچاق ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇنداق سىرتقى گۈزەللىك بىلەن روھىي گۈزەللىك ئورگانىك ھالدا بىرلىككە كەلتۈرۈلسە، ئۇ رېئال تۇرمۇشتىكى كىشىلەردىنمۇ گۈزەل بولۇپ كېتىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ساپ ۋە ساددا ئۇسلۇپ، چىن ھەم بېزەكسىز، جانلىق، ئوبرازلىق قويۇق تۇرمۇش پۇرىغىغا ئىگە ئىل خەلقنىڭ چوڭقۇر تۇرمۇش قاتلىمىدىن قېزىۋېلىنغان ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن پىششىقلاپ ئېلىنىغان. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى گۈزەللىكنىڭ بەدىئى سېھرى كۈچىگە ئىگە. قىسقىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىلغار ئىستېتىك نۇقتىئىنەزىرى ۋە ئىستېتىك غايىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇنىڭدا ئۇلارنىڭ ئىنسانىيەت جەمىيىتىگە بولغان ئىستېتىك باھاسى ساقلانغان بولغاچقا، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىقتىدارىنى ۋە سەنئەتتىن زوقلىنىش ئىقتىدارىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە يۇقۇرى كۆتىرىلىشى ئۈچۈن يارەم بېرىپ، كىشىلەرنىڭ ساپ ئىستېتىك نۇقتىئىنەزەر ۋە بەدىئى قىزىقىشىنى يېتىشتۈرەلەيدۇ.

5. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆڭۈل ئېچىش رولى. ئېنگېلس «گېرمانىيە خەلق ھېكايىلىرى» دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان كۆڭۈل ئېچىش قورالىدۇر. كونا جەمىيەتتىكى دېخانلارنىڭ، بولۇپمۇ يېراق خىلۋەت جايلاردا ئولتۇراقلاشقان دېخانلارنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى كەم بولاتتى. ئۇلار پەقەت ئۆز كۆڭلىنى ئۆزى ئاچاتتى. ئۇلار مۇنداق دېيىشكەن: «تاغ ناخشىسى قالغاندۇر كونىلار-دىن، كۆڭۈلدىكى غەم-قايغۇنى يوقىتىشقا، گەر ئايرىلسا ئىنسانىيەت ئۇ ناخشىدىن، ئايلىنىدۇ ياش بالىمۇ ئاپپاق چاچقا». ئەمگەكچى خەلق ئەمگەك جەريانىدا ناخشا ئېيتىدۇ. ياز كۈنلىرى ئىشنىڭ ئالدى بارىكاڭ ئاستىلىرىدا ئولتۇرۇشۇپ پاراڭلىشىدۇ. ھېكايە، تېپىشماق. لەتىپىلەرنى ئېيتىشىدۇ، ياكى بوش ۋاقىتلىرىدا تېياتىر ئويناىدۇ. ياكى بولمىسا ئەلنەغمە قىلىشىدۇ. بۇلار تەرىبىيە بېرىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ھاردۇق چىقىرىپ، كەيپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈندۇر. دەل مۇشۇنداق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، كىشىلەر ھەر جەھەتتىن تەربىيە ئالاتتى. بۇ رەسىم شائىرى فۇراشيوسنىڭ «شېئىر سەنئىتى»دە ئېيتقىنىدەك، «كۆڭۈل بىلەن تەربىيىنىڭ بىر بىرىگە چىرمىشىپ كېتىشى»دۇر.

شېئىر، تېپىشماق، ھېكايە، لەتىپە، يېڭىلدۇرۇش ئويۇنى. ئەلنەغمە، كىچىك تېياتىر قاتارلىق ئەدەبىي شەكىللەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش رولى تېخىمۇ روشەن بولىدۇ. خەنزۇ ۋە جۇاڭزۇلارنىڭ سوراق ناخشىلىرى، ئېيتىشىشلىرى، ئۆزئارا سوئال-جاۋاپ قىلىشىپ، ئۆزئارا ئەقىل-پاراسەت سىنىشىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ ئويۇن شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان. سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ كاڭدىڭ دېگەن يېرىدىكى زاڭزۇ ئوغۇل-قىزلىرى «ئادوم» دەيدىغان بىر خىل ئويۇننى ئوينىشىپ، شېئىرىي جۈملىلەر بىلەن بىر-بىرىنىڭ كۆڭلىدە-

كىنى تېپىشىدۇ. كۆڭلىگە پۈككەنلىرى باشقىلار تەرىپىدىن تېپىۋېلىنسا، شۇ كىشى ناخشا ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇ بىر خىل شاتّ-خورامليق ۋە زېھنى كۈچ تەلەپ قىلىدىغان قىزىقارلىق ئويۇندۇر.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆڭۈل ئېچىش رولى بولۇپمۇ بالىلار ئۈچۈن ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك بولىدۇ. بەزى قوشاقلار ئانچە مەنىلىك بولمىسىمۇ، لېكىن بوغۇملىرى ئېنىق، ئېيتىشقا ئاسان بولغاچقا، بۇلارنىڭ بالىلارنىڭ سەزگۈر ۋە چاققانلىغىنى يېتىشتۈرۈش، تەلەپپۇزىنى توغرىلاشتىكى رولى خېلى زور بولىدۇ. مەسىلەن، «بارماقنى سۇغۇرۇش»، «قۇرۇت سوقۇشتۇرۇش». «رەتلىك ئولتۇرۇش»، «پۇت ئۇچىدا مېڭىش» قاتارلىق ئويۇنلار، ھەتتا پۈتۈنلەي سانداق تەرىكىپ تاپقان «تەبىئەت ناخشىسى» قاتارلىقلار بۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. بالىلار بۇ ئويۇنلارغا راسا بېرىلىپ، ئۇنىڭدىن لەززەت ئالىدۇ. بۇ بالىلارنىڭ روھىي ۋە جىسمانى ساغلاملىغى ئۈچۈن پايدىلىقتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر قىسىم بالىلار ئويۇن ناخشىلىرى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋىلىگى بىرقەدەر كۆچلۈك ۋە ئەخلاقىي تەربىيەۋى ئەھمىيىتى ناھايىتى زور بولىدۇ. مەسىلەن، ئازاتلىقتىن كېيىن، بالىلار «دوست تېپىش» ئويۇنى، رېزىنكە ئويۇنى ئويناغاندا، قەھرىمان لیۇخۇلەن، خۇاڭجىگۇاڭ قاتارلىقلاردىن ئۆگىنىش ناخشىلىرىنى ئېيتىدىغان بولدى. بۇ خىلدىكى ناخشىلارنى بالىلارغا زورمۇزور مەجبۇرى ئۆگەتسىمۇ، ئۇلار ئۆز ئويۇنىنىڭ رېتىمى بىلەن قايتا قايتا ئېيتىش جەريانىدا ئۇنىڭدىن ئاڭسىز ھالدا تەربىيە ئالىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈرلۈك رولى ھەرگىزمۇ يەككە-يىگانە بولماستىن، ئەكسىچە بىر بىرىگە باغلانغان، ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەن، بىر بىرىنى تولۇقلىغان ۋە بىر بىرىگە ماسلاشقان بولىدۇ. ئۇلارنى بىر بىرىدىن ئايرىپ قاراشقا، ھەتتا بىر بىرىگە قارشى قويۇشقا زادى بولمايدۇ.

ئابدۇكېرىم راخمان تەرجىمىسى

تۆتىنچى باپ خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش مەسىلىسى

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش — بىر تۈرلۈك ئالاھىدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى، شۇنداقلا، خەلق ئەدەبىياتى ساھەسىدىكى ھەر تۈرلۈك خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى. توپلاش خىزمىتىنىڭ بىۋاستە مەقسىدى، ئەمەلگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆتكۈنچى شامالغا ئوخشاش غايىپ بولۇپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت. ساقلاشتىن مەقسەت ئىشلىتىش ئۈچۈن بولۇپ، ئۇ ھەرگىزمۇ ساقلاش ئۈچۈنلا ساقلاش ئەمەس. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىشەنچلىك بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيالىنى ئىگەللەش — ئىلىم-پەن تەتقىقاتىنى راۋاجلاندۇرۇش، مۇنەۋۋەر ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تارقىتىش، خەلقنىڭ ئېچكى ھىسسىياتىنى چۈشىنىش ھەم ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە كەم بولسا بولمايدۇ. ئالى مەكتەپلەرنىڭ جۇڭگو تىل-ئەدەبىيات پاكۇلتېتىدىكى ئوقۇغۇچىلار بۇ خىزمەتنىڭ زور ئەھمىيىتىنى يېتەرلىك تونۇپ، ئارائىت يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا، توپلاش-رەتلەش ئەمىلىي پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، بۇ جەھەتتىكى خىزمەت ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈپ، ئەمىلىي خىزمەتلەر ئارقىلىق دەرسخانا ئۇگىنىشىنىڭ مەزمۇنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشى لازىم.

بىرىنچى بۆلۈم تارىخىي ئەھۋال

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتى ئېلىمىزدە خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇنىڭغا بىز ئالدىنقى چىن سۇلالىسىدىن بۇيانقى ئەسەرلەردىن تولۇق دەلىل تاپالايمىز. مىلادىدىن مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىلگىرىكى جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «پالچىلىق سۆزلىرى»دە، شىياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇللۇق جەمىيىتىدە پەيدا بولغان بىر قىسىم خەلق قوشاقلىرى خاتىرىلەنگەن. مىلادىدىن 500 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىلگىرى توپلاپ تۈزۈلگەن «شېئىرىيەت دەستۇرى» ئېلىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «گوفىڭ»نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بىلەن «شياۋيا»نىڭ ئاز قىسمى جۇ سۇلالىسىنىڭ باش-لىرىدىن تارتىپ، چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچىلىك بولغان 500 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋامىدا بارلىققا كەلگەن خەلق قوشاقلىرى-دۇر. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى مەزگىللىرىدىكى بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر ۋە پەلسەپە ئەسەرلىرى، مەسىلەن، «زۇجۇەن»، «گويۇي»، «جەنگو تاكتىكىلىرى»، «جۇاڭزى»، «مىڭزى»، «خەن خېزى» قاتارلىقلارنىڭ ئارىسىغا ئالدىنقى سۇلالىلەر دەۋرىدىن ساقلىنىپ قالغان ياكى ئەينى ۋاقىتتا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق ھېكايىلىرى، تەمسىل ۋە قوشاقلار ئازدۇر-كۆپتۇر كىرگۈزۈلگەن. خەن، ۋېي 6 سۇلالە دەۋرىدە بۇ خىزمەت يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلدى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە جۇتىيەنزىنىڭ «قوشاق توپلاش» ۋە «ئادەت ئۇسۇلۇپنى كۆزدە تۇتۇش»① ئۇسۇلىغا ئاساسەن، مەدەنىيەت

ئورگانلىرى رەسمى تەسىس قىلىنىپ، خەلق قوشاقلىرى توپلانغان. چاۋيەنىنىڭ ئاتالمىش «ئۆرپ-ئادەتكە نەزەر تاشلاپ، پايدا-زىيانىنى چۈشىنىش»② دېگەن بايرىغى، ئەملىيەتتە يەنىلا ئاساسەن ساراي نەزمىلىرى ھەم كۆڭۈل ئېچىشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈنلا ئىدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ يەنىلا ئوبېكتىپ جەھەتتە، خەلق قوشاقلىرىنى توپلاش ۋە ساقلاپ قېلىش رولىنى ئويناندى، سماچيەنىنىڭ «تارىخنامە»سى بىلەن بەڭگونىڭ «خەنشۇ»سىغا خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بىرمۇنچە قوشاق، ھېكايە ۋە رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ جانلىقلىغى ۋە قايىل قىلىش كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇەينەن پادىشاسى لىيۇئەن ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر تۈزگەن «خۇەينەنزى» ئالدىنقى چىن ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرى ئارىلىغىدا تولۇقلانغان بىر دەۋر ياكى بىرەر شەخسكە تەئەللۇق بولمىغان «تاغ-دېڭىز رىسالىسى» ۋېي دەۋرىدىكى خەندەننىڭ «كۆلكىلەر»، جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گەنباۋنىڭ «روھنى ئىزلەش» ۋە جەنۇبىي سۇلالە زامانىدا ئۆتكەن لياڭرىنفاڭنىڭ «بايانناملەر» دېگەن كىتاۋى قاتارلىق خىلمۇ-خىل كىتاپلارغا ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىدىكى رىۋايەت، ئەپسانە، ھېكايىلىرى كۆپ مىقداردا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخى بىلەن خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ھۆججەتلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. («روھنى ئىزلەش»نىڭ 14-بابىدا «يۇيجياڭ شىنيۇي ناھىيىسىنىڭ ئەركەكلىرى» دېگەن ھېكايە بار بولۇپ، بۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن خاتىرىلەنگەن «ئاققۇ قىزى» دېگەن ھېكايىدۇر).

تاڭ دەۋرىدىكى دۇەنچىڭشى يازغان «يۇياڭ تەمەچلىرى» دېگەن كىتاپتا ئەينى ۋاقىتتا تارقىلىپ يۈرگەن بىر قىسىم مۇھىم خەلق چۆچەكلىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى «يې شەن»

دىگەن ئەسەر «كۆرۈمسىز قىز»غا ئوخشاش دۇنياۋى فانتازىيىلىك خەلق چۆچەكلىرىنىڭ ئېلىمىزدىكى ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرىسىدۇر. سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۈماۋچىڭ تەھرىرلىگەن «سەنئەت مەھكىمە شېئىرلار توپلىمى»غا زور مىقدارىدا ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋە خەن، ۋېي سۇلالىلىرى ئىجادىيەتچىلىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەش دەۋرىدىكى خەلق قوشاقلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار مەزمۇنىغا ئىنتايىن باي ئىدى. ئاتاقلىق زات ياڭ جېنىنىڭ «شېئىرىيەتتىن هوزۇرلىنىش»، «قەدىمقى ۋە بۈگۈنكى قوشاقلار»، «قەدىمقى ۋە بۈگۈنكى تەمسىلەر»، فېڭ مېڭلۇڭنىڭ «تاغ قوشىغى»، «كۈلكىلىك مەھكىمە»، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى دىياۋيۈننىڭ «گۈاڭدۇڭ بورىسىنى»، دۇۋېينىلەنىڭ «قەدىمقى ماقال-تەمسىلەر»، جىڭ شۇيدەننىڭ «تەبىئەت شاۋقۇنلىرى» ھەم فەنيەننىڭ «تەمسىلدىن ھالقىش» دىگەن كىتاپلىرى مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن مۇھىمراق خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى توپلىمدۇر.

يۇقۇرىدا مىسال قىلىپ ئۆتكەنلىرىمىز ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان كۆپلىگەن ئەسەرلەر ئىچىدىكى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى بېۋاستە خەلق ئارىسىدىن خاتىرىلەۋېلىنغان، گەرچە خاتىرىلەشتە تەپسىلى بولۇش ۋە قىسقارتىۋېتىش، دەۋر جەھەتتە ئىلگىرى كېيىن بولۇشتەك ئوخشاشمىغان ئەھۋاللار بولسىمۇ، لېكىن ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرلەردىكى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ساقلاپ قېلىش جەھەتتە، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئوخشاشمىغان دەرىجىدە قوشقان تۆھپىسىمۇ بار. ھەتتا توپلام، خاتىرە ۋە جايلار تەزكىرىسى قاتارلىق ئەسەرلەردە ئۇچرىغان خەلق ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىغا كەلسەك، بۇ تېخىمۇ كۆپ بولۇپ، بۇلار-

نىڭ ھەممىسى بىزنىڭ يەنە ئىلگىرىلىگەن ھالدا توپلاپ-رەتلەپ چىقىشىمىزنى كۆتمەكتە.

«4-ماي»نىڭ ئالدى-كەينىدە يېڭى مەدەنىيەت ھەركىتىنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى سۈپىتىدە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان قوشاق-چىلىق ئېلىمىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش خىزمىتىنىڭ قىياپىتىنى يېڭىلىدى.

1918-يىلى 2-ئايدا بېيجىڭ داشۋې ئوقۇتقۇچىلىرىدىن لىيۇفۇ، جۇ زۇرېن، شىن يىنمۇ قاتارلىق كىشىلەر مەكتەپ مۇدىرى سەي يۈەنفېيىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، قوشاق توپلاش ئورنى تەسىس قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا قوشاق توپلاشنى تەشەببۇس قىلدى.

1920-يىلى قىشتا، قوشاق تەتقىقات جەمىيىتى قۇرۇلدى. 1922-يىلى 12-ئايدا يەنە «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژورنىلى نەشر قىلىنىپ، ئۇنىڭغا دەسلەپتە لىيۇفۇ، شىن يىنمۇلار تەھرىرلىك قىلدى. كېيىن جۇ زۇرېن، چاك خۇي تەھرىرلىك قىلدى. بۇ ژورنال جەمئىي 96 سان چىقىرىلغان بولۇپ، 13908 قوشاق توپلىنىپ كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشىلدى. «قوشاقلار» ژورنىلىنىڭ 49-سانىدىن باشلاپ قوشاق توپلاش، تەتقىق قىلىش دائىرىسى خەلق چۆچەكلىرىنى، رىۋايەتلىرىنى ۋە خەلق ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈپ توپلاش ۋە تەتقىق قىلىشقىچە كېڭەيتىلدى. بۇ خىل ئۇسۇل يالغۇز يېڭى ئىلىم-پەن ساھەسىدە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى زامان خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىگە ئاساس سالدى. ئۇنىڭ تەسىرى چوڭقۇر بولدى. «بېيجىڭ داشۋېنىڭ مەملىكەت بويىچە يېقىنقى زامان قوشاقلىرىنى توپلاش ھەققىدىكى قىسقىچە نىزامنامىسى» ۋە «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژورنىلىنىڭ «نەشر قىلىنىشىغا بېغىشلىما»لارنى دۆلىتىمىز خەلق ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ مۇھىم ھۆججەتلىرى دەپ

ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇلاردا ئەينى ۋاقىتتىكى دۆلىتىمىز زىيالىلىرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىغا بولغان ئىلغار قارىشى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، «نىزامنامە»دە مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «قوشاقلارنىڭ تېكىستى ۋە ئۇسلۇبى ئەينەن بولۇشى، تۇزىتىلمەسلىگى كېرەك. ئومۇملىشىپ كەتكەن يەرلىك تىل-يېزىقلار كىتابى تىللارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلماسلىغى كېرەك»، «خەت بىلەن ئېيتىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان رايون خاراكتېرلىك ئاتالغۇلار دەسلەپ خەنزۇچە خەت ئاھانگى بويىچە يېزىۋېلىنىپ، كېيىن لاتىن يېزىغى بىلەن ئېيتىلەپ قويۇلسا بولىدۇ»، «مەلۇم ئىجتىمائى دەۋردە قوللىنىلغان قوشاقلارغا ئىزاھات بېرىلىشى كېرەك»، «قوشاقلاردا تارىخىي، جۇغراپىيىلىك ياكى جايلارنىڭ ئالاھىدە مەنزىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن سۆزلەر بولسا، ئىزاھلىنىشى لازىم.»③ قوشاقنىڭ ئەسلى تېكىستىنى خاتىرىلەشتە نېمە ئۈچۈن بىرمۇنچە قاتتىق تەلەپلەر قويۇلدۇ؟ بۇ مەسىلىگە «قوشاقلار» ھەيئىتىنىڭ ژورنىلىنىڭ «تۇنجى سانىغا بېغىشلىما»دا ئېنىق جاۋاپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇيۇشمىمىز-نىڭ قوشاق توپلاشتا ئىككى مۇددىئاسى بار: بىرى ئىلمىي بولۇش، يەنە بىرى، ئەدەبىي بولۇش». ئىلمىيلىك توغرىسىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «قوشاق ــ خەلق ئۆرپ-ئادىتىنىڭ بىر خىل مۇھىم ماتېرىيالى بولۇپ، مەخسۇس تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى كىتاپ قىلىپ تۈزۈپ چىقىشىمىز لازىم»، شۇڭا «ماقالا ئەۋەتكۈچىلەر قوشاق-لارنى پەرقلەندۈرۈپ ئايرىپ ئولتۇرمايلا، ئامالنىڭ بېرىچە خاتىرە-لەپ ئەۋەتسە بولىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ قوپال، چاكىنا بولۇشى ئىلىم-پەندە ھېچگەپ ئەمەس.» ئەدەبىيلىك توغرىسىدا «بېغىشلىما»دا ئىلمىي ماتېرىياللار ئىچىدىن تاللاش، «خەلقنىڭ كۆڭلىدىكىدەك تاللانما ئەسەر تۈزۈپ چىقىش» تەشەببۇس قىلىنغان، شۇنداقلا ئۇنىڭدا «بۇ خىزمەت ھازىرچە يوشۇرۇن تۇرغان شان-شەرەپنى

ئەقدىرلەپلا قالماي، بەلكى مىللەتلەرنىڭ كەلگۈسىدىكى شېئىرىي ئەرەقىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ» دەپ ئەكىتىلەنگەن. بۇ خىل ئىلمىي كۆزقاراشلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەققىپەرۋەر ئىلىم ئەھلىلىرى ئىلىمىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئىلمىي ئەتىقات ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئەرەققىياتى ئۈچۈن، خەلق قوشاقلىرىنى توپلاش، ئەتىقى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە توپلاش خىزمىتى جەريانىدا بولۇشقا تېگىشلىك ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە ئۇسۇللارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ نۇقتىنىزەرلەر «4-ماي» دەۋرىدىكى قوشاقچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئىلمىي سەۋىيىسىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى كېيىنكى ئىلمىي ئەتىقات ۋە خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىگىمۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك، پايدىلىق تەسىر كۆرسەتتى.

1927-يىلىنىڭ ئاخىرىدا، گۇاڭجۇ جۇڭشەن داشۆ تىل تارىخىي ئەتىقات ئورنىدا مىللى ئۆرپ-ئادەتلەرنى ئەتىقى قىلىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، گەرچە بۇ ئىلمىي ئەشكىلات بېيجىڭ داشۆ قوشاق ئەتىقات ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەسىرى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بېيجىڭ داشۆ قوشاق ئەتىقات ئۇيۇشمىسىدىن كۆپ ئىشىپ كەتتى. ئۇ ۋاقىتلاردا مەكتەپ ئىچىدە گۇجىگاڭ، دۇڭ زوبىن، دۇڭ جياۋزۇ، جۇڭ جېڭۇېن، ياڭ چېڭجۈ قاتارلىق تايانچ كۈچلەر بولۇپ، مەكتەپ سىرتىدا يەنە شې يۈنشىڭ، چيەن نەنياڭ، جاڭ چىڭشۇي قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ جەمىيەت ئۆرپ-ئادەت، مىللەت، خەلق ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنى ئەكشۈرۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. شۇنداقتىمۇ كۆپ ساندىكى ئەزالار يەنىلا خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، ئەتىقى قىلىشنى مۇھىم ۋەزىپە قىلىۋالغان ئىدى. ئۇلار ئەسلەپتە جاڭ ۋېنجۈ، دۇ زوبىن قاتارلىقلارنىڭ ئەھىرىلىك قىلىشى بىلەن

«خەلق ئەدەبىياتى ـ سەنئىتى» ھەپتىلىك ژورنىلىنى نەشر قىلىپ، جەمئى 12 سان چىقاردى. كېيىن ئۇنىڭ نامىنى «خەلق ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» ھەپتىلىك ژورنىلىغا ئۆزگەرتىپ، بۇنىڭغا جۇڭ جېڭۇېن، دۇڭ جياۋزۇ، لىيۇۋەنجاڭلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تەھرىرلىك قىلدى. بۇ ژورنال 6 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە جەمئى 123 سان چىقىرىلىپ، ئۇرغۇنلىغان خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ۋە ئىلمىي ماقالىلارنى توپلىدى ۋە ئېلان قىلدى. بۇ «قوشاقلار» ھەپتىلىك ژورنىلىدىن كېيىنكى مەملىكەت ئىچىدە تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك ژورناللارنىڭ بىرى ئىدى. جۇڭشەن داشۋ خەلق ئۆرپ ـ ئادىتى ئۇيغۇشمىسى يەنە مەخسۇس بىر قارار «خەلق ئۆرپ ـ ئادەتلىنى ئۆگىنىش كۈرسى» ئاچتى. بۇ كۈرسقا 12 خىل دەرس كىرگۈزۈلۈپ، 22 نەپەر ئوقۇغۇچى تەربىيىلەندى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ بىر ئىجادىي خاراكتېرلىك پائالىيەت ئىدى. جۇڭشەن داشۋ خەلق ئۆرپ ـ ئادەتى تەتقىقات ئۇيغۇشمىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا جەنۇپتىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردە جانلانغان خەلق ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە خەلق ئەدەبىياتى ئىلمىي تەشكىلاتلىرىدىن. يەنە فۇجيەندە شىيامىن خەلق ئۆرپ ـ ئادەتى تەتقىقات ئۇيغۇشمىسى، فۇجۇ خەلق ئۆرپ ـ ئادەتى تەتقىقات ئۇيغۇشمىسى، گۇاڭدۇڭدا جېياڭ خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات ئۇيغۇشمىسى، جېجياڭدا يىنشەن ناھىيىلىك خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە خاڭجۇ خەلق ئۆرپ ـ ئادەتى تەتقىقات جەمئىيىتى قاتارلىق تەشكىلاتلار قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلاتلارنىڭ بەزىلىرى ژورنال چىقاردى، بەزىلىرى يەرلىك گېزىتلەردە خەلق ئۆرپ ـ ئادىتى توغرىلىق يېزىلغان ماقالا ـ ئەسەرلەرنى بېسىشقا قوشۇمچە بەت ئاجراتتى. ئۇلارنىڭ كۈچى ۋە داغدۇغىسى گەرچە جۇڭشەن داشۋ خەلق ئۆرپ ـ ئادەتى تەتقىقات ئۇيغۇشمىسىنىڭكىگە يەتمىسىمۇ، لېكىن خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش جەھەتلەردە مەلۇم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

«4-ماي» هەركىتىدىن 1930-يىلىغىچە بولغان بۇ ۋاقىتنى دۆلەتسىزلىك هازىرقى زامان خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتى باشلىنىشتىن زور تەرەققى قىلىشقا ئۆتكەن دەۋر دېيىشكە بولىدۇ. ئەگەر ئالدىنقى يىللارنى تەشەببۇس قىلىش ۋە باشلىنىش باسقۇچى دىسەك، ئۇنداقتا كېيىنكى يىللارنى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن مول-هوسۇل ئۇق يىللار دېيىشكە بولىدۇ. هەرقايسى ژورناللاردا پارچە-پۈرات ئىلان قىلىنغان ماتېرىياللارنى قويۇپ تۇرايلى؛ پەقەت تەهرىر قىلىنىپ نەشردىن چىققان خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى تاللانمىسى ۋە تەتقىق قىلىنغان مەخسۇس ئەسەرلەرنىلا ئالساق، «هەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ بالىلار قوشىغى توپلىمى»، «جىياڭسۇ، جېجىياڭ رايونلىرىدىكى شېئىرلار توپلىمى» (1-قىسىم)، «ئەپسانىلەر تەتقىقاتى»، «جۇڭگو ئەپسانە تەتقىقاتى A، B، C»، «جۇيىڭتەي چۆچەكلەر توپلىمى»، «مىڭ جاڭ نۇي چۆچەكلەر توپلىمى»، «قوشاقلار نەزىرىيىسى توپلىمى» قاتارلىق بىرنەچچە يۈز خىل كىتاپ-ژورنال نەشر قىلىنغان بولۇپ، نەتىجە ئىنتايىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولدى.

ئەلۋەتتە، ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىت ئاستىدا، ئىلىم ئەهلىلىرىنىڭ خىزمىتى مەلۇم چەكلىمە-دائىرە ئىچىدە ئىدى. بۇ تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدا نىسبەتەن گەۋدىلىنىدۇ: بىرىنچىسى، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ يازغۇچىسى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىشىپ كېتەلمىگەن، ئۇلاردىن كۆپ قىسمىنىڭ هەركەت دائىرىسى زىيالىلار قاتلىمىدىن ئىبارەت تار دائىرە ئىچىدىلا چەكلىنىپ قالغان؛ ئىككىنچىسى، ئەينى ۋاقىتتا ماركسىزىم-لېنىنىزىم جۇڭگودا تارقىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ساندىكى كىشىلەر خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، تەتقىق قىلىشتا تېخى ماركسىزىملىق مەيدان، كۆزقاراش ۋە ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىپ كېتەلمىگەن. ئۇلارنىڭ ئىلمىي چۈشەنچىسى ئاساسىي جەهەتتىن غەربىي ياۋروپانىڭ بۇرژۇئاچە ئېتنوگرا-

ەمیە (ئۆرپ ـ ئادەتشۇناسلىق) ياكى بۇرژۇئاچە ئىنسانشۇناسلىق قارد-
شىدىن ئىبارەت بولۇپ قالغان. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، ئەينى
ۋاقىتتىكى ئىلىم ئەھلىلىرى شۇغۇللانغان باشلىنىش خاراكتېرىگە
ئىگە بۇ خىزمەتنىڭ ئەھمىيىتىگە ھەم شۇنداقلا ئۇلارنىڭ قولغا
كەلتۈرگەن، ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان نەتىجىلىرىگە مۇۋاپىق
باھا بېرىش لازىم. بولۇپمۇ، ئۇلارنىڭ فېئودالىق كونا ئەدەبىيات-
سەنئەتنى، كونا ئىلىم ـ پەن كۆزقارىشىنى بىت ـ چىت قىلىپ تاشلاپ،
دېموكراتىك يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت، يېڭى ئىلىم ـ پەن كۆز-
قارىشىنى تىكلەش جەھەتلەردە قوشقان تۆھپىلىرىنى تېخىمۇ يېتەرلىك
مۇئەييەنلەشتۈرىشىمىز لازىم.

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىغى
تۈپەيلىدىن ئەسلىدە خېلى جانلانغان شەرقىي ـ جەنۇبىي دېڭىز
ئەتراپىدىكى خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىنى توپلاش خىزمىتىدە جىددىيلىق
ۋە تراپىدىكى خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىنى توپلاش خىزمىتىدە جىددىيلىق
يۈزىنەن، گۈيجۇ، سىچۈەن، شىكاگ ئەتراپى رايونلىرىغا كۆچۈپ
كەلگەچكە، ئىلىم ـ پەن پائالىيەتلىرى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئىنتايىن
جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا بۇ رايونلاردىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق
مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، شۇنداقلا، ھەرقايسى
مىللەتلەرنىڭ تىلىنى، ئۆرپ ـ ئادەتنى ۋە جەمىيەت ئەھۋاللىرىنى
ئەتىقىق قىلىش خىزمەتلىرىنىڭ ھەممىسى مەلۇم نەتىجىلەرگە ئېرىشى-
كەن ئىدى. ئازات رايونلاردا، ھەرقايسى مەدەنىيەت ئورگانلىرى
خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى نۇرغۇن-
لىغان خەلق ناخشا قوشاقلىرىنى ۋە باشقا ئىنقىلاۋىي قوشاقلارنى
توپلاپ، شېپىگرافتا بېسىپ، تارقىتىپ، ئۇلارنى كېڭەيتىش ئارقىلىق

ئاممنى هەركەتلەندۇرۇش، ئاممنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە ئاممىنى تەربىيىلەشتە بۇ ئەسەرلەرنىڭ رىغبەتلەندۇرۇش رولىنى زور دەرىجىدە جارى قىلدۇردى. بولۇپمۇ، 1942-يىلى يەنئەن ئەدەبىيات-سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدىن كېيىن ئازات رايونلاردىكى خەلق ئەدەبىيات-سەنئەت خىزمىتى پۈتۈن پارتىيىنىڭ يەنمۇ ئېتىۋار بېرىشگە ئېرىشتى. توپلاش، رەتلەش خىزمىتىمۇ كەڭ كۆلەمدە راۋاجلىنىشقا باشلىدى. يولداش خې چىفاڭنىڭ «توپلاشتىن پېزىشقىچە» دېگەن ماقالىسىنى ئاشۇ مەزگىلدىكى توپلاش-رەتلەش خىزمىتىنىڭ ئاساسىي تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىۋاستە پۇقرالارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ يىغىۋېلىش كېرەك. پۇقرالارنى ھۆرمەت قىلىشتەك بىر خىل پوزىتسىيە بولۇشى كېرەك. «ئۇستازلارنى ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇلاردىن سەۋرىچانلىق بىلەن ئۆگىنىش پوزىتسىيىسى بولۇشى كېرەك. شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگىمۇ ھۆرمەت قىلىش كېرەك». خاتىرىلەش بېرىنسىپى بىلەن خاتىرىلەش ئۇسۇلى توغرىسىدا يولداش خې چىفاڭ مۇنداق كۆرسەتتىدۇ: «ئالدى بىلەن ئەينەن خاتىرىلەش كېرەك»، «ئوخشاش بىر قوشاق ياكى ئوخشاش بىر ھېكايىنى بىر-نەچچە خىلىنى كۆپرەك توپلاپ، ئۇلارنى سېلىشتۇرۇش، پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىش لازىم». رەتلەش خىزمىتى جەھەتتە، ئۇ مۇنۇلارنى تەشەببۇس قىلىدۇ: «خەلق ناخشىلىرىنى، سۆز-ئىبارىلىرىنى خالىغانچە ئۆزگەرتمەسلىك، چېقىرىپ تاشلىماسلىق ۋە قوشماسلىق لازىم»، «خەلق چۆچەكلىرىگە كەلسەك، جاي بىلەن ئېيتىپ بەرگۈچىلەرنىڭ ئوخشاشماسلىغى بىلەن ئۆزگىرىشى تېخىمۇ زور بولىدۇ. ھېكايىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى سۆزمۇ-سۆز، جۈملىمۇ-جۈملە ساقلاپ قېلىش تەس، شۇنداقتىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئەسلى ۋەقەلىكە سادىق بولۇش پوزىتسىيىسىنى قوللىنىش لازىم. ئەگەر ئۆزىمىز ئۆزگەرتىپ

يازىدىكەنمىز، ئۇ ھالدا بۇ ئەسەر ساپ خەلق ئەدەبىياتى ھىساپلان-ماستىن، بەلكى خەلق ئەدەبىياتىنى مەزمۇن قىلغان ئاساستا ئۆزىدىمىز يېزىپ چىققان ئەسەر بولۇپ قالىدۇ». يولداش خې چىفاڭ تەكىتلەپ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مەيلى خەلق ناخشىسىنى ياكى خەلق ھېكايىسى ۋە خەلق سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىشتا بولسۇن، ھەممىدە تارقىلىپ يۈرگەن ئورنى ئىزاھلىنىشى كېرەك. ئادەتتە چۈشىنىش تەس بولغان يەرلىك تىللار، شەيئىلەر، شۇنداقلا، بۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكلەرگىمۇ ئەگ ياخشىسى ئىزاھات بېرىپ، باشقا-لارنىڭ ئوقۇپ چۈشىنىشى ياكى تەتقىق قىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇ-رۇپ بېرىشىمىز كېرەك»⑤. يۇقۇرقى سۆزلەردە توپلاپ رەتلىگۈچە-لەردە بولۇشقا تېگىشلىك توغرا پوزىتسىيە كۆرسىتىلىپ، خاتىرىلەش، رەتلەشنىڭ ئىلمىي پىرىنسىپ ۋە ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلغان. بۇ بىزنىڭ بۇگۈنكى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىمىزدىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. خې چىفاڭ بىلەن جاڭ سۆزرۇ بىرلىشىپ تۇزگەن «شەنبى خەلق ناخشىلىرىدىن تاللانما»، لى جى تۇزگەن «شۇن تىيەنيۇ»، مياۋپېشى تۇزگەن «قوشاقلار توپلىمى»، خې جياڭلۇ سەنئەت ئۆمىكى تۇزگەن «خەلق چۆچەكلىرى»، شۇنداقلا ما فېڭ، شۇۋې قاتارلىق يولداشلار توپلاپ نەشر قىلدۇرغان «خەلق قوشاقلىرى توپلاملىرى» قاتارلىقلار شۇ ۋاقىتتىكى توپلاش، رەتلەش جەھەتتە خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلەردۇر.

يېڭى جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشى، دۆلىتىمىز خەلق ئەدەبىياتى ئىش-لىرىنىڭ تېخىمۇ زور راۋاجلىنىشىنى ئىشەنچلىك كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، ئۇنىڭغا ياخشى ئىستىقبال يارىتىپ بەردى.

1950-يىلى جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات-سەنئەت تەتقىقات جەمئى-يىتى قۇرۇلۇپ، زور كۈچ بىلەن خەلق ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى توپلاشقا كىرىشتى. «خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتى مەجمۇئەسى»نى

نەشر قىلىپ، جەمئى 3 سان چىقاردى. 1955-يىلغا كەلگەندە يەنە «خەلق ئەدەبىياتى» ژورنىلى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭدەك 1957-يىلدىن باشلاپ «خەلق ئەدەبىياتى توپلىمى» ژورنىلى چىقىرىلدى. (جەمئى 10 سان).

بۇ مەخسۇس ژورناللار خەلق ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ماقالىلىرىنى ئۆزىگە ئاساسىي ۋەزىپە قىلىش ئارقىلىق، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا توپلاش-رەتلەش خىزمىتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. 50-يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، بەزى ئالى مەكتەپلەرگە «خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى» دەرسلىگى كىرگۈزۈلدى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىشنى مەملىكەتتىكى ھەرقايسى داشۆلەر-دىكى جۇڭگو تىل-ئەدەبىيات پاكۇلتېتلىرىغا مۇھىم دەرسلىك قىلىپ كىرگۈزۈش، مەملىكىتىمىز تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن زور ئىش بولۇپ، بۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ سەنئىتى ئىجادىيىتىنىڭ يېڭى جۇڭگودا بولۇشقا تېگىشلىك ئورنىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇنقى 17 يىل ئىچىدە مەملىكىتىمىز-دىكى خەلق ئەدەبىياتى خىزمەتچىلىرى ھەرقايسى مىللەت خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش ۋە توپلاش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى.

1958-يىلى يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەملىكەت بويىچە يېڭى بىر توپلاش ھەركىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئۇنىڭ دائىرىسى كەڭ، داغدۇغىسى زور بولۇپ، مەملىكىتىمىز تارىخىدا مىسلىسىز كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر ھەركەت بولدى. شۇ يىلى ئېچىلغان تۇنجى قېتىملىق مەملىكەتلىك خەلق ئەدەبىياتى خادىملىرى ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا «ئومۇمى يۈزلۈك توپلاش، نۇقتىلىق رەتلەش،

زور كۇچ بىلەن ئومۇملاشتۇرۇش، تەتقىقاتنى كۇچەيتىش»تىن ئىبارەت خەلق ئەدەبىياتى خادىملىرىنىڭ خىزمەت ئاڭجىنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. «خەلق گېزىتى» مۇ «مەملىكەت بويىچە خەلق قوشاقلىرىنى كەڭ كۆلەمدە توپلايلى» سەرلەۋھىلىك باش ماقالا ئېلان قىلدى. ھەرقايسى پارتكوملارنىڭ رەھبەرلىگىدە ئاممىۋى خاراكتېرلىك خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش ھەركىتى جۇشقۇنلۇق قانات يايدۇرۇلۇپ، ئۇزۇنغا يەتمىگەن ۋاقىتتىلا زور مىقداردىكى يېڭى ۋە ئەنئەنىۋى خەلق قوشاقلىرى توپلاندى. ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ داستان ۋە خەلق چۆچەكلىرىنى توپلاش جەھەتتىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 17 يىل ئىچىدە ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايوندىن يۇقۇرى دەرىجىلىك نەشرىياتلارنىڭ ئاشكارا تارقاتقان ھەرقايسى مىللەتلەر خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى — مەخسۇس توپلاملىرى 2400 خىلدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە يۇنناەن، گۇيجۇ، چىڭخەي، گۇاڭشى، ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق ئۆلكە ۋە رايونلار ئاز سانلىق مىللەتلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نۇرغۇنلىغان بىرىنچى قول ماتېرىيال-لىرىنى توپلاپ نەشر قىلدۇردى. بۇ زور نەتىجىلەر — 17 يىللىق خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىنىڭ زور نەتىجىسى، شۇنداقلا سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىگىنىڭ ئىسپاتىدۇر.

ئەلۋەتتە، بىز 1958-يىلقى خەلق ناخشا-قوشاقلىرىنى توپلاش ھەرىكىتىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىمىزنى كۆرۈش بىلەن بىرگە يەنە مەلۇم كەمچىلىك ۋە مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگىنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك. مەسىلەن، «ھەممە كىشى شېئىر يېزىش»، «ھەممە كىشى ناخشا ئېيتىش» قاتارلىق خاتا شوئارلار ئىشچى-دېخان ئاممىسىنى ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىپ، «ئەدەبىيات-سەنئەت سۈنئى ھەۋەسى» قويۇپ بېرىش ۋە كىشىلەرنى چېچىلاڭغۇ ھالدا

شېئىر يېزىشقا قوزغاش، يالغۇز سانىنلا قوغلىشىش قاتارلىق مەسىلىلەر يۈز بەردى. بۇ خىل ئۇسۇللار مۇقەررەر ھالدا ساختىپەزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي خىزمەتلەردىكى مەلۇم خاتا كۆزقاراشلار كېيىنكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاج-لىنىشىغا تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، 17 يىل ئىچىدە خىز-مەتتىكى يېتەرسىزلىكلەر تۈپەيلىدىن بەزى نۇقسانلار كېلىپ چىقتى. مەسىلەن، خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىگە نىسبەتەن بەزى پىرىنسىپاللىق تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ھالبۇكى، ئوخشاش بولمىغان دەۋردە، ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەردىكى كىشىلەرنىڭ پىرىنسىپلارغا بولغان چۈشەنچىسى ئوخشاش بولمىغا-لىقتىن قەدەم بىرلىككە كەلمىدى، خىزمەتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىنمىدى. توپلاش-رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشقان يولداشلارنىڭ بىر قىسمى كەسىپىي خەلق ئەدەبىياتى خادىملىرى بولسىمۇ، خېلى كۆپ ساندىكىلىرى ئىلىم ئەھلى، يازغۇچى، تەھرىر، ئادەتتىكى ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرى، ئالىي، كەسىپىي تېخنىك مەكتەپ-لەرنىڭ ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلىرى، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ كادىرلىرى، ھەمدە ئىشتىن سىرتقى ھەۋەسكارلاردىن تەركىپ تاپقان. مەيلى كەسىپىي خادىم بولسۇن، ياكى ئىشتىن سىرتقى خادىملار بولسۇن، ئۇلارنىڭ يا ئىلىم-پەن چۈشەنچىسىنىڭ ئوخشە-ماسلىقى، يا خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاشتىكى مەقسەتنىڭ ئوخشىماس-لىقى ۋە ياكى توپلاش، رەتلەشنىڭ ئىلمىي ئۇسۇلى جەھەتتىكى يېتەكچىلىك ۋە مەشقىنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن، نەمىنىڭ توپلاش، رەتلەش ئىكەنلىگىنى، قانداق توپلاش، رەتلەش لازىملىقى ھەققىدىكى تونۇش بىردەك بولمىدى، ھەتتا تامامەن بىردەك بولمە-دى. شۇنىڭ بىلەن خىزمەتلىرىمىزدە ئىزچىل تۈرده رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان «توپلاش-رەتلەش خىزمىتىنىڭ نىزامى» دېگەنگە

ئوخشاش هۆججەتلەر تۈزۈلمىدى. كونكرېتنى خىزمەتلەرنىڭ ئەھمىيىتى، پېرىنسىپى، ئۇسۇلى ۋە نەتىجە بىلەن مەغلۇبىيەتنىڭ مىسالىلىرى كۆرسىتىلمەپ ئىبرەت قىلىنمىدى. شۇڭا ئالدىنقى بىر مەزگىلدە ھەرقايسى رايون، ھەرقايسى شەخسلەرنىڭ بۇ خىزمەتتىكى ئۇسۇلىرى، ئەمىلىيەتتە، ئانچە ئوخشاش بولۇپ كەتمىدى. بۇ ھال بىزنىڭ توپلاش-رەتلەش خىزمىتىمىزدە مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنى، بەزىدە بۇ خىزمەت خېلى ياخشى ئىشلەنگەن بولسىمۇ، بەزىدە مەلۇم ئېغىش ۋە مەسىلىلەر كېلىپ چىقتى. بۇ ئېغىشلار ۋە مەسىلىلەر ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىدا ئىپادىلىنىدۇ:

1. مىللەتلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتى مىراسلىرىغا نىسبەتەن تارىخىي پوزىتسىيە كەمچىل بولۇپ، ياخشى ياكى بىرقەدەر ياخشى نۇرغۇن ئەسەرلەر شاكال قاتارىغا چىقىرىۋېتىلدى.

2. قەدىمقىنى ھازىرقى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش پېرىنسىپى تارلاشتۇرۇلۇپ ۋە ئاددىلاشتۇرۇلۇپ، ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ھازىرقى سىياسەت، ئەخلاق ئۆلچەملىرى بويىچە ئۆزگەرتىۋېتىلدى.

3. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ خىل رولىغا سەل قاراپ، ئۇ «ھەددەپ «ئەدەبىيلەشتۇرۇش» (بۇ خەلق ئەدەبىياتىغا ئادەتتىكى ئەدەبىياتىنىڭ نەزىرىيىسىنىڭ تەلىۋىنى قويۇش ئارقىلىق خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىگىنى چۆرۈۋېتىپ، ئۇنى پەدەزلەشكە قارىتىلغان سۆز)، شۇنىڭ بىلەن ئېغىر ھالدا ئەينەنلىكنى يوقىتىپ قويۇش خاھىشى كېلىپ چىقتى. بۇ مەسىلىلەر — تۈزىتىشكە تېگىشلىك كەمچىلىك، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك ساۋاق دەپ قارىلىشى، شۇنداقلا، توپلاش-رەتلەش خىزمىتىنىڭ پېرىنسىپ، ئۇسۇللىرىنى شەرھىلىگەندە، مۇۋاپىق كۆرۈلگەن نۇقتىلار كۆرسىتىپ ئۆتۈلىشى لازىم.

ئىككىنچى بۆلۈم ئومۇمى يۇزلۈك
توپلاش مەسىلىسى

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش يالغۇز ئۇسۇل مەسىلىلا ئەمەس. ئۇ ئالدى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىگە بولغان مەيدانى ھەم پوزىتسىيىسىنى سىنايدىغان خىزمەت. بىزدە ئەمگەكچى خەلقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنى ھۆرمەت قىلىش، ئاساسىي قاتلامغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئامما بىلەن مۇناسىۋەتلىشىش ئىستىلى بولۇش، ھەر دائىم باشقىلاردىن مەسلىھەت سوراپ، كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىش پوزىتسىيىسى بولۇش، ھەمدە قىيىنچىلىقلاردىن قورقماسلىق روھى بولۇش لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن توپلاش خىزمىتىنى ئوڭۇشلۇق قانات يايدۇرغىلى ھەم نەتىجە قازانغىلى بولىدۇ. بىز پاراڭلىشىش، كۆڭۈل ئېچىش يىغىنى ھەم «ناخشا ئارقىلىق ناخشا، ھېكايە ئارقىلىق ھېكايە تارىتىش» قاتارلىق توپلاش ئۇسۇللىرىنى تەشەببۇس قىلىمىز. ئىمكان قەدەر «غەلىتە نەرسىلەرنى ئىزلەش» ياكى «سوراقچىلىق» قاتارلىق مۇۋاپىق بولمىغان پوزىتسىيە ۋە ئۇسۇللاردىن ساقلىنىشىمىز لازىم. ئەمگەكچى خەلق بىلەن تاماقتا، ياتاقتا، ئەمگەكتە، تۇرمۇشتا ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولۇش ــ توپلاش خىزمىتىنى ئوڭۇشلۇق قانات يايدۇرۇشتا ئىنتايىن پايدىلىق.

ئومۇمى يۇزلۈك توپلاش دائىرىسى دېگىنىمىز، مەلۇم مىللەتنىڭ، مەلۇم رايوننىڭ خىلمۇ ـ خىل شەكىلدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى

ئىمكان قەدەر قالدۇرماي تولۇق توپلاش؛ بىر ئانا تىلدىن يارىلىپ، باشقا مىللەت تىل-يېزىغىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەسەرلەرنى ئىمكان قەدەر تولۇق توپلاش؛ ئەسلىدە چوڭراق ئەسەر بولۇپ، ئۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ يەر-بۇ يېرى يوقاپ كەتكەن، ئەما خەلق ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان بۆلەكلىرى ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن ئەسەرلەرنىمۇ ئىمكان قەدەر تولۇقلاپ توپلاش؛ ئېغىزدا ئېيتىلىپ يۈرگەنلەرنى توپلاش، يازما شەكلىدە خاتىرىلەنگەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى ئارگىنالىنىمۇ توپلاش، ئەنئەنە-لەرنىمۇ، ئازاتلىقتىن بۇيانقى يېڭى ئىجات بولغانلىرىنىمۇ توپلاش؛ ئىجابىلىرىنىمۇ، سەلبىلىرىنىمۇ، مەدھىيىلەيدىغانلارنىمۇ، پاش قىلىدىغانلارنىمۇ توپلاش لازىم.

يېغىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرى تەبىقىنىڭكىنىمۇ، تۆۋەن تەبىقىنىڭكى-نىمۇ، قەدىمقىنىمۇ، ھازىرقىنىمۇ، مېغىزىنىمۇ، شاكىلىنىمۇ ئىمكان قەدەر تولۇقراق، مولراق توپلاش لازىم.

مۇنداق قىلىشنىڭ ئىككى تۈرلۈك پايدىسى بار: بىرىنچىدىن، ياخشى ئەسەرلەرنى رەتلەپ، ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن نىسبەتەن مۇكەممەلرەك بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيالنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، دەيرۇ خەلق داستانى «ئېپىك ۋە ساڭلۇ»نى توپلاش خىزمىتى خېلى ئوبدان بولغان. 1958-يىلى 9-ئايدا جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيتى كۇنمىڭ شۆبىسى بىلەن يۇنناننىڭ داشۇ تىل-ئەدەبىيات پاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلىرى بىرلىكتە مىللى خەلق ئەدەبىياتى بويىچە دىئۇكنى تەكشۈرۈش ئەترىدى تەشكىللەپ، دىئۇك ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ دەيزۇ مىللىتى كۆپ ئولتۇراقلاشقان لوشى، دۇيلى، يۇنجياڭدىن ئىبارەت 3 ناھىيىسىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، كەڭ دەيزۇ خەلقى بىلەن تۇرمۇشتا بىللە بولغان. يېرىم يىلدىن كۆپرەك تەكشۈرۈش، زىيارەت قىلىش ۋە توپلاش ئارقىلىق «ئېپىك

ۋە ساڭلو»نىڭ خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن 9 پارچە ئەسلى نۇسخىسىنى تېپىپ خاتىرىگە ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئېيىك ۋە ساڭلو»غا دائىر نۇرغۇن رىۋايەت، ھېكايە ۋە باشقا پارچە-پۈرات ماتېرىياللار توپلانغان. بۇ ئەسلى ماتېرىياللار ئىچىدە، بەزىلىرىنىڭ مەيلى مەزمۇنى ياكى بەدىئىلىكى بولسۇن خېلى يۇقۇرى، بەزىلىرىدە بولسا، دىنىي تۇس ۋە تەقدىرچىلىك خېلى دەرىجىدە قويۇق. يەنى، ئاساسى خېلى ياخشى بولغان «بەرىنچى نومۇرلۇق ماتېرىيال» باشلىنىش بىلەنلا 300 قۇر ئۇزۇنلۇقتىكى ئابزاستا، شائىرنىڭ پەزىلىتىگە مەدھىيە ئوقۇلغان، ئۇنىڭ بۇتقا قانداق تالاۋەت قىلىدىغانلىغى، يول ياساپ، كۆۋرۈك قۇرۇپ، بۇتنى تەسىرلەندۈرگەنلىگى ۋە شۇ سەۋەپ-تىن بۇت ئۇنىڭغا بىر ئوغۇل ــ ساڭلۇنى بەرگەنلىگى تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار باشقا ئەسلى نۇسخىلاردىمۇ ئاز ئەمەس. بۇ مەسىلىگە قانداق قاراش كېرەك؟ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى «ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىغا سادىق بولغان. تەتقىقاتقا قولاي بولسۇن ئۈچۈن، خاتىرىلىگەندە ئەسەرنىڭ ئەسلى قىياپىتى ساقلاپ قېلىنغان، دىندار ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆزگەرتىۋېتىشى بىلەن قويۇق دىنىي تۇس ئالغان بۆلەكلەرگىمۇ ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلمىگەن ياكى ئۇ ئېلىپ تاشلانمىغان».

مانا بۇ بىر خىل ئەستايىدىل ئىلمىي پوزىتسىيە بولۇپ، ئەتراپلىق توپلاش تەلۈىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنداق خاتىرىلەنگەن ھەرقانداق قەدىمىي ماتېرىيال يالغۇز پەن-تەتقىقاتى ئۈچۈنلا مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ قالماي، بەلكى داستاننى رەتلەشنىڭمۇ ئاساسى بولىدۇ.

مەلۇم مىللەتنىڭ، مەلۇم رايوننىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى ھەقىقى يوسۇندا تولۇق توپلاش ئۈچۈن، شۇ يەرلىك مەدەنىيەت تارماقلىرى قول سېلىپ ئىشلىشى، پىلانلىشى، ئورۇنلاشتۇرۇشى، تەشكىللىشى ۋە رەھبەرلىك قىلىشى لازىم. ئەگە ياخشىسى، خەلق ئەدەبىياتى، مۇزىكا،

ئۇسۇل، گۈزەل سەنئەت، تىياتىر خادىملىرى قاتناشقان ئۇنۇبرسال ئەدەبىيات-سەنئەت تەكشۈرۈش ئۆمىگى قۇرغان ياخشى. ئەگەر شەرت-شارائىت يار بەرسە، بۇ قوشۇنغا مىللى ئۆرەپ-ئادەت، مىللەت، تارىخ، تىل، ئىقتىسات، ئارخىلوگىيە تەرەپتىكى كەسىپىي خادىملارنىمۇ قاتناشتۇرۇپ، بىراقلا بىر رايون ياكى بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائى تارىخى بىلەن ھازىرقى ھالىتىنى بىر قېتىم تولۇق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ئۇنداىن باشقا، كىچىك تىپتىكى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ خادىملىرى ئاز، ھەركەت قىلىشى قۇلاي بولغىنى ئۈچۈن، ئەگەر ئىشقا كىرىشىشتىن بۇرۇن پىلان ئەتراپلىق، پۇختا تۈزۈلۈپ، ۋەزىپە ئېنىق بولمىغان بولسا، مەلۇم دائىرىدىكى مەلۇم ئەسەرنى تەكشۈرۈش ئىشىمۇ يۇقۇرقىغا ئوخشاش تولۇق توپلاش مەقسىدىگە يەتكىلى بولمىدۇ. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەمىلىي خىزمەتتە، كىچىك تىپتىكى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ياكى شەخسىنىڭ تەكشۈرۈش ھەركىتى ھامان كۆپ سانىنى ئىگەللەيدۇ. لېكىن، بۇرۇن بەزى رايونلاردا يۈز بەرگەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەشمەي، ھەركىم ئۆزىگە ئېھتىياجلىق تەرەپلىرىنىلا توپلايدىغان، خۇددى پەنەرگە ئوخشاش لىپ يورۇپ، لىپ ئۆچۈپ كېتىدىغان تەكشۈرۈش ئۇسۇللىرى يالغۇز خىزمەتنى ئەگرى يولغا باشلاپ، كۆچ ئىسراپچىلىغىنى تۇغدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاممىنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇپ قويىدۇ. بۇنىڭدىن ئىمكان قەدەر ساقلىنىشىمىز لازىم.

مەسىلەن: بەزى ئورگانلار «گۈللۈك ناغرا» ئويۇنىنى قېزىش ۋە ئۇنىڭ مۇزىكا-ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن، خەلق ئارىسىدىن بىر پىشقەدەم خەلق سەنئەتچىسىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت تۇرغۇزۇپ، كۈن بويى مۇزىكا ئاھاڭى، ۋە ئۇسۇل-قەدەملىرىنىچە خاتىرىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن «گۈللۈك ناغرا» ئويۇنىدىكى سەھنە سۆزلىرىگە ھېچكىم كۆڭۈل بۆلمىگەنلىگى

ئۇچۇن، ئۇنىڭدىن بىرەر ئېغىزمۇ سەھنە سۆزى خاتىرىلەنمىگەن. روشەنكى، بۇنداق يەككە جەڭ ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى مۇۋاپىق ئەمەس. پىشقەدەم خەلق سەنئەتچىلىرىنىڭ بۇ خىلدىكى بىر تۇتاش پىلانلاش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش دىگەندەك بولمىغۇر توپلاش خىزمىتىگە تەبىئى پىكرى چىقىدۇ. دەۋر ۋە سنىپنىڭ چەكلىشى، ھەر خىل مۇرەككەپ ئىجتىمائى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، ئەنئەنىۋي خەلق ئەدەبىياتلىرىنىڭمۇ مەدەنى مىراسلارغا ئوخشاش ئارتۇقچىلىغى ھەم يېتەرسىز تەرەپلىرى بولىدۇ. ئۇنىڭدا دېموكراتىك مېغىزلارمۇ، فېئودالىق شاكالىلارمۇ بار. شۇڭا، پۈتۈنلەي مۇئەييەنلەشتۈرۈش ياكى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسى بىر تەرەپلىمە، خاتا. مېغىزى بىلەن شاكىلىنى پەرق ئېتىش خىزمىتى بىز خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاپ رەتلىگۈچىلەر ئۈچۈن ئەلۋەتتە مۇھىم. ئەمما ئۇ، تولۇق توپلاش خىزمىتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى ئىككىنچى باسقۇچ-لۇق ئىش. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەستايىدىل رەتلەش باسقۇچىغا ئۆتكەندە، ئاندىن تازا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. توپلاش، خاتىرىلەش جەريانىدا، ھەدىسلا «شاكىلىنى چىقىرىۋېتىش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇش توغرا ئەمەس. ئۇ، تولۇق توپلاش پىرىنسىپىغا خىلاپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل ئاددىلاشتۇرۇش ئىدىيە-سىنىڭ ئىنكاسى. بۇ ھال خىزمىتىمىزنى كېچىكتۈرۈشى ھەم ئۇنىڭغا نۇرغۇن زىيان يەتكۈزۈشى مۇمكىن.

مەسىلەن، مەملىكىتىمىز ئۇزۇن يىل فېئودالىزىم جەمىيىتىدە، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك، ئائىلە مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمى ۋە باشقا فېئودالىق ئەدەپ-قائىدە ھەم قانۇنىي ئاساسىتلەر ئىلكىدە تۇرغانلىقتىن، ئەمگەكچىلەر ئائىلىسىمۇ ھەمىشە شۇ خۇسۇسى مۇلۇكچىلىك، ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمى ۋە فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاقنىڭ ئېغىر تەسىرى ۋە

چوڭقۇر زەھىرىگە ئۇچرىغان. شۇڭا، خەلق چۆچەكلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرىدا كۆرۈلگەن قەينانا بىلەن كېلىن كېلىشەلمەيدىغان، ئېپى-يەڭگە پېتىشمايدىغان، ئۇرۇق-تۇققان قەرىنداشلار مىراس تالىشىدىغان، ئەر-خوتۇن ئارازلىشىپ ماي تارتىشىدىغان خىلمۇ-خىل ئائىلە تىراگىدىيىلىرىنى پۈتۈنلەي تارىخىي مائىرىيالىزىم كۆزقارىشى بويىچە ئانالىز قىلىش ۋە چۈشەندۈرۈش لازىم. بۇ ماتېرىياللار فېئودالىزىم جەمئىيىتىدىكى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى ۋە ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدۇ. بۇنى توپلاش، خاتىرىلەش لازىم. لېكىن بەزى يولداشلار، بۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنى دىخانلار بىلەن پومىششىكلارنىڭ كۈرىشى ئىپادىلەنمىگەن، رىيال تەرىبىيۋى ئەھمىيىتى يېتەرسىز دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ ھەممىنى شاكال قاتارىغا چىقىرىۋېتىپ توپلىمايدۇ، خاتىرىلىمەيدۇ. بۇنداق تونۇش يالغۇز مۇرەككەپ ئىجتىمائى ھادىسىلەر بىلەن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تەرىبىيۋى رولىنى ئاددىلاشتۇرۇپ قويۇپلا قالماستىن، بەلكى ماركسىزمنىڭ قائىدە-پىرىنسىپلىرىنىمۇ ئاددىلاشتۇرۇپ قويىدۇ ۋە چاكىنىلاشتۇرۇۋېتىدۇ.

خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئومۇمى يۈزلۈك توپلاش خەلق ئەدەبىياتى خادىملىرىنىڭ «دالا مەشغۇلاتى» بولۇپ، بۇ بىر خىل ئەڭ مۇھىم ئاساسىي خىزمەت. بۇ خىزمەتنىڭ ئىلمىيلىگىنى كۆچەيتىپ، سۇبېكتىپچىلىق بىلەن ئۆز مەيلىچىلىكىنى يېڭىش ئۈچۈن، توپلاپ-رەتلەش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ھەر بىر كەسىپي خادىم تارىخىي ماتېرىيالىزىم پىرىنسىپلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىشتىن سىرت، ئەقەللى كەسىپي بىلىم بىلەن باشقا مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائى پەننىي بىلىملەرگىمۇ ئىگە بولۇشى لازىم.

خەلق ئەدەبىياتى كەسىپي بىلىمى ئەڭ ئاز دېگەندە تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى مەملىكەت ئىچى ۋە سىر-

تەدبكى خەلق ئەدبىياتى توغرىسدىكى بىلىملەر (ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، قوشاق، داستان، ماقال، تەمسىل، تېپىشماق ۋە خەلق ئويۇنلىرى قاتارلىق كونكرېت ئەسەرلەر توغرىسىدىكى بىلىملەر)؛ يەنە بىرى، خەلق ئەدبىياتىنىڭ چەك-دائىرىسى، خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى نەزەرىيۋى بىلىملەر ھەم توپلاش، رەتلەش، خاتىرىلەش، تەتقىق قىلىشقا دائىر تارىخىي بىلىملەر. نەزەرىيۋى بىلىملەر ئادەتتىكى خەلق ئەدبىياتىنىڭ قائىدە-پىرىنسىپلىرىدىن باشقا، يەنە ھەر خىل ژانىرلار توغرىسىدىكى مەخسۇس نەزەرىيۋى بىلىملەرنى، مەسىلەن، ئەپسانە، خەلق چۆچىگى ياكى بالىلار چۆچىگى ياكى قوشاق قاتارلىقلار توغرىسىدىكى بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۇقۇرقى بىلىملەرنى ئىگەللىگەندە، توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتىگە چوڭ ياردىمى تېگىدۇ. ھەچبولمىغاندا، خەلق ئەدبىياتىنى «ئەدبىياتلاشتۇرۇش» ياكى ئۆز مەيلىچە ئۆزگەرتىۋېتىشتەك خاھىشلاردىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

خەلق ئەدبىياتى بىر خىل سەنئەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىجاتكارى — كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ رىيال تۇرمۇشىغا زىچ باغلانغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر پۈتۈن تارىخ، جەمىيەتتىكى ھەر بىر ھالقا ۋە ھەر تۈرلۈك قاراشلارغا گاھ يېقىن، گاھ يىراق ھالدا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئۇنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىق دائىرىسى ۋە خاراكتېرى بىرمۇنچە تارىخ، ئىجتىمائى ھادىسە ۋە مەنبەلەر مەسۇلاتلار بىلەن زىچ باغلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق ئەدبىياتى خادىملىرى ئەسەر توپلىغاندا، نەزەر دائىرىسى كەڭرەك بولۇشى، ھەرگىز ئەسەرنىڭ ئۆزىنى تېپىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماستىن، يەنە نۇرغۇن ماتېرىياللارنى قالدۇرۇپ قويۇشتىن ساقلىنىشى لازىم. بۇ نۇقتىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن بىز خەلق ئەدبىياتىنى توپلىغۇچىلاردىن بىلىم دائىرىسىنى داۋاملىق كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلىمىز. بىزنىڭ،

ئىمكان قەدەر قەدىمقى مەدەنىيەت تارىخى، مەدەنىيەت، ئىنسانشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، مىللى ئىرادە، ئېتنوگرافىيە ۋە خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادىتى، تىلى، تارىخى قاتارلىق ئىجتىمائى پەن ئاساسىي بىلىملىرىنى ئۆگىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ، مەلۇم ئېغىز ئەدەبىياتى بەرپا بولغان دەۋرنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى، «غەيرى» ھادىسە مەيدانغا چىققان ئاساسىنى، مەلۇم يەرلىك تىل ۋە باشقىچە ئىشلىتىلگەن گەپ-سۆزلەرنىڭ توغرا مەنىسىنى، ھەمدە مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادەت، سەنئەت ئۇسلۇبىنى توغرا چۈشىنىپ يېتىشتە ئىنتايىن مۇھىم رولى بار. بەلگىلىك كەسپىي بىلىم ۋە مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائى بىلىملەر بىلەن قورالىنالانغاندىلا، ئاندىن خەلق ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن تونۇشمىز ئۆسىدۇ، شۇنداقلا توپلىغان ئەسەرلىرىمىزنىڭ ئىلمىيلىگى كۆچىيىدۇ.

تولۇق توپلاشنى تەكتلىگەنلىگىمىز ھەرگىز كۆچىنى تەڭ تەقسىم قىلىش ياكى مۇھىم نۇقتىنى ھىساپقا ئالماسلىق دېگەنلىك ئەمەس. كونكىرىت خىزمەتتە چوقۇم پىلانلىق بولۇشنى كۆچەيتىپ، توپلاش خىزمىتىنىڭ جىددىيلىك ھەم مۇھىملىق دەرىجىسىنى ئايرىۋېلىشىمىز كېرەك.

جىددى ۋە مۇھىم ۋەزىپە دېگەن نېمە؟ مىسال قىلىپ ئېيتقاندا، ئىنتايىن ئاز، كەمدىن-كەم ئۇچرايدىغان، لېكىن بىر قىسىم پىشقەدەم سەنئەتكارلارنىڭ ئىدىيىسىدە ساقلىنىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئەسەرلەرنى دەرھال قۇتقۇزۇش لازىم. مەسىلەن، زاكىر ئۇلارنىڭ تارىخىي داستانى «گېسار»، قىرغىزلارنىڭ داستانى «ماناس»لارنى رەتلەپ خاتىرىلەش ئەلۋەتتە مۇھىم ۋە جىددى ۋەزىپە. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىش باشلاشتىن ئىلگىرى مەلۇم يىپ ئۇچى ئىگەللەنگەنلەردىن قىممىتى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان ئەسەرلەر، مەسىلەن، قىزىل ئارمىيىنىڭ ئۇزۇن سەپەردىكى ئىش ئىزلىرىغا دائىر ھېكايىلەر، ھەر-

قايسى جايلاردا ئېقىپ يۈرگەن دېخانلار قوزغىلىڭىغا دائىر رىۋايەت-لەر، يەرلىك ئىقلىم يادىكارلىقلىرى ۋە نەپىس سەنئەت قاتارلىقلار-نىڭ ھەممىسى ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن جايلاردا ياشىغۇچى يولداشلارغا نسبەتەن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە ئالدى بىلەن توپلاشقا تېگىشلىك مۇھىم ئەسەرلەر دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز مەلۇم يېزا-قىشلاقلارغا بارغىنىمىزدا، بىرەر-ئىككى داڭدار ناخشىچى ياكى ھاپىزلارنى سېزىۋالىمىز، شۇ چاغدا ئۇلار سۆزلىگەن ۋە ئېيتقان ھېكايە، قوشاقلارنى خاتىرىلەپ، ئۇنى خىزمەت-تىمىزنىڭ نىسپىي مۇھىم ۋەزىپىسى قىلىپ بولىدۇ. مانا شۇلاردىن باشلاپ قېزىپ چىقىنىمىزدا، چەكسىز خەلق ئىچىدىن سوراپ تاپقانلىرىمىزغا نسبەتەن نەتىجە جەزمەن چوڭ ۋە كۆپ بولىدۇ.

قىسقىسى، قايسىسىنىڭ جىددى ۋە مۇھىم ۋەزىپە ئىكەنلىگىنى شۇ يەر، شۇ ۋاقىت، شۇ ۋەزىپىگە قاراپ جانلىق ئىگەللىسەك بولىدۇ. ئەگەر سەپ بويىچە ئىگەللىگەن ئەھۋالغا ئاساسەن توپلاش، رەتلەش پىلانىنى تۈزۈپ ئىش باشلىساق، ئۇ ئەلۋەتتە ئاسان بولىدۇ، ئىشلار ئاسان يۈرۈشۈپ كېتىدۇ.

ئۇچىنچى بۆلۈم ئەينەن خاتىرىلەش

ئەينەن خاتىرىلەش خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىنى توپلاشتا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مۇھىم پىرىنسىپلارنىڭ بىرى. بۇ پىرىنسىپ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىگىگە (ئۇنىڭ كوللېكتىپلىغى، ئاغزاكىلىغى، ئۆزگىرىشچانلىغى، تارقىلىشچانلىغى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ھەمدە كۆپ تەرەپلىمىلىك قىممىتىگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا

قويۇلغان. مەيلى پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بولسۇن، مەيلى ئەسەرلەرنى رەتلەپ تارقىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بولسۇن، ھەممىسى ئوخشاشلا ئىشەنچلىك بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئاساسلىنىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەسلى نۇسخىسىنى ئەينەن خاتىرىلەش، ئىلىم-پەن تەتقىقاتىنىڭمۇ دەسلەپكى مەشغۇلاتى، شۇنداقلا خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى كېڭەيتىشنىڭ تۈپ دەلىلى بولۇپ، ئۇ بارلىق خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى.

خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا، قۇلاقتىن قۇلاققا تارقىلىپ يۈرىدىغان سەنئەت. ئەمگەكچى خەلق ئۇزۇن يىللاردىن بېرى مەدەنىيەتتىن مەھرۇم بولغاچقا، ئۇ پەقەت ئېغىز ئارقىلىق بايان قىلىنىپ، ئەسته تۇتۇش ئارقىلىق ساقلىنىپ كەلگەن. بۇ مەندىن ئېيتقاندا، خەلقنىڭ ئەسته تۇتۇش قابىلىيىتى مەلۇم دەرىجىدە ئىشەنچلىك. بەزى يولداشلار خەلق ئەدەبىياتىنى توپلىغاندا، سۆزلەپ بەرگۈچىنىڭ باشقىچە ئويلاپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنىڭ تارتىنمايلا، قورۇنماي ئاخىرىغىچە سۆزلەپ بېرىشىگە ئاسانلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن سۆزلىنىۋاتقان مەيداندا خاتىرىلىمەي، ئۆز ئورنىغا قايتقاندىن كېيىن خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. بۇ ئۇسۇلمۇ مەلۇم جەھەتتىن خېلى مۇۋاپىق. بەزى ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا، مەسىلەن، يولدا كېتىۋېتىپ ياكى بىرگە ئەمگەك قىلىۋېتىپ سۆزلەپ بەرگەنلەرنى پەقەت ئىشىتىن كېيىن مەلۇم بىر ئورۇنغا بېرىپ ئاندىن خاتىرىلەشكە توغرا كېلىدۇ. بىراق بىز شۇنىمۇ چۈشىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇكى، ئادەمنىڭ ئەسته قالدۇرۇش قابىلىيىتى چەكسىز بولىدۇ، چوڭراق خەلق داستانلىرىغا دۇچكەلگەندە ياكى ئۇزۇنراق خەلق قوشىغى ۋە ياكى بىر بىرىگە ئۇلىنىپ كەتكەن قىزىق ھېكايىلەرنى ئاڭلىغاندا دەرھال خاتىرىلەشكە تۇتۇنماي، پەقەت

ئەسته تۇتۇۋېلىشقا تايانغاندا، تولۇق تۇتۇۋالالماي، خاتالىق سادىر قىلىشى مۇمكىن. ئەمىلىيەتته ئەسەرنىڭ تۈرى، ھەجمىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىغى، ھىكايە ۋەقەلىكىنىڭ ئاددى-مۇرەككەپلىگى، سانىنىڭ ئاز-كۆپلۈگى ۋە بايان قىلغۇچنىڭ بايان قىلىش، سۆزلەش قابىلىيىتىنىڭ يۇقۇرى-تۆۋەن بولۇشى — كىشىنىڭ ئەسته قالدۇرۇۋېلىشغا ۋاستىلىق ياكى بىۋاسته ھالدا تەسىر قىلىدۇ. بىز خەلق ئەدەبىياتىنى خاتىرىلەشته ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى ھەققى، ئەينەن خاتىرلەش ئۈچۈن، «ئۇن ئالغۇ» بولمىغان شارائىتتا، يۇز تۇرانە ئولتۇرۇپ، سۆزمۇ-سۆز، گەپمۇ-گەپ خاتىرلەۋېلىشنى تەشەببۇس قىلىمىز. يۇز تۇرانە خاتىرلەۋېلىش بىر قىسىم سۆزلەپ بەرگۈچى يولداشلارغا ئىدىيە جەھەتتىن يۈك، روھىي جەھەتتىن جىددىلىك تۇغدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ سۆزلەش، ئىپتىش كەيپىياتىغا ھەم ماھارىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا تەسىر يەتكۈزۈشى مۇمكىن. شۇڭا خاتىرلىگۈچى ئالدى بىلەن شۇ كىشىگە ياخشى چۈشەندۈرۈشى، ئۇنىڭ بىلەن ئوبدان سىردىشىپ دوستلۇق ئورنىتىشى ۋە ئۇنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن يارەم قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشى لازىم. ئەگەر ئۇن ئالغۇ بولسا ئۇ ئىشلار ئاسانلا ھەل بولىدۇ، ئەلۋەتته. لېكىن ئۇن ئالغۇ خاتىرلىگۈچىنىڭ ئىشىنى كۆپ يېنىكلەشتۈردى دېگەندىمۇ، ئۇ ھېچقاچان يازما خاتىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىيەلمەيدۇ. ھازىر كۆپ يولداشلار ئۇن ئالغۇنى ئاساس، يېزىپ قالدۇرۇشنى قوشۇمچە قىلماقتا. بۇ ئۇسۇل نۆۋەتته، ھەققەتەن ئېھتىياتقان پايدىلىق ئۇسۇل. ئەينەن خاتىرلەشته، نېمىنى ئەينەن خاتىرلەش لازىم؟ بۇنىڭ جاۋاۋى: ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىغا، شۇنداقلا ئەسلى نۇسخىسىنىڭ بەدىئى شەكلىگە سەمىمى بولۇش، لېكىن بۇ ئىككى نۇقتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ ئاچقۇچى يەنىلا سۆزلەپ، ئېيتىپ بەرگۈچىنىڭ تىلى. ئەگەر ئۇ-لارنىڭ ئەسلى سۆزلەپ بەرگىنى بويىچىلا خاتىرلەنگەن بولسا تولۇق

بولغان بولىدۇ. ئەگەر كونا تىلدا سۆزلەنگەن بولسا، خەلق ئەدەبىياتىنى توپلىغۇچى بىر خادىم توپلىماقچى بولغان ئەسەرگە مۇناسىۋەتلىك يەرلىك خەلق تىلىنى ئۆگىنىشكە كۆچ سەرپ قىلىشى ۋە شۇ رايوندىكى يەرلىك شۇىلەرنى ئوبدان ئۇقىدىغان بولۇشى لازىم. بەزى رايونلاردىكى ئېغىز ئەدەبىياتىدا شۇ يەرلىك ئاممىنىڭ تىلى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تىلى مەنا جەھەتتىلا ئۆزگىچە بولۇپ قالماي، بەلكى شۇ تىل بىلەن ئىپادە قىلغان قىياپەتلەرمۇ ئۆزىگە خاس بولىدۇ. ئۇنىڭ تۈپ-تۈز، ئوچۇق، ئاددى تەرەپلىرى بىلەن بىرگە، يوشۇرۇن مەنىلىك، كۆپتۈرۈلگەن، ئىككى بىسلىق، دارىتما تەرەپلىرىمۇ بولىدۇ، كېيىنكى تەرىپى بەزى چاغلاردا، تازا مۇرەككەپ، سىرلىق بولىدۇ. ئەگەر بىز بۇ ئالاھىدىلىككە ئوبدان دىققەت قىلماي، ئادەتتىكى گەپ مەنىسىدە قاراپ، خالىغانچە ئۆزگەرتسەك، ئۇ چاغدا بەزى مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ جازىبىلىك تەرەپلىرىنى بۇزۇپ قويىمىز. خاتىرىلىگۈچىگە يەرلىك تىل-شىۋە قىيىنلىشىغىدىن باشقا يەنە بىر مۇشكۈللىك-خاتىرىلەش سۈرئىتىنى سۆزلەپ بەرگۈچىنىڭ سۆزلەش سۈرئىتىگە يەتكۈزەلمەسلىك، بۇ قىيىنچىلىقنى مەلۇم ۋاقىت چىنىقىش ئارقىلىق كۆپ يولداشلار يېڭىپ كېتەلەيدۇ. تەكتلەشكە تېگىشلىكى، مۇشۇ ئىشقا كىرىشكەن بىر خاتىرىلىگۈچى سۆزلەپ، ئېيتىپ بەرگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىققانلارنى ئەستايىدىل، تولۇق، توغرا، ئەينەن هالىدا خاتىرىلەش لازىم، «مۇھىملىرىنلا خاتىرىلەش» توغرا ئەمەس، چۈنكى، پەقەت هېكايىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى ياكى شۇنىڭغا يېقىن شەكىلدە خاتىرىلەپ قويساق، كېيىن رەتلەش جەريانىدا تەبىئى هالدا ئۆزىمىزگە قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ.

قانداق قىلساق ئەينەن خاتىرىلەشتە چىڭ تۇرالايمىز؟ بىز خاتىرىلىگۈچىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەڭ تۆۋەن تەلەپ، سۆزلەپ ئېيە-

تىپ بەرگۈچىنىڭ ئېيتقانلىرىنى قالدۇرماي، ئەينەن خاتىرىلەش، ئۆزىنىڭ ھېچقانداق «قوشۇمچە»سىنى قوشماسلىق، ھەم سۆزلەپ بەرگۈچىنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ گەپ جۈملىسىنى، مەزمۇنىنى زادىلا ئېلىپ تاشلىماسلىق، ئەگەر تەلەپنى يەنە بىرقەدەر ئۇستۇن قويىدىغان بولساق، يالغۇز بىر ئادەمنىڭ سۆزلىگەن ھېكايە، ئېيتقان ناخشىلىرىنى خاتىرىلەپلا قالماي، شۇ ھېكايە، شۇ ناخشىنى باشقا كىشىلەرمۇ ئېيتالىسا ئۇنىمۇ خاتىرىلەش، بەلكى ئىمكان قەدەر داۋاملىق ھېكايىچى، ناخشىچىنى تاللاپ ئۇلارغا ئوبدان سۆزلەپ بېرىش شارائىتىنى يارىتىپ بېرىش ئارقىلىق سۆزلىگۈچىلەر ۋە ئېيتقۇچىلارنى خوشال ـ خورام ھالدا قىلچە تارتىنماي سۆزلەش، ئېيتىش ماھارىتىنى تولۇق كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم. ھەمدە ئۇلارغا بىر خىل ھېكايە ياكى ئۇزۇن داستان ـ قوشاقلارنى كۆپ قېتىم ئېيتقۇزغاندىن كېيىن تولۇق خاتىرىلەش لازىم. ناھايىتى روشەنكى، بۇنداق خاتىرىلەنگەن ئەسەرنىڭ دەسلەپكىلىرىگە قارىغاندا، تەبىئى ھالدا سۇپىتى يۇقۇرى بولىدۇ، ھەم بۇنداق ھېكايە ياكى قوشاق سەممى، ئەينەن خاتىرىلەنگەن بولىدۇ. خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاپ رەتلىگۈچى خادىملار ئىمكان قەدەر كېيىنكى توپلاش ئۇسۇلىنى قوللانغىنى ياخشى. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى بىر كىشى تەرىپىدىن بىر قېتىم سۆزلەنگەن خەلق ئەدەبىياتىغا سادىق بولۇش يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنلىرىمىزگە ھەرگىز زىت ئەمەس. ئالدىنقىسى ئاساس، كېيىنكىسى نىشان بولۇپ، بىز ھەر ئىككىسىگە ئېھتىياجلىق. ئەگەر بىز قايتا ـ قايتا، ئەينەن خاتىرىلىمەيدىكەنمىز، سەممى بولۇش دېگىنىمىز قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ. بىز ھېكايىگە نىسبەتەن ئەينەن بولۇشنى تەكتىلىمەي، پەقەت بىر قېتىملىق خاتىرىلەش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالساق، ئۇنىڭ نۇرغۇنلىغان مۇھىم مەزمۇنى چۈشۈپ قېلىپ، خاتالىق يۈز بېرىشى مۇمكىن. چۈنكى، ھېكايىنىڭ بىر قېتىمقى

ئېيتىلىشى شۇ ھىكايىنى ئېيتقۇچىنىڭ تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتىنىڭ كۈچ-لۈك-ئاجىزلىغى، ئىپادىلەش ماھارىتىنىڭ ياخشى-ناچارلىغى ۋە سۆزلەۋاتقان چاغدىكى كەيپىياتىنىڭ يۇقۇرى-تۆۋەن بولۇشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

خاتىرىلەش جەريانىدا، يەرلىك تىل ۋە نەرسە ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدە ئاتىلىش خاسلىغىنى ساقلاش لازىم. بەزى يەرلىك تىل سۆزلەرگە دۇچكەلگىنىمىزدە ۋە نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدە ئىسىملىرىنى خاتىرىلىگەندە، ئۇنى مۇۋاپىق خەنزۇ يېزىغىدا يازالمىساق، ۋاقتىنچە شۇ سۆزنىڭ ئاھاڭىنى يېزىپ تۇرساقمۇ بولىدۇ. بەزەن سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنەلمىگەندە، ئۇنىڭغا ئىزاھات بېرىشكە بولىدۇ. ئەسەر تېپىلغان رايون، توپلىغان ۋاقىت، يەر، سۆزلەپ بەرگۈچىنىڭ ئىسىم پەمىلىسى، يېشى، تۇغۇلغان يېرى، مىللىتى، سالاھىتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى قاتارلىقلارنى قالدۇرماي يېزىپ قويۇش لازىم. توپلانغان ئەسەرگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق كىشىلەر، ئۆرپ-ئادەت، تۇرمۇش، ئامما-نىڭ ئىنكاسى قاتارلىق ماتېرىياللارنىمۇ قالدۇرماي يېزىپ، ئايرىم ماتېرىيال ياكى قوشۇمچە قىلىپ خاتىرىلەش لازىم. چۈنكى، توپلانغان ماتېرىيال قانچە كۆپ، تولۇق بولسا، ئوقۇغۇچى ۋە تەتقىقاتچىلار ئەسەر يارىتىلغان دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى، ئىدىيەۋى مەزمۇنىنى ھەم بەدىئى ئالاھىدىلىگىنى شۇنچە تولۇق چۈشىنەلەيدۇ.

ئاھاڭ بەلگىسى، نوتىغا ئېلىش، رەسىمگە تارتىش، ئاۋازغا ئېلىش ھەم سۈرەتكە ئېلىش قاتارلىق كۆپ خىل كەسپىي بىلىملەرنى ۋە ئاپاراتلارنى ئىشلىتىش تېخنىكىسىنى ئىگەللەش خەلق ئەدەبىياتى خادىملىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىكەنلىگى كۈندىن-كۈنگە روشەن بىلىنمەكتە. بىز تىرىشىپ شارائىتنى ھازىرلاپ، ئۇسكۇنىلەرنى تولۇقلاپ، ئىلغار تېخنىكىنى ئۆگىنىپ، ئىگەللەپ، خاتىرىلەش خىزمىتىمىزنى ئىلمىيلاشتۇرۇشىمىز ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشىمىز لازىم.

بىز بۇندىن كېيىن توپلىغان، خاتىرىلىگەن ماتېرىياللىرىمىز، يالـ
غۇز يېزىلغان خاتىرىلەردىن ئىبارەت بولۇپلا قالماي، بەلكى سۆزلەپ،
ئېيتىپ بەرگۈچىنىڭ ئۆز ئاھاڭى، ئېيتىش جەريانىدا ئىپادىلىگەن
قىياپىتى، خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ پائالىيەت شەكلى ۋە جەريان
لىرى ھەر خىل ئاپاراتلار ئارقىلىق تولۇق ئېلىنىشى لازىم. بۇنداق
قىلىش كېيىنكى ئىلمىي ئۇسۇلدا رەتلەش خىزمىتىنى تېخىمۇ مول،
تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ توغرا ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپلا قالماي،
بەلكى ۋەتىنىمىزنىڭ خەلق ئەدەبىيات غەزنىسىگە قىممەتلىك تۆھپە
لەرنى قوشىدۇ.

تۆتىنچى بۆلۈم ئەستايىدىل رەتلەش

رەتلەش دېگىنىمىز ــ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىگە
ھۆرمەت قىلىش شەرتى ئاستىدا، تولۇق توپلاپ ئەينەن خاتىرىلەش
ئاساسىدا، بىر قىسىم، نىسبەتەن ياخشى بولغان ئەسەرلەرنى كەڭ
تارقىتىشنى مەقسەت قىلغان ھالدا مۇۋاپىق رەتلەپ، تولۇقلىغاندىن
كېيىن قايتا يېزىپ چىقىشتىن ئىبارەت.

ئېغىزدا تارقىلىپ يۈرگەن خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى يازما
ئەسەرگە ئايلاندۇرغاندا، ھامان بەزى ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. ئۇنىڭ
ئاۋالقىسىغا ئوپمۇ ئوخشاش بولۇشى ناتايىن. لېكىن بىز رەتلەش
خىزمىتى جەريانىدا، يېزىق ئارقىلىق، بېكىتىلگەن ئەسەرلەرنىڭ
ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس ئەسلى قىياپىتىنى مۇمكىن قەدەر ساقلاپ
قالىمىز دېسەك، بەزى زىددىيەتلەر كېلىپ چىقىدۇ. بۇ زىددىيەتلەرنى
ھەل قىلىش ئۈچۈن رەتلىگۈچىلەر تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق پېرىنـ

سىپقا ئەمەل قىلىپ، ئەستايىدىل پوزىتسىيە ۋە ئىلمىي ئۇسۇل بويىچە ئىش كۆرۈدىغانلا بولسا شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى ساقلاپ قېلىش، يالغىنىنى چىقىرىۋېتىپ، راستىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنى ئىنچىكىلەپ ئۆزلەشتۈرۈش، ئەسلى ئەسەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ساقلاش مەقسىدىگە ھەقىقى رەۋىشتە يەتكىلى بولىدۇ.

ھەر بىر خاتىرە ئارگىنالىنى قايتا رەتلەش ۋە نەشر قىلىش زۆرۈر بولۇۋەرمەيدۇ. ئاساسى بىرقەدەر ناچار ياكى ئاساسەن شاكالغا تەۋە بولغان خاتىرە ئارگىناللارنى قالايمىقان تۈزەشتۈرۈۋۈۋەرمەسلىك ۋە ئامما ئارىسىغا تارقاتماسلىق كېرەككى، پەقەت ئۇنىڭ خاتا خەتلىرىنى تۈزىتىپ، ئىزاھات بېرىشكە تېگىشلىك يەرلىرىگە ئىزاھ چۈشەنچە بېرىپ، ئۇنى ئىچكى ماتېرىيال سۈپىتىدە ئازراق نەشر قىلدۇرۇپ، تەتقىقات خادىملىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە تارقىتىپ بېرىشلا كۇپايە.

رەتلەش بىلەن ئۆزگەرتىش ۋە قايتا ئىشلەشنىڭ خاراكتېرى تامامەن ئوخشمايدۇ. خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر ئۆز ئەمەلىيىتى داۋامىدا مۇشۇ نەرسىنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈشلىرى لازىم، رەتلەشتە خەلق ئىجادىيىتىنى ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۆزگەرتىش دېگەندە خەلق ئىجادىيىتى مەلۇم دەرىجىدە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن بولىدۇ. ئۆزگەرتكۈچىلەر ئەسەرنى ئۆز مۇددىئاسى بويىچە ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. قايتا ئىشلەشتە، خەلق ئەسەرلىرى ئاساسىي تېما قىلىنىپ نۇرغۇن جەھەتلەردىن ئۆزگەرتىلىدۇ-دە، ئاپتورلار ئۇنى ئۆز ئىجادىيىتى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. بۇ ئوچ نۇقتا ئاخىرقى مەھسۇلات (رەسمى ئارگىنال) بىلەن خاتىرە ئارگىنالىنى سېلىشتۇرغاندا، ئۆزگەرتىشنىڭ ئاز-كۆپ بولغانلىغى ۋە شەخسى ئىجادىي ئەمگەكنىڭ قانچىلىك بولغانلىغى

ئۆز ـ ئۆزىدىن پەرقلىنىپ چىقىدۇ. ئەسەرلەرنى رەتلىگەنىدە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى قىياپىتى مۇمكىن قەدەر ساقلاپ قېلىنىشى كېرەك. ئاز ـ تولا قىسقارتقان، قوشقان ياكى رەتلىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا ئىزاھ بېرىش كېرەك. ئەگەر كۆپلەپ قىسقارتىلىپ ياكى قوشۇلۇپ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىدە ئۆزگىرىش بولسا، ئايرىم مەزمۇنلىرى قايتا يېزىلغان ياكى قوشۇلغان بولسا، ئۇ رەتلەش ئەمەس، بەلكى ئۆزگەرتكەنلىك بولىدۇ. خەلق ئەسەرلىرىدىن ئاز ـ تولا ئېلىپ، قايتىدىن قۇراشتۇرۇپ، يېڭى ئەسەرگە ئايلاندۇرۇلغان، پېرسۇنا ژلار، ۋەقەلىك ئۆزگىرىشى چوڭ بولغان، ھەتتا ئاساسىي تېمىسىدىمۇ ئۆزگىرىش بولغانلىرى قايتا ئىجات قىلغانلىق بولىدۇ. شۇنى ئوچۇق ئېيتىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى، بىز يازغۇچى، سەنئەتكار ۋە كەڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت خىزمەتچىلىرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى ئاساسىي تېما قىلىپ، ئۇنى ئۆزگەرتىشكە، قايتا ئىجات قىلىشىغا قارشى تۇرمايمىز، بەلكى مۇشۇنداق قىلىشنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەيمىز. چۈنكى، مۇشۇنداق ئۆزگەرتىلگەن ۋە قايتا ئىجات قىلىنغان ئەسەرلەر يەنىلا ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت باغچىسىدا ئۆزگىچە ئېچىلغان بىر گۈل بولۇپ، كەڭ ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشمەكتە. ئېلىمىزدە مۇشۇ خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سەنئەتكارلار تولىمۇ كەم بولۇۋاتىدۇ. لېكىن بىز ئۆزگەرتىلگەن ياكى قايتا ئىجات قىلىنغان ئەسەرلەر (ھەتتا توقۇلغان)نى رەتلەنگەن خەلق ئەدەبىياتى ئەسىرى دەۋالدۇغان غەيرى ئىلمىي پوزىتسىيىگە قەتئىي قارشى تۇرىمىز.

رەتلەشكە كېرىشىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ئەسلى خاتىرە ئارگىنالىنى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار بارلىق ماتېرىيالىلارنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ، كۆكۈلدە سان تۇرغۇزۇش كېرەك. خاتىرە ئارگىنالىنىڭ ئەسلىيىتىنى ئاساس قىلىپ، تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇش ۋە

ئەستايىدىل پىكىر يۈرگۈزۈش ئارقىلىقلا، ئاندىن قايسى ئەسەرنىڭ ئاساسى ياخشى، قايسى ئەسەرنىڭ ئاساسى ناچار ئىكەنلىگىنى، قايسى جايلىرىنىڭ ئەگ ئىسىل، قايسى جايىدا مەسىلە بارلىغىنى، قايسى جايلىرىنىڭ ئارتۇق، قايسى جايلىرىنىڭ كەمتۈك ئىكەنلىگىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندا، مۇئەممىزدە كونكرېت بىر رەتلەش لايىھىسى شەكىللىنىدۇ-دە، رەتلەش ئىشىمۇ ئاسانغا چۈشىدۇ. ئاساسىي تېما ۋە قۇرۇلمىسىنى ئويلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۆز ئۇسلۇبىغىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق، راۋان تىلغا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىگىنى ساقلاپ قېلىش — رەتلەش خىزمىتىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ ئاچقۇچى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، رەتلەش ئۇسۇلى مۇنداق 3 خىل بولىدۇ.

بىرىنچىسى، مۇستەقىل رەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا خاتىرە ئارگىنال پەقەت بىرلا نۇسخا بولغان ھەمدە ئۇنىڭ ئاساسىمۇ ناھايىتى ياخشى بولغان بولىدۇ. ئۇنى يېزىق جەھەتتىن ئازراقلا رەتلەپ، باشقا جەھەتتە ئۆزگەرتمەسمۇ بولىدۇ. بۇ ئۇسۇل خاتىرە ئارگىنالىنىڭ باش ئايىغى مۇكەممەل، سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى، ئەسەرمۇ بىرقەدەر مۇقىملاشقان بولىدۇ. بۇ چۆچەك، قوشاق، تەمسىل قاتارلىق قىسقا-قىسقا خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئومۇملاشتۇرۇپ رەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇل رەتلىگۈچىنىڭ قولىدا ئوخشاش تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭ بىرنەچچە نۇسخا بولغان، لېكىن بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئارتۇقچىلىغى ياكى كەمچىلىگى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسىنىلا رەتلەش بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ گۈزەل قىياپىتىنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان ئەھۋالىدا قوللىنىلىدۇ. يەنى شۇلارنىڭ ئارىسىدىن

مۇكەممەلرەك بولغاڭ بىر-ئىككى نۇسخىنى ئاساسىي نۇسخا قىلىپ، باشقا نۇسخىلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىغى ئارقىلىق ئاساسىي نۇسخىنىڭ يېتەرسىزلىگى تولۇقلىنىدۇ. بۇ خىل رەتلەش ئۇسۇلى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. شۇڭا ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش كۆرۈش كېرەك. ئالدى بىلەن ئوخشاش بولمىغان ھەرقايسى نۇسخىلارنى قايتا-قايتا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلاردىكى ئارتۇقچىلىق، كەمچىلىكلەرنى تېپىپ چىقىش، ئاندىن كېرەكلىك جايلىرىنى ئۆزۈپ ئېلىپ، قۇراشتۇرۇشقا كىرىشىش كېرەك. ئۇلاردىكى ئارتۇقچىلىقلارنى مۇمكىن قەدەر بىر نۇسخىغا يىغىنچاقلاش لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا جۈملە سۆزلەرنى سىلىقلاش-يۇمشىتىش ئىشىنى ئوبدان ئىشلەپ، ئەسەرنى باشتىن-ئاخىر بىردەكلىككە ئىگە قىلىپ، قىلچە چاندۇرۇپ قويماسلىق لازىم. بۇ ئۇسۇل پەقەت پېرسۇناژلىرى بىلەن ۋەقەلىكلىرى ئوخشاش بولۇپ قىسمەن سىيۇژىتلىرىلا ئوخشاشمايدىغان ئەسەرلەرنى رەتلەشتە قوللىنىلىدۇ. نۇرغۇن ئىپىك داستانلار، شەخسلەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ۋە خەلق ئارىسىدىكى خىيالىي ھېكايىلەرنىڭ كۆپىنچە سىيۇژىتى مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. ئەگەر سىيۇژىتتىكى پەرق ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان بولسا، ئايرىم-ئايرىم رەتلەنسىمۇ بولىدۇ. ئۇنى زورمۇ-زور يۇغۇرۇش ھاجەتسىز.

ئۇچىنچى خىل ئۇسۇل — ئاساسەن شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاش ئارقىلىق رەتلەش ئۇسۇلى. بۇ خىل ئۇسۇل مېغىزى بىلەن شاكىلى ئارىلىشىپ كەتكەن، بەلكى ئۇنىڭ مېغىز قىسمى ناھايىتى يۇقۇرى قىممەتكە ئىگە بولغانلىقى ھەمدە نەسىر قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان ئەسەرلەردە قوللىنىلىدۇ.

بەزى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى، دەۋر چەكلىمىسى ۋە دىنىي ئىنانچلار سىنىپىنىڭ

ئۆزىدىكى ئاجىزلىقلار تۇپەيلىدىن بىر قىسىم شاكالغا تەۋە مەزمۇنلار كۆرۈلىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ ئومۇمى قىياپىتىدىن قارىغاندا پايدىلىنىدىغان جايى كۆپ بولىدۇ. ياكى مېغىز قىسمى شاكال قىسمى بىلەن يېپىلىپ قالغان بولىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنى «ئوپېراتسىيە» قىلىپ، ئۇنىڭ شاكاللىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، يېزىق جەھەتتە ئازراقلا كۈچ سەرپ قىلسا، يەنىلا ياخشى ئەسەر بولۇپ چىقىدۇ. بىراق بۇ خىل ئەسەرلەرنى رەتلەشتە تېخنىكا ئېھتىياتچان بولۇش كېرەك. بۇنىڭدا بىرىنچىدىن مېغىزى بىلەن شاكىلىنى ئېنىق تونۇش كېرەك. ئىككىسىنى ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن «ئوپېراتسىيە»نى ناھايىتى ئىنچىكىلىكى بىلەن ئىشلەپ، ئەسلى ئەسەرنىڭ نادىر جايلىرى بىلەن ئەقلگە مۇۋاپىق جايلىرىنى مۇمكىن قەدەر ساقلاپ قېلىش كېرەك. قالايمىقان قىسقارتىش ياكى خالىغانچە قوشۇپ قويۇشقا بولمايدۇ.

مەيلى يۇقۇرقى رەتلەش ئۇسۇلىنىڭ قايسى بىرى قوللىنىلمىسۇن، قوشۇشقا، ئېلىۋېتىشكە ۋە ئۆزگەرتىشكە بولىدىغان قىسمى ئومۇمەن مۇنۇ تۆت مەزمۇندىن چەتنەپ كەتمەيدۇ. (1) روشەن ھالدىكى فېئودالىق خۇراپى ئىدىيىلەرنى، شەھۋانى، پەسكەش، چاكىنا تەسۋىرلەرنى چىقىرىپ تاشلاش؛ (2) ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە فېئودال ئەدىپلەر تەرىپىدىن بۇرمىلانغان جايلىرىنى ئۆزگەرتىپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش؛ (3) ئېيتىپ بەرگۈچىلەرنىڭ ئەسته قالدۇرۇشىدا كۆرۈلگەن بەزى خاتالىقلار تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەنتىقىگە ئۇيغۇن بولمىغان جايلىرىنى ئۆزگەرتىپ، كەمتۈك جايلىرىنى تولۇقلاپ، ئۇنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش؛ (4) تىل جەھەتتە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە تىلى جانلىق بولۇش شەرتى ئاستىدا تولىمۇ ئاز ئۇچرايدىغان يەرلىك شۇبلەرگە تەۋە سۆز-ئىبارىلەرنى ئۆزگەرتىش. بۇ

تۆت تەرەپ، ھەرقانداق ژانىردىكى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى رەتلەشكە ئوخشاشلا مۇۋاپىق كېلىدۇ. «مىڭ جىياڭ نۇي»نىڭ ھېكايىسى⑥، «قارا بۆرىنىڭ ھېكايىسى»⑦، «ئىگىلىگەن ئوغاق»⑧ «جاڭ نىڭ قۇش ئېتىشى ۋە لى نىڭ بېلىق تۇتىشى»⑨ قاتارلىق چۆچەكلەر؛ «شەنبېي خەلق ناخشىلىرى توپلىمى»، شائىرەي خەلق ئەدەبىياتى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى توپلاپ رەتلىگەن لىرىكىلىق داستان «ياتلىق بولۇش يېغىسى»، يۇنىنەن ئۆلكىلىك مىللى خەلق ئەدەبىياتىنى تەكشۈرۈش بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان دېڭۈك تەكشۈرۈش ئەترىدى توپلاپ تەرجىمە قىلغان ۋە رەتلىگەن دەيزۇ داستانى «ئېبىنىڭ بىلەن ساڭلو» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى رەتلەش خىزمىتى داۋامىدا پايدىلىنىشقا ئەرزىيدىغان ئەسەرلەردۇر.

قىسقىسى، رەتلەنگەن ئەسەرلەردە، «4 نى ئۆزگەرتمەسلىك» تەلەپ قىلىنىدۇ. يەنى، ئەسلى ئەسەرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى ئۆزگەرتمەسلىك، ئەسلى ئەسەرنىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكلىرى بىلەن قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتمەسلىك، ئەسلى ئەسەرنىڭ ژانىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك، ئەسلى ئەسەرنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگى بىلەن تىل ئۇسلۇبىنى ئۆزگەرتمەسلىك، مۇشۇ 4 تەلەپ تېرىشىپ ئىشقا ئاشۇرۇلسا، ئاندىن رەتلەش خىزمىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بولىدۇ. مانا بۇ ھەقىقى ئىلمىي پوزىتسىيە.

خەلق ئەدەبىياتى بىر خىل تىل سەنئىتى سۈپىتىدە، يازغۇچىلارنىڭ يازما ئەدەبىياتى بىلەن قىسمەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، لېكىن جەمىيەت، تارىخ، سىنىپ، مۇھىت قاتارلىق كۆپ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ئىككى خىل ئەدەبىيات يازغۇچىلارنىڭ سالاھىتى، ئىپادىلەش ۋاستىسى، تارقىلىش جەريانى قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، بەدىئى شەكلى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى،

تىل ئۇسلۇبى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ناھايىتى كۆپ پەرقلىنىدۇ. خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش-رەتلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى، خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازغۇچىلار ئەدەبىياتىدىكى ئورتاق-لىقنى بىلىپلا قالماستىن، بەلكى خەلق ئەدەبىياتىدىكى خاسلىقنى تېخىمۇ ئوبدان بىلۇۋېلىپ، ئادەتتىكى ئەدەبىيات نەزىرىيىسى ۋە ھازىرقى زامان شېئىر، ھىكايە، سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىغى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، رەتلەش خىزمىتى ساغلام راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ.

مەسىلەن، خەلق ناخشىلىرىدىكى مەنا، تىل جەھەتتىكى ئوخشاش-لىق ياكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان جۈملە ۋە ئابزاسلار بىر ئەسەردىلا قانۇنىيەتلىك ھالدا بىرنەچچە قېتىم تەكرارلىنىدۇ. قەدىمقى زاماندا، بۇنىڭ ئۈزىگە خاس ئىجتىمائى ۋە پىسخىك سەۋەبلىرى بار ئىدى. بۇ خىل تەكرارلاش ئەڭ ئاۋال تۇرمۇشتىكى بىر خىل ئېھتىياج (مەسىلەن، ئەمگەكنىڭ رېتىملىك بولۇش ئېھتىياجى) دىن كېلىپ چىقىقان ئىدى، كېيىنچە ئۇ بارا-بارا بىر خىل بەدىئى ماھارەت، ئىستېتىكىلىق قاراش ھەتتا ئىستېتىكىلىق پىرىنسىپ بولۇپ شەكىللەندى. يىزۇلارنىڭ لىرىكىلىق خەلق داستانى «بىر نەۋرە سىگىلىم»دا يىگىتنىڭ بىر نەۋرە سىگىلىسىنى سېغىنىپ قايتا-قايتا ئېيتقان كۈيلىرى، ئەملىيەتتە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى بارلىق مەنزىرىگە قويۇق ھىسسىيات تۈسى بەخش ئېتىپ، جەمئى «مەنزىرە تىلى»نى «ھىسسىيات» تىلىغا ئايلاندۇرۇپ باش قەھرىمانىنىڭ چوڭقۇر سېغىنىش ئىچىدىكى ھىسسىياتىنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرگەن. كىشىلەر ئۇنى چېچىلاڭغۇ، تەكرار ھىس قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە كەيپىيات جەھەتتە ئىنتايىن تەسىرلىنىدۇ. ئەمما بەزى رەتلىگۈچىلەر ئۇنىڭ تەكرار — ئوخشاش مىسرالىرىنى يىغىنچاقلىغان، قوشۇۋەتكەن ھەتتا قىسقارتىپ ئېلىۋەتكەن ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلگەن ئىدى. بۇ

ئادەتتىكى ئەدەبىي ـ سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىتىگە ئۇچرىغانلىق تۈپەيلىدىن، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزگىچە بەدىئى ماھارىتىنى تاشلاپ قويغانلىق. بۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىش لازىم.

رەتلەش ئىشىغا ئەڭ چوڭ كاشىلا بولغىنى «سول» ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا پەيدا بولغان سۈيئىستىمالچىلىق خاھىشى. ئۇ قەدىمقىنى بۇگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پىرىنسىپىنى ئاددىلاشتۇرۇۋېتىش، تارايتىۋېتىش، چاكىنىلاشتۇرۇۋېتىشتە مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلىنىپ، خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ چىنلىغىنى بۇزدى.

«قەدىمقىنى بۇگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش»نىڭ ئەسلى مەنىسى تارىختىكى مەدەنى مىراسلارغا تەنقىدىي ئاساستا ۋارىسلىق قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئىشلىرىمىزنى تېخىمۇ زور تەرەققىياتقا ئېرىشتۇرۇشكە پايدا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. قەدىمقىنى بۇگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىكى «خىزمەت قىلدۇرۇش» دېگەننى بەزى يولداشلار چۈشەنگەندەك ئۇنداق تار مەنىدە چۈشىنىشكە ئەسلا بولمايدۇ. ئۇ ئەقەللىسى، بۇرۇنقى جەمىيەتنى، مەدەنىيەتنى، ئىدىيىنى بىلىش؛ بۇگۈنكى خەلق ئاممىسىنى مەلۇم دەرىجىدە تەربىيىلەش ۋە خىزمەتلىرىمىزگە ئەينەك بولۇشتىن ئىبارەت ئۇچ رولنى ــ ئۇچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم. ئەگەر ئۇ ئاددىلاشتۇرۇلۇپ نۆۋەتتىكى سىياسى ھەركەت ۋە بەزى سىياسەتلەرگە بېۋاستە خىزمەت قىلدۇرۇلغاندىلا ئاندىن قەدىمقىنى بۇگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغانلىق بولىدۇ، دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا «خىزمەت قىلدۇرۇش»قا مۇمكىن بولىدىغانلىرى بەكمۇ ئازلاپ كېتىشى مۇمكىن. ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتىغا ھازىرقى جەمىيەتنىڭ مىزدىكى سىياسى، قانۇن، ئەخلاق، پەزىلەت. ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئىدىيە ئۆلچىمى بويىچە ئۆلچەم ۋە تەلەپ قويۇلۇپلا قالماي، بەلكى ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى مۇشۇ ئۆلچەم بىلەن

قسقارتىلسا ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنسە ياكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە سادىق بولۇش «كونسېرۋاتىپلىق قىلغانلىق» دەپ قارىلىپ، بىر مەھەللىك سىياسى ۋەزىپىگە ماسلىشىش خەلق ئەدەبىياتىنى رەتلەشنىڭ بىر پېرىنسىپى قىلىنسا، ئۇ تارىخىي ماتېريالىزملىق روھقا تېخىمۇ خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ.

بۇرۇنقى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن نۇرغۇن خەلق ئەدەبىياتى بۈگۈنكى جەمىيىتىمىزدىكى ئىجتىمائى ھادىسە ۋە روھىي ھالەتلەر بىلەن تولىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى ھادىسە ۋە روھىي ھالەتلەرنىڭ مەھسۇلىدۇر، ئۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىجتىمائى نۇقتىنەزەرلەر جۇملىدىن سىياسى، ئىقتىسات، ئۆرپ-ئادەت، ئەدەپ-ئەخلاق ھەمدە ئەينى زامانىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەرقايسى غايىسى ۋە ئارزۇ-ئۇمىتلىرى بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىغا بەكمۇ ئوخشايدۇ. ھەتتا تامامەن ئۇنىڭ ئەكسىچە. ئالايلۇق، چۆچەك، رىۋايەت، داستانلاردا كۆپ ھاللاردا ئاكسى سىخىلىسى بىلەن توي قىلىدىغان، بىر باتۇر بىرقانچە خوتۇن ئالىدىغان، ھايۋاناتلار ئادەمگە، ئادەملەر ھايۋانغا پاكىي تاغ-دەريالارغا ئايلىنىپ قېلىشقا ئوخشاش ئاجايىپ-غارايىپ ۋەقەلەر بولىدۇ. بۇلار ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە بەزىلىرى مۇمكىن بولمايدىغان، بەزىلىرى قانۇنغا خىلاپ كېلىدىغان، تامامەن چۈشىنىكسىز، بىمەنا ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن ۋە تارقالغان قەدىمقى جەمىيەتتە بولسا، شۇ چاغدىكى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدە ئۇلار ريال (بەزىلىرى ئوبېكتىپ جەھەتتىكى ريياللىق، بەزىلىرى روھىي جەھەتتىكى ريياللىق) ئىش بولۇپ، ئەقىلگە مۇۋاپىق دەپ تونۇلغان. بىزدە بەلگىلىك ئىپتىدائى مەدەنىيەت تارىخى، چۆچەكشۇناسلىق بىلەن ئېتنوگرافىيەنى سېلىشتۇرالايدىغان پەننىي ساۋات بولۇپ، كاللىمىز بەلگىلىك تارىخىي

ماتىريالىزىم نەزىرىيىسى بىلەن قوراللانغان بولسا ئىدى، ئۇ ھالدا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى چۈشىنىشىمىز تەسكە چۈشمىگەن بولاتتى. ھالبۇكى، بىزنىڭ بەزى يولداشلىرىمىز خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى رەتلىگەندە، ئۇنى ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدىكى ئىدىئولوگىيە ياكى مۇئەييەن دەۋردىكى تەشۋىقات خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنى سۈبېكتىپ ھالدا قىسقارتىپ، مەزمۇن قوشۇپ، ئۆزگەرتىپ ياكى ئۆستۈرۈپ، ئۇنى قەدىمقى بىلەن بۈگۈنكى ھەمكارلاشقان، بۈگۈنكىمۇ، قەدىمقىمۇ ئوخشمايدىغان بىر خىل «يېڭى تېپتىكى بەدىئى ئەسەر»گە ئايلاندۇرۇپ قويۇۋاتىدۇ، بۇنداق «بەدىئى ئەسەر»نىڭ ئاممىغا بولغان تەربىيەۋى رولىنىڭ زادى قانچىلىك چوڭ بولىدىغانلىغىغا بىز بىر نىمە دىيەلمەيمىز. شۇنىسى مەلۇمكى، ئۇ ئۆزىنىڭ خەلق ئېغىزدا ئىجات قىلغان چاغدىكى ئەسلى قىياپىتىنى ئاللىقاچان يوقاتقانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىلمىي ماتىريال بولۇش قىممىتى ئېھتىمال بەكمۇ ئاز، بەكمۇ ئاز قالغانلىغىدا شەك يوق. قىسقىسى «قەدىمقىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پىرىنسىپىنى خەلق ئەدەبىياتى خىزمىتىگە تەدبىق قىلىشقا بولىدۇ بەلكى تەدبىق قىلىش لازىم. شۇنىسى بارکى، بىز ئۇنى مارکسىزىملىنىڭ جەمىيەت، تارىخ، تەلىم-تەربىيە، ئەدەبىي-سەنئەت توغرىسىدىكى بىر قاتار نۇقتىئىنەزەر ۋە نەزىرىيىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ چۈشىنىشىمىز، «خىزمەت قىلدۇرۇش» دىگەن سۆزنى ئەتراپلىغىراق، چوڭقۇرراق، توغرىراق چۈشەنگىنىمىز تۈزۈك.

ئاخىرىدا شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇشىمىز لازىمكى، ئىلمىي ئۇسۇلدا رەتلەنگەن خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ھۆججەت قىممىتى بولۇش بىلەن بەدىئى قىممىتىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككىلىسى تامامەن بىرلىككە كەلگەن ياكى بىرلىككە كېلىشكە ئاز قالغان بولىدۇ. بىز خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ چىنلىغىنى جەزمەن ساقلاش ئاساسىدا

توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتىنى ئىلمىي، ساغلام يول بىلەن ئالغا يۈكسەلدۈرۈشىمىز لازىم.

ئىزاھلار:

① «ئەدەپ خاتىرىلىرى، ۋاكلىق تۈزۈملىرى».

② «خەن مەلۇماتلىرى، ئەدەبىي ـ سەنئەت تەزكىرىلىرى».

③ «بېيجىڭ داشۋې كۇندىلىك ژورنىلى» 1918 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

مەزكۇر «نىزامنامە»، «قوشاق» ھەپتىلىك ژورنىلىنىڭ 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. شۇ چاغدا بەزى ماددىلىرىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەن. مەسىلەن، «بىر جايدا قوللىنىلغان ئاممىباپ سۆزلەر ماددىسى» بىر يەردە قوللىنىلغان ئاممىباپ سۆزلەرنىڭ تاۋۇشى بولۇپ، خېتى بولمىسا، ھەممىسى ئېلىپبەلىك تامغىلار ياكى رىم ھەرپى بىلەن ۋە ياكى خەلقارالىق تاۋۇش بەلگىسى بىلەن ئېنىق ۋە تەپسىلى ئىزاھلىنىشى لازىم» دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

④ «قوشاق» ھەپتىلىك ژورنىلىنىڭ نەشرىگە بىغىشلانغان سان، 1922 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى.

⑤ خې چىفاڭ «رىيالىزىم توغرىسىدا» شائىخەي ئەدەبىي ـ سەنئەت نەشرىياتىنىڭ 1959 ـ يىلى 6 ـ ئايدىكى يېڭى سانى.

⑥ جاڭ سەيجىن توپلاپ رەتلىگەن: «بېيجىڭ خەلق رىۋايەت، ھېكايىلىرى ماتېرىياللىرى» بىرىنچى قىسىم. جۇڭگوَ خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى، بېيجىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى بىرلىكتە تۈزگەن. 1960 ـ يىلى 6 ـ ئاي.

⑦ گو ۋەنچۈەن: «چوڭ قارا بۆرە ھېكايىسى» شائىخەي يادۇڭ كۈتۈپخانىسى، 1923 ـ يىلى.

⑧ دوڭ جۇنلۇن توپلىغان «بۇغداي خىلىنى تارقىتىش». خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1952 ـ يىلى نەشرى.

⑨ سۇڭ خەنبىڭ توپلاپ رەتلىگەن «خەلق ئەدەبىياتى»نىڭ 1957 ـ يىللىق 9 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

بەشىنچى باپ ئەپسانە ۋە رىۋايەت

بىرىنچى بۆلۈم ئەپسانە

1. ئەپسانىنىڭ مەزمۇنى، مەيدانغا كېلىشى ۋە تارقىلىشى

قەدىمقى زامانلاردا پەيدا بولغان ئەپسانە، خەلق ئەدەبىياتى غەزىنىسىدىكى زور بايلىقلارنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەپسانە خەلق ئەدەبىياتى مەنبەلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە، ئەمگەكچى خەلق ئەزەلدىن ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى بايلىغىنىڭ بەرپا قىلغۇچىسى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ، شۇنداقلا خەلق ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەنلا خەلقنىڭ ھاياتى ۋە تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

ئەپسانىلەر ئاجايىپ-غارايىپ خىيالىي پىكىرلەر بىلەن تولغان بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر خىل ئاڭ شەكلىدە. ئۇلارنىڭ بۇيان ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، ئىجتىمائىشۇناسلىق ۋە دىنىدىن ئىبارەت ھەرقايسى ساھەلەردىكى تەتقىقاتچىلار ئەپسانىگە قارىتا تۇرلۇك چۈشەنچىلەرنى بېرىپ، ھەر خىل ئېقىملار بارلىققا كەلگەن ئىدى. تەبىئەتپەرەسلەرچە، ئەپسانە قەدىمقى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان نەزىرى جەھەتتىكى ۋە تەسەۋۋۇر قىلىشىدىكى ئىزلىنىشى؛ تارىخشۇناسلارچە بولسا، ئەپسانە ئەينى تارىخنىڭ ھەقىقى خاتىرىسى؛ ئىجتىمائىشۇناسلارچە بولسا، ئەپسانە ئەينى زاماندىكى ئىجتىمائى ئۆرپ-ئادەتلەر ۋە دىن مۇراسىملىرى

بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك نەرسە؛ ئىنسانىيەت تەرەپدارلىرىچە بولسا، ئەپسانە ئىپتىدائى چوقۇنۇشنىڭ قالدۇغى. بۇ ئېقىملار ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئەپسانىنىڭ بەزى بىر كۆرۈنۈشىنى ياكى ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھېچ قايسىسى ئەپسانىگە نىسبەتەن ئومۇمى يۈزلۈك، ماھىيەتلىك، توغرا ئۇقۇم بېرەلمىگەن.

دىئالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىم بىزنىڭ ئەپسانىلەرنى توغرا چۈشىنىشىمىزنى ئىلمىي قورال بىلەن تەمىنلىدى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: «ھەرقانداق ئەپسانە، تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇردىن پايدىلىنىپ تەبىئەت كۈچىنى بوي سۇندۇرىدۇ، تىزگىنلەيدۇ ۋە ئوبرازلاشتۇرىدۇ.» ئەپسانە ــ «خەلقنىڭ خىيالى ئارقىلىق بىر خىل ئاڭسىز بەدىئى پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئۆتكەن تەبىئەت ۋە ئىجتىمائى فورمىنىڭ ئۆزى.» ماركسنىڭ بۇ ھۆكۈمى ئەپسانىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بەردى؛ ئەپسانىنىڭ باشقا ئالاھىدىلىكلەر بىلەن بولغان ئورتاقلىقى ۋە پەرقىنى روشەن ئايدىڭلاشتۇردى. ئەپسانە ــ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىر خىل شەكلى، ئۇ، قەدىمقى خەلق ئىجات قىلغان، تەبىئەتنى، ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ۋە ئىجتىمائى شىكايىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، يۈكسەك خىيالىي تۈس ئالغان چۆچەكلەر.

ھەممە مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ بالىلىق دەۋرلىرىدە ئازدۇر-كۆپتۇر ئەپسانە ھاسىل قىلغان. مانا بۇ ئەملى پاكىتتىن ئەپسانىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە رىيال ئاساس ۋە ئىدىيىۋى ئاساس بولغانلىقىنى چىقىپ تۇرىدۇ.

ئەپسانىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ ھايات ئۇچۇن تەبىئەتكە قارىتا قىلغان كۈرەشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئىنتايىن ئاددى

بولۇپ، ئۆزگىرىشچان تەبىئەت كۇچى ئىنسانلارغا جىددى تەھدىت سالغان ئىدى. قەھرىتان سوغاق، تومۇز ئىسسىقلار، بوران، يامغۇر، گۇلدۇرماما، چاقماقلار، زەھەرلىك ئىلان، يىرتقۇچ ھايۋانلار ئىنسانلارنىڭ ھاياتىغا زور قىينچىلىقلارنى كەلتۈرگەن بولۇپ، ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ بوزەك بالىسى بولۇپ قالغان ئىدى. شۇنداقلا ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ رىيال دۇنياغا بولغان تونۇشىمۇ گۆدەكلىك باسقۇچىدا ئىدى. كۇن، ئاينىڭ ئايلىنىشى، كېچە-كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشى، سۇ ياكى قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى، ئادەملەرنىڭ تۇغۇلۇشى، چوڭ بولۇپ قېرىشى، كېسەل بولۇشى ۋە ئۆلۈشى... ئۇلارنى قايمۇقتۇراتتى ۋە ھەيران قالدۇراتتى. تەبىئەت كۇچى ئىپتىدائى ئىنسانلار ئۈچۈن بىر خىل يات، سىرلىق ۋە ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر نەرسە بولغان. لېكىن يۇقۇرىدا دەپ ئۆتكەنىدەك، تەبىئەت ھادىسىلىرى ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار تەبىئەتنى بىلىشكە تەقەززا بولغان ھالدا ئاسمان-زېمىندىكى ھەممە نەرسىنى ئادەمگە ئوخشىتىپ ھاياتلىق، ئىرادىلىك دەپ قارايدۇ؛ تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ جەريانلىرى ۋە سەۋەپ نەتىجە مۇناسىۋەتلىرىنمۇ ئادەمگە ئوخشىتىپ تەسەۋۋۇر قىلىدۇ، ھەمدە بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇيۇك ئىلاھنىڭ ئىرادىسىگە باقىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل «ھەممە نەرسىدە روھ بار» دېگەن ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىگىدە تەبىئەت ۋە تەبىئەت كۇچىنىڭ ھەممىسى ئادەملەشتۇرۇلگەن ۋە ئىلاھلاشتۇرۇلغان. ئىپتىدائى ئىنسانلار تەبىئەتكە نىسبەتەن پاسسىپ ئورۇندا تۇرسىمۇ، لېكىن ھايات ئۈچۈن ئىنتايىن قىيىن شارائىتتا ھارماي كۇرەش قىلىپ، تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇشنى، ئەمگەكنى يېنىكلىتىپ تۇرمۇشنى كاپالەتلەندۇرۇشنى ئۈمىت قىلىدۇ. ئۇلار بۇ ئىرادىسى ۋە ئارزۇسىنى ئاڭسىز ھالدا تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرىدۇ-دە، جانلىق سىيۇژېتلارغا

ئايلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەپسانە بارلىقىغا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، باللارچە ئاجايىپ ساددا خىياللار بىلەن تولغان ئەپسانە ئىجادىيىتى، ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ ناھايىتى مۇشكۈل شارائىتتا تەبىئەتنى تونۇشنى ۋە بوي سۇندۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان بىر خىل مەنىۋى پائالىيىتى.

ئەپسانىنىڭ بارلىقىغا كېلىشى ئەينى زامانىدىكى جەمىيەتنىڭ خاراكتېرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، شۇ چاغلاردا ئىنسانلار كوللېكتىپقا تايىنىپ، بىرلىكتە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى قولغا كەلتۈرىدۇ: يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا بىرلىكتە قارشى تۇرىدۇ. ئەمگەك ھوسۇلى چەكلىك بولغاچقا تەڭ تەقسىم قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىپتىدائى كومۇنا تۈزۈمىدە، ئىنسانلار بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش جەمىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەت ھېسابلىنىدۇ، ھەمدە ئۇ كىشىلەرنىڭ دىققەت مەركىزى بولىدۇ. شۇڭا تەبىئەتنى چۈشەندۈرۈش ۋە ئۇنى بوي سۇندۇرۇش ئەپسانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولىدۇ. ئۇ چاغلاردا كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا مەنپەئەت توقۇنۇشى بولمىغاچقا، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن ھۈنەرى يۇقۇرى، باتۇر شەخسلەر بارلىق ئەزالارنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىدۇ، ئۇ ئىلاھلاشتۇرۇلىدۇ ياكى يېرىم ئىلاھلاشتۇرۇلىدۇ. تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش ئۇمىدى شۇلارغا باغلىنىدۇ.

بىر قىسىم ئەپسانىلەردە قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ ماجرا ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ ئەپسانىلەر ئاساسەن ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن. ئۇ چاغدا كومۇنا تۈزۈمى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان بولسىمۇ، لېكىن قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى تالىشىش يۈزىسىدىن پارتلىغان جەڭلەر يەنىلا ئومۇمى خەلقنىڭ ئىشى بولۇپ ھىساپلىناتتى. جەڭنىڭ غەلىبىسى ۋە

رەھبەرلىك قىلغۇچىنىڭ تۆھپىسى كوللېكتىپنىڭ شان-شەرىپى دەپ قارىلاتتى. شۇڭا كىشىلەر مۇنداق جەريانىنى ئىلاھىلاشتۇرغان، بۇ خىل مەزمۇندىكى ۋەقەلەرمۇ ئەپسانە تەركىۋىگە كىرىدۇ.

دېمەك، ئەپسانە ئەكس ئەتتۈرگەن نەرسە، ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ رىيال دۇنياغا بولغان تونۇشلىرى. مۇنداق تونۇشلارنى ئەمگەك ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە بەلگىلىگەن. ئەپسانە ــ رىياللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل ئالاھىدىلىكى؛ مەلۇم ئىقتىسادىي بازىس ئۈستىدە ھاسىل بولغان ئۈستقۇرۇلما. بۇرۇن بەزى مارکسىزىمچى بولمىغان ئالىملار، مەسىلەن، تىل ئېقىمىدىكىلەر: مەرۋايىت سەدەپ قۇلۇلىسىنىڭ كېسەللىگىدىن پەيدا بولغاندەك، ئەپسانە تىل كېسەللىگىدىن پەيدا بولغان دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىچە، ئەپسانە قەدىمقى ئادەملەرنىڭ ئادەتتىكى بىرەر ئېغىز گەپنى خاتا ئاڭلىۋالغانلىغىدىن ۋە بۇ گەپنى كېيىنكى ئادەملەرنىڭ شاخلىتىشىدىن پەيدا بولغانمىش؛ ئوخشىتىش ئېقىمىدىكىلەر، ئەپسانە بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ دانا پىكىرىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ، ئۇلار ئەپسانە ــ قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ جانلىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق فىزىكىلىق، خىمىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى ياكى ئاستىرونومىيە ئىلمىدىكى ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈشتىن ياكى ئەخلاقىي ۋە دىنىي تەلىم ئېلىپ بېرىشىدىن پەيدا بولغان، دەپ قارايدۇ. ئېلىمىزنىڭ يېقىنقى زامانداۋى ئۆتكەن بۇرژۇئا ئالىمى فۇشى ئەپسانە قەدىمقى ئادەملەرنىڭ «ھورۇنلىغىدىن پالما دەرىخى تۇۋىدە ئۇخلاپ، كۇپ-كۇندۇزدە كۆرگەن چۈشىدە شەيتان جىنلارنى كۆرگەنلىگى»نىڭ مەھسۇلى دەپ قارايدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەپسانىنىڭ ھەقىقى ماھىيىتىنى بۇرمىلاپ ئىدىيالىزىم پاتقىغىغا پاتقانلىق خاتالىغى بولىدۇ.

ئەپسانىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە مۇئەييەن رىيال ئاساس ۋە ئىدە-

يېڭى ئاساس بار. دېمەك، ئۇنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىنى بەلگىلىگەن پەقەت ئىنسانلارنىڭ بالىلىق باسقۇچىدۇر.

تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تەبىئەت بارغانسېرى تىزگىنلەندى، كىشىلەرنىڭ تونۇشى يۇقۇرى كۆتىرىلدى. سىنىپنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن دىققەت مەركىزى يۆتكەلدى. مانا شۇ چاغدىلا تەبىئەتنى، جەمىيەتنى ئىلاھىلاشتۇرۇش ئىنسان ئېڭىنىڭ بەلگىسى بولماي قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىدىيىسىنىڭ ئەينىگى بولغان خەلق ئەدەبىياتى مەزمۇنىدىن شەكىل-گىچە بىرقەدەر چوڭراق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى، بۇ تەبىئى ئىدى. ئەپسانەمۇ يا بالدۇر يا كېيىن ھالاك بولۇشقا يۈزلىنىدۇ. بەزىلىرى بولسا چۆچەككە ئوخشاش باشقا خەلق ئەدەبىياتى شەكلىگە ئايلىنىدۇ. ئەپسانىنىڭ پىكىر قالدۇقلىرى خەلق ئىچىدە ئاپەتلەرگە خۇراپى قاراشلارنى ۋە يېڭى جەمئىيەتلىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ، لېكىن خۇراپات ۋە خام خىيالىلار ئەپسانىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئەپسانىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىنىڭ كەلمەسكە كەتكەنلىگىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، خالاس.

ئەلۋەتتە ئۇزۇن، مۇئەييەن تارىخىي دەۋردە، ئەپسانە خەلق ئىچىدە تارقىلىۋېرىدۇ. لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئەپسانىنىڭ تارقىلىشى بارغانسېرى ئاجىزلىشىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەپسانىنىڭ تارقىلىشى ئاساسەن ئېغىزدىن ئېغىزغىچە بولغانلىقتىن ئۇنىڭ مەزمۇنى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ھەم ئاسانلا يوقىلىدۇ. بولۇپمۇ سىنىپىي جەمئىيەت شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ماددى تەقسىمات ۋە ئىجتىمائى مۇناسىۋەت دائىرىسىدە يۈز بەرگەن سىنىپىي كۆرەش مۇقەررەر ھالدا ئاڭ شەكلىدە جەھەتتە ئەكس ئېتىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائى جەمئىيەتتىن

قالغان ئىدىيە ۋە مەدەنىيەتىنى ماھىيەت جەھەتتىن ئۆزگەرتىدۇ. يېقىنقى يىللاردا چاڭسا ماۋاڭدۇيدىكى خەن سۇلالىسىنىڭ گۆرىدىن چىققان دۇردۇن كىمخاپتىكى رەسىملەردە ئىپادىلەنگەن پانى دۇنيا ھەققىدىكى ئەپسانە پومىشىك ئاقسۆڭگەكلەرنىڭ ئېھتىياجىغا مۇناسىپلاشتۇرۇلغان: رەسىمنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ئورۇننى ئىگەلىگەن ئادەم باشلىق ئىلان ــ فۇشى ئەسلىدە پەقەت بىر ئاۋۇلنىڭ مەنسۇي ئىلاھىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇ، سىنىپىي جەمىيەتكە كەلتۈرۈلۈپ، ئىنسانلارنىڭ بىرىنچى پادىشاسى قىلىنغان؛ ئۇنىڭ پانى دۇنيادىكى دەرىجىسىمۇ ئۆستۈرۈلۈپ، بۇيۇك ئىلاھقا ئايلاندۇرۇلغان. رەسىمدە ئۇ قۇياش بىلەن ئايىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئورۇن ئالغان بولۇپ، ھەيۋىتىدىن گويا ئاقسۆڭگەكلەرنىڭ ئەرۋاھلىرىنى قوبۇل قىلغۇچى ۋە قوغدىغۇچى سۈپىتىدە كۆرۈنىدۇ. يەنە بىر مىسال: گۈن ئەپسانىلەردە ئەسلى پىرومىتىچە قەھرىمان ئىدى، لېكىن ئۇ خەۋەر كېسىگىنى ئوغۇرلاپ پادىشانىڭ بۇيرۇغىغا بوي سۇنماي ئۆز بېشىمچىلىق قىلغانلىغى ئۈچۈن كېيىنكى ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلارغا ياقماي قالىدۇ؛ «شاڭشۇ رودىيەن» دېگەن كىتابتە گۈن بۇيرۇقتا خىلاپلىق قىلىپ، خەلقىگە زىيان سالغۇچى شەخس بولۇپ قالىدۇ؛ پادىشا شۇن ئۇنى شەرقىي دېڭىزدىكى يۇشەن تېغىغا پالىۋېتىدۇ؛ «زۇجۇەن»دە بولسا، ئۇ «4 يالماۋۇز»نىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ. ئايال پادىشا نېۋا ئادەم ياراتقانلىق ھەققىدىكى ئەپسانىمۇ ئادەم ياساش (يارىتىش) ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغاچقا، ياسالغان ئادەملەر ئىسىلزادە ھەم پەسلەرگە ئايرىلغان قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. روشەنكى، مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئەپسانىلەر تارقىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەسلى قىياپىتىنى ساقلاپ قالالمايدۇ.

ئەپسانە ئاساسەن يېراق قەدىمقى دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭ تارقىلىشى جەمىيەت خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆز-

گىرىدۇ، ياكى يوقىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەپسانىنىڭ ساقلاپ قېلىنىشى ئومۇمەن قەدىمقى خاتىرىلەرگە تايىنىش ئاساسىدا بولىدۇ. ئەپسانىلەر دەسلەپتە باخشىلار ۋە دىنىي مۇراسىم، دىنىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق تارقالغان. لېكىن ئۇ پەقەت مەلۇم دەۋردە، مەلۇم دەرىجىدە ساقلاپ قېلىنغان. چۈنكى «ۋ ناخشا»نى چۇ بەگلىگىنىڭ تەزىيە قوشىغىدىن پايدىلىنىپ ئىشلىگەن، شۇ سەۋەپتىن بىز «ۋ ناخشا» ئارقىلىق قۇياش، تاغ مۇئەككىلى، بامبۇك پەرىسى ۋە سۇ ئىلاھلىرى توغرىسىدىكى بىر قىسىم ئەپسانىلەرنى بىرقەدەر چۈشىنىپ ئالدۇق. قەدىمقى ئويما ۋە سىزما رەسىملەرمۇ ئەپسانىلەرنى ساقلاش رولىنى ئويناغان.

قەدىمقى كىتاپلاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، چۇ بەگلىگىنىڭ خان ئىبادەتخانىسىدا ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ لۇلىگۇاڭ ئوردىسىنىڭ تاملىرىدا ناھايىتى كۆپ ئەپسانە ۋە تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا سىزىلغان رەسىملەر بولۇپ، بۇ ئوردىلار ئاللىقاچان خاراپ بولۇشى بىلەن بىزگە ئۇنىڭدىن ھېچنىمە قالمىغان. خەنزۇلارنىڭ ئەپسانىلىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىدىكى ئاساسىي شەكلى — يېزىق (پۈتۈك) ماتېرىياللار ئومۇمەن قىسقا ۋە پارچە-پۈرات بولغاچقا بىزنىڭ خەنزۇ ئەپسانىلىرىنى چۈشىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز ئۇچۇن قىيىنچىلىقلار تۇغۇلدى. مۇنداق ئەھۋالنىڭ شەكىللىنىشىدە كۆپ تەرەپلىمىلىك سەۋەپلەر بولسىمۇ، لېكىن ئاساسلىق بىر سەۋەپ — قەدىمقى تارىخشۇناسلارنىڭ ئەپسانىگە كەمسىتىش، چەتكە قېقىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقانلىغىدىندۇر. ئۇلار ئەپسانىلەرگە تارىخىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قاراپ، ئۇنى ئاساسسىز كۆلكىلىك توقۇلما نەرسە دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا ئېتىۋار بەرمىگەن، بەزىدە ئۇ توغرىلۇق گەپ بولغاندا، ئەپسانىلەرنى «تارىخلاشتۇرۇش»قا ئۇرۇنغان. كۆڭزى ئۆزىنىڭ ئەپسانىلەرگە ئىشەنمەيدىغانلىغىنى ئېيتقان. بەزىلەر

ئۇنىڭدىن: ئەپسانىلەردە «خۇاڭدىنىڭ تۆت يۈزى بار»، «خۇاڭدى ئوتتۇز مىڭ يىل ياشىغان» دېيىلگەن، راستمۇ؟ دەپ سوريغاندا، ئۇ «ئەقىلگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ» چۈشەنچە بەرگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تارىخشۇناس سىماچىيەن ئۆزىنىڭ «تارىخنامە» بەش خاقانىنىڭ تەزكىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە: «ھەممە خۇاڭدى توغرىلىق گەپ ئۇرىدۇ، گەپلىرى قولاشمايدۇ، مۆتىۋەر زاتلار توغرىلىق ئېغىز ئېچىش تەس» دەپ يازغان؛ يەنە ئۇ «چوڭ زاتلار تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا: «ىيۇبىنجى»، «شەنخەيجىڭ» دېگەنگە ئوخشاش ئاجايىپ-غارايىپلار ئۇستىدە توختىلىشقا پېقىر جۈرئەت قىلالمايدۇ» دېگەن. مانا بۇ خىل كەيپىياتنىڭ تەسىرى ئاستىدا نۇرغۇنلىغان ئەپسانىلەر قالدۇرۇپ قويۇلغان ياكى «تارىخلاش-تۇرۇۋېتىلگەن». بەزى ئەدىپلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە تارىخ، جۇغراپىيە توغرىلىق بىر نېمە يازغاندا ياكى بىرەر مەسىلىنى چۈشەندۈرگەندە، بىرەر پىكرىنى بايان قىلغاندا بىر قىسىم ئەپسانە-لەرنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ ھال ئەملىيەتتە ئەپسانىلەرنى ساقلاپ قېلىش رولىنى ئويناپغان. ئەپسۇسكى مۇنداق ئەپسانىلەر ئومۇمەن ئۇزۇندە ياكى يېغىنچاقلانغان شەكىلدە بولىدۇ. مەسىلەن، «جۇاڭ-زى»، «لىزى» ۋە «تەڭرىگە سوئال»لاردا شۇنداق ئەھۋاللار بار. بۇنىڭدىن باشقا، ئېلىمىزنىڭ قۇلۇق جەمىيىتى ۋە فېئودالىق جەمىيىتىنىڭ دەسلەپىدە جەڭ قالايمىقانچىلىغى تۇپەيلىدىن نۇرغۇن كىتابلار ۋەيران بولغان، شۇ سەۋەپتىن بەزى خاتىرىلەنگەن ئەپسانە-لەرمۇ يوقالغان. مەسىلەن، چىن شىخۇاڭنىڭ كىتابلىرىنى كۆيدۈرۈشى. شاڭ يۇنىڭ شەنياڭغا ئوت قويۇشى ۋە غەربىي خەن سۇلالىسى ۋە ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ قالايمىقان-چىلىغىدا، ئەپسانىلەر يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلار (مەسىلەن، «كۇيزاڭ»، «شايۇ ھەققىدە» قاتارلىقلار) يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ،

هازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن ئەپسانىلەر ئىچىدە بىرقەدەر كۆپ تارقالغىنى «تاغ-دەريالار»، «چۈ نەزمىلىرى»، «خۇەينەنزى» قاتارلىقلار بار. «گۈيۈي»، «زۇجۇەن»، «لۇك خىك» (مىزان توغرىسىدا) قاتارلىق كىتاپلاردىمۇ ئاز-تولا ماتېرىياللار بار. ئىش قىلىپ ئەپسانىلەر يېزىلغان ماتېرىياللار ئاز بولىمۇ، لېكىن بۇ ماتېرىياللاردىن ئېلىمىزنىڭ ئەپسانىلىرىنىڭ كۆپ ھەم مول مەزمۇنلۇق ئىكەنلىگىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىز پەقەت خەنزۇلارنىڭ ئەھۋالى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى بىرقەدەر كېيىن قالغاچقا، ناھايىتى نۇرغۇن ئەپسانىلەرمۇ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، يۇنناندىكى 22 ئاز سانلىق مىللەت ۋە كۇسۇرئىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەپسانىلىرىنى بىرقەدەر مۇكەممەل ھالدا ساقلاپ كەلگەن. ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە-لىرى ــ ئېلىمىزنىڭ ئەپسانە غەزىنىسىنى زور دەرىجىدە بېيىتقان، بۇ ئەپسانىلەر ئېلىمىزنىڭ ئەپسانىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2. ئەپسانىنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى

ئەپسانىلەر ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ بىلىشى ۋە ئارزۇ-ئارمان-لىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن تۆۋەندىكى 3 تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈش. كەڭ، مول تەبىئەت ئىنسانلارنى ھايات شارائىتى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدىغان مەنبەدۇر. ئىنسانلار ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تەبىئەتتىكى ھادىسىلەرنى بىلىش ۋە تەبىئەتنىڭ قانۇنلىرىنى ئىگەللەشكە ئىنتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تەبىئەتنى تىزگىنلەپ، ئەمگەكنى يەڭگىللەشتۈرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنى يۇكسەلدۈرۈش ئارقىلىق

تۇرمۇشنى ياخشىلاش مەقسىدىگە يېتىدۇ. بۇ، ئىنسانىيەت مەۋجۇتلا بولىدىكەن، ئۇزۇن مۇددەتكىچە تۇغمەيدىغان جەريان. بۇ جەريان ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ دەسلىۋىدىن تارتىپلا باشلانغان. ئۇ چاغدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا، تەبىئەتنىڭ ئىلتىپاتى ئىنسانلار ئۈچۈن مۇھىم ھىساپلانغان. شۇنداقلا ئۆزگىرىشچان، رەھىمسىز تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ئېپتىدائى ئىنسانلارغا كەلتۈرگەن تەھدىتلىرىمۇ ئىنتايىن زور بولغان، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئېپتىدائى ئىنسانلار تەبىئەتنى بىلىشكە تەشنا بولغان. ئۇلار ھېچ نەرسىنى بىلمەيدىغان ئەھۋال ئاستىدا، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئېچىش يولىدا ئويلاش ۋە ئىزلىنىشىلەرگە كىرىشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەپسانىلەردە ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇش ئىپادىلىرى كۆرۈلىدۇ. ئاسمان، زېمىن قانداق ھاسىل بولغان، ئىنسانىيەت قانداق تۆرەلگەن، كۈن، ئاي نېمە ئۈچۈن غەرپكە ئولتۇرىدۇ، دەريالار نېمە ئۈچۈن شەرقتە ئاقىدۇ، سۇ ۋە ئوت ئاپەتلىرى نېمە سەۋەپتىن پەيدا بولىدۇ، ئىنسانلارغا كېسەل قەيەردىن كېلىدۇ، ئىنسانلارنىڭ ھايات-ماماتلىق تەقدىرىنى كىم بەلگىلەيدۇ، ھەتتا ئاسماندا نېمە ئۈچۈن رەڭدار بۇلۇتلار پەيدا بولىدۇ، ئاي نېمە ئۈچۈن بەزىدە تولۇق، بەزىدە كەمتۈك بولۇپ قالىدۇ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلەرنىڭ ھەممىسى ئەپسانىلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ھەمدە ئېپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرى بويىچە چۈشەنچە بېرىلگەن. بۇ مەسىلىرگە دائىر پىكىرلەرنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئېپتىدائى ئىنسانلارنىڭ بۇنداق مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىشى ھەمدە چۈشەنچە بېرىشىگە ئۇرۇنۇشى، ئۇلارنىڭ تەكرار ئەملىيەت ئاساسىدا تەبىئەتنى كۈزىتىش ئارقىلىق قىسمەن تونۇشقا ئىگە بولغانلىغىنى، شۇنىڭدەك تەبىئەت دۇنياسىدىكى بەزمەن قانۇنىيى خاراك-

تىرلىك ھادىسلەرگە دىققەت قىلىشقا ۋە ئۇنىڭغا تەبىر بېرىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. ئىنسانىيەت بالىلىق دەۋرىدىلا ئىزلىنىش روھىغا ئىگە بولغان، گەرچە مۇنداق روھ ئىنتايىن گۆدەك ھالەتتە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كېيىنكى دەۋردىكى ئىلىم-پەننىڭ باشلىنىشى بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگۈشتە قىممىتى ناھايىتى زور.

لېكىن ئىپتىدائى ئىنسانلار ئۆزلىرى ئۇچرىغان قويغان مەسىلىلەرگە ئۆزلىرى جاۋاپ بېرەلمىگەن، ئۇلار «ھەممە نەرسە روھقا باغلىق» دېگەن كۆزقاراشنىڭ يېتەكچىلىگىدە، گۆدەكلەرچە تەسەۋۋۇر قىلىش ئارقىلىق تەبىئەتتىكى ھەممە نەرسىلەرنى ۋە ھادىسىلەرنى ئادەملەشتۈرگەن ھەمدە ئىنسانلار ئۇچرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىلەن تەبىئەت ھادىسىلىرى ئۇچرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرگەن، ئەپسانىلەردە ئېيتىلىشىچە، ئالەمنى بويى 90 مىڭ لى كېلىدىغان پەنگۇ بىنا قىلغانمىش؛ ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن كۆزى كۈن بىلەن ئايغا، پۇت-قولى ۋە بەدىنى جاھانىڭ 4 قۇتۇبى ۋە بەش تەرەپتىكى تاغلارغا، قانلىرى دەريالارغا، گۆشلىرى ئېتىزلارغا، تېرە ۋە تۈكلىرى ئوت-چۆپ، دەرەخلەرگە ئايلانغانمىش؛ شۇنىڭ بىلەن بۇ ئالەم پەيدا بولغانمىش. بۇ ئەپسانە ئەسلى جەنۇپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا تارقالغان بولۇپ، 3 پادىشالىق دەۋرىدە شۇي جىڭ «ئەپسانىلەردىن پارچىلار» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ ئۇنى خەنزۇ ئەپسانىلىرىگە كىرگۈزگەن. خەنزۇ ئەپسانىلىرىدىكى جۇلۇڭمۇ ئالەمنى يارىتىقۇچى ئىلاھمىش، ئۇ ئادەمسىمان ئىلان بەدەنلىك قىپ-قىزىل نەرسە بولۇپ، بويى مىڭ لى كېلەرمىش؛ ئۇنىڭ ئىككى كۆزى ئۇدۇل قادىلىغلىق بولۇپ، كۆزىنى ئاچسا كۈندۈز بولۇپ، يۇمسا كېچە بولارمىش؛ ئۇنىڭ ئاغزى ئېچىلسا باھار-ياز، يۇمۇلسا كۈز-قىش بولارمىش، قىسقىسى، ئۇ پۈتۈن ئالەمدىكى ئاي، ئۈن، كېچە،

كۈندۈز، پەسىل، مەۋسۇم ۋە ھاۋارايىغا ئوخشاشلارنىڭ پېرى ئىمىش.

ئاسمان، زېمىن، كۈن، ئايلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئەپسانىلەردە ئاشۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن، ئەمدى ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى قانداق چۈشەندۈرۈلگەن؟ بۇنىڭغا جاۋابەن ئادەمنى ياراتقۇچى ئانا ــ نۈيۈا توغرىسىدىكى رىۋايەت مەيدانغا كەلگەن. بۇ رىۋايەت دەسلەپتە چۈيىۋەننىڭ «تەڭرىگە سوئال» دېگەن ئەسىرىدە «نۈيۈانىڭ جىسمى بار، ئۇنى كىم ياسىغان؟» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. روشەنكى، بۇ دەل «ئادەمنى نۈيۈا ياراتقان» دېگەن ئەپسانىگە قويۇلغان سوئال بولسا كېرەك. بۇ ئەپسانىلەردە ئېيتىلىشچە، نۈيۈا سېرىق توپىدىن لاپ ئۇرۇش ئارقىلىق ئادەم ياسايدىكەنمىش؛ لېكىن مۇنداقتا ياساش سۈرئىتى بەك ئاستا بولۇپ قالغاچقا، ئۇ بىر تال توم ئاغامچىنى لايغا تېقىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا يېپىشقان لايىنى يېپىشتۇرۇپ يەر يۈزىگە چاچقانمىش، شۇنىڭ بىلەن ئادەم ياساش سۈرئىتى تېزلىشىپ، توپ ـ توپ ئادەملەر مەيدانغا كەلگەنمىش. ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت ـ لەرنىڭ ئەپسانىلىرىدىمۇ، ئادەم تۇپراقتىن ياسالغان، سېرىق تۇپراقتىن ئەر كىشى، ئاق تۇپراقتىن ئايال كىشى ياسالغان دەيدىغان ئەپسانىلەر بار. يەنە بەزىلىرىدە بولسا، ئادەم تۇخۇمدىن تۆرەلگەن ياكى قاپاقتىن مېڭىپ چىققان دېگەنگە ئوخشاش ئەپسانىلەرمۇ بار.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە دەريا سۇلىرىنىڭ ئېقىش نىشانىسى توغرىسىدىمۇ، ئىپتىدائى ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ چۈشەنچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۆز زامانىسىدا گۈڭگۈڭ جۇەنشۇدى بىلەن پادىشالىق تالىشىپ مەغلۇپ بولغانلىقتىن غەزىپىگە چىدىمايلا بېشىنى بۇجۇشەن تېغىغا ئۇرغانمىش؛ بۇجۇشەن تېغى ئەسلىدە تۆۋرۈك سۈپىتىدە ئاسماننى تىرەپ تۇرغاچقا، باشىنىڭ ئۇرۇلۇشى بىلەن ئۆرۈلۈپ چۈشكەنمىش، يەنى ئاسمان غەرپ ـ شىمال تەرەپكە

قىڭغىيىپ زىمىننىڭ شەرقىي جەنۇبىي كەمىتۈك بولۇپ قالغانىمىش. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاي، كۈن، يۇلتۇزلار غەربكە ئولتۇرىدىغان، دەريا سۇلىرى شەرقتە قاراپ ئاقىدىغان بولۇپ قالغانىمىش: يەنە بەزى ئەپسانىلەردە ئېيتىلىشچە، ئاسماندا 10 قۇياش بولۇپ، ھەممىسى شاھ جۇننىڭ ئوغلانلىرىمىش؛ ئۇلار ئىگىزلىگى نەچچە مىڭ مېتىر كېلىدىغان بىر تۈپ دەرەخنىڭ ئۈستىدە تۇرارمىش؛ ھەر كۈنى ئۇلار ئانىسى شى خې ھەيدىگەن ھارۋىغا ئولتۇرۇشۇپ شەرقتىن غەربكە سەپەر قىلىپ، غەربتىكى بېيچۈەن بۇلىغىدا ھاردۇق ئالارمىش؛ ھەر كۈنى كۈن چىقىشتىن بۇرۇن يەنە خەنچى كۆلدە يۇيۇنارمىش. كۈن چىقىش ۋە پېتىشتىن ئىبارەت بۇ تەبىئەت ھادىسىنى ئىپتىدائى ئادەملەر مانا شۇنداق ئىنسانلار تۇرمۇشىغا باي مەزمۇنلار بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىشقان.

يۇقۇرىدىكى ئەپسانىلەر ــ غەلىتە خىيالىي ۋەقەلەر بولسىمۇ، لېكىن ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ساددا، ئىستىخىيىلىك ماتېرىيالىستىك كۆزقارىشىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ئەپسانىلەردە ئاسمان-زېمىنىدىكى ھەممە نەرسىلەر ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىمۇ ماددىدىن ئۆزگىرىپ ھاسىل بولغان، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ھامان كىشىلەرنىڭ ئەمگىكىدىن ئايرىلىپ كېتەلمىگەن. شۇڭا، مۇنداق ئەپسانىلەر ئىنساندىن تاشقىرى سېھرى كۈچ بىلەن تولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار، كېيىنكى دەۋرلەردە پەيدا بولغان ئالەم تەكرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن بىنا بولغان دەيدىغان خۇراپى كۆزقاراشقا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ.

ھەر خىل تەبىئى مەۋجۇداتلار ۋە تەبىئەت كۈچلىرى ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا ھەر خىل رول ئوينىغان. شۇڭا ئىپتىدائى ئادەملەر ئۇلارنى ئادەملەشتۈرگەندە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە يەتكۈزىدىغان پايدا-زىيىنىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارغا ئوخشاشمىغان ئوبرازلارنى

ئىنئام قىلغان. ئىنسانلارغا پايدىلىق ياكى ئاساسەن پايدىلىقلىرىنى گۈزەللەشتۈرۈپ مەدھىيىلىگەن، ئىنسانىيەتكە زىيان-زەخمەت كەلتۈرىدىغان ۋە تەھدىت سالىدىغان ۋەھشى ھەم يىرگىنىشلىكلىرىنى سەلبى ئوبرازلاشتۇرۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئۇلاردىن يىرگىنىدىغانلىغى ۋە قورقىدىغانلىغىنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، قۇياش ئىنسانىيەتكە يورۇقلۇق ۋە ئىللىقلىق بەخش ئەتكەنىدە كىشىلەر ئۇنى گۈزەل، يېقىملىق قىلىپ تەسۋىرلىگەن، لېكىن بەك ئىسسىق بولۇپ قۇرغاقچىلىق پەيدا قىلغاندا، ئۇنى بوي سۇندۇرۇش خىيالىدا بولغان. ئىپتىدائى ئىنسانلار كېسەل قاتارلىق ئاپەتلەرنىڭ ئالدىدا ئامالسىز قالغاچقا، ۋاباىنى ئىدارە قىلغۇچى شى ۋاڭمۇنى «يىلپىز قۇيرۇقلۇق، يولۋاس چىشلىق، ھۆكرەپ يۈرىدىغان، سۇرلۇك» يامان ئىلاھ سۈپەتتىدە تەسەۋۋۇر قىلغان؛ دەريالار ئىنسانىيەتكە ھەم زىيان، ھەم پايدا كەلتۈرگەچكە، ئەپسانىلەردە سۇ ئىلاھىنى سەت ھەم چىرايلىق سۈپەتتىدە تەسەۋۋۇر قىلغان. «9 غەزەل»دە سۇ ئىلاھى يېقىملىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن، بىراق «شەنخەيجىڭ»دە بولسا ئۇ «سەككىز باشلىق، سەككىز يۈزلۈك، سەككىز پۇتلۇق، سەككىز قۇيرۇقلۇق» ئاجايىپ سەت ئەجدىھا سۈپەتتىدە تەسۋىرلەنگەن. ھەتتا «سۇ ئاپىتى ئىلاھى شاڭشى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭ قېنى سېسىق بولغاچقا گىيا ئۇنمىدى» دەپ تەسۋىرلەنگەن. ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ بۇ خىل ساددا ئىستېتىك قارىشى ئەملى تۇرمۇشتىكى پايدا-زىيان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، جانلىق تەسەۋۋۇرلار ئاساسىدا ھەر خىل غەيرى ھەم رىيال ئوبرازلارنى ياراتقان.

ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشىنى ۋە تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش. ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ قۇدرەتلىك تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا تىز پۈكمەسلىك پوزىتسىيىسى تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش ئىرادىسىدە ۋە پائالىيىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ جەھەتتىكى مەزمۇنلار ئەپسانىلەردە جانلىق ئىپادىلەنگەن. ئەينى زاماندا ئىنسانلار تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا پاسسىپ ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەپسانىلەردە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمىلىيىتى ۋە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپىنچە ئەپسانىلەردە ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش، بولۇپمۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇش ئارزۇسى ۋە قەتئى جاسارىتى ئىپادىلەنگەن. شۇڭا، بۇ خىلدىكى ئەپسانىلەر خىيالىي تەسەۋۋۇر ۋە ئىپتىخارلىق بىلەن تولغان.

«نۈيۈانىڭ ئاسمانىنى يامىشى» دېگەن ئەپسانە، ئانىلىق-ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، خېلى بۇرۇنقى ئەپسانىلەردىن بولۇشقا مەنسۇپ. بۇ ئەپسانىدە ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ بېشىغا كەلگەن خىلمۇ-خىل بالايى-ئاپەتلەر يەغمىچاقلانغان ۋە مۇبالىغە قىلىنغان. پەلەك ئۆرگىلىگەن، زېمىن چۆرگىلىگەن، يانار تاغ-لاۋۇلار جاھانىنى قاپلىغان، كەلكۈن ھەممە يەرنى بېسىپ كەتكەن، يىرتقۇچ ھايۋانلار ئادەملەرنى يېيىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چىققان... جىددى پەيتتە نۈيۈا كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ، ھەر خىل چارىلەرنى قوللىنىپ غەلىبە قازىنىدۇ. ئالايلۇق، ئۇ رەھىدار تاشلارنى ئېرىتىپ تاۋلاپ ئاسمانىنى ياماپدۇ؛ تاشپاقىنىڭ تۆت پۇتىنى كېسىپ، زېمىنىنىڭ تۆت تەرىپىگە تىرەپ تۇۋرۇك قىلىدۇ، قارا ئەجدىھانى ئۆلتۈرىدۇ، قوموشۇنىڭ كۈلى بىلەن كەلكۈننى توسايدۇ. قىسقىسى، بۇ ئەپسانىدە ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ كۈچى، ئەقىل-پاراسىتى ۋە غەيرەت-شىجائىتى نۈيۈانىڭ ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش ئارزۇسى ناھايەت گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ ئەپسانىدە ئۇلۇغۋار ئىشلارنى ئورۇنلاپ، ئىنسانلارنىڭ مەقسەتكە يېتىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە يارەملەشكەن ئىلاھ بىر ئايال ئىكەن، ئەلۋەتتە بۇنى، ئانىلىق

ئۇرۇقداشلىق تۇزۇم شارائىتى ئاستىدىكى ئايالالارنىڭ ھەممىگە خوجا بولۇش ئورنى ۋە رولى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

قۇرغاقچىلىق ۋە سۇ ئاپىتى ئىنسانلارنىڭ بىخەتەرلىگى ۋە ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېغىر بالايى-ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەنلىكتىن، بۇ جەھەتتىكى مەزمۇنلارمۇ نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئىلىمىزدىكى خەنزۇلارنىڭ ئەپسانىلىرىدە «لى نىڭ توققۇز قۇياشنى ئېتىپ چۈشۈرۈشي» ۋە گۇن، يۇيلەرنىڭ كەلكۈن سۈنى تىزگىنلىشى دېگەن رىۋايەتلەر بار. ئىپتىدائى ئىنسانلار: قۇرغاقچىلىق ئون قۇياشنىڭ تەڭلا چىقىشىدىن پەيدا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ، ئۇلار ئارتۇق قۇياشلارنى يوقىتىش ئۈمىدىنى مەركەزلەشكە باغلىغان؛ جۈملىدىن ئۇلار ئادەم ۋە ئوق يانىڭ رولىنى پانتازىيە ئارقىلىق تولىمۇ مۇبالىغىلاشتۇرۇپ، ئوق يا ئېتىش مەرگىنى يى نى توققۇز قۇياشنى ئېتىپ چۈشۈرۈپ قۇرغاقچىلىقنى يوقاتقان دەپ تەسۋىرلىگەن. ئىپتىدائى سايمانلار ئۇلۇغۋار شەجائەت بىلەن مەلۇم رېئاللىق ئاساسىدا خىيالىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن. گۇن، يۇيلەرنىڭ سۇنى تىزگىنلىگەنلىگى توغرىسىدىكى ئەپسانە ئاتا — بوۋىلىرىمىزنىڭ قىيان سۇ بىلەن قىلغان كۈرىشى ۋە ئۇلارنىڭ قىيان سۇنى تىزگىنلەش ئارزۇسىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەپسانىلەردە قىيان سۇ ئاپىتى ئادەملەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ئادەم چىراي، ئىلان بەدەن، قىزىل چاچلىق سۇ ئىلاھى گۈك گۈك ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى توققۇز باشلىق، ئىلان بەدەن شاگىشى، شۇنىڭدەك كېيىنرەك «زىيانكەش» سۇ پىرى ۋۇجىچى قاتارلىقلار مەيدانغا چىققان، يەنە گۇن، يۇيلەرنىڭ سۇنى تىزگىنلىشىگە يارەملەشكەن چىلۇي، يىگلۇنلەر مەيدانغا كەلگەن؛ ئېيتىلىشىچە، گۇن ئۆلگەندىن كېيىن جەسىدى 3 يىلغىچە سېسىمىغان بولۇپ، ئاخىر

يۇي ئۇنىڭ قوسىغىنى يەرىپ چىققاندىن كېيىن، يەنى ئۇ تۇغۇلغاندىن كېيىن سەرىق ئېيىقنى ئايلىنىپ چوڭقۇر قاينامغا چۆكۈپ كەتكەن ۋە يۇي، گۇننىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، گۈڭ گۈڭ قاتارلىق سۇ ئىلاھلىرىنى بوي سۇندۇرغان، ھەمدە ئۇ سەرىق ئېيىق سۈپىتى بىلەن تاغلارنى تەشىپ، ئەڭ ئاخىرىدا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. دېمەك، گۇن، يۈيلەرنىڭ سۇنى تىزگىنلىشىمۇ تەبىئەتنى تەسەۋۋۇر ئارقىلىق بوي سۇندۇرۇشتىن ئىبارەت. دېققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ ئەپسانىدە رىياللىق ئامىلى مەلۇم دەرىجىدە كۆپەيگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ قىيان سۇ بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدىكى قەيسەر روھى خېلى كۈچ دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت — سىنىپىي ئالامەتلىرىمۇ ئىلاھى پادىشانىڭ گۇنىنى ئۆلتۈرگەن ۋەقەگىدە تېپىك ئىپادىلەنگەن.

ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىغى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەپسانىلەردە، يەنە بىر نۇقتىدىن ئېيتقاندا ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇشتىكى كۈچ-لۈك ئارزۇسى ۋە تىز پۈكمەس ئىرادىسى ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭغا «كۇافۇنىڭ قۇياشنى قوغلىشى»، «جىڭۇيىنىڭ دېڭىزنى تىندۇرۇشى» تېپىك مىسال بولالايدۇ: كۇافۇ قامىتى ئىگىز گىگانت بىر ئادەم ئىكەنمىش، ئۇ قۇياشنى قوغلاپ كېتىۋېتىپ ئۇسساپ كېتىپ ئۆلگەنمىش، ئۇ، ئۆلۈش ئالدىدا قولىدىكى ھاسىنى دالىغا تاشلىۋەتكەنلىكتىن، كېيىن ھاسا چۇشكەن يەردە بىپايان شاپتۇلۇق پەيدا بولغانمىش. بۇ ئەپسانىدىمۇ كۇافۇنىڭ تىز پۈكمەس ئىرادىسى ئىپادىلەنگەن؛ يەندى شاھىنىڭ كىچىك قىزى نۇيۋا شەرقىي دېڭىزدا چۆمۈلۈپ ئويناپ تۇنجۇقۇپ كېتىپ چىرايلىق بىر قۇشقا ئايلىنىپ قالغانمىش، قۇشنىڭ ئىسمى جىڭۇي بولۇپ، ئۇ ھەر كۈنى

ياغاچ ـ تاشلارنى چىشلەپ توشۇپ، بىپايان شەرقىي دېڭىزنى تىندۇر-
غانمىش. مانا بۇ چوڭ بىلەن كىچىك، كۈچلۈك بىلەن ئاجىز ئوتتۇ-
رىسىدىكى روشەن سىلىشتۇرما بولۇپ، بۇنىڭدا كىچىك جىڭۇىنىڭ
ئىرادىسى ئىپادىلەنگەن.

تەبىئەتنى بويي سۈندۈرۈش توغرىسىدىكى مەزمۇنلار ئەپسانىلەردە
مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. چۈنكى تەبىئەتنى بويي سۈندۈرۈش كۈرىشى
ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش
بولغان، ئەينى زاماندا كىشىلەر دائىم ئاچارچىلىق ۋە ئۆلۈم تەھدى-
تىگە دۇچ كەلگەن، لېكىن ئۇلار ئەپسانىلەردە ئۆز كۈچىنى، ئەم-
گەكنىڭ كۈچىنى نامايەن قىلغانلار سۈپىتىدە قىزغىن مەدھىيىلەن-
گەن، ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە خوجا بولۇشتەك ئىپتىخارلىق روھى گەۋ-
دىلەندۈرۈلگەن. ھالبۇكى، ئاشۇ خىل تەسەۋۋۇر ئارقىلىق تەبىئەتنى
بويي سۈندۈرىدىغان ھادىسىدىن ئۆتۈپ، ئەينى زامانىدىكى ئىنسانلارنىڭ
قۇدرەتلىك تەبىئەت ئالدىدا ئامالسىز قالغانلىغىدەك رىياللىقنى ئېنىق
كۆرۈۋالالايمىز. مانا بۇ، ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتنى بويي سۈندۈرۈش
يولىدىكى ئۇزۇن، جاپا ـ مۇشەققەتلىك تارىخىي مۇساپىدىن دېرەك
بېرىدۇ.

ئۇچىنچى، ئىجتىمائى تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش. يۇقۇرىدا
ئېيتىپ ئۆتكەن ئىككى خىل مەزمۇندىكى ئەپسانىدە، ئاساسەن ئىنسا-
نىيەت بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىپادىلەنگەن.
ئەمدى ئەپسانىلەر ئىچىدىكى ئىجتىمائى تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن
ئاز سانىدىكى مۇرەككەپ ئەپسانىلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدا قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا
تۈرمۇش ۋاستىلىرىنى تالىشىش سەۋەبىدىن جەدەل ـ ماجرا تۇغۇلىدۇ.
ھەتتا قوراللىق جەڭ پارتلايدۇ. خۇاڭدى بىلەن چىيۇ ئوتتۇرىسىدا
بولغان جەڭ ئىپادىلەنگەن ئەپسانىدە ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي

ړىياللىق خىيالىي شەكىلدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن: چىۋ ئاكا-ئۇكا بولۇپ 81 ئادەم ئىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارچە سۆزلەيدە-غان ھايۋانلار بولۇپ، مىس باشلىق، تۆمۈر پىشانە ئىكەن: جەڭدە چىۋ تۇمان پەيدا قىلدىكەن، بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش يۈزىسىدىن خۇاڭدى نىشان كۆرسەتكۈچ ھارۋا ياستىدىكەن؛ چىۋ بوران-يامغۇر پەيدا قىلغاندا، خۇاڭدى دۆ-پەرىزاتلارنى يارەمگە چاقىرىدىكەن، ئاقىۋەت چىۋ مەغلۇپ بولۇپ، ئۆلتۈرۈلدىكەن. ئەپسانىدە جەڭ ناھايىتى قىزىقارلىق ھەم جانلىق تەسۋىرلەنگەن.

«شىڭتىيەن — ۋۇگەن چىنىڭ نەيزىۋازلىغى» دىگەن ئەپسانىدە ھۆكۈمران كۈچلەرگە قارشى بىر ئوبراز يارىتىلغان. شىڭتىيەن تەندى بىلەن ھوقۇق تالىشىپ، شىڭتىيەننىڭ كاللىسى كېسىپ تاش-لىنىدىكەن، لېكىن ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ كىندىگىنى ئېغىز، ئەمچىگىنى كۆز قىلىپ، نەيزىۋازلىقىنى داۋاملاشتۇرىدىكەن. بۇ يەردىكى تەندى شاھ جاھاندىكى ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ سىمۋولى بولۇپ، بۇنىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا قارشى شىڭتىيەننىڭ (خەلقنىڭ) تىز پۈكمەي قەتئى قارشىلىق كۆرسەتكەنلىگى — كۈرەش قىلغانلىغى ئىپادىلەنگەن. بۇ ئەپسانىدىكى ۋەقە تارىخ تەرەققىياتىغا زىچ ماسلاشقان بولۇپ، خەلقنىڭ ھۆكۈمرانلارغا قارشى كۈرەش ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك، ئەپسانىلەردە ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ قىيىن شارائىتتا تۇرغىنىغا قارىماي، پائال تۇردە يېڭىلىققا ئىنتىلگەن روھىي ھالىتى ئىپادىلەنگەن؛ خالىس، قورقماس، قەتئى روھى، گۈزەل ئەخلاقىي-پەزىلەتلىرى ۋە قىيىنچىلىق ھەم ياۋۇزلۇقلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىشتىكى ئەقىل-پاراسەت، قابىلىيەت-لىرى مەدھىيىلەنگەن. ئۇ، ئىنسانىيەتنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئىجادىيىتىدە، بولۇپمۇ ئەدەبىيات ئىجادىيىتىدە ناھايىتى ياخشى باشلامچىلىق رولىنى ئويناغان. ئەما ئەينى زامانىدىكى تارىخىي

شارائىتتا، ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ئاكتىپچانلىق روھى ئاڭلىق ئاساستا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەپسانىلەردە ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنى بىلىش ۋە ئۇنى بوي سۇندۇرۇشتەك كۈچلۈك ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ يەنە تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا قانچىلىك بىلىمسىز ۋە ئاجىز ئىكەنلىگىمۇ ئىپادىلەنگەن؛ بەزىلىرىدە ھەتتا تەبىئەت كۈچلىرىگە چوقۇنۇش ۋە ئۇنىڭدىن قورقۇشتەك ئەھۋاللار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن، بوران، يامغۇر، گۈلدۈرماما، چاقماق چېقىشلار ۋە ياۋۇز يىرتقۇچ ھايۋانلار تەسۋىرلەنگەندە، ھەمىشە دېگۈدەك ئاشۇ خىل ھېسسىيات ئىپادىلەنگەن. ئەپسانىلەرنىڭ بەزىلىرىدە تەبىئەت دۇنياسىنىڭ سېھرى كۈچىگە نىسبەتەن تۇغۇلغان فانتازىيىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ سەگەكلىك بىلەن تەبىئەتنى تونۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغان. ئوبېكتىپ جەھەتتە دىننىڭ پەيدا بولۇشىغا مەدەتكار بولۇپ قالغان، جۈملىدىن بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئادەملەشتۈرۈلگەن ئەر-ۋاھ، ئەۋلىيا-ئەنبىيالار تارىخىي كۈچلەرنىڭ ۋەكىلىگە ئايلىنىپ ئىجتىمائى ئاساسقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇنىڭدىن ئوڭايلا پايدىلىنىپ كەتكەن.

3. ئەپسانىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە ئەھمىيىتى

ئەپسانىلەر خېلىلا ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بىر خىل ئاڭ شەكلىي (ئىدىئولوگىيە) بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ خاراكتېر، ئىدىيە ۋە بەدىئىلىك جەھەتلەردە روشەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچىدىن. ئەپسانىلەر ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەتنى تونۇشى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇشلىرىغا يېقىندىن ئەگەشكەن ھالدا كەڭ دائىرىلىك تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. كىشىلەر ئەپسانىلەر ئارقىلىق تۇمەنلىگەن شەيئىلەرنى چۈشەندۈرۈپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، تارىخ ئۇگىتىپ، ئەمگەكنى

ئۇيۇشتۇرۇپ ۋە ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ كەلدى؛ كۆرەش ئىرادىسىنى رىغبەتلەندۈرۈپ، ياخشى-يامانىنى ۋە ھەق-ناھەقنى ئېنىقلاپ پەرقلەندۈرۈپ كەلدى؛ جۇملىدىن ئۇلار قەھرىمانلارنى ماختاش ئارقىلىق ئۆز ئەجداتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ روھىي-ئەرۋاھلىرىنى مەدھىيىلەپ كەلدى. دىمەك، ئەپسانىلەر ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە بىر خىل ئەخلاقىي پىكىرلەرنى شەكىللەندۈرۈپ، ئەينى ۋاقىتتىكى جەمىيەت تەرتىۋىنى ساقلاشتا سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم رولىلارنى ئوينىغان؛ ئەپسانىلەرنى ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ بىخ ئۇرۇۋاتقان ھالەتتىكى ئەدەبىياتى، تارىخى، دىنى، پەلسەپىسى، قانۇنى ۋە ئىلىم-پېنى دېيىشكە بولىدۇ.

ئەپسانىلەرنىڭ خەلقچىللىغى ۋە ئەملىيەتتە كۆپ خىل ئاڭ شەكلىنى ئۆزلەشتۈرۈش ئىقتىدارى، خەلق ئەدەبىياتى دائىرىسىدە خېلى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ يەردە، ئەپسانىلەر بىلەن ئىپتىدائى دىنلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئىپتىدائى دىن — بىر خىل ئىستىخىيىلىك يوسۇندا ھاسىل بولغان ئومۇم خەلق دىنى بولۇپ، ئۇنىڭ چوقۇنىدىغىنى كىشىلەر تەرىپىدىن كونتۇرۇل قىلىش مۇمكىن بولمىغان ياكى كونتۇرۇل قىلىشقا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدىغان تەبىئەت كۈچلىرىدۇر. ئۇنىڭ شەكلى ئاساسەن ئۇتۇپمىزم ۋە سېھرىگەرلىكتىن ئىبارەت. ئىپتىدائى دىنلارنىڭ ئەپسانىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار: بىرىنچىدىن، ئىككىلىسىنىڭ شەكىللەنگەن ئاساسى ئوخشاش. ماددى تەرەپتىن ئېيتقاندا، ئەينى زاماندا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناچار بولغانلىقتىن، تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرەشلەردە كىشىلەر زەئىپ ۋە كۈچسىز ھالدا ئىدى. ئىدىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، تەبىئەتنى ئوبېكتىپ ئىلمىي ئاساستا تونۇش يېتەرسىز بولۇپ، تەبىئەت كۈچلىرى ئۆزى خالىغانچە ئىش قىلالايدىغان ئەملى نەرسە دەپ تونۇل-

غان؛ ئىككىنچىدىن، ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش شەكلى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، تەبىئەت ئادەملەشتۈرۈلگەن ۋە ئەپسانە-لەشتۈرۈلگەن؛ ئۈچىنچىدىن، ئىپتىدائى ئادەملەر ئىپتىدائى دىن ۋە ئەپسانىلەرنى ئىجات قىلىشتا مەلۇم مەنپەئەتنى مەقسەت قىلغان، يەنى تەبىئەتنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچرىماسلىق ۋە تەبىئەتتىن تېخىمۇ كۆپرەك تۈرمۇش بايلىقلىرى ئېلىشنى ئۈمىت قىلىشقان، شۇڭلاشقا دىن بىلەن ئەپسانە ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى ئىككى خىل مۇھىم ئالاھىدە شەكتەي بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋىتى بار. ئالايلۇق، ئىپتىدائى دىنلاردا تەرغىپ قىلىنغان قۇياش، سۇ ۋە ھايۋانلارغا چوقۇنۇش بولسا، ئەپسانىلەردىمۇ ئەكس ئەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا «تاغ دېگىز تەزكىرىسى»دىكى «بەش نوملۇق تەزكىرە» شۇ زامانداكى «باخشىلار كىتابى» ئىكەن، ئەمما بىز يەنىلا ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىنى كۆرۈشىمىز كېرەك. ئالدى بىلەن ئېيتقاندا، ئەپسانىلەردە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلىش روھى كۆپرەك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ ئۇنىڭدا خىيالىي شەكىللەر ئارقىلىق ئەمگەكنىڭ كۈچ قۇدرىتى، ئادەمزاتنىڭ كۈچى تەكتىلىنىپ، كىشىلەر بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرا ئىنكاس قىلىنغان ھەم كىشىلەر تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا تىز پۈكمەسلىككە رىغبەتلەندۈرۈلگەن. ئىپتىدائى دىنلار بولسا، ئاساسەن كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش كۈرىشى جەريانىدىكى پاسسىپ خاھىشلارنى ئەكس ئەتتۈرگەن. گەرچە ئىپتىدائى دىنلارمۇ سېھرى كۈچ ئارقىلىق تەبىئەتنى كونتۇرۇل قىلىشنى مەقسەت قىلسىمۇ، ئەمما ئۇلار كۆپىنچە تەبىئەت ئوبېكتىلىرىغا خوشامەت قىلىش ۋە يالۋۇرۇشنى ئىپادىلەپ، ئادەمزات بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى خاتا ئىنكاس قىلىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە قارشى كۈرەش ئىرادىسىنى بىخۇتلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. ئىككىنچىدىن، ئەپسانە-

لەردىكى ئۇقۇم ۋە تەبىئەتنى كونتۇرۇل قىلىش يولىدىكى ئارزۇ-ئارمانلار تىل ۋە ئېغىز-قۇلاقلار ئارقىلىق تارقىتىلىدۇ؛ ئىپتىدائى دىنلاردا بولسا، بۇ نەرسىلەر يىغىشتۇرۇلۇپ — دىنىي مۇراسىملار ئارقىلىق دائىم دىگۈدەك ئوبېكت نىشانىنىڭ شەكلى، ھالىتى ۋە ھەركىتى تەقلىت قىلىنغان ھالدا شۇنىڭغا مۇناسىپ مەلۇم پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ ۋە ئەپسۇن-دۇرۇتلار ئوقۇلىدۇ، مانا شۇ ۋاستىلەر ئارقىلىق تەسىر ئۆتكۈزۈشكە ئۇرۇنىلىدۇ ياكى بولمىسا پىرىسخۇنلۇق ئۇسۇل-ناخشا، مۇناجاتلار بىلەن پەرىشتىلەر يىغلىتىلىپ، بۇلارنىڭ ئاپەتنى تۇگىتىپ، بەخت ئاتا قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. قەدىمقى زاماندىكى ۋۇجىەن مانا شۇنداق مەخسۇس ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان دىنىي داھى بولۇپ، ئاتالمىش «باخشىچىلىق» پائالىيەتلىرى يۇقۇرقىدەك دىنىي ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاشتا قوللىنىلىدىغان ھۇنەر ۋە ۋاستە ھىساپلانغان. ئىپتىدائى دىنلار ئەنە شۇنداق دىنىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق كىشىلەردىكى تەبىئەت كۈچلىرى سىرلىق دىگەن تونۇشلارنى تېخىمۇ كۈچلەندۈرۈپ، كىشىلەرنى ئىلاھىي ئەرۋاھلارغا تېۋىنىشقا دەۋەت قىلىدۇ.

كۆز يۇمۇشقا بولىمايدۇكى، ئىپتىدائى دىنلار ئەينى زاماندا كۈچلۈك روھىي قۇدرەتكە ئىگە بولۇپ، ئىقتىسادىي ئاساسنى مۇستەھكەملەشتە ئىپتىدائى كومۇنالارنىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىنى ساقلاپ تۇرۇشتا ئىنتايىن زور رول ئويناپ، كىشىلەرنىڭ روھىي قىياپىتىگمۇ كۆپ تەرەپتىن تەسىر كۆرسەتكەن. ئەمما دىن سېھرىگەرلىك ۋە قۇللۇق ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقتىن، جەمىيەتتە سىنىپىي ئايرىلىش كېلىپ چىققاندا، مۇقەررەر ھالدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىپ، ئىپتىدائى جەمىيەتتە ئىستىخىيىلىك ھالدا كېلىپ چىققان دىنىنىڭ خاراكتېرى تەدرىجى ئۆزگىرىپ، كىشىلەر تەرىپىدىن يارىتىلىدىغان دىنغا ئايلىنىپ كەتكەن.

بۇنىڭ ئاساسىي بەلگىسى شۇكى، ئەۋلىيالار ھەققىدىكى فانتازىيىلەر ئىجتىمائى بېقىندىلىق تۇسىنى ئېلىش بىلەن تەڭ ئىلاھىي كۈچلەر ھەممىگە قادىر بولۇپ، ئەۋلىيالار ئىنسانىيەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىدۇ.

ئىككىنچى، ئەپسانىلەر خەلق ئەدەبىياتىدا فانتازىيىگە ناھايىتى باي شەكىل بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەللىك دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. ئەپسانىلەر ئاجايىپ-غارايىپ خىيال-پانتازىيىلەر ئارقىلىق تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ كۆرسەتكەندەك: ئەپسانىلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن زىددىيەتلەر «سانسىز، مۇرەككەپ ئەمىلى زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىرىشى كىشىلەردە پەيدا قىلغان ساددا، قىياسى، سۇبېكتىپ-خىيالى ئۆزگىرىشلەردۇر»[1] خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى ئىچىدە ئەپسانىلەر خىيالىي نەرسىلەرنى ئەڭ تولۇق ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان بولۇپ، ئەڭ جۇش-قۇن ۋە جانلىق شەكىل ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭدىكى بەزى ئوبرازلار، پانتازىيىلەر شۇنچە قىزىقارلىق، ئېنىق ۋە تەبىئىدۇر. مەسىلەن، ئىپتىدائى ئادەملەر يېڭى كۆتىرىلگەن قۇياشنىڭ نۇر چېچىپ تۇرىدىغانلىغىنى كۆرۈپ، قۇياش ھەر كۈنى كۆلدە يۇيۇنۇپ ئاندىن كۆككە كۆتىرىلىپ چىقىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان. يەنە بوران، يامغۇر، گۈلدۈرماما، چاقماقلارنى پەيدا قىلغۇچى بىر تۈرلۈك ھايۋان دەپ پەرەز قىلىپ، ئۇنى 7 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى دېڭىز ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، بەدىنى سىلىق ھەم مۇڭگۈزى يوق، ھەركەتلەنسە بوران-يامغۇر ھاسىل بولىدۇ، كۈن بىلەن ئايدەك نۇر چېچىپ پاقىرايدۇ، ئاۋازى گۈلدۈرمامدەك گۈكىرەيدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان.

---

① ماۋ زېدۇڭ «زىددىيەت توغرىسىدا»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم 619 - بەت.

ئەپسانىلەردىكى ئوبرازلار ئاددى-سادىدا ھەم گۈزەللىكتىن ئىبارەت ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلاردا دەپدەپىلىك سۆز-ئىبارىلەر ۋە چۈشىنىكسىز ۋاقىلارمۇ يوق، ئەكسىچە ئۇ كەڭتاشا ۋاقىت ۋە ئالەمنى نامايەن قىلىپ، بولۇپمۇ شۇلار قويىنىدا كىشىلەرنىڭ ئېلىپ بارغان جاپالىق ھەم داغدۇغىلىق ئىجادىيەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە كىشىلەرنى تىمتاسلىق ئىچىدە سادا ئاڭلاۋاتقاندەك، كۆركەمسىزلىك ئىچىدە گۈزەللىكنى كۆرۈۋاتقاندەك ھېسسىياتقا كەلتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ، روھىنى ئۇرغۇتىدۇ.

ئەپسانىلەر ئاجايىپ خىيالىي تەسەۋۋۇرلارغا تولغان. شۇنداقتىمۇ ئۇلار يەنىلا ئەمىلى تۇرمۇشتىن چەتنەپ كەتمەي، شۇ ئەمىلى تۇرمۇشتىكى ماتېرىياللارنى ئاساس قىلغان ھالدا يارىتىلىدۇ. مەسىلەن، نۇيۇانىڭ سېرىق توپىدىن لاي ئىتىپ ئادەم ياسىغانلىغى ھەققىدىكى خىيالىي رىۋايەت ئەينى زاماندىكى ساپالچىلىق ھۇنىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئېلىمىز خەلقىنىڭ رەڭگى سېرىقتا مايىل بولغانلىغى، ھەمدە ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ بەدىنىدە دائىم تەر كىرلىرىنىڭ بولۇشى مۇشۇنداق فانتازىيىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپ بولغان بولۇشى مۇمكىن.

نۇيۇانىڭ رەڭدار تاش بىلەن ئاسمانىنى يامىغانلىغى ھەققىدىكى رىۋايەت ئەينى زاماندىكى مىتال تاۋلاش ھۇنىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭدا سەھەر ۋە كەچتىكى رەڭمۇ-رەڭ شەپەقنى كۆرگەن كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتىنى چۈشەندۈرۈش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن. قۇرغاقچىلىق كۈنلەردىكى قاتتىق تومۇز ئىسسىقىنى كۆرگەن كىشىلەر ئون قۇياش بىر ۋاقىتتا تەڭلا كۆتىرىلگەن دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان ۋە شۇ رىۋايەتتىكى «يى پالۋانىنىڭ توقۇز قۇياشنى ئېتىپ چۈشۈرۈشى»دە ئىشلەتكەن قورالى نەق شۇ ئەينى

زاماندىكى ئىشلەپچىقىرىش قورالى ــ ئوق يا بولغان. بۇ خىل ئەمىلى تۇرمۇشتىن كېلىپ چىققان پانتازىيىلەر، بۇ ئىپتىدائى ئادەملەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پۈتۈنلەي ئىختىيارسىز ئېلىپ بېرىلغان ئاڭ-پىكىر پائالىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئەپسانىلەردە ئىستىخىيىلىك خىيال فانتازىيىلەر ئارقىلىق ئوبېكتىپ ئەمەلىيەت ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، بارلىق لەرسىلەر جانلىق ۋە ئاجايىپ نەرسىلەرگە ئوخشىتىلىپ، ئوبراز يارىتىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا تەبىئى ھالدا كىشىلەرنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى، مۇھەببەت-نەپرەتلىرى سىڭدۈرۈلگەن. بۇ خىل ئىختىيارسىز ھالدا ئېلىپ بېرىلغان بەدىئى پىششىقلاش جەريانى ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ تۇرمۇش ۋە ئاڭ شارائىتلىرىغا باغلىق بولۇپ، بۇ جەريانىنىڭ مەھسۇلى بولغان ئەپسانىلەرمۇ ئىنسانلار گۈزەكلىك دەۋرنىڭ مەھسۇلىدۇر. ماركس بۇ خىل ئەھۋاللارغا ئاساسەن، سەنئەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ماددى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەڭپۇڭسىزلىق قانۇنىيىتىنى يەكۈنلەپ چىقىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: «سەنئەت توغرىسىدا توختالساق، كۆپچىلىكىكە مەلۇمكى، ئۇنىڭ گۈللىنىش دەۋرى ھەرگىز جەمىيەت تەرەققىياتى بىلەن تاناسىپ بولمايدۇ، شۇنداقلا، ئىجتىمائى قۇرۇلمىلارنىڭ گەۋدىسى ھېساپلانغان ماددى ئاساسنىڭ تەرەققىياتى بىلەنمۇ تاناسىپ بولمايدۇ». ئۇ يەنە: «بەزىبىر زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بەدىئى شەكىللەر سەنئەتنىڭ ئۆز دائىرىسى ئىچىدە، پەقەت سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ تېخى تەرەققى تاپمىغان دەۋرىدىلا ئوتتۇرىغا چىقالىشى مۇمكىن» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

ماركس يەكۈنلەپ چىققان بۇ قانۇنىيەت، ئەپسانىلەرنىڭ ئەھۋالىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئۇچىنچى، ئەپسانىلەردە تەسۋىرلەنگەن قەھرىمانلارنىڭ ھەممىسلا ئەۋلىيا ياكى يېرىم ئەۋلىيالاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇشۇ

ئوبرازلار ئاساسي نۇقتا قىلىنىپ، ئىپتىدائى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ۋە ئىدىيىۋى ھىسسىياتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەپسانىلەردىكى ئەۋلىيا ياكى يېرىم ئەۋلىيالارنىڭ يارىتىلىشىدىكى ئەمىلى ئاساس تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتىن چەتنەپ كەتمەيدۇ. بىرىسى، تەبىئى كۈچ ۋە تەبىئى نەرسىلەر، يەنە بىرى، كىشىلەرنىڭ ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرۈش داۋامىدا مەيدانغا چىققان قەھرىمانلار ۋە داھىلار.

تەبىئى ئوبېكتلار تەسۋىرلەنگەن ئوبرازلاردا، ئىپتىدائى ئادەملەر بىلەن تەبىئەت دۈنياسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ-دىن ئۇلارنىڭ بىر تەرەپتىن نادانلىغىنى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار-نىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىپ بىلىشكە قانچىلىك ئىنتىلگەن-لىگىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر خىل تەبىئەت ئوبېكتلىرى بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى پايدا-زىيان مۇناسىۋەتلىرى يەنىلا شۇ ئوخ-شاشمىغان تەسۋىرىي ئوبرازلار ۋە ھىسسىيات-خاھىشلاردا ئوچۇق ئاشكارا ئىزھارلانغان.

تەبىئەت دۈنياسى ۋە ياۋۇز كۈچلەر بىلەن كۈرەش قىلىدىغان ئەۋلىيا ياكى ئۇلۇغ زاتلار بولسا، ئەپسانىلەردە تەسۋىرلەنگەن شان-لىق ئوبرازلاردۇر. بۇ خىل ئوبرازلارنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدە-لىگى بار. ئىدىيە جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ قەھرىمانلار ئومۇمەن پىداكارلىق روھىغا، ئادىمىزاتنىن ئېشىپ چۈشىدىغان ئاجايىپ ماھا-رەت ۋە قەتئى ئىرادىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ سېھرى كۈچ-قۇدرىتى ئادەتتىكىدىن يۇقۇرى؛ يەنە كېلىپ ئۇلار خەلقىرىنىڭ ئەمگەك جەريانى ۋە ھايات كەچۈرۈش يولىدىكى مەنپەئەتلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. سىرتقى كۆرۈنىشىدىن قارىغاندا، بۇ ئوب-رازلارنىڭ بوي تۇرقى ئادەتتە زور، كۈچ-قۇۋۋىتى چەكسىز بولۇپ، بۇ ئېنىقكى، ئەينى زامانىدىكى قورال-سايمانلارنىڭ قوپال ھەم

ئاددى بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، كۈننى قوغلىغان كۈافۇ قۇلاقلىرىغا ئىككى سېرىق ئىلاننى ئوراپ، قوللىرىدا ئىككى سېرىق ئىلاننى كۆتۈرۈپ يۈرىدىغان بىر ئوبراز بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر سۇ ئىچىشتە خۇاڭخې، ۋېيخې دەريالىرىنىڭ سۈيىنى ئىچىپ قۇرۇتىۋەتكەن ھەيۋەتلىك ئوبراز قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قانچىلىك دەھشەتلىك، زور ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تەسۋىرلەردە يەنە جەڭ ۋېغا ئوخشاش بەدەن جۈغى كىچىك ياكى بەدەن قۇرۇلۇشى غەلىتىلەرمۇ بار. جۈملىدىن ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدىغان ئالامەتلەرگە ئىگىلىرىمۇ بار. مەسىلەن، ئۇزۇن بىلەكلىك دۆلىتىدىكى كىشىلەرنىڭ بىلەكلىرى ئۇزۇن بولۇپ، ئاسان بېلىق تۇتالايدۇ. قاناتلىقلار دۆلىتىدىكى ئادەملەرنىڭ قۇشلارنىكىگە ئوخشاش قانىتى بار، ئۇچالايدىغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. بۇ خىل ئوبرازلاردا كوللېكتىپنىڭ توپلاشقان كۈچى نامايەن قىلىنغان ۋە مۇبالىغە قىلىنغان. ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئارزۇ-ئۇمتىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇنداقلا بۇ ئوبرازلاردا يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەت ۋە ئەخلاقىي ئۇقۇملارمۇ جانلىق يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەپسانىلەر ئىپتىدائى دەۋردىكى بىر خىل ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئاڭ شەكلىي بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە. نۇيۋانىڭ لايىدىن ئادەم ياساپ، تاشتا ئاسمان يامغانلىق ئىشىدىن بىزنىڭ ئىلگىرى ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىدىكى جەمىيەتنى باشتىن كەچۈرگەنلىگىنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز.

شى، يۇلارنىڭ سۇنى تىزگىنلىشى ھەققىدىكى ئەپسانە، يېراق قەدىمقى خەلقلەرنىڭ كەلكۇن سۇلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەش جەريانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شىڭ تىيەنىنىڭ ئۆلتۈرۈ-

لشى ھەققىدىكى رىۋايەت بولسا، جەمىيەتتىكى ھۆكۈمران كۈچلەر-نىڭ شەكىللىنىشى ۋە جەمىيەتتىكى قارىمۇ-قارشى كۈچلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەپسانىلەر ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل دەۋرىنى چۈشىنىشتە ئۈگەنمەي، ئىگە-للىمەي بولمايدىغان ئاچقۇچلۇق نەرسە. ئېنگېلس ئېيتقىدەك جەمىيەتنى تەرىپلىگەندە كۆپلىگەن ئەپسانىۋى ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئەپسانىلەرنىڭ تارىخىي قىممەتىگە قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىگىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئەپسانىلەر يەنە گۈزەل سەنئەت جەھەتتىمۇ يۇقىرى بەدىئى قىممەتكە ئىگە، ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش لازىمكى، ئەپسانىلەر ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل دەۋرىدىكى قەھرىمانلىق جاسارىتى ۋە گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى نامايەن قىلغان. ئېپتىدائى ئادەملەر قىيىن ۋە جاپالىق شارائىتلاردا تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ھارماستىن كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش تارىخىي سەھىپىسىنى ئېچىپ بەرگەن، ئۇلارنىڭ بۇ جاسارىتى مەد-ھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ.

بىز ئەپسانىلەر ئارقىلىق، ئېپتىدائى باسقۇچتىكى سىنىپسىز جەمە-يەتنىڭ بەزى ئىسسىل خىسلەتلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بايان قىلغان ئىدى: «بۇ خىل ــ شۇنچە ئاددى-سادىدا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى نىمىدىگەن ئاجايىپ، نىمىدىگەن گۈزەل تۈزۈم-ھە؟! ھىندىئانلار بىلەن ئۇچراشقانلىكى، تېخى چېرىكلىشىپ كەتمىگەن ئاق تەنلىكلەر، بۇ خىل ۋار-ۋارلارنىڭ غورۇرى، ھەق-قانىلىغى، چىداملىغى ۋە قەيسەرلىگىنى ماختىماي قالمايدۇ. بۇ ماخ-تاشلار ئاشۇ خىل جەمىيەتنىڭ قانداق ئەرلەر ۋە قانداق ئاياللارنى

ياراتقانلىغىنى ئىسپاتلىيالايدۇ»①. بىزنىڭ ئەپسانىلەر ئارقىلىق ئېرىش-
كەن ئورتاق بىلىشىمىز يۇقۇرى باسقۇچلۇق ۋە سىنىپسىز جەمىيەت
قۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىمىزدە جەزمەن زور تۈرتكە-
لىك رول ئويناپغۇسى: ئىككىنچىدىن، ئەپسانىلەردىكى ئاكتىپ ھالدا
يۇقۇرىغا ئىنتىلىشتەك ئارزۇ-ئۇمىتلەر، كۈچلۈك، جۇشقۇن ھېس-
ياتلار، ئاجايىپ-غارايىپ تەسىرلىك ھادىسىلەر، كېيىنكى ئەۋلاتلار
ئۈچۈن تەربىيىۋى رول ئويناپ، رومانتىكىلىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى
ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى. كېيىنكى دەۋرلەردىكى يازغۇچىلار
ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئەدەبىياتى ئۈچۈن ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى.

ئېلىمىزنىڭ كىلاسسىك ئۇلۇغ شائىرى چۈي يۈەن ئەپسانىلەرنىڭ
تەسىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسىرى «جۇدالىق
زارى»②نى يېزىپ چىققان، بۇ ئەسەردە ئۇنىڭ ئەجدىھانى مىنىپ،
شامالدەك غۇيۇلداپ ئۇچۇپ، ئالەم بوشلۇغىدا سایاھەت قىلغانلىغى،
جۇڭخۇانى قايتا كۆرۈپ، پەرىزاتلارنى قىچارغانلىغى تەسۋىرلىنىدۇ.
ئۇ، شۇنداق ئۇلۇغۋار تەسەۋۋۇرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ چۈ مەملىكە-
تىنى قىزغىن سۆيۈش ھىسسىياتىنى ۋە ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئالدىدا
ھەرگىز تىز پۈكمەيدىغان ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن. كېيىنكى دەۋر-
لەردىكى تاۋيۈەنمىڭ، لى بەي، لى خې، لى شاڭ قاتارلىق ئاتاقلىق
شائىرلارمۇ ئەپسانىلەردىن ئەدەبى تېمىلار ۋە بەدىئى ئوبرازلارنى
تاللاپ، ئوخشىمىغان دەرىجىدە رومانتىكىلىق ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنى
قوللىنىپ ئىجات قىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە، خەلق ئەدەبىياتى
دائىرىسىدە ئەپسانىلەر گەرچە ساپ فانتازىيىلىك شەكىل بىلەن

---

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ
چىقىشى» «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4-توم خەنزۇچە
92 — 93 - بەت.

② ساۋۈت شەكلىدە يېزىلغان شېئىر.

ئوتتۇرىغا چىقالمىغان بولسىمۇ، لېكىن فانتازىيە ئارقىلىق خەلقنىڭ ئىرادىسى، ئارزۇ-ئۇمىتلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى سۈپىتىدە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلىپ، ئۇزۇن تارىختىن بېرى كونىرىماس ئەنئەنە بولۇپ شەكىللەندى. بۇ ئۇسلۇپ، رىۋايەت، ھېكايە، ناخشا-غەزەل، مەددىھىلىق ۋە كىچىك تىياتىرلارنىڭ ھەممىسىدە مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ كەلمەكتە.

ئەپسانىلەر ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يەنە باشقىدىن ئىجات قىلىنىپ چىقمىغان بولسىمۇ، ئەمما تارىخ ئەپسانىۋى رىۋايەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆچمەس جەلپ قىلىش كۈچىگە ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس ھاياتى كۈچكە ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى.

ئىككىنچى بۆلۈم رىۋايەت

1. رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى، كېلىپ چىقىشى، تارقىلىشى

رىۋايەت ئەمگەكچى خەلق ئىجات قىلغان تارىخىي شەخسلەر، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە يەرلىك قەدىمىي يادىكارلىقلار، تەبىئەت مەنزىلىرى، ئىجتىمائى ئۆرپ-ئادەتلەرگە ئالاقىدار ۋەقەلەردىن ئىبارەت. رىۋايەتلەردىكى باش قەھرىمانلارنىڭ كۆپچىلىگىنىڭ ئىسىم-پەمىلىسى بار، بەلكى نۇرغۇنلىرى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر؛ ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى ھامان شۇ يەردىكى مەلۇم تەبىئى ۋەقە سۈنئىي نەرسىلەر ۋە ئىجتىمائى ئۆرپ-ئادەتلەر بىلەن ئالاقىدار بولىدۇ. يەنە كېلىپ رىۋايەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى شۇ ۋەقەلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى بىر خىل ئىسپاتمۇ بولالايدۇ. كۆپ جايلاردا رىۋايەتلەر

تارىخي ۋەقەلەر ۋە ئەملي يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ؛ شۇڭا ئۇلار مەلۇم تارىخي، ئەملي ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە بەلگىلىك تارىخي خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، بارلىق ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرى ئەپسانىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ھەممىدىلا ئىجتىمائى رىيالىلىق ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكتىن، ئۇ مەلۇم تارىخىيلىققا ئىگە بولىدۇ. ئەمما رىۋايەتلەر ئادەتتىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك كەڭ مەنىدىكى تارىخىيلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تارىخ بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ كۆپ ھاللاردا بەلگىلىك ۋەقە ياكى تارىخي ۋەقەلەرنى بىۋاستە شەرھىلەپ بېرەلەيدىغانلىقى ۋە بەزىدە مەنبەئەنى سۈرۈشتۈرۈش ۋە ئىسپاتنى سۈرۈشتۈرۈش قاتارلىق تار مەنىلىك تارىخي ئېپادىلەش شەكلى بولالايدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق. خەلق رىۋايەتلەر ئارقىلىق تارىخي تەرەققىيات جەريانىدىكى ھادىسىلەر، ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرنى شەرھىلەپ بېرىپ، خەلقنىڭ كۆزقارىشىنى ۋە ئارزۇلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، رىۋايەتلەرنى «ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاغزىدا تارقىلىپ يۈرگەن تارىخ» دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، رىۋايەتلەر چىن مەنىدىكى تارىخ ئەمەس: جاڭلاڭ ئايالىلارغا چاخچاق قىلغانلىقتىن، مىڭ جاڭنۈي يېچۈنكوغا كەلگەندە، يېغلاپ ياشلىرى قۇرىغانلىقتىن بۇلاق ھاسىل بولۇپتۇ؛ خې لوڭ تۇل خوتۇنغا تەقدىم قىلغان چىچەك گۈللۈك ھاسا، خەلقە بەخت كەلتۈرىدىغان ئەجدىھار شەكىلىك ھاسىغا ئايلىنىپتۇ، دېگەنگە ئوخشاش رىۋايەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەملىيەتتە يۈز بەرگەن ئەمەس، رىۋايەتلەر بەلگىلىك تارىخي ئەملىيەتكە ئاساسەن ئىجتىمائى تۈرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن چاغدا، تالاش،

قۇراشتۇرۇش، توقۇش، مۇبالىغىلاشتۇرۇش، كۆپىتۈرۈش، خىيال، تەسەۋۋۇر قاتارلىق ئەدەبىي پىششىقلاشتۇرۇشتىن ئۆتىدۇ. رىۋايەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىغانلىرىدا كىشىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇش مەزمۇنلىرى مەلۇم تارىخىي شەخسكە، ۋەقەگە ۋە مەلۇم سۇنئىي، تەبىئى نەرسىلەرگە يۈكلىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق ھېكايىلەر ئويدۇرۇپ چىقىرىلىدۇ. مەسىلەن، لۇبەن ھەققىدىكى رىۋايەتنى، ئالساق ۋاڭ نياڭشەن ھەققىدىكى رىۋايەت، لې فېڭتاۋ ھەققىدە رىۋايەت، گۇئىي ئوۋ ھەققىدە رىۋايەت قاتارلىقلارنى ئالساق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ خىل ئەھۋالغا مەنسۇپ رىۋايەتلەردۇر. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رىۋايەتلەردە مەلۇم تارىخىي ماتېرىياللار ئاساسىدا خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرگە بولغان چۈشەنچىسى، كۆزقارىشى ۋە ھىسسىياتى ئىپادىلىنىدۇ. ئەكسىچە بۇنىڭ ئۆزى راس تارىخىي ۋەقەلەر سۈپىتىدە قايتا گەۋدىلەنمەيدۇ. رىۋايەتلەر چىن مەنىدىكى تارىخ بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ماتېرىيال تاللاش نۇقتىسى ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى جەھەتلەردە ئوخشىمايدۇ، رىۋايەتلەر بەدىئى ئىجادىيەتنى نوقتا قىلىپ ماتېرىيال تاللايدۇ. بەزى ماتېرىياللار تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا ئانچە مۇھىم ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما رىۋايەتلەرنىڭ ئىجات قىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. لۇبەن چۇنچيۇ زامانىدا لۇ بەگلىكىدە ئۆتكەن بىر ھۇنەرۋەن بولۇپ، ئۇ مۇھىم تارىخىي شەخس ئەمەس، مېڭ چاڭنۇي رىۋايىتىنىڭ ئەسلىسىدە: چى سەركەردە چىلاڭنى جەڭدە ئۆلتۈرگەن؛ ئۇنىڭ خوتۇنى شەھەر سىرتىدا ئېسىلىپ ئۆلۈشنى رەت قىلغان دېيىلگەن، بۇنىمۇ چوڭ ۋەقەلىك دېگىلى بولمايدۇ. لېكىن ئۇلارنى كىشىلەر ئۆزلەشتۈرۈپ، تارقىتىپ، پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق نەچچە يۈز يىللار-دىن بېرى ھەممە كىشى ئېيتىپ بېرەلەيدىغان رىۋايەتلەرگە ئايلاندۇرغان. يەنە رىۋايەتلەردە ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئەكس ئەتتۈرۈ-

لىدۇ. قەھرىمان شەخسلەر مەدھىيلىنىدۇ؛ تولا ھاللاردا مەنسلىك كىچىك ئىشلار تاللاپ ئېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە تارقالغان «خەق، بەك ئەدەپلىك ئىكەن» دىگەن رىۋايەتنى ئالدىغان بولساق، بۇنىڭدا 8-ئارمىيىمىزنىڭ ئۇزۇن سەپەر قىلىش جەريانىدا ئاچلىقتا چىداپ، پۇقرالارنىڭ قويۇپ قويغان تاماقلىرىنى قەتئى يىمىگەنلىگى سۆزلەنگەن؛ بۇ بىر كىچىك ئىش ئارقىلىق خەلق ئارمىيىسىنىڭ ئاممىۋى ئىنتىزامىغا رىئايە قىلىشتەك ئىسىل ئىستىلى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي مەلۇماتلىق ئەمىلى تەلىۋى بىرقەدەر تولۇق بولۇپ، رىۋايەتلەر بەزى ھاللاردا تارىخىي ئەمىلىيەتنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىنىلا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يۆ فېي رىۋايەتلىرىنى ئالساق يۆفېينىڭ قىلغان، ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسى بايان قىلىنغان ئەمەس ۋە ئۇنىڭ ھەممە ئىشىغا باھا بېرىلگەن ئەمەس. بۇنىڭدا پەقەت ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەنگە سادىق بولۇشتەك خىسلىتىنىڭ بىر تەرىپىلا ئالاھىدە ئىپادىلەنگەن. ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلى جەھەتتە، تارىخنى ھەقىقى يېزىپ، ئۇدۇلىسىغا بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، رىۋاتتە بولسا ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لياڭجۇ ھىكايىلىرىنىڭ مەيدانىغا كېلىشىنى ئېلىپ ئېيتساق، شۇ ھىكايىدىكى ۋەقەلەرنىڭ راس يۇز بەرگەن-بەرمىگەنلىگىنى ئىسپاتلاش قىيىن. ئەمما ئۇنىڭدا بەدىئى ئوبرازلار ھەم سىيۇژېتلار ئارقىلىق فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاقنىڭ جىنايەتلىرى پاش قىلىنغان. خېلى كۆپلىگەن توقۇلما رىۋايەتلەر مەسىلەن، ئاق يىلان ھەققىدىكى ۋە پىلە قۇرۇتنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ئەمىلىيەتتە «تارىخىي بايان قىلىش ئۇسۇلى»دا بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائى ئەمىلىيەت جەريانىدا يۇز بەرگەن ئىشلار ئەمەس، يېڭى

رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي ئاساسلىرى كۆپسىيىپ بارسىمۇ، لېكىن ئۇ ئوخشاشلا ئەدەبىي جەھەتتىن پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. مەسىلەن، «ماۋجۇشى پۇقرالارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبىتىنى چۈشىنىدۇ» دېگەن رىۋايەت ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش مەزگىلىدە جەڭگاھتىكى رايونىدا تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ماۋجۇشىنىڭ بىر يېزىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ياشلاردىن، قېرىلاردىن، بالىلاردىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا قانداق تەلەپلىرىنىڭ بارلىغىنى سورىغانلىقى، شۇنداقلا بىر-بىرلەپ ھەل قىلىپ بەرگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ؛ ئىنقىلاۋىي رەھبەرلەرنىڭ ئاممىغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكى، تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىستىلى مەدھىيە-لىنىدۇ. بۇ ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى مۇقەررەر ھالدا ئەدەبىي جەھەتتىن يېغىنچاقلانغان، ئومۇملاشتۇرۇلغان ۋە ئۇنىڭغا تەسەۋۋۇر سىڭدۈرۈل-گەن، بۇ ئارقىلىق ئۇ تېخىمۇ تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىنغان. «قىزىل ئارمىيە قەۋرىستانلىقى» دېگەن رىۋايەتتە قىزىل ئارمىيە سانتار-كىسىنىڭ (خۇشى) ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى قەۋرە توپىسىنىڭ كىشىلەر-نىڭ كېسىلگە شىپا بولىدىغانلىقى بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ ۋەقە خەلق ئاممىسىنىڭ قىزىل ئارمىيىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئىپادە-لەيدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رىۋايەت تارىخىي ئەمەلىيەتنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرمەستىن، بەلكى تارىخنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى بەدىئىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەمما بۇ بىر تەرەپتىن شۇنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رىۋايەتلەر تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، شۇنداقلا مەۋجۇت شەيئىلەر بىلەن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇش ئارقىلىق كىشىلەرنى ئىشەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. بولۇپمۇ مۇنداق رىۋايەتلەر يېڭىدىن بارلىقا كەلگەن چاغلاردا كىشىلەر ئۇنى ھامان راس بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەدەك بايان قىلىدۇ ھەم تارقىتىدۇ. ئەلۋەتتە، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىنى

ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۇنىڭغا ئىشىنىدىغان كىشىلەر بارغانسېرى ئازلاپ بارىدۇ. ۋاھالەنكى، بايان قىلىش ئۇسۇلى تارىخنى بايان قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاش بولغىنى ئۈچۈن، تەبىئىكى راستەك بىلىنىدۇ. بۇ خىل ھەقىقى ئىشىنىش تۇيغۇسى رىۋايەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئەدىبى سېھرى كۈچىنى شەكىللەندۈرگەن.

رىۋايەتلەر تارىخقا ئەگەشكەن ھالدا بارلىققا كېلىدۇ. ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىلا رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن. قەدىمقى رىۋايەتلەردىن خۇاڭدى توغرىسىدىكى رىۋايەتتە جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كونا كىتاپلاردا بولسا خۇاڭدى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ناھايىتى كۆپ، ئۇلاردا: ئۇ «قاش تېشىدا ھەربى ياراق ياسىغان»، «سەپەرگە چىققاندا ئاجايىپ ئۇرۇش ھارۋىسى، ئوق يالارنى ياساپ بىللە ئېلىپ يۈرگەن، بەش خىل رەڭلىك كىيىم تەييارلىغان؛ ئۇنىڭ بۇرۇنقى خوتۇنى لېي زۇ پىلە قۇرۇتى باققان، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ساڭ جېي يېزىق ئىجات قىلغان؛ لىڭ لۈن چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى ياسىغان» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر بار. ياۋ، شۈن، يۇ قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى گۈمران بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئۇچ چوڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ دانىشمەنلىك بىلەن ئىش قىلىپ ئورنىنى ئۆتۈنۈپ بەرگەنلىگىگە ئوخشاش رىۋايەتلەر باشلانغۇچ كوممۇنىزىمنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدىكى ئىجتىمائى ھالەتنى ئۇچۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن؛ ئىپتىدائى ئادەملەر ئەڭ بۇرۇن ئەپسانىلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە ئىجتىمائى پائالىيىتىنى ئىپادىلىگەن. ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەپسانىلەرنىڭ ئىجات قىلىنىش ئاساسى ئاجىزلىشىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ كۈنسېرى گۈللىنىشى ۋە مۇرەككەپلىشىشى، ھەربى ئۇرۇشلار، قەھرىمانلىق ئىشلار

قاتارلىق چوڭ-چوڭ ۋەقەلەر كىشىلەرنىڭ ئۆز تارىخىنى مەدھىيىلەش تەلىۋىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، رىۋايەتلەر تەدرىجى ھالدا گۈللىنىشكە باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن شەخسلەر ھەققىدىكى ئەپسانىلەر رىۋايەتلەر بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ياكى ئەپسانىلەر تارىخلىشىش ئارقىلىق، رىۋايەتلەرگە ئايلىنىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىشكە باشلىدى. مەسىلەن، خۇاڭدى بىلەن چىيۇ ئۇرۇشى توغرىسىدا، شىيايۇنىڭ سۇنى تېزگىنلىشى توغرىسىدا ئەپسانىلەر پەيدا بولۇش بىلەن بىللە رىۋايەتلەرمۇ پەيدا بولدى. ئىپتىدائى دەۋرلەردىكى رىۋايەتلەر ئەپسانىلەرنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان. شۇڭا ئۇلاردا خىيالى نەرسىلەر ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، يىن گاۋزۇڭ دەۋرىدىكى ۋەزىر فۇيۇ كەمبەغەل ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققاچقا، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن بىر يۇلتۇزغا ئايلىنىپ كەتكەن، بۇ يۇلتۇز فۇيۇشىڭ يۇلتۇزى① دەپ ئاتالغان دېگەن رىۋايەتتە ئىپتىدائى دەۋر كۆزقاراشلىرىنىڭ قالدۇقلىرى ئىپادىلەنگەن. جەنگو دەۋرىنىڭ چىن جياۋۋاڭ زامانىدا شۇ ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى لى بىڭ تەختتە تۇرغان چاغلىرىدا، سۇ ئىنشائاتلىرى ياساپ، دۆڭلەرنى تۈزلەپ، ئويلارنى تىندۇرۇپ يۈز مىڭ مولاپ يەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ سىچۈەن ئويمانلىغىدىن كەلكۈن ئاپىتىنى يوق قىلىپ، ئۇ يەرنى چەكسىز ئېكىنزار، مۇنبەت، بايلىق كانىغا ئايلاندۇرغان، شۇڭلاشقا سىچۈەن خەلقى ئارىسىدا ئۇنىڭ شەپقىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك

---

① «چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ داستانلىرى. جۇدالىق زارى»دا «تام سوقاتتى فۇيۇ بىر چاغلاردا، ئۇنى ۋودىڭ بېگىم ئۆزىگە قىلغاچ ۋەزىر، بولدى ئىشەنچلىك خادىم» دېيىلگەن؛ «چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ داستانلىرى، يىراقتا سەيلە قىلىش»تا «فۇيۇنىڭ يۇلتۇزغا ئايلانغانلىغىنى ئاڭلاپ كىشىلەر قالدى ھەيران؛ خەنجۇڭنىڭ پەرىشتىگە ئايلانغانلىغىنى ئاڭلىغانلار قالدى ھاڭ-تاڭ» دېيىلگەن.

بىرقاتار رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغان، رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، لى بىڭ كالىغا ئايلىنىپ ئىلاھى دەريادىكى كەلكۈن پەيدا قىلغۇچى ئەجدىھار بىلەن ئېلىشقاندا، قارا بوران چىقىپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، جاھان قاراڭغۇلىشىپ كەتكەن، ئۇلار ئىنتايىن جىددى ئېلىشىشقان. كېيىن لى بىڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى ياردەم قىلىپ، ياۋۇز ئەجدىھارنى نەيزە تىقىپ ئۆلتۈرگەن، بەزىلەر: ئۇلار ياۋۇز ئەجدىھارنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، چوڭ زەنجىر بىلەن باغلاپ، دۆڭ ئاستىغا بەنت قىلىپ قويغان، دېيىشىدۇ، دېمەك لى بىڭنىڭ سۇنى تىزگىنلىشىدىمۇ ئەپسانىلىق پۇراق كۆچلۈك. لېكىن ھىكايىنىڭ رىيال ئاساللىرى نېسپى ھالدا كۆپىيىپ بېرىش بىلەن خىيالى تەساۋۇرلار مۇھىم ئورۇننى ئىگەللىيەلمىگەن. بۇ رىۋايەت بىلەن تارىخنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن بولۇپ ئۇ كىشىلەرنى بەكمۇ ئىشەندۈرىدۇ. مانا بۇ ھال ئۇنى ئەپسانىلەردىن پەرقلەندۈرگەن. كېيىن جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە، ئوخشىمىغان رىۋايەتلەر بارلىققا كېلىدۇ، رىۋايەتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئىشلار ۋە شەخسلەر كۆپ ھاللاردا تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ مەلۇم دەرىجىدە ۋە مەلۇم تەرەپتىن دەۋرنىڭ تەلىۋىنى نامايەن قىلىپ، ئاممىنىڭ يۈرەك سادالىرى ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ. مەسىلەن، پۇرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرى ھەققىدىكى يېڭى رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەپ ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەلىۋىگە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلغانلىغىدا؛ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپ شەخسلىرىدىن باۋ گۇڭ، يۆ فېي، لى بىڭ، شى مىنباۋ قاتارلىقلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىشىدىكى سەۋەبىمۇ، بۇرۇن ئۇلارنىڭ دۆلەت، خەلق ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلغانلىغى، ئوخشىمىغان تەرەپلەردىن خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە

ئارزۇسنى ئىپادىلىگەنلىگىدىن بولغان.

رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تارقىلىش جەريانىدا خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئۆزلۈكسىز تۇرده تەكشۈرۈلىدۇ ۋە تاللىنىپ بارىدۇ. رىۋايەتلەرنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتى قانچىكى زور بولسا، بەدىئىلىگى قانچىكى يۇقۇرى بولسا، ھاياتى كۈچى شۇنچە قۇدرەتلىك بولىدۇ. لۇبەن ھەققىدىكى رىۋايەت چۈنچىيۇ، جەنگو دەۋرلىرىده مەيدانغا كەلگەن، دوڭ يوڭ ھەققىدىكى رىۋايەت ئىپتىلىشلارغا قارىغاندا خەن سۇلالىسى دەۋرىده بارلىققا كەلگەن. ئالدىنقىسىدا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەقىل-پاراسەتلىك ئىكەنلىگى مەدھىيىلەنگەن. كېيىنكىسىده، خەلقنىڭ ئېزىلگۈچىلەرگە بولغان ھەسداشلىغى ۋە گۈزەل تۇرمۇش كەچۈرۈش ئارزۇلىرى ئىپادىلەنگەن، شۇڭا ھازىرغىچە تارقىلىپ كەلمەكته. رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىش جەريانى ئۇلارنىڭ ئۆزلۈكسىز پىششىقلاپ ئىشلىنىش جەريانى بولىدۇ. پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ بىر خىلى: ئەسلىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، شەخسەن ئۆز تەسىراتى بويىچە بۇرۇنقى رىۋايەتلەردىكى پىكىرلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شاللاپ، ۋەقەلىكلەرنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت. مىڭ جاڭنۇي ھەققىدىكى رىۋايەتتىكى چىلاڭنىڭ خوتۇنىنى چى بېگى شەھەر سىرتىدا ئېسىلىپ ئۆلۈپىلىشقا مەجبۇر قىلغان دېگەن ۋەقە رەت قىلىنغاندىن باشلاپ، رىۋايەت ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىش بىلەن سۈي، تاڭ دەۋرىگە كەلگەنده، مىڭ جاڭنۇي يىغلاپ سەددىچىنغىچە بارغان دېگەنگە تېزلا ئۆزگەرگەن. شىمالى چى سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى شىمال تەرەپتە سېپىل سالدۇرۇش ئۈچۈن خەلقنى كۆپ قېتىم ئالۋاڭغا ھەيدىگەن، پۇقرالار ئۆي-ماكانلىرىدىن ئايرىلغان؛ كۆپلىگەن كىشىلەر ئىش ئورنىدىلا ئۆلگەن. خەلق رىۋايەتچىلىرى چىن شىخۇاڭنىڭ سەددىچىن سېپىلىنى ياسىتىشتەك تارىخىي ئەسلىيىتىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، چى لاڭنىڭ خوتۇنى

يىغلاپ سەددىچىن سېپىلىغىچە كەلگەن دىگەن ھىكايىنى ئۆزگەرتىپ، ئىككى ۋەقەنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى مۇكەممەل-يېڭى تارىخىي رىيا للىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رىۋايەت① كە ئايلاندۇرغان. بۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ غەزەپ-نەپرىتىنى ۋە قارشىلىغىنى ئىپادىلىگەن. پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى — ئوخشاش ئىشلارنى ۋايىغا يەتكەن بىرەر شەخسنىڭ ئۇستىگە مەركەزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت.

لۇبەن ھەققىدىكى رىۋايەت، باۋگۇڭ ھەققىدىكى رىۋايەت بۇنداق پىششىقلاپ ئىشلەشلەردىن ئالالا بۇرۇن ئۆتۈپ بولغان. لۇبەن ئەسلىدە ياغاچچى ئىدى. ئۇ ئەقىل جەھەتتە كامالەتكە يېتىشنىڭ تېپى بولغاچقا، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر تارقىلىش جەريانىدا ئۇزۇلۇكسىز بېيىپ-كېڭىيىپ بارغان. قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش، مېتال تاۋلاش قاتارلىق نۇرغۇنلىغان تەرەپلەردىكى رىۋايەتلەرمۇ ئۇنىڭ نامىغا توقۇلغان. مەسىلەن، بېيجىڭدىكى گۇگۇڭ خان سارىيىنىڭ قارا-ۋۇل بىناسى بىلەن جاۋجۇ كۆۋرۈگىنىڭ قۇرۇلۇشى لۇبەن بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ لېكىن كىشىلەر قۇرۇلۇشى نەپىس بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى لۇبەننىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن بولغان، ياكى ئۇ ئۆز قولى بىلەن ئىشلىگەن، دەپ رىۋايەت قىلىپ كەلمەكتە. دېمەك رىۋايەتلەرنىڭ ۋەقەلىرى ئاشۇ يوسۇندا كۆپىيىپ، چېتىشدىغان تەرەپلىرىمۇ كېڭىيىپ بارغان؛ شۇنىڭ بىلەن رىۋايەتلەردىكى باش قەھرىمانلار كۆپلىگەن كەسىپلەرنى ئىگەللىگەن ماھىر ئۇستىلارغا ئايلىنىپ نامايەندە بولۇپ كەلگەن. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىككى خىل پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسۇلىنى بۇرۇندىن تارقىلىپ

---

① جوڭ جىگۇەن: «ناھەقچىلىككە ئۇچرىغان مىڭ جاڭنۇيىنى ئاقلاش» «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» خەنزۇچە 1979 - يىل 7 - سان.

كېلىۋاتقان ئەنمەنىۋى رىۋايەتلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يېڭى رىۋايەتلەرمۇ تارقىلىش جەريانىدا ئۆزگىرىپ بارىدۇ، پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. ئەمما يېڭى رىۋايەتلەرنىڭ ئىجات قىلىنىشى نىسبەتەن ئازلاپ كەتمەكتە. تارىخىي ئامىللارنىڭ كۆپىيىپ بېرىشى، تارقىلىش ۋاقتىنىڭ قىسقا بولۇشى بىلەن كىتاپ ئارقىلىق تارقىتىش ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەنلىكتىن، رىۋايەتلەردىكى ئۆزگىرىش ئانچە چوڭ بولمايۋاتماقتا.

رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىشىدا مەركىزى نۇقتا بار، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىگى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، كۆپ ھاللاردا رىۋايەتلەردىكى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەن ئورنى مۇقىم بولۇپ يەرلىك ئالاھىدە مەنزىرلەر، مەشھۇر ئاساره ـ ئەتىقە، قەدىمى يادىكار ـ لىقلار بىلەن باغلانغان بولىدۇ. مەسىلەن، شىخو كۆلى رىۋايىتى، چاڭبەيشەن مېھىرگىياسى رىۋايىتى، جىڭدىجېن چاقچۇق قاچىلىرى رىۋايىتى، ياتلىق قىلىنغان پويىاق رىۋايىتى، لىيۇسەنجې رىۋايىتى، جىڭگاڭشەندىكى ئىنقىلاپقا دائىر رىۋايەتلەر ۋە گۇاڭدۇڭدىكى دىخانلار رەھبىرى پېڭبەي ھەققىدىكى رىۋايەتلەر شۇ يەر، شۇ رايونلاردا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. يەنە بەزى مۇنەۋۋەر رىۋايەتلەر كەڭ تارقىلىپلا قالماستىن، بەلكى، باشقا جايلاردىكى باشقا مىللەتلەر ـ نىڭ ئىشلىرى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن، مۇنداق رىۋايەتلەر ھىكايە قىلىنغاندا، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئىجات قىلىنغاندەك ھىس قىلىمىز، رىۋايەتلەردە ئىپتىلىشچە، لياڭ سەنبەي بىلەن جۇ يېڭتەيىنىڭ قەۋرىسى جېيجياڭ، جياڭسۇ، سەندۇڭ، ئەنخۇي، خېنەن، خېبېي قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ ھەممىسىدە بار ئىكەن؛ مېڭ جاڭنۇيىنىڭ يۇرتىمۇ كىشىلەرنىڭ ئىپتىشچە، ھەر خىل ۋە مۇرەككەپ ئىكەن، لياڭ سەنبەي بىلەن جۇ يېڭتەي ھەققىدىكى رىۋايىتى بەيزۇ مىللەتنىڭ ئىچىدىمۇ تارقالغان بولۇپ، بارلىققا

كېلىشى بىلەنلا مۇناسىپ ھالدا ئۆزگەرتىلگەن، ھكايىدە ئۆي ئۇستىگە يېپىلىدىغان كاھىشلار ياغاچقا ئۆزگەرتىلگەن؛ لياڭ سەنبەي بىلەن جۇ يىڭتەي بۇرۇن يېشىل ئورمانلاردا سەيلە قىلغان، دىيىل-گەن. يەنە بىر رىۋايەتتە، ئۇلار ئۆزلىرى مەكتەپ سالغان، ئۇستەل-ئورۇندۇقلارنى ياسىغان، سۇ توشۇپ ئوتۇن يېرىپ، تاماق ئېتىشپ ئەمگەك ماھىرلىرىدىن بولۇپ يېتىشكەن دىيىلگەن؛ سىيۇژىت جەھەتتە «18 قېتىم ئۇزۇتىش» ۋەقەلىگىنىڭ ئورنىنى بېيىت ئېيتىش شەكلى ئىگەللىگەن. بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسى بەيزۇ خەلقىنىڭ ئەسلىدىكى تۇرمۇش شارائىتى ۋە ئىجتىمائى ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ، شۇ رايوندا تارقىلىپ يۈرگەن لياڭ سەنبەي بىلەن جۇ يىڭتەي ھكايىلىرىنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىنى شەكىللەن-دۈرگەن.

بەزى رىۋايەتلەر ئوخشاش تېمىدىكى قوشاق، ناخشا، ئەلنەغمە قاتارلىقلارغا يانداش بولغان ھالدا خەلق ئىچىدە تارقىلىپ كەلگەن، بۇ شەكىللەر ئۆز-ئۆزىدىن ياكى رىۋايەتلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان. مەسىلەن، «مېڭ جاڭنۈيىنىڭ سەددىچىنغا قاراپ يىغلىشى» دىگەن ئويۇنىنىڭ بېيىتلىرى، لياڭ جۇ ئەلنەغمىلىرى قاتارلىقلار شۇنىڭغا كىرىدۇ؛ ياكى مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە ئىجات قىلىنىدۇ، ئالايلۇق، باھادىر شاھ لى زىچېڭ ھەققىدىكى قوشاق ۋە تەپسىلىي تەپسىلاتلار، يېخىتۇەن ھەركىتى توغرىسىدىكى قوشاقلار.... ئوخشاش مەزمۇندا ھەر خىل شەكىللەر بىلەن تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان: چۈنكى، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ۋەقەلىكلىرى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان، ئۇلارغا بەرگەن تەسىرىمۇ چوڭقۇر بولغان.

رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىشى جەريانىدا كۆپ خىل «ئىككى خىل مەدەنىيەت»نىڭ كەسكىن كۈرىشى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىكى

سەۋەپ شۇكى، رىۋايەتلەردە دائىم ئەمەلىيەت ئاساس قىلىنىدۇ، تارىخقا باھا بېرىلىدۇ، ھۆكۈمەت ئىشلىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ؛ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار جەزمەن سۆكىلىدۇ. پاش قىلىنىدۇ؛ فېئودالىلىق قائىدە-يوسۇنلارغا نارازىلىق ۋە قارشىلىق بىلدۈرۈلىدۇ؛ قەبىھ شەخسلەرگە ئۆچمەنلىك ۋە مەنىستمەسلىك ئىپادىلىنىدۇ. رىۋايەتتە ئېقىپ يۈرگەن گەپلەرنىڭ تەسىرى ئىنتايىن زور بولىدۇ، شۇڭا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار رىۋايەتلەرنى جېنىنىڭ بېرىچە ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنىدۇ؛ ئۇلار خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان باش قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى بۇرمىلاپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنى گۈزەللەشتۈرۈپ، سىنىپىي زىددىيەتلەرنى كېلىشتۈرۈشكە فېئودالىلىق خۇراپاتلىقنى تەشۋىق قىلىپ، فېئودالىلىق ئەدەپ-ئەخلاقنى قوغداشقا جېنىنىڭ بېرىچە ئۇرۇنىدۇ. ئالايلۇق ئۇلار لياڭ جۇ ھەققىدىكى رىۋايەتتىكى، لياڭ سەنبەي بىلەن جۇيىڭتەيدىن ئىبارەت ئاشىق-مەشۇقلارنى ئاساندىن ھۆر-پەرىلەر سۈپىتىدە يەرگە چۈشكەن، قائىدە بويىچە «چىن» ئالەمگە كېتىشى كېرەك دەپ، فېئودالىلىق ئەدەپ-ئەخلاقنىڭ جىنايىتىنى ئاقلىماقچى بولىدۇ. ھەتتا فېئودالىلىق ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ۋە قۇل قىلىشىنى پاش قىلغان ۋە ئەيىپلەنگەن مېڭ جاڭنۈي رىۋايىتىنى ئۆزگەرتىپ خان-پادىشالارنى مەدھىيىلىگەن قىلىپ كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ دىخانلار قوزغىلىڭى ئەكس ئەتكەن رىۋايەتلەر دائىم دىگۈدەك ئەكسىيەتچى سىنىپلار تەرىپىدىن ئۆزگەرتىۋېتىلىدۇ ۋە ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلىدۇ. «مىڭ، چىڭ ئوردىسىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللار غەزىنىسى»دە «سۇ بويىدا»نىڭ تارقىلىشىنى چەكلەش شۇنداقلا ئۇنى كۆيدۈرۈۋېتىش ھەققىدىكى پەرمانلار يېزىپ قالدۇرۇلغان. تەيپىڭ تېيەنگو ۋە يىخېتۇەن ھەرىكىتى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرمۇ پەچەتلەشكە ئۇچرىغان. بۇلار ئەمەس، ئۇلار يەنە بىلىق كۆزىنى، مارجان قىلىپ كۆرسىتىپ، دىخانلار قوزغىلىڭىغا ھاقارەت

كەلتۇرىدىغان رىۋايەتلەرنى توقۇپ چىقىپ ئۇلارنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى بۇرىۋەتمەكچى بولىدۇ. مەسىلەن، «رەھىمسىز خوۋاكچاۋ» ۋە «قالدۇرۇلغان ئون سەككىز ئائىلە» دېگەن رىۋايەتلەردە خوۋاكچاۋ ئادەم ئۆلتۈرگەندە كۆزىنى لىپ قىلىپ قويمايدىغان ئالۋاستىلار پادىشاسى سۇپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ؛ دەۋرىۋە سىنىپىي چەكلىمە تۇپەيلىدىن، قەدىمقى زامان ئەمگەكچى خەلقلىرى رىۋايەتلەرنى ئىجات قىلىش ۋە تارقىتىش جەريانىدا مەلۇم قالاق ئىدىيىلەرنى ئىپادىلەپ قويۇشتىن خالى بولالمىغان بولۇشلىرى مۇمكىن، ئالايلۇق، فېئودالىزمچە سادىقەت-ۋاپادارلىق ئىدىيىسى، تەقدىرچىلىك ئىدىيىسى، شەخسىيەتچىلىك ئىدىيىسى، پاك ئەمەلدارنىڭ ماھىيىتىنى توغرا تونىيالماسلىق تۇلىمۇ يۇقۇرى ئۇمىتتە بولۇپ قارشىلىق كۆرسىتىش يولىنى كۆرسەتكەنلىكى قاتارلىقلار شۇنىڭغا كىرىدۇ. بىراق بۇنىڭغا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆزگەرتىۋەتكەنلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋۇەتكىلى بولمايدۇ.

يېڭى رىۋايەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنىش ۋە ئىجتىمائى شەرت-شارائىتلار ئەلۋەتتە ئوخشىمايدۇ. پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ يېڭى دەۋرىدە، ئىشچى-دېخان خەلق ئاممىسى پارتىيىمىزنىڭ تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، كۆرەشلەرنىڭ تاۋلىشىدىن ئۆتۈپ سىنىپى ئېڭىنى يۇقۇرى كۆتىرىدۇ، ئىنقىلاۋىي ئىرادىسىنى مۇستەھكەملەيدۇ، ئۆتمۈش، ھازىر، كەلگۈسى ھەققىدە بىرقەدەر ئېنىق تونۇشقا ئىگە بولغان بولىدۇ. ئۇلار نۇرغۇنلىغان قەھرىمانلارنى، تىللاردا داستان بولىدىغان ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەچكە ئۇلارنى تولۇپ-تاشقان ھېسسىيات بىلەن مەدھىيىلەپ، يېڭى-يېڭى رىۋايەتلەرنى ئىجات قىلىش بىلەن رىۋايەت ئىجادىيىتىدە يېڭى سەھىپە ئاچتى. خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە ئارزۇسى يېڭى رىۋايەتلەردە بىرقەدەر تولۇق ئىپادىسىنى تاپتى. «قىزىل ئارمىيە شەپكىسى» دېگەن رىۋايەت خەلق

ئاممىسىنىڭ دۇشمەن كۈچلۈك، بىز ئاجىز ئورۇندا تۇرغان ۋەزىيەتتە ئىنقىلاۋىي كۈچلەرنىڭ يېڭىلمەس ئىكەنلىگىگە بولغان قەتئى ئىشەنچىنى ئېپادىلىدى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەملىيەتتى ئارقىلىق قىزىل ئارمىيىنىڭ ئۆز قوشۇنى ئىكەنلىگىنى بىلگەندىن كېيىن، قەتئى ئىرادىگە كېلىپ، ئۇلارنى قوللاپ-قۇۋۋەتلەيدۇ، قوغدايدۇ، ئۆزلىرىنى قىزىل ئارمىيىنىڭ ئەقىدىسىگە مەھكەم باغلايدۇ. «مودەن گۈل» دىگەن رىۋايەتتە يولداش چېن يىنىڭ ئۆز قولى بىلەن تىككەن ئىككى تۇپ مودەن گۈلنىڭ ئۇرۇش يىللىرىدا غۇچچىدە ئېچىلغانلىغى، بۇنىڭ ئىنقىلاپنىڭ چوقۇم غەلبە قازىنىدىغانلىغىغا سىمۋول قىلىنغانلىغى بايان قىلىنغان. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» زورلۇق-زومبۇلۇق قىلغان چاغلاردا مودەن گۈلمۇ نابۇت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنىپ، ئىككىنچى يىللا ئىككى تۇپ مودەن گۈل قايتىدىن ئاجايىپ باراقسانلاشقا باشلايدۇ. رىۋايەتلەردىكى ۋەقەلىكلەر كۆپتۈرۈپ، ئاشۇرۇپ، خىيالىي رىۋايەت قىلىنغان بولسىمۇ خەلقنىڭ ئىنقىلاپ غەلىبىسىگە بولغان ئۈمىت ۋە ئىشەنچىنى روشەن، گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلەپ، قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسى ۋە قەتئى ئىرادىسى نامايەن قىلغان. يېڭى رىۋايەتلەرنى سىنىپىي دۇشمەنلەر بەك ئۆچ كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن قورقىدۇ. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» پارتىيە ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشنى نىيەت قىلىپ بىر تۇركۇم پىشقەدەم ئىنقىلاپچىلارنى يوقاتتى، بېسىپ ئۆتكەن ئىنقىلاپ يوللىرىنى ئىپادىلەشنى، ئىنقىلاۋىي ئەجداتلارنى مەدھىيىلەيدىغان رىۋايەتلەرنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن جېنىنىڭ بېرىچە باستى. ئەمما، خەلقنىڭ يۈرەك سادالىرىنى باسىدىغان ھەرقانداق ئەكسىيەتچى ئۇرۇنۇشلار بەربىر مەغلۇپ بولدۇ، تارىخىي ئەملىيەت بۇنى ئىسپاتلىغان. يېڭى رىۋايەتلەر پۇرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ تارىخىي بىلەن مەڭگۈ بىللە ياشايدۇ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا

ئەگىشىپ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىدۇ.

2. رېۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە تۈرلىرى

رېۋايەتلەر خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگىچە تارقالغان بولۇپ، كەڭ ئىجتىمائى مەزمۇنغا ئىگە. ئالايلۇق، دۆلەت ۋە مىللەتكە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلار، سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش، ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ تۆھپىلىرى، شۇنىڭغا ئوخشاش ئائىلە، ئۆي-ئوچاقلىق بولۇش، ئۆرپ-ئادەت قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى رېۋايەت سۈپە-تىدە ئەدەبى ياقتىن پىششىقلاپ ئىشلىنىپ مەيدانغا چىقىدۇ، بۇلارنى ئۇچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

(1) شەخسلەر توغرىسىدىكى رېۋايەتلەر

بۇ خىل رېۋايەتلەردە شەخسلەر مەركەز قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىش-ئىزلىرى ۋە سەرگۈزەشتلىرى بايان قىلىنىدۇ. مۇتلەق كۆپ ساندىكى رېۋايەتلەردە بايان قىلىنغان باش قەھرىمانلار تارىخىي شەخسلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئوخشىمىغان دەۋر ئارقا كۆرۈنۈش-لىرى ئارقىلىق، ئۇنداق ياكى مۇنداق تۆھپىلەرنى يارىتقان، تارىخنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناغان بولىدۇ. خەلق ئۇلارنى خاتىرىلەپ ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن رېۋايەتلەرنى ئىجات قىلىپ، ئۇلار ئۇچۇن تەرجىمھال يېزىپ، مۇنار تىكلەيدۇ. يەنە بەزى رېۋايەتلەردە تارىخىي شەخسلەرگە قارىتا تەنقىت ۋە پاش قىلىشلار ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا خەلق ئاممىسىنىڭ تونۇشىنىڭ روشەن-لىگى ۋە ھەق-ناھەق كۆزقارىشىنىڭ كەسكىنلىگى ئىپادىلەنگەن، فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلار «پەيغەمبەر» دەپ ئاتىۋالغان كۈچلۈك «كۈچلۈك ۋە سەيسائىلاك» دېگەن رېۋايەتتە توققۇز تولغىماچ مار-جانغا تۆشۈك ئېچىشتىن ئىبارەت قىيىن مەسىلە ئالدىدا ئۇ يەنىلا خەلق ئىچىدىكى سەيسائىلاكتىن سوراپ بىلىشكە مۇھتاج بولىدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇ ھەممە نەرسىنى بىر كۆرۈپلا بىلىۋالىدىغان «ئەۋلىيا» ئەمەس. «جۈيۈەنجاڭ ھەققىدىكى ھىكايە»دە جۈيۈەنجاڭنىڭ خانلىق تەختىگە چىقىپلا خوشامەت سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا خۇشتار بولغانلىغى؛ ئۆزىنىڭ كونا يۇرتداشى باش نايىپنى كۆككە كۆتىرىپ ماختاپ، كۆڭلىدىكىنى يوشۇرمايدىغان قەدىناس ئاغىنىسىنى ئۆلتۈرگەنلىگى مەسخىرە قىلىنىدۇ.

رىۋايەتلەردە تارىختا بولۇپ ئۆتكەن خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى قىزغىن مەدھىيىلەنگەن. مەسىلەن، سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ۋاڭ بو، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن چاڭ سىچىڭ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئۆتكەن لى زىچېڭلاردىن تارتىپ چىڭ خاندانلىغى دەۋرىدە خۇنەننىڭ غەربىدە ئۆتكەن مياۋزۇ مىللىتىدىن بولغان ۋۇبايۇ قاتارلىقلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ھەممىسىدە «زالىملار زۇلۇم سالسا، خەلق ئىسيان كۆتىرىدىغان» ئۆتكۈر سىنىپىي كۆرەش بايان قىلىنغان، دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازلىرى يارىتىلغان، خەلقنىڭ ئازاتلىققا بولغان تەشنالىغى ئىپادىلەنگەن.

رىۋايەتلەردە يەنە ھۆكۈمران سىنىپلار ئىچىدىكى تەرەققىپەرۋەر تارىخىي شەخسلەر مەدھىيىلەنگەن. مەسىلەن، شى مىنباۋ، لى بىڭشىڭ پايدا-زىيانغا بېرىلمىگەن؛ باۋجىڭ، خەيرۇي ھوقۇق بىلەن كارى بولماي، خەلقنى تىجاتلىق تىلىگەن؛ يۆفېي، چى شۇيگۇاڭ، لىن زېشۈيلەر ۋەتەننى سۆيۈپ، دۈشمەنگە قارشى تۇرغان ۋە باشقىلار، بۇلارنىڭ ھەممىسى رىۋايەتلەردە مۇناسىپ ھالدا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ۋە مەدھىيىلەنگەن، رىۋايەتلەرنىڭ ئاپتورلىرى كوللېكتىپ ئىجات قىلىش ۋە تارقىتىش جەريانىدا، خەلقنىڭ ئەقىل پاراسىتىنى ۋە كۈچىنى ئاشۇ تارىخىي شەخسلەر ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى غايىۋىلاشتۇرغان، بۇ خىل ئەدەبىي يافتىن

پىششقلاپ ئىشلەش، كىشىلەرنىڭ تارىخىي شەخسلەرگە بولغان ئۇمىت، ئارزۇلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ماددى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن كىشىلەرمۇ خەلق ئارىسىدىكى رېئاليەتلەردە پارلاق ئوبراز سۈپىتىدە دائىم دىگۈدەك كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. لۇبەن توغرىسىدىكى رېئاليەتنىڭ ئېقىپ يۇرگىنىگە ئىككى مىڭ يىلدىن ئېشىپ كەتكەن ۋە ئونىڭدىكى لۇبەن ئوبرازى ئۇزلۇكسىز بېيىش ئارقىلىق ماھىرلىقنىڭ تېپى بولۇپ قالغان. كېيىنكى ئەۋلاتلار لۇبەننى ياغاچچىلارنىڭ پىرى دەپ تەرىپلەشكەن. ئۇلۇغ شائىر چۈيىۋەن سۈرگۈن قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزىنى دەريا‌غا تاشلاپ ئۆلۈۋالغان. كىشىلەر ئونىڭ سەرگۈزەشتىلىرىگە ھىسداشلىق قىلىپ رېئاليەتلەردە «جۇدالىق زارى» ناملىق داستاننى ئوقۇغاندا تاغ مۇئەككىلىرىمۇ تەسىرلەنگىنىدىن يىغلاپ كەتكەن، دىيىشىدۇ؛ كىشىلەر يەنە رېئاليەتلەردە كىشىلەرنىڭ 5-ئاينىڭ 5-كۈنى ئەجدىھا سۈرەتلىك كېمىلەردە ئۆزۈش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ، زۇڭزا يىيىشىنى چۈيىۋەننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بولغان، دىيىشىدۇ. ئۇچ پادىشالىق دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپ خۇاتۇ، جېن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چوڭ خەتتات ۋاڭشىجۈ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لى بەي، ھەمدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن يازغۇچى فوسۇڭلىڭ ۋە ساۋشۆچېن قاتارلىقلارنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە رېئاليەتلىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، بۇ رېئاليەتلەردە ئاشۇ مەشھۇر شەخسلەرنىڭ تالانت-ماھارىتى گەۋدىلىك مەدھىيىلەنگەن؛ ئۇلارنىڭ، جاپاغا چىداپ ئۆگىنىشى تەكتلەنگەن-تەشەببۇس قىلىنغان؛ «تىرىشچانلىغىدىن تالانت كېلىپ چىقىدىغانلىغى» كۆرسىتىلگەن.

«لۇبەننىڭ ھۈنەر ئۆگىنىشى» دىگەن رېئاليەتتە لۇبەننىڭ كىچىگىدىن تىرىشچان، ئۇگۇنۇشكە ئامراق ئىكەنلىگى، ئونىڭ 6-7 يېشىدا

دىن باشلاپلا پالتا-ھەربىر بىلەن ھەپىلىشپ ئاخىرى، مىڭ جاپالار بىلەن گاڭ ئۇستامنىڭ دەرگاھىغا بېرىپ ئۇچ يىل ئۇيقۇ ۋە تاماقىنى تەرك ئېتىپ ئۇگۇنۇپ ئاخىرى تەگداشسىز ئۇستىغا ئايلانغانلىغى سۆزلىنىدۇ.

«لى بەي ۋە مومايىنىڭ تۆمۈرلومنى بۆلەپ يېگىنىگە ئايلاندۇرغانلىغى» دىگەن رىۋايەتتە: شائىر لى بەي بىر مومايىنىڭ بىر لومنى سۈركەپ يېگىنىگە ئايلاندۇرۇۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ ئىنتايىن ھەيران قالغاندا مومای: «تۆمۈر لومنى سۈركەۋەرسەڭ يېگىنە بولىدۇ» «ئەجرى قىلىۋەرسەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىسەن» دەيدۇ. بۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەن لى بەي شۇ كۈندىن باشلاپ تىرىشىپ ئۇگىنىپ ئاخىرى ئاتاقلىق شائىرغا ئايلىنىدۇ، دىيىلگەن.

پۈرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي داھىلىرى ۋە قەھرىمانلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئىنتايىن پارلاق تېپىلاردۇر. ئۇلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە يېپ-يېڭى ئىنقىلاۋىي تېمىلارنى بەخش ئەتتى، خەلق ئاممىسى چەكسىز سېغىنىش ۋە يېقىملىق ھېسسىيات بىلەن رىۋايەت ئىجادىيىتى ئارقىلىق ماۋزېدۇڭ، لىيۇ شياۋچى، جۇئېنلەي، جۇ دې، خېلوك، چېن يى، پېڭ دېخۇەي، پېڭ بەي، لىيۇجۈدەن، ياڭ چىڭيۈي قاتارلىق ئىنقىلاۋىي رەھبەرلەرنى قىزغىن مەدھىيىلىدى. ئۇلارنىڭ ئالىجاناپ ئىدىيىسىنى ۋە ئىنقىلاۋىي پاراسىتىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئامما بىلەن زىچ ئالاقە باغلىغانلىغى، كەمتەر، چىقىشقاق، چىداملىق، ئاددىي-سادىدا ئىسىل ئىستىلىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئوبرازىنى نۇرلاندۇرۇش ئارقىلىق كىشىلەرنى چىن قەلبىدىن تەسىرلەندۈردى. يولداش پېڭ دېخۇەي، بىزنىڭ جىياڭ رايونىدا ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلەر بىلەن ئۇچ يىلدىن كۆپرەك شۇغۇللانغان بولۇپ ئۇ توغرۇلۇق تارقالغان رىۋايەتلەر تاكى ھازىرغىچە شۇ يەردىكى خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلمەكتە.

«سەن راستىنلا سۈزۈك ئاسمان ئىكەنسەن» دىگەن رىۋايەتتە، ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىلەرنىڭ زىيانكەشلىگىگە ئۇچرىغان قەبرى دىخان ئۇچۇن قىساس ئالغانلىغى سۆزلىنىدۇ.

«ئەجدىھار سۈرەتلىك ھاسا» رىۋايىتىدە يولداش خېلۇئىنىڭ ئۆزى ئىنتايىن ئەتىۋارلايدىغان تېۋىلغىدىن ياسالغان رەڭدار ھاسىنى بىر تۈل خوتۇنغا تەقدىم قىلغانلىغى ماختالغان؛ چىڭ شاڭ يېزىسىدىكى يالاقچىلار بۇ ھاسىنى ئاقتۇرۇپ تېپىش ئۇچۇن كەلگەندە، ھاسا، «گۇر» قىلىپ ئاۋاز چىقىرىپ، بىر ئەجدىھارغا ئايلىنىپ، خۇڭخۇ كۆلىگە بېكىنىۋالغانمىش ۋە ئەتىسى ئەتتىگەندە يامغۇر ياققاندا ئېتىلىپ چىقىپ كەمبەغەللەرنى قۇتقۇزۇپ، خەلققە بەخت-سائادەت يارىتىپ بەرگەنمىش. بۇ رىۋايەتنىڭ ئىنتايىن تەسىرلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىنقىلاۋىي داھىلارنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن گۆش بىلەن قاندەك مۇناسىۋەت ئورناتقانلىغى ھەمدە خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي داھىلارغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن.

رىۋايەتتىكى باش قەھرىمان ئىچىدە تارىخىي شەخسلەردىن باشقا يەنە بەدىئى قۇراشتۇرۇش ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقىرىلغان تېپلارمۇ بار. ئۇلارنىڭ تەقدىرى خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە؛ ئۇلارنىڭ تەقدىرى، سەرگۈزەشتىلىرى مىليونلىغان خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبى بىلەن باغلانغان بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئىسمى تارىختا ھەقىقى ئۆتكەن كىشىلەرنىڭ ئىسمى بولسىمۇ، لېكىن، ئېقىپ يۇرۇش جەريانىدا بەدىئى پىششىقلاشتىن ئۆتكەنلىكتىن، ئەمىلىيەتتە مەلۇم تەرەپنىڭ ۋە مەلۇم ئىجتىمائى كۈچنىڭ تېپىك پېرسۇناژىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئەر-خوتۇن خەنىپىگلار توغرىسىدىكى رىۋايەتتە فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ شەھۋەتخور زالىملىغى پاش قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىسى فېئوداللىق جەمىيەتتىكى ئېزىلگەن، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلار ئۇچۇن مەلۇم ۋەكىللىك خاراكتېرگە

ئىگە. ياماناتلىق قىلىشنى خالىمىغان ئەزىمەت توغرىسىدىكى رىۋايەتتە قۇل قىلىنغانلارنىڭ زوراۋانلارغا چىش-تىرنىغىچە ئۆچمەنلىك قىلىدىغانلىغى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن؛ خەلقنىڭ ئۆلۈسمۇ تىز پۈكمەيدىغان كۈرەش ئىرادىسى قىزغىن كۈيلەنگەن؛ بۇنىڭدا قايغۇلۇق، ھەيۋەتلىك ۋە ئاجايىپ ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار بىلەن مېھنەتكەش خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك ساقلانغان ئانتاگونىيىلىك زىددىيەت كەسكىن تۇردە ئىپادىلەنگەن. دۇڭ يۈڭ ھەققىدىكى رىۋايەتتە ئىزىلگۈچىلەرگە چوڭقۇر خەيرىخاھلىق بىلدۈرۈلگەن. رىۋايەتتە ئىپادىلەنگەن ئۆزى ئىشلەپ، ئۆزى چىشلەيدىغان تۇرمۇشنى قوغلىشىتەك كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئادەمىلەر توغرىسىدىكى يېڭى رىۋايەتلەردە مەسىلەن، «خېلۇڭنىڭ بىر ئات، بىر تال مىلتىق بىلەن چىن خىيىنى قوبۇل قىلىشى» «جاۋبىنلياڭنى پاراسەت بىلەن يوقتىتىش» «بىرىنچى ھەربى سېگنال» قاتارلىق رىۋايەتلەرنىڭ ئاساسىي پىرسۇناژلىرى يېڭى دەۋردىكى خەلق ئىرادىسىگە ۋە كۈچىگە ۋەكىللىك قىلغان قەھرىمانلار بولۇپ، ئۇلار دۈشمەنگە قارشى كۈرەشتە پاراسەتلىك، تەمكىن بولۇپ، قەھرىمانلىق شىجائىتىنى نامايەن قىلغان. ئاجىز بولسىمۇ كۈچلۈك دۈشمەننى يېڭىپ ئىنقىلاۋىي قەھرىمانلىقنى كۆرسەتكەن.

(2) تارىخىي رىۋايەتلەر

بۇ خىل رىۋايەتلەر تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخقا قارىشىدۇر. بۇنداق رىۋايەتلەردە كۆپىنچە مەلۇم تارىخىي ۋەقە مەركەز قىلىنىپ، ھەر خىل قاتلاملار ۋە ھەر خىل كىشىلەرنىڭ پوزىتسىيىسى ئەتراپلىق نامايەن قىلىنىدۇ. تارىخىي چىنلىق كۆرسىتىلىپ، كىشىلەر قەلبىنىڭ مايىللىغى ئىپادە قىلىنىدۇ.

جۇڭخۇا مىللىتى ئەزەلدىن خورلۇقىنى ياقتۇرمايدىغان مىللەت،

نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان مىللى مۇستەقىللىقنى، ۋەتەنىڭ بىر-لىگىنى قوغداش ئۈچۈن سانسىز قېتىم ئۆزىنى قوغداش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر قۇماندانلاردىن ياڭ يېنىڭ تۆت ئەۋلادى دۆلەت ئۈچۈن خىزمەت قىلغان؛ كېيىن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا زەربە بەرگەن، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش-ئىزلىرى توغرىسىدا ئەينى ۋاقىتتا: «ئالەمدىكى مەرت-دانىشمەنلەرنى بىلمەيدىغان ئاۋام يوق، ئۇلارنىڭ قىلغان ھىممەت-شاپائەتلىرى مەڭگۈ ياتلىنىدۇ»① دېيىلگەن. تاھازىرغىچە ياڭ سەركەردە جەمەتىنىڭ ئىش-ئىزلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن ئىشلەنگەن تىياتىرلارنى ئويناپ، ئۇلار ھەققىدىكى ناخشا-لار ئېيتىلىپ كەلمەكتە. ياڭ ئائىلىسىنىڭ ئايال قەھرىمانى مۇگۈيىڭ مىللى ئەنئەنىمىزدە «ياغلىق ئارتقان قەھرىمان» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر؛ ياڭ ئائىلىسىدىكى ھەسەتخور ۋە زىيانكەش مۇپەتىش فەن رېنمې بولسا ھىلىگەر ئەمەلدارنىڭ تېپى بولۇپ كەلمەكتە. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىن شۇيگۇاڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قەتئى زەربە بېرىۋاتقاندا ئۆزىنىڭ يالغۇز ئوغلى ئۇرۇش ۋاقتىدا ھەربىي بۇيرۇقنى خىلاپلىق قىلىدۇ. نەتىجىدە ئۇ، ئوغلىنىڭ بېشىنى كېسىپ سازايى قىلىدۇ. خەلق چىن شۇيگۇاڭنىڭ مىللەتكە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشىنى مۇھىم بىلگەنلىگىدىن تەسىرلىنىپ ئۇنىڭ ئىش-ئىزلىرى توغرىسىدا رىۋايەت توقۇيدۇ. بۇ رىۋايەتلەر جەجاڭ، فۇجيەن قاتارلىق دېڭىز بويى رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان. چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگونى تالان-تاراج قىلىشقا كىرىشىپ، جۇڭگونىڭ مۇھىم پورتلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

---

① ئاۋ ياڭشىيۇنىڭ «ياردەمچى ئامبارچى ياڭ جۇنچىنىڭ قەۋرە تەرىكنىسى»دىن.

ئەجنەبىلەر ماللىرىنى كۆپلەپ بازارغا تۆكۈپ، زومىگەرلىك بىلەن ئېلىمىزدىن يەر-ماكان ئىگەللەپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ، جۇڭگونى ئۆز مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، دۇنيانى زىل-زىلگە سالغان يېخىتۇەن ھەركىتى پارتلايدۇ. جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەركىتىنىڭ كۈرەش بورىنى پۈتۈن جۇڭگونى قاپلايدۇ. جۇڭگو ۋە چەتئەل ئەكسىيەتچىلىرى بولسا يېخىتۇەن ھەركىتىگە ئۆچمەنلىك بىلەن قاراپ، ئۇنى خالىغىنىچە بۇرمىلاپ، ئۇنىڭغا قوپاللىق بىلەن تۆھمەت چاپلاپ، يامان تەسىر پەيدا قىلسىمۇ لېكىن مېھنەتكەش خەلق رىۋايەتلەر ئارقىلىق بۇ ئۇلۇغ كۈرەشنى سۈرەتلەپ، تارىخنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى ۋە خەلقىنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلدى. «پولات قەلئە» «يەرلىك زەمبىرەك پادىشاسى»، «تۆمۈرچى پېڭ ئۇستام» قاتارلىق رىۋايەتلەردە تاجاۋۇزچىلىق ۋە تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كەسكىن كۈرەشلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. زوراۋانلىقتىن قورقمايدىغان مىللى ئېپتىخارغا باي قەھرىمانلار مەدھىيىلەنگەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ياۋغا تىز پۈكۈپ تەسلىم بولۇشتەك شەرمەندىلىگى ئەيىپلانغان.

جۇڭخۇا مىللىتى شەرەپلىك ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىگە ئىگە مىللەت. فېئودال ھۆكۈمرانلىغىنى ئۇزۇن مۇددەت بېشىدىن كەچۈرگەن دېخانلار قوزغىلاڭلىرى خۇددى دولقۇنىدەك ئۇزلۇكسىز كۆتىرىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ «رەسمى تارىخ» لىرىدا دېخانلار قوزغىلىڭى بۇرمىلىنىپ، ھاقارەت قىلىنىپ كەلگەن، لېكىن، خەلق ئاممىسى ئۆز رىۋايەتلىرىدە ئۇلارغا رەددىيە بەرگەن. بۇ خىل رىۋايەتلەردە ئەمەلدارلار بىسىمىنىڭ خەلق قوزغىلاڭلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىغىدىن ئىبارەت تارىخىي چىنلىق كۆچلۈك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. قوزغىلاڭغا قاتناشقان قەھرىمان، مەرتلەر مەدھىيىلەنگەن. لياڭشەن بۇ كۆلى بويىدىكى قوزغىلاڭ توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

مۇشۇ خىلدىكى رىۋايەتلەر ئىچىدە خېلى ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە. بۇ رىۋايەتلەردىكى شۆجىئگاڭنى پەم بىلەن ئېلىش، ۋۇسۇڭنىڭ يولۇۋاسىنى ئۇروۋۇپ ئۆلتۈرۈشى، ياڭجېينىڭ شەمشەر سېتىشى قاتارلىق جانلىق ھېكايىلەردە قوزغىلاڭ قەھرىمانلىرىنىڭ «ئادالەت ئۈچۈن يول ئاچىدىغان» يامانلارنى يوقىتىپ، ياخشىلارنى خاتىرجەم قىلىش»تەك ئىنقىلاۋىي پائالىيەتلىرى مەدھىيىلەنگەن؛ لى‌كۇي، لۇ جىشىن، ۋۇ سۇڭ قاتارلىق قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان. لياڭشەن كۆلى توغرىسىدىكى رىۋايەت ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرۈپ، قىزغىن قارشى ئېلىنىغان، شۇڭا نۇرغۇن رىۋايەتلەر قوشاقلارغا، تېياتىر غەزەللىرىگە ئايلىنىپ، تېخىمۇ كەڭ تارقىلىپ كەتكەن. مىلادىدىن ئىلگىركى 209 - يىلى چىڭ شىڭ، ۋو گۇاڭلار زىشاڭ يېزىسىدا تۇغ كۆتىرىپ مەيدانغا چىققان بۇ كۆتىرىلىش مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى تۇنجى قېتىملىق چوڭ كۆلەملىك دېخانلار قوزغىلىڭى بولۇپ، شۇ يەرلەردە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە رىۋايەتلەر ئېلىپ بېرىلگەن. فېئودالىق جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە قاينام-تاشقىنلىق تەيپىڭ تيەنگو دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. بۇ قېتىمقى ھەركەت ئون تۆت يىلغا سوزۇلۇپ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يېرىمىغا كېڭەيدى؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. بۇ ھەركەتنىڭ تەسىرى چوڭقۇر ۋە كۆلىمى كەڭ بولغانلىقتىن بۇ ھەقتىكى رىۋايەتلەرنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، بولۇپمۇ گۇاڭشى، خۇبېي، ئەنخۇي، جياڭسۇ، جېجىياڭ قاتارلىق تەيپىڭ ئارمىيىسى ئۇزۇن مۇددەت ھەركەتلەنگەن رايونلاردا مۇنداق رىۋايەتلەر تېخىمۇ كەڭ تارقالغان. «چى ۋاڭ ــ ۋاڭچۇنباۋ»، «ئون ئۆچ تۇپ دەرەخ» قاتارلىق رىۋايەتلەردە مىڭ ئوردىسىنىڭ زوراۋان مەمۇرىيىتى، يېزا فېئودالىق كۇچلىرىنىڭ دېخانلار ئۇستىدىن يۈرگۈزگەن رەھىمسىز زۇلمى، بىشەملىگى پاش قىلىنغان، سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ ئىنتايىن ئۆتكۈرلىگى،

نەچچە مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال ھۆكۈمرانلىقنىڭ يىمىرىلىش گىرداۋىغا كېلىپ قالغانلىغى جانلىق سۈرەتلەنگەن. بۇندىن باشقا يەنە نۇرغۇن رىۋايەتلەردە تەيپىن ئارمىيىسىنىڭ دۇشمەنگە قارشى كۈرەشتە قەتئىيلىك كۆرسەتكەنلىگى، خەلقنى ئاسرىغانلىغى مەدھىيىلەنگەن. «پومىششكىنىڭ ئەرزى» دېگەن رىۋايەتتە ئۇچ پومىششكىنىڭ تەيپىڭ ئارمىيىسى يېرىنى تەقسىم قىلىۋەتكەندىن كېيىن پادىشا ئورىدىسىغا بېرىپ ئەرز قىلغانلىغى، لى شۆچىڭ تەرىپىدىن رەددىيە بېرىلمەي، ئاغزى-بۇرنى ئېتىلىپ قالغانلىغى سۆزلىنىدۇ. «ئېسىپ قويۇلغان قاتىلما» دېگەن رىۋايەتتە تەيپىڭ ئارمىيىسىنىڭ ئىگە-چاقسىز كۆدەك باللار ئۈچۈن قاتىلما ئېتىپ قويغانلىغى ھىكايە قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا قوزغىلاڭچى ئارمىيىنىڭ خەلق ئاممىسىغا قىلغان چوڭقۇر غەمخورلىغى جانلىق بايان قىلىنغان. «خۇڭياڭنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ ياۋۇزلار يۇرتىدىن ئۆتىشى» دېگەن رىۋايەتتە تەيپىڭ ئارمىيىسىنىڭ قاتتىق ئىنتىزامى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە بولغان قېرىنداشلىق ھىسسىياتى مەدھىيىلەنگەن. «تەيپىڭ ئارمىيىسى كەتمىدى»، «تەيپىڭ قۇدۇغى» قاتارلىق رىۋايەتلەردە خەلق ئاممىسىنىڭ تەيپىڭ ئارمىيىسىگە بولغان چوڭقۇر سېغىنىشى ئىپادىلەنگەن. بۇ رىۋايەتلەر خەلقنىڭ مەيدانىنى، قاراشلىرىنى، ھىسسىياتلىرىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، تارىخىي چىنلىقنى ئېچىپ بەرگەن.

يېڭى تارىخىي رىۋايەتلەردە جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ مۇشەققەتلىك ۋە شەرەپلىك مۇساپىسى بايان قىلىنغان، جۇڭگو خەلقىنىڭ قەدكۆتىرىپ، ئىنقىلاپ قىلىشقا رەھبەرلىك قىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى، خەلق قوراللىق كۈچلىرى مەدھىيىلەنگەن ۋە ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ئىشەنچ ۋە ئىنقىلاۋىي غايىسىنى ئىپادىلىگەن. ئىككىنچى قېتىملىق ئېچىكى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش دەۋرىدىكى رىۋايەتلەردە قىزىل ئارمىيىدىن ئىبارەت قەدىمدىن تارتىپ كۆرۈلمىگەن خەلق ئارمىيىسى

ۋە ئۇنىڭ خەلق بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك مۇناسىۋىتى قىزغىن مەدھىيىلەنگەن. «توز ھەققىدە ھىكايە» ۋە «ۋاڭ مېي قىزچاقنىڭ ئارمىيىگە قاتنىشىشى» قاتارلىق رىۋايەتلەردە ئەينى ۋاقىتتىكى قىزىل ئارمىيىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش داۋامىدىكى جاپالىق كۈرەشلىرى، خەلق ئاممىسىنىڭ قىزىل ئارمىيىگە نۇرغۇن چارە-ئامالار ئارقىلىق ياردەم بەرگەنلىگى نامايان قىلىنغان. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى رىۋايەتلەر بىلەن 2-قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش مەزگىلىدىكى رىۋايەتلەر تومۇرداش بولۇپ، ئومۇمەن بۇ رىۋايەتلەردە كۆرەش راۋاجلانغانسېرى بۇنىڭدىكى ۋەقەلەر دائىرىسىمۇ كېڭەيىپ بارىدۇ؛ رىۋايەتتە ئىپادىلەنگەن خەلق ئاممىسىنىڭ ئېڭى، كۆرەش قىلىشتىكى ئاڭلىقلىغى تېخىمۇ ئۆسۈپ بارىدۇ. «لى مومانىڭ گۈرۈچ تاسقىشى»، «كىچىك ھەييار» قاتارلىق رىۋايەتلەردە ئىنقىلاۋىي خەلقىرنىڭ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە نىسبەتەن چوڭقۇر تونۇشى، كۈچلۈك نەپرىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرىنىڭ ئوينىغان كۈچلۈك رولىنى جانلىق تەسۋىرلەنگەن. يېڭى تارىخىي رىۋايەتلەردە يارىتىلغان كوللېكتىپ قەھرىمانلارنىڭ ئاممىۋى ئوبرازى ئېقىپ يۈرۈپ پىششىقلانغان ۋاقتى قىسقا بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، سىياسى جەھەتتىن خېلى يۈكسەك نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن. بۇنىڭ سەۋەبى: پۈرولېتارىيات سىنىپى رەھبەرلىك قىلغان خەلق ئىنقىلاۋىي ئەڭ كەڭ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلغان، خەلق ئىنقىلاۋىي داۋامىدا مەيدانغا چىققان قەھرىمانلار ماركسىزىم-لېنىنىزىم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى بىلەن قوراللانغان، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋىي غايىسى ۋە قىزغىنلىغى، كۆرەش قىلىشتىكى ئەقىل-پاراسىتى ۋە سەنئىتى يېڭى سەۋىيىگە كۆتىرىلگەن.

(3) يەرلىك مەنزىرە ۋە شەيئىلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

بۇ خىل رىۋايەتلەردە تاغ-ئورمانلار، قەدىمقى ئاسارە-ئەتىقىلەر،

گۈل-گىيا، دەل-دەرەخلەر، ھەر خىل جانۋار، قۇرۇت-قوڭغۇز، بېلىقلار، ئۆرۈپ-ئادەت ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلار تەسۋىرلەنگەن ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئىسىملىرى بايان قىلىنغان. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈش خاراكتېرىدىكى ئەپسانىلەرگە ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن چىندىن ئوخشىمايدىغان جايلىرى بار: بىرىنچىدىن، ئەپسانىلەرنىڭ چۈشەندۈرىدىغنى ئاساسەن ئومۇملىق خاراكتېرنىڭ ئىگە تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ئىبارەت، مەسىلەن، ئاسمان، زېمىننىڭ، كۈن، ئاينىڭ، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى قاتارلىقلار؛ رىۋايەتلەرنىڭ كۆپچىلىگىدە بولسا مەلۇم ئالاھىدە رايوننىڭ ئالاھىدە نەرسىلىرى تەسۋىرلىنىدۇ، مەسىلەن، مەلۇم تاغ، مەلۇم دەريا، كۆل، مەلۇم داۋى-دەرەخ. مەلۇم ھايۋان چۈشەندۈرۈلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئەپسانىلەردا شەيئىلەرنىڭ كېلىش مەنبەئى ئاساسەن خام-خىيال (پانتازىيە) شەكلى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ؛ رىۋايەتلەردە بولسا گەرچە بەزىدە فانتازىيە تەركىپلىرى بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇلار كۈنىدۇلۇك تۇرمۇش شەكلى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇچىنچىدىن، ئەپسانىۋىي ئادەملەر چۈشەندۈرۈش خاراكتېرىدىكى ئەپسانىلەردە راست ئادەم دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. رىۋايەتلەردە بولسا رىۋايەت قىلىنغان ۋەقەلەر بىر تەرەپتىن ئەملىيەتتىكى ۋەقەلەرگە چېتىلسا، راست بولغان ۋەقەگە ئوخشىتىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئىشەنچلىك مەسلىھەتلەردە مۇرەككەپ ئەھۋاللار گەۋدىلەندۈرىلىدۇ. مەسىلەن، «ئوردا ئىچىدىكى چۆپكە ئوخشايدىغان ئادەملەر»، «پەرۋانە»، «ۋاڭ فۇشى»، «چى شۇيخې دەرياسى» قاتارلىق رىۋايەتلەردە سۆزلىگۈچىمۇ، ئاڭلىغۇچىمۇ ۋەقەلىككە ئانچە ئىشىنىپ كەتمەيدۇ، شۇنداقلا ھەممىسگە ئىشەنمەيمۇ قالمايدۇ.

ئەمگەكچى خەلق بىر تەرەپتىن ئىجتىمائى ئەملىيەتكە قاتناشقاچقا، ئىجتىمائى تۇرمۇش تەجرىبىسىگە باي بولىدۇ، ئۇلارنىڭ جەمىيەتنى كۈزىتىشى چوڭقۇر بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش ئەملىيىتىگە

قاتناشقاچقا يەرلىك تەبىئەت مەنزىرىلىرى ۋە نەرسىلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ مىڭسىدە ئوي-پىكىر پەيدا بولىدۇ-دە ئىجتىمائى تۇرمۇش جەريانىدىكى تەسىراتلىرى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى ئاساسىدا ھېكايە توقۇشقا باشلايدۇ. مىللەتنىڭ تارىخى ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشى ھەمدە يەرلىك مەنزىرىلەرنىڭ خىلمۇ-خىل ئالاھىدىلىكلىرى جۇملىدىن خەلقنىڭ تۇرمۇشنى چۈشىنىشى تەلەپ قىلىدىغانلىغى، تارىخ جەھەتتىكى ئىزلىنىش-قىزىقىشلىرى ۋە گۈزەل ئارزۇ-ئارمانلىرى ئەكس ئەتتۈرىلىدۇ.

تاغ-دەريالار مەنزىرىلىرىگە ئائىت رىۋايەتلەردە خەلقنىڭ يۇرتىنى قىزغىن سۆيۈشتەك مېھىر-مۇھەببىتى بايان قىلىنغان؛ تەبىئى ۋە سۇنئى نەرسىلەرگە قىزىق ۋە ئەھمىيەتلىك چۈشەنچىلەر بېرىلگەن. مەملىكىتىمىزنىڭ زىمنى بىپايان، تاغ دەريالىرىنىڭ مەنزىرىلىرى خىل-مۇ-خىل بولغاچقا بۇ ھەقتىكى رىۋايەتلەرمۇ خىلمۇ-خىل، رەڭمۇ-رەڭ خاڭجۇ ئەتراپىدا ئېقىپ يۇرگەن قۇياش ئىزلەش ئوغرىسىدىكى رىۋايەت شەكىل جەھەتتە بىرنەچچە جايىنىڭ مەشھۇر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى چۈشەندۈرسىمۇ، ئەمىلىيەتتە ئاتا-بالا لىيۇ چۈنلارنىڭ نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتىپ قۇياش ئىزلىگەنلىگى ھېكايە قىلىنغان. بۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ يورۇقلۇققا، بەختكە بولغان تەشنالىغى ئىپادىلەنگەن. تەيۋەندىكى «قۇياش بىلەن ئايىنىڭ سازلىشىپ قۇتۇلۇشى» توغرىسىدىكى رىۋايەتمۇ شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ رىۋايەتتە بۇرۇنقى زاماندا ئىككى ئەجدىھا قۇياش بىلەن ئايىنى بۇلاپ سازلىشىپ ئېلىپ چۈشۈپ تۇيۇقسىزلا؛ ئادەمزاتلار ئۆلەر ھالەتكە كېلىپ قالغاندا بىر جۈپ يىگىت قىز كۆكرەك كېرىپ چىقىپ ئەجدىھانى ئۆلتۈرۈپ، قۇياش بىلەن ئايىنى ئاسماندىكى ئەسلى جايىغا ئېسىپ قويغانلىغى،

شۇنىڭ بىلەن ئەجدىھا ئويىنىغان سازلىق قۇياش بىلەن ئاي پاتقاقلىغى دەپ ئاتالغانلىغى ھىكايە قىلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتتە خەلقىنىڭ قارائىغۇلۇقنى يوقىتىپ، يورۇقلۇقنى قولغا كەلتۈرۈشتەك قەيسەر ئىرادىسى جانلىق ئىپادىلەنگەن، ئۇندىن باشقا «كاكۇك ئىزلەش» دىگەن رىۋايەتتە فېئودالىق ئەدەپ-قائىدىلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا قۇربان بولغانلارغا چوڭقۇر خەيرى خاھلىق بىلدۈرۈلگەن. «كالتە قۇيرۇق قۇچقاچ ھەققىدە ھىكايە»دە چاڭبەيشەن تېغىدىكى ئىككى خىل قۇچقاچنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقلەر ئارىسىدىكى چوڭقۇر سىنىپىي مۇھەببەت مەدھىيىلەنگەن. يېڭى رىۋايەتلەردىكى تاغ-دەريا مەنزىرىلىرى بەت مەدھىيىلەنگەن. ئالايلۇق: ئات تۇيىغى شەكىللىك قۇدۇق ھەققىدىكى رىۋايەت، خوڭتەنخې دەريا سى ھەققىدىكى رىۋايەت، قۇيۇن قوشى ھەققىدىكى رىۋايەت قاتارلىقلاردا تەبىئەت مەنزىرىلىرىنىڭ بارلىقىغا كېلىشى بىلەن ئالاقىدار ئىشلار بايان قىلىنىش بىلەن خەلقنىڭ ئىنقىلاپ داھىلىرىنى قىزغىن سۆيۈش قۇربانلارغا تەزىيە بىلدۈرۈش ۋە قەتئى ئىنقىلاۋىي ئىرادە تىكلەشتەك خىسلەتلىرى نامايەن قىلىنغان. بۇ رىۋايەتلەر روشەن دەۋر خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

مەملىكىتىمىزنىڭ يېرى كەڭ بايلىغى مول، ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئەمگەكچان قەھرىمان خەلقىمىز شانلىق مىددى مەدەنىيەتلەرنى يارىتقان بولسىمۇ، لېكىن «جىسمانى ئەمگەك قىلغۇچىلار ھۆكۈمران قىلىنغۇچى ئورۇندا تۇرغان» كونا جەمىيەتتە ئۇلارنىڭ سىڭدۈرگەن ئەمگىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ شەھۋەتپەرەستلىك قىلىشىغا كەيپ-ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە مىددى ئاساس بولۇپ بەرگەن تىرىك تاپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بولسا، جەمئىيەتكى داڭدار كەشپىياتلاردىن بەھرىمەن بولۇپ، جاپاكەش ئەمگەكچى خەلق يىل بويى ئاچ-

زارلىقتا ئۆتكەن؛ ھاياتنىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغان؛ پەلەك ئاشۇنداق تەتۈر ئىدىكى، بۇ تارىخى ئەسلىيەتلەر گۈزەل سەنئەت، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بەزى رىۋايەتلەردە كۆچلۈك تۇردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. جۈگگو ۋە چەتئەللەردە داڭ چىقارغان جىڭ دىجېن پار-پۇر قاچا-قۇچىلىرى، پار-پۇر سايمان ئۇستىلىرىنىڭ تارىختىن بۇيان پار-پۇر قاچا-قۇچا ھۇنەر-سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى يېڭىلاپ، چوڭ كۈچ بىلەن ئىجاتچانلىقنى جارى قىلدۇرغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولسىمۇ، لېكىن ئەكسىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە بۇ ھۇنەر-سەنئەت ئەھلى كۆپ مۇشكۈللۈكلەرگە ئۇچرىغان. «ئەجدىھا-ئەنقا سۈرەتلىك كارۋات» دېگەن رىۋايەتتە فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ خەلقنى شەپقەتسىزلىك بىلەن قۇل قىلغانلىغىنى جۈملىدىن بىر پىشقەدەم ھېجىرچىنىڭ قىزى ئەۋلىيانىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە جېنىنى پىدا قىلىپ خۇمدانغا ئۆزىنى ئاتقانلىغى، شۇنىڭ بىلەن ئەجدىھا، ئەنقا سۈرەتلىك كارۋات پىشىپ چىققانلىغى، شۇنىڭدىن كېيىن جىمى ھېجىرچى-خۇمدانچىلارنىڭ ھاياتى ساقلاپ قېلىنغانلىغى غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىنغان. يۇنجىن رىۋايىتى — «كىمخاپ ئۇستىگە گۈل تىكىش»دىمۇ ئوخشاشلا فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەيىشى-ئىشرەتلىك كەيپ-ساپالىق تۇرمۇشى پاش قىلىنغان. بۇنىڭدا ھۆكۈمرانلار ئۇستىلارنى گۈللۈك قول ياغلىقلارنى توقۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ، ئۇستىلار مىڭ بىر مۇشەققەتتە يۇنجىن (بۇلۇت گۈللۈك ياغلىق)نى توقۇپ چىقىقاندىن كېيىن دۆلەت غەزىنىسىگە سولىۋالىدۇ. شەرقى شىمالدا تارقالغان مېھرى گىيا توغرىسىدىكى رىۋايەتتە، جاپاكەش خەلقنىڭ قېلىن ئورمانلارنى، تاغ-دەريالارنى كېزىپ، دالا-تۇزدە يېتىپ-قوپۇپ، ئاران تەسلىكتە مېھرى گىيانى كولاپ كەلسە ئۇنىڭ راھىتىنى پۇلى بارلارنىڭ كۆرگەنلىگى تەسۋىرلەنگەن. بۇ رىۋايەتلەردە ئەمگەكچى

خەلقنىڭ ئەمگەكچان، ئەقىللىق ئىكەنلىگى تەسۋىرلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ناموۋاپىق ئىجتىمائى ھادىسىلەر چوڭقۇر پاش قىلىنغان.

خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى، مىللەتنىڭ تارىخى، تۇرمۇش شارائىتى ۋە مىللى روھى ھالىتى قاتارلىقلارنى بەلگىلەيدىغان نۇرغۇن ئامىللار بار. ئېلىمىز خەلقى ئۇزۇن تارىخى دەۋرلەر داۋامىدا ھەر خىل مول مىللى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئۆرپ-ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. دۇنياغا كېيىنكى بىر نەسىل ئەجدادلىرىدا سۇرەتلىك كېمە ھەيدەش ئۆرپ-ئادىتى چۈيىۋەن رىۋايىتى بىلەن زىچ باغلانغان. بۇرۇن ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئوچىغى بىشىدا ئوچاق ئىلاھىنىڭ بۇتى تۇراتتى. خەلق ئارىسىدا ئوچاق ئىلاھى ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر تارقالغان. بەزى رىۋايەتلەردە ئۇنىڭغا بېھۆرمەتلىك قىلىنىپ، ئۇ ئاچكۆز، ئىچى تار ئەمەلدار سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. يەنى ئۇ «يوغان ئېچىلغان ئالقان»نىڭ تامىغا چۈشۈرۈلگەن سايىسىگە تەقلىت قىلىپ ياسالغان دېيىلىدۇ؛ يەنە بەزى رىۋايەتلەردە ۋاپاسىز يىگىتكە تەقلىت قىلىپ ياسالغان دېيىلىدۇ. بۇ خىل رىۋايەتلەردە ئەمىلىيەتتىكى تەكشىسىزلىك پاش قىلىنغان. جۇملىدىن خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش تىندىنسىيىلىرى ئىپادىلەنگەن. پۇياك رايونىدا تارقالغان قىز ياتلىق قىلغاندا مەرسىيە ئوقۇش ئادىتى توغرىسىدىكى رىۋايەتتە فېئودالىق ئىمتىيازنىڭ جىنايىتى رەھىمسىز پاش قىلىنغان. مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئادەتلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە مىللى خۇسۇسىيەتلەر ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ناخشىچى پەرىزات لىيۇسەنجې ھەققىدىكى رىۋايەتتە جۇاڭزۇ خەلقىنىڭ نىمە ئۈچۈن ناخشىنى ياخشى ئېيتىدىغانلىغى، ئۇسۇلنى ئوبدان ئۆگىنىدىغانلىغى كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغانلىقى دەرىجىدە يېشىپ بېرىلگەن. دەيزۇلارنىڭ «سۇ چېچىش بايرىمى» ھەققىدىكى رىۋايەتتە بۇ بايرامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئەھمىيىتى ئىسپاتلاپ بېرىلگەن.

«سۇ چېچىش بايرىمى» ھەققىدىكى بەزى رىۋايەتلەر جۇڭخىلياڭ بىلەن باغلىق بولغان. لىزۇ مىللىتىنىڭ «مەشئەل» بايرىمى ھەققىدىكى رىۋايىتىدىمۇ خۇددى شۇنداق ئەھۋاللار بار. بىز بۇنىڭدىن خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاكا-ئۇكىدەك يېقىنلىغىنى ۋە زىچ ئالاقىسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يۇقۇرىدا شەرھىلەپ ئۆتكىنىمىزدەك مەنزىرە — ئاساسەن ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە تەبىئى ۋە سۇنئى نەرسىلەر تارىخلاشتۇرۇلغان ياكى ئادەملەشتۇرۇلگەنلىكتىن ئۇ نەرسىلەر كىشىلەر تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەتكەن. رىۋايەتلەردە ئۆرپ-ئادەتلەرمۇ ناھايىتى قىزىقارلىق تەرىپلەنگەن. بۇ رىۋايەتلەر ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخنى شەرھىلەشتەك قەتئى تىلىگىنى، يەنە ساغلام مول تۇرمۇش ھەۋەسلىرىنى ۋە ئاجايىپ جانلىق بەدىئى تەسەۋۋۇر كۈچىقا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

رىۋايەتلەرنىڭ يۇقۇرقىدەك ئۇچ تۈرگە بۆلۈنۈشى كۆرۈنۈشتە بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغاندەك تۇرسىمۇ، ئەمىلىيەتتە دائىم دىگۈدەك بىر-بىرىگە كىرىشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار بولىدۇ.

ئەنئەنىۋى رىۋايەتلەر ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخىنىڭ بەدىئى خاتىرىسى بولۇپ، ئۇ مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى ۋە خەلقنىڭ تورمۇشىنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇ مۇھىم تارىخى قىممەتكە ئىگە. ئەنئەنىۋى رىۋايەتلەردە ئېلىمىز خەلقىنىڭ ئەمگەكچان، قەھرىمان، قارشىلىق كۆرسەتىش جۇرئىتىگە ئىگە خەلق ئىكەنلىگى؛ جۇڭلىدىن ھەق-ناھەقنى روشەن پەرق ئېتىدىغان، مۇھەببەت-نەپرىتى ئېنىق خەلق ئىكەنلىگى نامايان قىلىنغان. مۇنەۋۋەر رىۋايەتلەر ئارقىلىق مىللەتنىڭ ۋە سىنىپنىڭ ئىسىل ئەنئەنىسىنى ئەلگە تېخىمۇ چوڭقۇر ئۆزلەشتۇرگىلى، خەلقتە ۋەتەننى، يۇرتنى سۆيۈش، مىللەتنىڭ تارىخنى ھۆرمەتلەش تەربىيىسىنى ئېلىپ بارغىلى، خەلقنىڭ قوزغىلىپ،

زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇشنا ئىلھام بەرگىلى بولىدۇ. بىراق قەدىمقى ئەمگەكچى خەلقىمىزدە ئىلمى تارىخى قاراشنىڭ ۋە ئاڭلىق سىنىپىي ئاڭنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، دېمەك ئۇلارنىڭ تارىخى ۋەقەلەر، شەخسلەر ۋە ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە نىسبەتەن قارىشىدا، تەبىئىكى دەۋر ۋە سىنىپ چەكلىمىسىنىڭ تەسىرى، جۇملىدىن ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ ئىدىيەۋى تەسىرى ئەكس ئەتكەن. ئىنقىلاۋىي رىۋايەتلەر ئەنئەنىۋى رىۋايەتلەرنىڭ چەكلىمىلىگىنى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلاۋى كۇرەش ئەمىلىيىتىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئىنقىلاۋى ئىدىيىلەرنىڭ تەربىيىسىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئىجات قىلغان رىۋايەتلىرى بولۇپ، ئۇ ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىنى تەشۋىق قىلىش ۋە قەھرىمانلىق ئۇلگىلىرىنى تىكلەشتە كۇچلۇك قورال بولالايدۇ.

3. رىۋايەتنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيىتى

رىۋايەتلەر ھىكايە ۋەقەلىگى ۋە شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش جەھەتلەردە گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، ھىكايە ۋەقەلىگى جەھەتتە «ئاجايىپ-غارايىپلىغى» گەۋدىلىكتۇر. «ئاجايىپ-غارايىپلىغى» دىگەندە ھىكايە ۋەقەلىگىنىڭ ئالدى بىلەن ئاساسى جەھەتتىن تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدەك بولۇشى، ھىكايىنىڭ رىۋاجى ئاساسەن تۇرمۇش لوگىكىسىغا ئۇيغۇن بولۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرمۇش خام ماتېرىياللىرىنى تېخىمۇ تاللاش، يىغىنچاقلاش، ياساش، رەڭدار قىلىش مۇبالىغىلاشتۇرۇش، پانتازىيىلىك قىلىش، جۇملىدىن تەسادىپىي «كىشىلىك دۇنياسىدىن ھالقىپ كەتكەن» ۋەقەلەر ئارقىلىق ھىكايىدە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىشمۇ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دېمەك، ھىكايە ۋەقەلىگىنىڭ ئەقلىغا مۇۋاپىق بولۇشى بىلەن كۇتمىگەن يەردىن چىقىشى؛ چىنلىق سىزىلىپ تۇرۇش بىلەن بىللە نىسبەتەن ئەگىرى توقاي، ئاجايىپ-غارايىپ بولۇشى ھەمدە كىشىنى

جەلپ قىلالايدىغان ئۇنۇمگە ئىگە بولۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ــ خۇسۇسىيەتلەر بەزى كەڭ تارقالغان، زور تەسىر كۆرسەتكەن رىۋايەتلەردە ئالاھىدە ئومۇملاشقان بولۇپلا قالماستىن بەلكى كۆپلىگەن ھەجمى بىرقەدەر كىچىك، ۋەقەلىگى بىرقەدەر ئاددى رىۋايەتلەردىمۇ، ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ، ئەملىيەتتە ھىكايىنىڭ ئاجايىپ-غارايىپلىغى رىۋايەتنىڭ تارقىلىشىدىكى بىر مۇھىم شەرت.

رىۋايەتلەرنىڭ كۆپ ھاللاردا مۇئەييەن تارىخى ئارقا كۆرۈنىشى بولىدۇ، شۇنداقلا ھىكايە تارىخقا ياكى ئەملى بار نەرسىلەرگە بېقىندۇ. رىۋايەتلەردىكى ۋەقەلەر ھەم شەخسلەر ئاساسەن تۇرمۇشنىڭ ئۆز ھالىتىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ، شۇڭلاشقا رىۋايەتلەر ئىجتىمائى ئامىلارغا ۋە رىيال ئامىللارغا ئىگە بولىدۇ. «شاڭ دوگىيۇگۈنىڭ يەتتە پەرىزاتقا بولۇقىشى» دىگەن رىۋايەتتىمۇ، شاڭ دوگىيۇگۈنىڭ مۇھىم پائالىيەتلىرى كىشىلەر ئارىسىدا بولىدۇ. بۇ ئەملىيەتتە ئۇنىڭ رىيال تۇرمۇشتىكى شەخسلەرنىڭ ئوبرازى ئىكەنلىگىنى، ئەرلەر يەر تەرەپ، ئاياللار رەخت توقۇغانلىغىنى، ئەمگەكچى ئاياللارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشايدىغان ئىدىيىۋى ھىسسىياتى نامايەن قىلىنغانلىغىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. «ئاق ئىلان تەزكىرىسى» قارىماققا ئاجايىپ-غارايىپ تۇيۇلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسى ۋەقەلىگى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئىشلاردىندۇر. رىۋايەتلەر كۆپ ۋاقىتلاردا يەرلىك تەبىئى نەرسىلەر، سۈنئىي نەرسىلەر ۋە ئۆرپ-ئادەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ تۇرمۇش پۈرىغى ۋە ئەملىيەتتە كىشىلەرگە بېرىدىغان تەسىرى مول بولىدۇ. مەسىلەن، «ئاق ئىلان تەزكىرىسى» لېنىڭ مۇنارىسى بىلەن ئۆزئارا بىرلىشىپ كەتكەن ئەپسانىلەردىن ئۆزگىرىپ مەيدانغا چىققان پادىچى يىگىت-توقۇمىچى قىز ھىكايىسى قىزدىن كەشتىچى بولۇش، يىگىتتىن چۈەر

هۇنەرۋەن بولۇش تەلەپ قىلىندىغان ئۆرپ-ئادەتلەر بىلەن بىرلە-شىپ كەتكەن. بۇ يۇقۇرىدا ئېيتقان ئەھۋاللارغا مەنسۇپ. لېكىن يەنە بىر جەھەتتىن رىۋايەت ئاجايىپ-غارايىپلىقتا ئىگە ئىكەن، ھەر ھالدا «ئاجايىپ غارايىپلىق» گەۋدىلىنىشى كېرەك. بۇ رىۋايەتتىكى ھېكايىلەرنىڭ تەرەققىياتى كۆپ ھاللاردا تۇيۇقسىز يۇز بېرىدىغان تەسادىپى، كىشىلىك دۇنياسىدىن ھالقىغان سىيۇژىتلەرنى ئۆزگىرە-شىدىكى ۋاستە، پەيت قىلغان. چۇنكى، رىۋايەتتىكى ۋەقە (ھېكايە) تۇرمۇشتىكى راست ئىشلارغا قارىغاندا ئەگرى-توقاي، ناھايىتى ئۆز-گىرۇشچان كېلىدۇ. شادىيانە ئۇچرىشىش، قايغۇلۇق ئايرىلىش ناھايىتى كۇچلۇك-شىددەتلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، باھادىر شاھ لى زىچېك، قىش پەسلىدە قوشۇننى باشلاپ خۇاڭخې دەريا-سىنىڭ شەرقىدىن كېچىپ ئۆتۈشنى ئويلاپ، تىت-تىت بولغانلىقتىن ئۇنىڭ چاچ-ساقاللىرى ئاقىرىپ كېتىدۇ. شۇ ئەسنادا خۇاڭخې دەريا-سىنىڭ سۇيى بىر كېچىدىلا مۇزلاپ ئۆتكۇدەك بولىدۇ. لۇبەن تاغىدىن تاش ئېلىپ كېلىپ، بىر ئاخشامدىلا جاۋجۇ كۆۋرۈگىنى ياساپ چىقىدۇ؛ چىلاك ھاشادىن قېچىپ كېتىۋېتىپ، تۇيۇقسىز مېڭ جاڭنۇيگە ئۇچراپ قالىدۇ، مېڭ جاڭنۇي ئۇزۇن يوللارنى كېزىپ، ئىز-ئىزلاپ زار-زار يىغلاپ ئاھى بىلەن سەددىچىننىغولتۇبتىدۇ. مانا بۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلار يۇقۇرقى دىگىنىمىزگە مىسال بولالايدۇ. بولۇپمۇ لياڭسەنبەي بىلەن جۇيېكتەي ۋە ئاشىق-مەشۇق خەن خىلەرنىڭ تىراگىدىيىلىك ھېكايىلىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاساسى قەھرىمانىنىڭ تەقدىرى باقى ئالەمگە باقىۋېنده بولۇش بىلەن تۇگەيدۇ. دىمەك، رىۋايەتلەردە غەلىتى ئىشلار ئارقىلىق تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى ئەكس ئەتتۇرۇلۇپ خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە ئارزۇ-ئارمان-لىرى ئىپادىلەنگەن.

يېڭى رىۋايەتلەردە ئەنئەنىۋى رىۋايەتلەردىكى ھېكايە ۋەقەلىك-

لىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋارىسلىق قىلىنغان. يېڭى رىۋايەتلەردە نۇرغۇنلىغان راست ئادەم، راست ئىشلار تەسۋىرلەنگەن، بۇنىڭدىكى ئاممىلار كىشىنى تەسىرلەندۈردىغان، تىللاردا داستان بولىدىغان ئاممىلاردۇر. ئەمما رىۋايەت قىلغۇچىلار كۆپ ھاللاردا گۈزەل تەسەۋۋۇر، ئويدۇرما ــ مۇبالىغە قاتارلىق ۋاستىلەرنى ئوبدان ئىشقا سالغانلىقتىن ھېكايە تېخىمۇ قىزىقارلىق، تەسىرلىك بولۇپ چىقىدۇ-ده. خەلقنىڭ قايناق ئىنقىلاۋىي ھېسسىياتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئاق چاچلىق قىز رىۋايىتىدە ئاساسى قەھرىمانىنىڭ ئوخشىمىغان كەچۈرمىشلىرى. «كونا جەمىيەتتە ئادەم جىنغا ئايلانغان بولسا، يېڭى جەمىيەتتە جىندىن ئادەمگە ئۆزگەرگەن»لىگىدىن ئىبارەت تارىخى چىنلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ رىۋايەت ناھايىتى ئاجايىپ-غارايىپلىققا ئىگە. «چىن يەڭگىنىڭ خەۋەر يەتكۈزۈشى» دېگەن رىۋايەتتە ئاساسى قەھرىمان ئايالنىڭ ھەرقانداق قىينىچىلىق شارائىت ئاستىدىمۇ خەۋەر يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئوڭۇشلۇق تاماملىغانلىقى مەدھىيىلەنگەن. ھېكايىنىڭ بىرقانچە بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىدا تۇيۇقسىزلىق، تەسادىپىلىق ئامىللىرى بار. شۇڭا رىۋايەت ئەنسىزلىك، ئەگىرى-توقايلىق بىلەن تولغان بولۇپ رىۋايەتتە ئاساسى قەھرىمان ئايالنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، ئېغىر بېسىقلىغى كۆچلۈك ئىپادىلەپ بېرىلگەن. «ئەجدىھا سۇرەتلىك ھاسا»، «قىزىل ئارمىيە قەۋرىستانلىغى»، «قىزىل ئارمىيە ئېلانى»، «قىزىل ئارمىيە كۆۋرۈگى» قاتارلىق رىۋايەتلەردىمۇ پانتازىيە ئامىللىرى بار. بۇ يېڭى رىۋايەتلەردىكى مۇبالىغە، تەسەۋۋۇرلار خەلق ئۆز كۆچىنى تونۇغان، غەلىبە ــ تاڭ نۇرىنى كۆرگەن، يەنى قەدىر كۆتىرىپ ئازاتلىققا ئېرىشكەن ئەھۋال ئاستىدا جارى قىلىنغان. شۇڭا بۇنىڭدا ئىنقىلاۋىي ئۇمىتۋارلىق روھى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ.

رىۋايەتلەردە يارىتىلغان پىرسوناژلار كۆپ ھاللاردا، ھېكايە سىيۇژىتى (ۋەقەلىكلىرى) بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. ۋەقەلىك-

تىكى پىرسۇناژلارنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى مۇھىمى ئۇلارنىڭ ھەر-
كىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، قاتمال تەسۋىرلەشلەر ناھايىتى ئاز
ئۇچرايدۇ. «لى نىڭ ئاجايىپ يوغان ئىلانىنى چېپىپ تاشلىشى»
دىكەن رىۋايەتتە 12-13 ياشلىق بىر قىزنىڭ ئۆزۈنلۇغى 8-7
جاڭ كېلىدىغان، ئون نەچچە قات يۆگىلىدىغان چوڭ ئىلاننى ئۆلتۈر-
گەنلىگى ھىكايە قىلىنىدۇ؛ ئاساسى قەھرىمان سەبىي ئاجىز بىر بالا
بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىلان بىلەن ئېلىشقاندا ئەقىل-پاراسىتىنى
جارى قىلدۇرۇپ، قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلىگى ئوچۇق گەۋدىلەندۇ-
رۇلگەن. «يامانلىق قىلمايدىغان ئەزىمەت» دىگەن رىۋايەتتە بىر-
نەچچە پىرسۇناژنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىگە جۇرئەتلىك بولۇشتەك
خاراكتېرى كىشىنىڭ قەلب تارلىرىنى چېكىدىغان بىر تالاي ۋەقەلىكلەر
ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. «پاختىلىق كىيىم»، «نەشپۈت تۇۋىدە»
دىگەن يېڭى رىۋايەتلەرنى ئوقۇغىنىمىزدا جۇ ئېنلەينىڭ يېڭى پاختە-
لىق كىيىمنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈشتەك، ۋە يۇرتداشلىرىنىڭ بىر تالمۇ
نەشپۈتىنى بىكارغا يىمەسلىكتەك پەزىلىتى ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.
«8-ئارمىيە ئايال جەڭچىسىنىڭ مىلتىق ئولجا ئېلىشى»دا بىر ياش
ئايال جەڭچىنىڭ قۇرۇق قول بىلەن ئىككى قوراللىق دۇشمەن ئۇس-
تىدىن غەلبە قىلغانلىغى سۆزلىنىدۇ. ھىكايىدە جىددى توقۇنۇش
ئارقىلىق ئىنقىلاۋىي قەھرىمانلارنىڭ ئەقىل-پاراسەتلىك، قورقماس
ئىكەنلىگىنى كۆچلۈك نامايەن قىلىنغان.

بۇ رىۋايەتلەردىكى پىرسۇناژلارنى سۈرەتلەشتە ئومۇمەن يۈزەكى
سۈرەتلەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان؛ پىرسۇناژلارنىڭ ئىدىيىۋى خاراك-
تېرىنىڭ بىر تەرەپلا تەكىتلەنگەن. شۇڭا ئوبرازلار ساددا ۋە روشەن
ھالدا گەۋدىلەنگەن بولۇپ، كىشىدە ئېنىق تەسىر قالدۇرىدۇ. لۇبەنىڭ
ئەقىل-پاراستى، خۇا تۇنىڭ چىۋەرلىگى، باۋ گۇڭنىڭ پاك قەيە-
سەرلىگى، لى كۇينىڭ تۇز قارامىلىغى، ۋاڭ يىجۈنىڭ جاپاغا چىداپ،

قېتىقىنىپ ئۇگىنىشى، شۆي ۋىنجائىنىڭ يۈمۈرلۈق قىزىقچىلىغى، بەي ئانىنىڭ قەيسەرلىك بىلەن پانى دۇنياىدىن بەخت ئىزلىگەنلىگى، ئەزىمەت بۇۋىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش روھىغا باي ئىكەنلىگى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر ئىپادىلەنگەن. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر يېڭى رىۋايەتلەردىمۇ خېلى كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، «ئاممىغا يارەم قىلىشنى ئۇنتۇماسلىق»، «باش قوماندان جۇ دېنىڭ ئوتنى تېتىپ كۆرۈشى» دىگەن رىۋايەتلەردە يولداش جۇ دېنىڭ ئاممىغا ۋە جەڭچىلەرگە قىزغىنلىق بىلەن غەمخورلۇق قىلغانلىغى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. رىۋايەتلەردە پىرسۇناژلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىگى مەركەزلىك هالدا ئىپادىلەنگەچكە بەزى پىرسۇناژلار ئۆزىنىڭ مەلۇم پەزىلەتلىرى بىلەن كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. رىۋايەتلەردە سەلبى شەخسلەر كۆپىنچە هەجۋى رەسىملەردەك سۈرەتلەنگەن بولۇپ، بىرنەچچە قۇر خەت بىلەنلا ئۇلارنىڭ ماهىيىتى ئېچىپ تاشلانغان.

رىۋايەتلەردە قەهرىمانلار دائىم دىگۈدەك مۇبالىغىلەشتۇرۇش ۋە ياساش ئۇسۇلى ئارقىلىق غايىۋىلاشتۇرۇلىدۇ. بەزى رىۋايەتلەردىكى ئاساسى قەهرىمانلار ئادەمدىن هالقىغان ئاجايىپ كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئەنئەنىۋى رىۋايەتلەردە نسبەتەن كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «جاۋ جۇ كۆۋرۈگى»دىكى لۈبەن، «قۇياش ئىزلەش»دىكى باۋچۇ، «لىۋ سەنجې»دىكى لىۋ سەنجې قاتارلىقلار شۇلار تېپىغا كىرىدۇ. يېڭى رىۋايەتلەردە قەهرىمان شەخسلەرنىڭ ئوبرازى كۆپىنچە مۇبالىغىلەشتۇرۇش، ئويدۇرۇپ چىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن يارىتىلسىمۇ، لېكىن يەنە بەزىلىرى خىيالەن پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. مەسىلەن، «ۋىباۋچۇن هەققىدە رىۋايەت»ده بىر جۇاڭزۇ بالىسىنى ئاق باندىتلار قوغلايدۇ، ئۇ ماجالى قالمىغاندا، يولداش دېڭ شاۋپىڭ تەقدىم قىلغان مەرمەر بىلەن خالاتنى ئويلايدۇ- ده،

مەرمەرنى سلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا كۈچ كىرىدۇ؛ خالات ئۇنى كەڭ ۋە خەتەرلىك فەنياگىخى دەريا سىدىن كېسىپ ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ. رىۋايەتلەردىكى شەخسلەرنى غايىۋىلاشتۇرۇش كۆپ ھاللاردا تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىگە سادىق بولۇش ۋە خەلقنىڭ مۇھەببەت-نەپرىتى خاھىشى ئاساسىدا بولىدۇ. غايىۋىلاشتۇرۇش نەتىجىسىدە شەخسلەر ئوبرازى تېخىمۇ رەڭدار، شانلىق تۇسكە كىرىدۇ.

ئالتىنچى باپ خەلق چۆچەكلىرى

خەلق چۆچەكلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى. كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خەلق چۆچەكلىرى ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان ۋە تارقالغان، خىيالىي (ياكى ياسالما) مەزمۇن ۋە نەسرى شەكىلگە ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت. بۇ شۇنداقلا جەمىيەتتىكى نەسرى ئەسەرلەرنىڭ ئومۇمى ئاتىلىشىدۇر. ئۇ بەزى جايلاردا «يالغان گەپ»، «قەدىمىي گەپ»، «قەدىمىي دەستۇر» دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلق چۆچەكلىرى ئىپتىدائى جەمىيەتتىلا مەيدانغا كەلگەن (ئۇ ۋاقىتلاردا، ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ھايۋانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان، شۇڭا ئۇلار ھايۋاناتلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەئى، ئۇلارنىڭ خاراكتېرى، ئالاھىدىلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ۋە ھايۋاناتلار بىلەن ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھايۋاناتلار توغرىسىدىكى چۆچەكلەرنى ئىجات قىلغان) بولۇپ، سىنىپىي جەمىيەتكە كەلگەندە يەنە ئۇزلۇكسىز تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. خەلق چۆچەكلىرى ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ رىيالىلىققا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ۋە بەخت-سائادەت يولىدا كۈرەش قىلىش روھىنى ۋە ئۇلارنىڭ كەلگۈسىگە بولغان ئىنتىلىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك، ئۇ كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ «روھىي ھالىتىنى ۋە

ئارزۇسى»نى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. خەلق چۆچەكلىرى رىياللىقنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بىز بۇ چۆچەكلەردىن سىنىپىي جەمىيەتتىن ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ-ئادەتلى، روھىي ھالىتى ۋە ئېتىقادىنىڭ قالدۇقلىرىنى كۆرۈپلا قالماستىن، بەلكى شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسەرلەردىن سىنىپىي جەمىيەتتىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە غايىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. بولۇپمۇ پۈرولېتارىيات سىنىپى رەھبەرلىكىدىكى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ مەزگىلىدە، تۇركۇملەپ بارلىققا كەلگەن خەلق چۆچەكلىرى، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي تۇرمۇشى ۋە روھىي ھالىتىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى باسقۇچ ۋە ئىجتىمائى تۈزۈم ئاستىدا خەلق چۆچەكلىرى ئەكس ئەتتۇرگەن خەلق تۇرمۇشى، سىنىپىي مۇناسىۋەت ۋە ئۆرپ-ئادەت كۆزقاراشلار ئىنتايىن روشەن بولىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە خىياللىغى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان چۆچەكلەر بولۇپ قالماي، يەنە رىياللىق خۇسۇسىيىتى كۆرۈنەرلىك بولغان تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەك، لەتىپە قاتارلىقلارمۇ بار.

خەلق چۆچەكلىرىنىڭ تۇرلەرگە ئايرىلىش مەسىلىسى بىرقەدەر مۇرەككەپ. خەلقارادىمۇ ئىلمىي تەتقىقاتنى تەمىن ئېتىدىغان تۇرلەرگە ئايرىش ئۇسۇلى يوق. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى شۇكى، بۇ خەلق چۆچەكلىرىدە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە ئوخشىشىپ كېتىدىغان نۇرغۇن ئەھۋاللار بار. شۇنىڭدەك بۇ چۆچەكلەر تارقىلىش جەريانىدا زور دەرىجىدە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كۆپ ھاللاردا ئوخشاش بىر ھېكايە ھەم مەسەل، ھەم لەتىپە بولۇشى، شۇنىڭدەك ھايۋاناتلار ھەققىدىكى چۆچەك بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھال خەلق چۆچەكلىرىنى تۇرلەرگە ئايرىشتا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. شۇڭا تۇرلەرگە ئايرىش مەسىلىسى ھەرگىز مۇتلەق بولمايدۇ، بەلكى نىسپىي بولىدۇ. خۇسۇسەن، بۇ خەلقارا ئىلمىي ئاتالغۇنى ئاتاشتا تىل

مەنبەسىدە پەرقلەر بولغانلىغى تۇپەيلىدىن، كىشىلەرنىڭ بۇنىڭغا نىسبەتەن چۈشەنچىسى بىردەك ئەمەس. بەزىلەر خەلق چۆچەكلىرى ئەپسانە، رىۋايەت، ھىكايە (ياكى چۆچەك)دىن ئىبارەت 3 چوڭ تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دەپ قارىسا؛ بەزىلەر خەلق چۆچەكلىرىنى ئەپسانە رىۋايەتتىن باشقا ھىكايىلارنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. بىز خەلق چۆچەكلىرىنى تۈرلەرگە ئايرىشتا، ئۇنىڭ ئوخشاش بولمىغان چۆچەكلەردىكى ئوخشاش بولمىغان مەزمۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرەلىگەن-ئەكس ئەتتۈرەلمىگەنلىگىنى ئاساس قىلىمىز. ئىلىمىزدە خەلق چۆچەكلىرى خىيالىي چۆچەك (فانتازىيە) تۈرمۇش ھەققىدىكى چۆچەك (ياكى «رىياللىق يېزىلغان چۆچەك»، «ئۆرپ-ئادەت ھەققىدىكى چۆچەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، خەلق ھەسەللىرى، خەلق لەتىپىلىرىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۈرمۇش ھەققىدىكى چۆچەك يەنىمۇ ئىنچىكىلىگەندە، باي بىلەن مالاي توغرىسىدىكى چۆچەك، ھۈنەرۋەنلەر ھەققىدىكى چۆچەك، فېئودالىلىق قائىدە-يوسۇنغا قارشى تۈرۈش توغرىسىدىكى چۆچەك، چىۋەر كېلىن بىلەن «ھاكۆاقتى» كۈيوغۇل توغرىسىدىكى چۆچەك؛ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى ھەققىدىكى چۆچەك، يېڭى تۈرمۇش ھەققىدىكى چۆچەك (ھىكايەت) قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. مۇنداق تۈرلەرگە ئايرىشتا ئۆز ئەمەلىيىتىمىز چىقىش نۇقتا قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەم جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە، ھەم مۇۋاپىق ھالدا چەتئەللەرنىڭ پايدىلىق تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلغان.

بىرىنچى بۆلۈم خىيالىي چۆچەكلەر

1. خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ مەزمۇنى، پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتى

خيالىي چۆچەكلەر (بەزىلەر «مەن» دەپمۇ ئاتايدۇ) خيالىلىغى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان خەلق چۆچەكلىرىدۇر. ئۇ سىنېپىي جەمەيەتتىن ئىلگىرى پەيدا بولغان بولۇپ، سىنېپىي جەمىيەتكە كەلگەندە يەنە داۋاملىق تەرەققى قىلغان. دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۇ خىل ئەسەرلەر ئېپتىدائى جەمىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى، ئېتىقادى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. كېيىنكى ئەسەرلەر بولسا، سىنېپىي جەمىيەتتىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىدىيىسىنى كەڭ دائىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئېپتىدائى جەمىيەتتىكى تۇرمۇش، ئېتىقاد ۋە ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ قالدۇق تەرىپلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ھېكايىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە رىيال تۇرمۇش ئاساسى، قەدىمقى خيالىي چۆچەكلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئۇ سىنېپىي جەمىيەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ۋە ئېزىلگۈچىلەرنىڭ يۈرەك سادالىرىدىن ئىبارەت. ھالبۇكى بۇ خىل ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئىپادىلەش شەكلى يەنە شۇ فانتازىيە (خيالىي) ۋاستىسى ئارقىلىق جارى قىلىندۇ. بۇ خىلدىكى چۆچەكلەر بىزگە قىلىش ئىمكانىيىتى بولمايدىغان ئىشلارنى، ئىمكانىيەتلىك شەرت بار يا يوق ئەھۋال ئاستىدا، ئىپادىلەش ئىمكاتىيىتىنى بېرىدۇ. خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ ئىجتىمائى غايىۋىي ئاساسى — خەلقنىڭ دۈنيانى يارىتىشتا تايانغان ئەمگىكىدۇر. ئېلىمىز كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ، خېلى كۆپ مىللەتلەر ئارىسىدا نۇرغۇن ئىسسىل خيالىي چۆچەكلەر تارقىلىپ يۈرمەكتە ۋە ساقلانماقتا. بۇلار دۆلىتىمىزنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى غەزىنىسىدىكى گۆھەرلەردۇر.

2. خيالىي چۆچەكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى

خيالىي چۆچەكلەر تەسەۋۋۇرغا باي بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ تولاراق رومانتىكىلىق تۈسكە تولغان بولىدۇ. بۇ ھېكايىلەردە كۆزگە چېلىقىدىغان ئوبراز، ۋەقەلىك، شەيئى قاتارلىقلارنىڭ

كۆپىنچىسىدە تەبىئىلىكتىن ھالقىغان خۇسۇسىيەتلەر بولىدۇ. ئوبراز-
لاردا رەڭگى-رويى قورقۇنچلىق ئالۋاستى ۋە ئاجايىپ چارە تەد-
بىرلىك قەھرى كىشىلەر بولىدۇ. يەنە يىلان يىگىت، پاقا ئوغۇل،
ئەجدىھا پادىشا، پەرىزات، مەلىكە، قاتارلىقلارمۇ بولىدۇ. شەيئىلەر
جەھەتتىن ئىسىل نازۇ-نېمەتلەرنى تەييارلىيالايدىغان ئالتۇن كالتەك،
كىچىك داك، كۆڭۈلدىكىنى تاپالايدىغان توخماق، شۇنىڭدەك
دېگىزنى قۇرۇتالايدىغان تىللا، تاغ كېسەر پالتا، كېمە بولالايدىغان
قول ياغلىق، ئۇچار ئۆتۈك قاتارلىقلار بولىدۇ. ۋەقەلىك جەھەتتە،
قۇلۇلنىڭ ساھىپجامال قىزغا ئايلىنىپ دىخان يىگىت بىلەن توي
قىلغانلىغى؛ ئىتنىڭ خارلانغان ئۇكىسىنىڭ يەر تېرىشىغا ياردەملەش-
كەنلىگى؛ ناھەق ئۆلۈپ كەتكەن كېلىنىنىڭ ئۇچار قۇشقا ئايلىنىپ
قالغانلىغى، كۈمۈش شازا ئۇستىدىكى ئالتۇن توخۇنىڭ ئالتۇن
تۇخۇم تۇغۇپ قېرى بېلىقچىنى ياخشى كۈنگە ئېرىشتۈرگەنلىگى،
ئالۋاستىلار يېنىدىن قاچماقچى بولغان قىزنىڭ كۆز يېشىنى سۈرتىدىغان
قول ياغلىغىنىڭ كىمگە ئايلىنىپ، قىز ۋە ئۇنىڭ يىگىتىنى بىخەتەر
قاچۇرۇۋەتكەنلىگى قاتارلىقلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىراق سېھرىي
كۈچكە ئىگە بولغان بۇ خاسىيەتلىك نەرسىلەر، ئېكسىپلاتاتسىيە
قىلغۇچىلار، ئەزگۈچىلەر ياكى يامان كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن ھامان
ئۆز خۇسۇسىيىتىنى ۋە رولىنى يوقىتىدۇ. ئۇ قايتا ياخشىلىق كەلتۈر-
مەيلا قالماي، بەلكى بالايى-ئاپەت ياغدۇرىدۇ. باش قەھرىمان
ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئەتىۋالىق نەرسىنى ئۆز قولىدا تۇتالمىغىندا،
خۇددى بىلىم ئىگەللىيەلمىگىنىگە ئوخشاش، بەخت-سائادەتكە ئېرە-
شەلمەيدۇ. بۇ ئاجايىپ-غارايىپ، بۇ ئەتىۋالىق نەرسىلەر ئەسلىيەتتە
ئىنسانىيەت بىلىم ۋە ماھارىتىنىڭ ماددىلاشقانلىغىدۇر. قىسقىسى، بۇ
خىل خىيالىي يوسۇندا ئىپادىلەنگەن ئىدىيىۋى مەنتىقىنىڭ ئەقىلغا مۇۋا-
پىقلىغى دەل خىيالىي (فانتازىيىلىك) چۆچەكلەر ئالاھىدىلىگىنىڭ

گەۋدىلىنىشىدۇر. خەلق چۆچەكلىرىدىكى شەيئى، ئوبراز، ۋەقەلىكلەر-نىڭ بەزىلىرى رىيالىلىقتا مەۋجۇت، بەزىلىرى مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، ئۇلارنىڭ روشەن ئالاھىدىلىگى ــ ئۇلارنىڭ خىيالى ۋە تەبىئىلىك چېگرىسىدىن ھالقىپ كەتكەنلىگىدۇر. ھالبۇكى بۇ خىيالى، تەبىئىلىك چېگرىسىدىن ھالقىپ كېتىش، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا كۆپىنچە يەنىلا ھەقىقى تۇرمۇش ئاساسىغا ئىگە. خۇددى گوركى ئېيتقانىدەك: ھىكايىلەردە، كىشىلەر «ئۇچارگىلەم»گە ئولتۇرۇپ ھاۋادا ئۇچىدۇ، «ئۇچار ئۆتۈك»نى كىيىپ يول يۈرىدۇ. توختام سۇ بىلەن ئېقىن سۇنى ئۆلگەن ئادەمگە سېپىش بىلەن ئۇنى تىرىلدۈرۈپ، بىر كىچىدىلا ئوردىنى پۈتكۈزۈپ بولىدۇ. قىسقىسى، چۆچەكلەر باشقا بىر خىل تۇرمۇشقا بولغان ئۇمىتنى بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرۈپ ئاشۇ خىل تۇرمۇش قويىنىدا بىر تۇرلۇك ئەركىن-قورقماس كۈچنى ھەركەت قىلدۇرىدۇ. ۋە دىللارنى تېخىمۇ گۈزەل تۇرمۇشقا تەلپۈندۈرىدۇ.» بۇ بىر ئابزاست سۆز خىيالىي چۆچەكلەرنى بەدىئى ئىجادىيەت نۇقتىسىدا تۇرۇپ تونۇش ۋە باھالاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

3. خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ ئاساسىي تېمىسى ۋە ئىدىيەۋى مەزمۇنى

فانتازىيىدە ئەمگەك مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقتىن ئەمگەك ياكى ئەمگەككە مۇناسىۋەتلىك بولغان تېمىلار دائىم يولۇققۇپ تۇرىدۇ. ئەمگەك بۇ خىل چۆچەكلەرنىڭ خىيال ئاساسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىجتىمائى غايىسىنىڭمۇ ئاساسى. بۇ ھىكايىلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆزلىرى تارتقان ئازاپ-ئوقۇبەتلىك رىيالىلىقتا بولغان نارازىلىغى، ھوقۇق كۈچى بار ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى، ئەزگۈچى ۋە بۇزۇقلارغا بولغان نەپرىتى ۋە قارشىلىغى؛ ئەمگەكچانلىق، ئەقىل-پاراسەت، سەمىملىك، جەسۇرلۇق، توغرىلىق قاتارلىق ئىسىل خىسلەت ۋە ھەركەتلەرگە نىسبەتەن مەدھىيىسى؛ شۇنىڭدەك

بایاشات تۇرمۇش ۋە گۈزەل كەلگۈسىگە بولغان ئىنتىلىشى، تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇش، رىيال تۇرمۇشنى ئۆزگەرتىشتەك ئارزۇ-ئارمانلىرى ئىپادىلەنگەن.

فانتازىيەنىڭ تېمىسى ۋە مەزمۇنى كەڭ ۋە خىلمۇ-خىل بولىدۇ. دائىم ئۇچرايدىغانلىرى: ئىككى سىنىپ ياكى ئىككى خىل ئىدىيىۋى تېپقا ۋەكىللىك قىلغۇچى كىشىلەر (مەسىلەن، ئىشچان بىلەن ھورۇن، ئاق كۆڭۈل بىلەن ياۋۇز، توغرا بىلەن ئوسال، سەمىمى بىلەن ھىيلىگەر، ئاچكۆز بىلەن خالىس ۋاھاكازا) بولۇپ، ئۇلار ئوخشاش-مىغان ئاقىۋەتلەرگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن «پاكىيى»، «قۇياش تېغى»، «ۋاڭ شاۋنىڭ ئوتۇن كېسىشى»گە ئوخشاش چۆچەكلەر بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ؛ ئىشچان، سەمىمى ياش دېخان تەرىپىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنغان سېرىق قۇشقاچ-قالىغاچ، تۇتقۇش، تۇلكە قاتارلىقلار، باش قەھرىمانىنى بەختكە ئېرىشتۇرىدۇ. مەسىلەن: «تۇتقۇش»، «قۇلۇله قىز» دېگەن چۆچەكلەر بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ؛ باش قەھرىمان ئەقىل-پاراسەت، باتۇرلۇق ۋە سېھرىگەرلىك ھاسىسى، ئالتۇن قۇتا، ئالتۇن قازان، ئىسىل ئات، شەمشەر، قاتارلىق غەيرى نەرسىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن قاتمۇ-قات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ياۋۇز دۇشمەن-لەرنى يېڭىدۇ. مەسىلەن: «زەيتۇن كۆلى»، «كۆز يېشى سازلىغى» قاتارلىقلار بۇنىڭ مىسالى بولىدۇ. كەمبەغەللەرنىڭ خوتۇنىنى ياكى ئىسىل نەرسىلىرىنى تارتىۋالغان ئەمەلدار، پادىشا، ئالۋاستى يالماۋۇزلار ئاخىرى جازاغا تارتىلىدۇ. مەسىلەن: «پەيلىك كىيىم»، «كۇموش شازا»لار بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ، يەنە غەلىتە بالا ئۇلۇغ خىزمەت كۆرسىتىپ، كۆڭۈللۈك توي قىلىشقا سازاۋەر بولىدۇ. مەسىلەن: «پاقا شاھزادە» «چىلان ئۇرۇغى»، «قاپاق بالا» بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ؛ دېخان يىگىت-قىزلىرى غەيرى نەرسىلەر بىلەن توي قىلىدۇ. مەسىلەن: «يىلان يىگىت» بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. سۆيگىنە-

دىن جۇدا بولغان يوقسۇلنىڭ قەيسەر روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان يۇرۇكى ئىسسل جامغا ئايلىنىپ تا ئۆلگىچە غەزەل ئوقۇيدۇ. «خۇاڭ ئېنى كۆرمىگىچە كۆڭۈل ئارام تاپمايدۇ» بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. ئاجىزلار جاشقىلارنىڭ ياردىمى بىلەن كۇچلۇك دۇشمەننى يېڭىدۇ. «موماي بىلەن مايمۇن» ، «يولۇاس موماي» قاتارلىق چۆچەكلەر بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. مانا بۇنىڭ ھەممىسى ئىدىيۇى مەزمۇنغا باي چۆچەكلەردۇر.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۆپلىگەن خىيالىي چۆچەكلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك ئىدىيۇى پەزىلەتلىرى ئىپادىلەنگەن: بىرىنچىدىن، ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش روھى ئىپادىلەنگەن. كونا جەمىيەتتە ئەمگەكچى خەلق يەتكىچە ئېزىلگەن ۋە ئېكسپلاتاتسىيگە ئۇچرىغان بولۇپ، شارائىتى شۇنچە يامان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرغۇنلىغان كىشىلەر ھەرگىز تىز پۈكمەي، بەلكى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن: «پەيلىك كىيىم»دە باش قەھرىمان ئاخىر خانىنى ئۆلتۈرۇپ، ئۆيگە قايتقاندىن كېيىن ئەمگەك بىلەن تۇرمۇشنى بەختلىك ئۆتكۈزىدۇ. ئىككىنچىدىن، خەلقنىڭ ئەزگۈچىلەرنى يېڭىشىنى ئۇمىت قىلىشتەك غايىسى ۋە ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۇلگەن. رىيال تۇرمۇشتا ئەمگەكچى خەلقنىڭ مال-مۇلكى، خوتۇنلىرى تارتىۋېلىنغاندىن كېيىن، ئاقىۋىتى ھامان پاجىئەلىك بولىدۇ. بىراق چۆچەكلەردە باش قەھرىمان ھەمىشە رەزىللىك ئۇستىدىن غالىپ كېلىپ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن بولىدۇ. بۇنداق ياخشى ئاقىۋەت، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇمىتۋارلىق روھىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇچىنچىدىن؛ ئەمگەكنى سۆيۈش ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجتىمائى غايىسىنىڭ ئاساسى. ھېكايىلەردە دائىم كۆرۈشكە بولىدۇكى، باش قەھرىمان غەيرى نەرسىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يېتىپ

راهەت كۆرمەي، داۋاملىق ئەمگەككە قاتنىشىدۇ، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيىدىغان باش قەھرىمانغا نىسبەتەن، ئەسەرنىڭ مەدھىيىلەش مايىللىغى روشەن بولىدۇ. يۇقۇرقى نۇقتىلار ئەمگەكچى خەلقنىڭ ساغلام ئىستېتىك ئىدىيىسى ۋە توغرا ھەق-ناھەق كۆزقارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

4. خىيالىي چۆچەكلەردىكى قەدىمىي قاراش، بەدىئى ئوبراز ۋە ۋەقەلىك (سىيۇژىت)لار.

نۇرغۇنلىغان خىيالىي چۆچەكلەردە ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى قەدىمىي قاراش، بەدىئى ئوبراز ۋە ۋەقەلىكلەر بار. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆرپ-ئادەت، تۇزۇملەر توغرىسىدا، بەزىلىرى ئىپتىدائى ئادەملەر-نىڭ ئېتىقادى ۋە ئالاھىدە روھى ھالىتى توغرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن، نۇرغۇنلىغان ھېكايىلەردە ئۇچرايدىغان كۆكۈلدىكىنى تاپىدىغان دۇمباق، سېھرىلىك ھاسا، ئىسسىل گىلەم قاتارلىق سېھرى كۈچگە ئىگە خاسىيەتلىك نەرسىلەر، ئىپتىدائى كىشىلەرنىڭ سېھرى قارىشىغا مۇناسىۋەتلىك. باش قەھرىمان خاسىيەتلىك نەرسىنى ئىشلىتىش ۋاقتىدا، پەقەت بىرنەچچە ئېغىز شېئىر ئوقۇش بىلەنلا، «ھوقۇقلۇق دېۋە» مەيدانغا چىقىپ، ئۇنىڭ خىزمىتىگە تەييار تۇرىدۇ. بەزى ھېكايىلەردىكى باش قەھرىمانىنىڭ ئەپسۇن ئوقۇش بىلەن تەبىئى ئوت ئاپىتىنى كونتۇرۇل قىلىشى ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ «ئۆزىنىڭ تىل كۈچىگە ئىشىنىدۇ»غانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. بەزى چۆچەكلەردە ئەر باش قەھرىمان ئايال باش قەھرىمانىنىڭ كىيىمىنى ئېلىۋېلىپلا ئۇنى كونتۇرۇل قىلىدۇ. مەسىلەن، بەزى چۆچەكلەردە ئۇلارنىڭ قۇلۇله قېپى، پاقا تېرىسى، پەيلىك كىيىمى قاتارلىقلار ئېلىۋېلىنىش بىلەنلا ئۇلارنى كونتۇرۇل قىلغانلىغى ئېيتىلغان. بۇ ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ئادەم تېنىگە مۇناسىۋەتلىك نەرسىلەر (ھەتتا ئاياق ئىزى، ئىسسىلارمۇ ئادەم تېنىنىڭ بىر قىسمىغا كىرىدىكەن.)

بولۇپ، بۇ نەرسىلەر ئادەمنىڭ پۈتۈن بەدىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەيدىغان قاراشتىن مۇستەسنا ئەمەس. يەنە ئالايلى، نۇرغۇن چۆچەكلەردە ئادەملەر بىلەن ھايۋانلار نىكالىنىدۇ. ھايۋانلار ئادەمگە ئايلىنىش ۋاقتىدا، باشقىلارنىڭ كۆرۈشىگە بولمايدۇ. ئەگەر كۆرۈلىدىكەن شەكىل ئۆزگەرتىش مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. بۇ ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ «ھەممىگە شىپا»، «پەرھىز تۇتۇش»، «شەكىل ئۆزگەرتىش»، «تىرىلىش» ۋە تۇتېم قاراشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك.

ئۆرپ ـ ئادەت، تۇزۇم جەھەتتە، نۇرغۇن چۆچەكلەردە پادىشا، ئەۋلىيالارنىڭ تولىسى كېيىنكى فېئودالىلىق جەمىيەتتىكى خانلارغا ئوخشىمايدۇ. ئۇلار يەنىلا تېرىكچىلىك يولىدا تەرلەپ پىشىپ، «پەس» ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار ئەملىيەتتە ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى ئۇرۇقداشلىق قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئوبرازىدۇر. (مەسىلەن: «پادىچى يىگىت بىلەن توقۇمچى قىز» «يەتتە پەرىزات» قاتارلىق ھېكايىلەردىكى ئەۋلىيالارغا ئوخشاشلار.) ئىپتىدائى ئۇرۇقداش قەبىلىلەردە ئېكسپەلاتاتسىيە قىلىنىش، ئېزىش ۋە ئېزدىلىشتەك سىنىپىي قارىمۇ ـ قارشىلىق تېخى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قەبىلە باشلىغى ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتىدىمۇ، ھېچقانداق ئىمتىيازغا ئىگە بولمايتتى. ئەمەلدىن قالسىمۇ، ئوخشاشلا ئادەتتىكى قەبىلە ئەزاسى سۈپىتىدە قېلىۋېرەتتى. شۇڭا پادىشا، ئەۋلىيالارمۇ ئوخشاشلا ئەمگەك قىلىشى كېرەك ئىدى. بۇ دەل ئەينى ۋاقتىتكى ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىدىكى دېموكراتىك تۇرمۇشنىڭ ئالاھىدىلىگىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يەنە بىرمۇنچە ھېكايىلەردە، ئايالىلار ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولغان بولىدۇ؛ ئاكا ـ سىڭىللار ئۆزئارا توي قىلىشىدۇ؛ ياش شاھزادىلەر، نامرات يىگىتلەر توي توختامى قىلىشقانلىرىدا زور مىقتاردا مال ـ مۈلۈك چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ؛ توي قىلىش ۋاقتىدا قىز تەرەپكە بىرمۇنچە ئىشلارنى قىلىپ بېرىپ، نۇرغۇن سىناقلاردىن

ئۆتىدۇ؛ دىۋە ئالۋاستىلار ئايالىلارنى بۇلاپ كېتىپ خوتۇن قىلىدۇ؛ قىزلار تۇنجى قېتىم ئۆز تېنىنى ئەرلەر كۆرۈپ قالغان ھامان، شۇ ئەرگە ياتلىق بولىدۇ، ۋاھاكازالار. بۇ ۋەقەلىكلەرنىڭ بەزىلىرى ئانىلىق جەمىيەتتىكى ئايالالارنىڭ ئىدارە قىلغۇچى ئورنى، ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرسە؛ بەزىلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى قالايمىقان نىكالىنىش، ئىشلەپ بېرىپ نىكالىنىش، سىناق تەرىقىسىدە نىكالىنىش، بۇلاپ نىكالىنىش، سېتىۋېلىپ نىكالىنىشقا ئوخشاش نىكا تۈزۈمى، ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ تەسىرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ نىكا تۈزۈملىرى، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى، ئايال ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئېشىشى ياكى كېمىيىشى تۈپەيلىدىن، تۆلەشكە ياكى ئىگە بولۇشقا تېگىشلىك بولغان «باھا»غىلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەينى زامانىدا كەڭ ئەۋج ئالغان چەت قەبىلىلەر بىلەن تويلىشىش ۋە ئانىلىق جەمىيەتتىن، ئاتىلىق جەمىيەتكە ئۆتۈش بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى ھىكايىلەردە، پادىشانىڭ كۈيوغلى پادىشالىق ئورۇنىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ؛ ئۇچ ئاكا ـ ئۇكا ئىچىدە، ئۇكىسى كۆپ ھاللاردا پايدىغا ئېرىشىدۇ. ئۇلار كۆپ ھاللاردا غەيرى نەرسىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشىپ، مۇرات ـ مەقسەتكە يېتىدۇ. بۇلار دەل ئەينى زامانىدىكى قىز ياكى ئوغۇل ئاتا ـ ئانىنىڭ مىراسىغا ۋارىسلىق قىلىشتەك ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە دۆلتىمىزدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر، مەسىلەن، يىزۇ مىللىتىدە ۋە ھىندىستان، ئافرىقا قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل ئادەت يەنە مەۋجۇت. بەزى ھىكايىلەردە، ئايالالارنى قۇربان قىلىپ، دېڭىز ئىلاھى، ئەجدىھا، ئالۋاستىلارغا تەقدىم قىلىدىغان ۋەقەلىكلەر يەنە مەۋجۇت. بۇ ئىپتىدائى جەمىيەتتە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلىش ئادىتى (كېيىنچە كالا، قويلارنى ئۆلتۈرۈشكە ئۆزگەرگەن) نىكا بولغانلىغىغا مۇناسىۋەتلىك.

بۇلار بىزگە ۋاستىلىق ھالدا ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچىدىكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشلاردا يەڭگۈچى تەرەپ يېڭىلگۈچى تەرەپنىڭ ئەسىرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئادەمنى ئىدارە قىلىش ۋاستىسى ۋە كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئىپتىدائى جەمىيەتتە قىسمەن ئادەم گۆشى يەيدىغان ئادەتلەرمۇ بار بولۇپ، بۇ بېلىق ئوۋلاش دەۋرىدىكى بېلىق بولمىغان رايونلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئوزۇغى تولمۇ كەمچىل بولۇشتىن كېلىپ چىققان پاجىئەلىك تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قىسقىسى، چۆچەكلەردە ساقلىنىپ قالغان، قەدىمىي چۈشەنچە، بەدىئى ئوبراز ھەم ۋەقەلىكلەر چۆچەكلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش بىلەن ئاڭنىڭ ئۆرپ-ئادەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرىدۇ. بىرمۇنچە ھادىسىلەر ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا ھۆۋاپسىق ئەمەستەك ياكى مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەستەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن قەدىمقى جەمىيەتتە ئەمىلىيەتتە مەۋجۇت بولغان. روشەنكى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەينى زامانلاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات، ئىجتىمائى فورماتسىيە ۋە كىشىلەرنىڭ ئاڭ سەۋىيىسى بىلەن زىچ باغلانغان. خەلقنىڭ رىيال تۇرمۇشى، شۇنىڭدەك ئارزۇ-ئارمان، ۋە غايىلىرىنىڭ كۆپمۇنچىسى خىيالىي ھىكايىلەردە ئالاھىدە ۋەقەلىكلەر ئارقىلىق بەدىئى سۈرەتتە ئەكس ئەتكەچكە بىز خىيالىي چۆچەكلەرنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا، ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ماددى، مەنىۋى ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئاز-پاز تونۇشۇپ قويۇشىمىز لازىم. ئۇنداق بولمىسا، ئىدىيالىستىك ھۆكۈم چىقىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە يۈزەكى ھادىسىلەردىن ئۆتەلمەي—خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ ئەقىلغا مۇۋاپىق ماھىيىتىنى كۆرەلمەي قالىمىز.

5. خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگى.

خىيالىي چۆچەكلەر ئەمگەك پائالىيىتىدە مەيدانغا كەلگەن. ئەمگەك

چۆچەكلەرگە جانلىق، مول، ئىبادىي مەزمۇنلارنى بەخش ئەتكەن. شۇنىڭدەك ئەمگەك چۆچەكلەرگە رومانتىك تۇسىگە باي خيالىي ۋە بىرقەدەر مۇكەممەل بەدىئى شەكىللەرنى بەخش ئېتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنى ئاكتىپ، ساغلام تۇرمۇش ئاساسى ۋە ئىدىيەۋى ئاساسقا، كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان بەدىئى كۈچكە ئىگە قىلغان.

بىرىنچىدىن، خيالىي چۆچەكلەردىكى باش قەھرىمانلار تىپلاشقان، شۇنىڭدەك خىلمۇ-خىل بولىدۇ. چۆچەكنىڭ پەيدا بولۇش ۋاقتى، ئورنى مۇجمەلرەك بولىدۇ. خيالىي چۆچەكلەردىكى ئوبراز-قەھرىمان-لارنىڭ تولىسىنىڭ نامى، ئۆزى تەۋە مىللى جەمىيەتتە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان ئورتاق ناملاردا بولىدۇ، ياكى مەلۇم ئوبرازنىڭ خۇسۇسىيىتى، رەڭگى، تۇرقى، جىنسى، كەسپىگە ئوخشاشلارنى ئىپادىلەيدىغان ئومۇمى نامدا ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇقىم ئىسىم پەمىلىسى بولمايدۇ. خۇددى گېرمانىيىدە ھانس، ئەنگلىيىدە جۇن، روسىيىدە ئىۋان، ياپونىيىدە تەيلاك، جۇڭگودا جاڭ سەن، ۋاڭ شاۋ، دىخان، بېلىقچى، ئوتۇنچى دېگەنلەرگە ئوخشاش. ھەرقايسى جايلاردا ئاشۇ شەخسلەر توغرىلىق نۇرغۇنلىغان ئوخشاش تېپتىكى چۆچەكلەر توقۇلۇپ چىقىرىلىشى مۇمكىن. خيالىي چۆچەكلەردە ۋاقىت، ئورۇنمۇ مۇقىم ئېنىق-كونكىرىت بولماي ئومۇمىي-ئادەتتىكىدەك بولىدۇ. مەسىلەن، چۆچەكلەر «بۇرۇن-بۇرۇنىسدا ئەلمىساقتىن ئىلگىرى،.....»، «بۇرۇنقى زامانىدا.....»، «ئۆتكەن زاماندا، بىر تاغدا.....» «دېگىزنىڭ ئۇ تەرىپىدە.....» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەپسانە، رىۋايەتلەر بىلەن بولغان مۇھىم پەرقى ۋە ئۆزئارا ئۆزگۈرۈشىدىكى ئالامەتلەر شۇكى: باش قەھرىمانىنىڭ تېپىكلاشتۇرۇلۇشى ۋە ھىكايىنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتى، ئورنى مۇجمەلرەك بولىدۇ. بىراق باش قەھرىمانلارنى تېپىكلاشتۇرۇش، شۇ پېرسوناژنىڭ يارىتىلغان خاراكتېرىغىلا خاس

دىگەنلىك بولمايدۇ. ھىكايىلەردىكى پېرسوناژلار رىيال تۇرمۇشتىن كېلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان رايون ۋە ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر-نىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش شەرت-شارائىتى ۋە تەبىئى شارائىتى ئوخشاش بولمىغانلىقى، مىللى خۇسۇسىيەت، يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى يەرقىلىق بولغىنى ئۈچۈن، ئوخشاش تىپتىكى پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىمۇ خىلمۇ-خىل بولىدۇ. بۇنداق خاراكتېرى خىلمۇ-خىل بولغان پېرسوناژلارنىڭ ھەر-قايسى ئۆزىگە خاس شەكىلدە بولۇپ، كەڭ ئاممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، بۇ خىل ھىكايىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى بىرقەدەر مۇكەممەل بولىدۇ. ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان باش قەھرىمانلىنىڭ پائالىيەت ۋە ھەركەتلىرى پارچە ياكى قىستۇرما شەكىلدە بولماستىن، بەلكى باش-ئايىغى بار تەرجىمھال ياكى ھايات تارىخى شەكىلدە بولىدۇ. شۇڭا بەزى دۆلەتلەردە ئۇنى «مۇكەممەل ھىكايە» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ۋەقەلىكنىڭ يۈز بېرىشى، تەرەققى قىلىشى، ئۆزگىرىشى ۋە ئاقىۋىتىنىڭ تولۇق جەريانىنى تەسۋىرلەشكە ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىدۇ. ۋەقەلىكنىڭ قۇرۇلۇشى جەھەتتە، ئۇ دائىم «ساپ ھىكايە» بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە بىرقانچە چۆچەكلەرنىڭ ئۆزئارا چېتىلىشىدىن ھاسىل بولغان «بىرلەشتۇرۇلگەن خەلق چۆچەكلىرى» سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. («قارا بۆرە ھەققىدە ھىكايە»، «قېرى يولۋاس» دىگەنلەرگە ئوخشاش) مۇنداق چۆچەكلەر كېيىنچە تەدرىجى تۇراقلىشىپ قالىدۇ. خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ مۇكەممەل قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى-ئۆزى ئەكس ئەتتۈرگەن رىيال تۇرمۇشتىكى خەلقنىڭ ئەخلاق-پەزىلەت قارىشى ۋە بەخت-سائادەت قارىشىدىن ئىبارەت. ئەمگەك ۋەقەلىكنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئالاھىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ. ۋەقەلىكنىڭ باشلىنىشى، تەرەققىياتى ۋە ئاقىۋىتى كۆپىنچە

ئەمگەكتىن ئىبارەت تېمىنى ئېچىپ بېرىش ئېھتىياجىغا بوي سۇنىدۇ؛ ئىنسانىيەتنىڭ ئەمگەك تېخنىكىسى (ئەڭگۈشتىرى)نى ئىگەللەشكە ئۇرۇنۇش تەلىۋىمۇ ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ. باش قەھرىمانلار بەخت سائادەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن، جاپا، مۇشەققەت، خىيىم-خەتەردىن قورقماي كۈرەش قىلىدۇ. ئەمگەك بەزى چاغلاردا ھايات بەرگۈچى ۋە بەختكە ئېرىشتۈرگۈچى ۋاستە سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ، ۋاھاكازالار. قىسقىسى، ئەمگەك دائىم ۋەقەلىكنىڭ تەرەققى قىلىشىدا ئاساسىي يېپ ئۇچى بولىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ پېرسوناژلىرى ۋەقەلىگى ھەم تىلى تېپلاشتۇرۇلىدۇ. چۆچەكلەردە ئىككى ئاكا-ئۇكا، ئۇچ ئاچا-سىڭىل، ئىككى ئاچا-سىڭىلنىڭ مۇناسىۋىتى، كۆپىنچە ئىجابى ۋە سەلبى پېرسوناژلارنىڭ مۇناسىۋىتى، ياخشى بىلەن يامانلىقنىڭ مۇناسىۋىتى، ئاق كۆڭۈل بىلەن رەزىل قارا نىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ خىل تۈزۈلمە سىلسىتۇرۇش ئاساسىدا ئوبرازلارنى سۈرەتلەش ۋە تېمىنى ئېپادىلەشكە پايدىلىق بولىدۇ. ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئوخشاپ كېتىدىغان ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان ئىشلار قايتا-قايتا-3 قېتىم، 5 قېتىم، 7 قېتىم تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن: «خىزىرغا سوۋال»دا پېرسوناژ يولدا 3 ئىشقا يولۇقىدۇ؛ «يولۇاس مومای»دا يولۇاس 3 نۆۋەت ئىشىك قاقىدۇ، ئاچا-سىڭىل 3 نۆۋەت يولۇاسقا ئالدانغاندىن كېيىنلا ئۆيدىن قېچىپ چىقىشىدۇ؛ «مومای ۋە قارا ئورانگۇتان»دا مومای 3 قېتىم باشقىلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ، يەنە 3 قېتىم ئورانگۇتاننىڭ ئەدىۋىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. ھەر قېتىم تەكرارلاش، ۋەقەلىكنى داۋاملاشتۇرۇش، ئوبرازلارنى سۈرەتلەش ۋە تېمىنى ئېپادىلەشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ بېشى «شۇنداق بىر ئائىلە بولغان ئىكەن»، «ئىلگىرى بىر تاغدا...»

«بۇرۇن بۇرۇنسسدا، ئاكا-ئۇكا ئىككىلەن ئۆتكەن بولۇپ، ئاكىسى،..... ئۇكىسى....." دىگەندەك تۇراقلىق سۆزلەر بىلەن باشلىنىدۇ. چەتئەل چۆچەكلىرىنىڭ ئاخىرى ھەممىشە مەلۇم بىر شەكىلدە ئاخىرلىشىدۇ، مەسىلەن، بەزىلىرى «ئۇلارنىڭ توپىغا مەنمۇ قاتناشتىم، ئۇلار مېنى ھەسەل بىلەن مېھمان قىلىۋىدى، ساقال-بۇرۇتلىرىمغا ھەسەل يېپىشىۋالدى» دەپ ئاخىرلىشىدۇ. بەزىلىرى: «ھازىر ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ھەسەلدەك شىرىن ۋە بەختلىك ئۆتمەكتە»؛ «... بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى ئۆزەممۇ بىلمەيمەن» ۋاھاكازا دەپ ئاخىرلىشىدۇ. ھىندىستان، بېنگال ۋە ئېلىمىزنىڭ بەزى رايونلىرىدىكى چۆچەكلەرنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ ئاخىرى نەزمىلىك سۆزلەر بىلەن ئاخىرلاشقان.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بەزى خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ مۇھىم جايلىرىغا كۆپىنچە شېئىر (نەزمىلەر) قىستۇرۇلغان بولىدۇ. بۇ نەزمىلەرنىڭ قىستۇرۇلۇشى ئاغزاكى بايان ۋە ئەستە تۇتۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈنلا بولماي، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە چۆچەكنىڭ بەدىئى ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن بولىدۇ. نەزمىلەر ئوخشاش بولمىغان ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى، ئەخلاق-پەزىلىتى ۋە روھى ھالىتىنى مەركەزلىك ئىپادىلەپ بېرىشتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. چۆچەك ۋەقەلىگىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى روشەنلىشىدۇ، تېما تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. نەزمە ئىشلىتىلگەنلىكى جايىنىڭ بەدىئى ئۈنۈمى تېخىمۇ روشەن ۋە كۈچلۈك بولىدۇ. مەسىلەن: «يىلان يىگىت»نىڭ بىرمۇنچە يېرىدە 3-ئاچا-سىڭىلىنىڭ قەيسەر ۋە ئاق كۆڭۈل خاراكتېرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ھەسەل ھەرىسى ئەلچى بولۇپ، يىلان يىگىتنىڭ تۇرار جايىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان چاغدا ۋە بىرىسىگىل كېچىك قۇشقا ئايلىنىپ، ئاچىلىرىنى تىللايدىغان چاغدا، يەنى ئاشۇنداق مۇھىم

پەيتلەردە شېئىر-قوشاقتىن پايدىلىنىلغان. «ئىتتىنىڭ يەر تەبرىشى»دا كىچىك ئوكا ئىت ۋە قالماقچىنىڭ ياردەم بېرىشىنى ئۆتۈنگەن ۋاقتىدا، شېئىر ئوقۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سەممى، ئەمگەكچان، ئاق كۆڭۈل خاراكتېرى ۋە پەزىلىتىنى تولۇق ئىپادىلىگەن. «قارا بۆرە ھەققىدىكى چۆچەك»نى ئالساق، قارا بۆرىنىڭ ئىشكىنى فېقىش ۋاقتىدا ئېيتقان ناخشىسى، ئۇنىڭ قۇۋۇ-ھىلىگەر، ۋەھشىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. 3 ئاچا-سىڭىل بۆرىدىن قېچىپ قۇتۇلغاندىن كېيىن، دەرەخ ئۈستىدە تۇرۇپ ئېيتقان ناخشا قىزلارنىڭ ئېغىر-بېسىق، باتۇر، ئۈمتۇار خاراكتېرى ۋە روھىي-ھالىتىنى ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئوينىغان. نەزمىنىڭ چۆچەكلەردە مۇناسىپ قوللىنىلىشى، چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلىپ چۆچەكنى ئاڭلىغان كىشىنى ئۆزۈنغىچە ئۇنتالمايدىغان ۋە ئاسانلا يادلىۋالدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلىدۇ.

6. خىيالىي چۆچەكلەرنىڭ باللارنى تەربىيىلەشتىكى مۇھىم رولى.

بۇ خىلدىكى چۆچەكلەرنىڭ ئىدىيەۋىلىكى ساغلام، بەدىئىلىكى يېرقەدەر ئۈستۈن بولغانلىقى ئۈچۈن، باللارنىڭ ھەۋىسى ۋە ئوقۇ-شىغا ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ. «كۆل قىز»، «يولۇاس موما»، «قۇلۇله قىز»غا ئوخشاش مەشھۇر چۆچەكلەر، نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان باللارنى تەربىيىلەشتە مەنىۋى ئوزۇق بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ خىلدىكى چۆچەكلەرنىڭ تەسەۋۋۇرچانلىغى بىلەن باللارنىڭ خىيال-پەرەسلىك ئالاھىدىلىگى ناھايىتى يېقىنلىشىدۇ. چوڭلار ئۈچۈن قۇرۇق خىيالدەك بىلىنسىمۇ، لېكىن باللار ئۈچۈن ناھايىتى قىزىقارلىق تۇيۇلىدۇ. ئۇ باللارنى سەنئەت جەھەتتە يېتىلدۈرۈش جەريانىدا، ئەخلاق، پەزىلەت تەربىيىسى ۋە گۈزەللىك تەربىيىسى ئۆزلەشتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئۇلار باللارنىڭ ياخشى كۆرۈدىغان ئوقۇش كىتاپلىرى بولۇپ، باللارنىڭ زېھنىنى ئېچىش ۋە جانلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. خىيالىي چۆچەكلەر يازغۇچىلارنىڭ باللار

ئەدبىياتى ئەسەرلىرىنى ئىجات قىلىشىدىمۇ ئۇلگە كۆرسىتىش رولىنى ئويناپدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكلەر

1. تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكلەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىگى

تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكلەر رىيالىلىغى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان خەلق چۆچەكلىرى. ئۇنىڭدا پانتازىيە (خىيالى نەرسىلەر) ئازراق ياكى پۈتۈنلەي بولمايدۇ. بۇ خىلدىكى چۆچەكلەر كەسكىن ۋە روشەن سىنىپىيلىققا ئىگە. بەزىدە بۇ «ھەقسىزلىك ۋەقە» ياكى «ئۆرپ-ئادەت ھىكايە ۋەقەلىرى» دەپمۇ ئاتىلىپ كەلگەن.

تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى سىنىپىي جەمىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان خەلق چۆچەكلىرىدۇر. ئۇ سىنىپىي جەمىيەتنىڭ سىنىپىي مۇناسىۋەتلىرىنى، جەمىيەت ھادىسىلىرىنى، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئەمىلىيەتلىرىنى ۋە سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىنتكاس قىلىدۇ. ئەلۋەتتە ئۇ، پاكىتلار ۋە سەرگۈزەشتىلەرنىڭ ئەينەن خاتىرىسى بولماي، بەلكى بۇ نۇرغۇن نۇرغۇن توقۇلما ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تىپىكلاشتۇرۇلغان ئىجادىيەتتۇر. شۇڭا ئۇ ئېلىمىزنىڭ سىنىپىي جەمىيىتىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ۋە ئارزۇ-ئارمانلىرىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. جەمىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خەلق تۇرمۇشى ھەققىدىكى چۆچەكلەردىمۇ، ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگىرىشلەر بولدى. بولۇپمۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ، جەمىيەتنىڭ تۈزۈمى،

كىشلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى ۋە ئىدىيىۋى ھىسسىياتىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولغانلىقتىن، بۇنىڭغا ئەگىشىپ تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەك ئىجادىيىتىمۇ يېڭى باسقۇچقا كىردى. يېڭى خەلق چۆچەكلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئىپادىلەش شەكلىدە، گەرچە روشەن ئۆزگىرىشلەر بولسىمۇ، ئەنئەنىۋى خەلق چۆچەكلىرى بىلەن يەنىلا يېقىن مۇناسىۋەتتە ــ ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. مۇشۇ نۇقتا، خەلق چۆچەكلىرىنى پەرق ئېتىشنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولامدۇ، يوق.

تۇرمۇش چۆچەكلىرىنىڭ باش قەھرىمانى ھەمىشە چۆچەك ئىيتقۇچىغا ناھايىتى تونۇش بولغان ئەمگەكچىلەر، «پەسىلەر» بىلەن ئېزىلىش، خورلىنىشقا ئەڭ كۆپ ئۇچرىغۇچىلار ــ نامرات دىخانلار، ھۈنەرۋەنلەر، چارۋىچىلار، بېلىقچىلار، ئوتۇنچىلار، ئايالىلار، مالايلار، شاگىرتلار، ئەخمەقلەر، ۋاھاكازالار؛ ئۇنىڭدا مەدھىيىلەنگەن ۋە ماختالغانلار بولسا ــ توغرا، ئەمگەكچان، ئاقكۆڭۈل، ئەقىللىق كىشىلەر بىلەن يېڭى جەمىيەتتىكى ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچىلار، ئەمگەك ماھىرلىرى، كۆرەش قەھرىمانلىرى قاتارلىقلار. ئۇنىڭ شىددەتلىك ھەجۋىلەشتۈرۈلگەن ئوبېكتلىرى ــ دۆلىتىمىزنىڭ فېئودالىلىق جەمىيەتتىكى ئېكسپىلاتاتۇرلار ۋە ئەزگۈچىلەر ــ پومىشچىكلار، مۇلۇك-دارلار، ئەمەلدارلار، چارۋىدارلار، خان پادىشالار، بېلىقچىلىق زومىگەرلىرى، كارخانا خوجايىنلىرى، راھىپلار، مەككار سودىگەرلەر ۋە فېئودالىلىق جەمىيەتنىڭ ئەڭ ئالى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سىمۋولى بولغان ياماراجا تەڭرى قاتارلىقلار، شۇنىڭدەك ئۇ خەلقنىڭ كەمچىلىك ۋە خاتالىقلىرىنى سەممى ھەم كۈلكىلىك ھالدا ھەجۋىلەشتۈرىدۇ. بۇنداق ھېكايىلەرنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىگى قاتتىق ھەجۋىلىككە ئىگە ئىكەنلىگىدە ۋە ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئۈستىدىن كۈچلۈك شىكايەت قىلىشتەك خاراكتېرغا ئىگە بولغانلىغىدا كۆرۈلىدۇ.

2. تۇرمۇش ھەققىدىكى ھىكايىلەرنىڭ تۈرلىرى

(1) يىللىقچى بىلەن پومىششىكلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر.

بۇ خىلدىكى چۆچەكلەر، دۆلىتىمىزدە ئۇزۇن مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىلىق جەمىيەتتىكى پومىششىكلار سىنىپى بىلەن دېخانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي زىددىيەتلەرنىڭ ئىدىيۇلوگىيە ساھاسىدىكى ئالاھىدە ئىنكاسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى، نامرات دېخانلار بىلەن پومىششىكلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ بەدىئى توقۇلما شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەنلىگىدە. شۇنداقلا ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى رىيال تۇرمۇشنىڭ ئەسلىدىكى قىياپىتىگە ئاساسەن، قايتا ئىپادىلەنگەن نەرسە بولماسلىقى، بەلكى مەنتىقىلىق بەدىئى تەسەۋۋۇر ئاساسىدا نامرات دېخانلارنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىغىدا. دېمەك ئۇ نامرات دېخانلارنىڭ پومىششىكلار سىنىپى بىلەن كۈرەش قىلىشتىكى مەنىۋى قورالى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆز-ئۆزىنى تەربىيىلەيدىغان ۋە كۆڭۈل ئاچىدىغان قورالى. يىللىقچى بىلەن پومىششىكلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر خەلق چۆچەكلىرى ئىچىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ئىدىيە ۋە بەدىئى قىممەتكە ئىگە چۆچەكلەردۇر.

فېئودالىلىق جەمىيەتتە يىللىقچى (مەدىكارچىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ئورنى تۇلۇمۇ تۆۋەن بولىدۇ. ئۇلارنىڭ باش تىقىدەك ماكانى، پۇت قويغىدەك يېرى بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئازاب-ئوقۇبەتلىك، ھەتتا كىشىلىك ھوقۇقىدىنمۇ مەھرۇم بولغان ھالدا كۈن كەچۈرۈپ ئىنسانىي قەدرى-قىممىتى خورلىنىش ۋە ھاقارەتلىنىشكە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئەمگەكچانلىق، ئەقىل-پاراسەت، جەسۇرلۇق، ئۇمىتۋارلىق، كۈرەشچانلىق قاتارلىق خىسلەتلەر ۋە كۈرەش سەنئىتىگە پىشقان

ئۆزىگە خاس سىنىپىي خاراكتىر شەكىللىنىدۇ. چۆچەكلەردىكى يىللىق-چىلار، ئەقىللىق سەزگۈر ۋە روشەن مۇھەببەت-نەپرەتلىك بولىدۇ: ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى جاپالىق بولۇپ، ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئەڭ ئېغىر ئۇچرايدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەشكە بەۋاستە قاتناشقۇچىلار. شۇڭا مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار ئەڭ بىلىملىك كىشىلەر ھىساپلىنىدۇ. ئۇلار پومىشچىكلارنىڭ سىنىپىنىڭ ئاجىزلىقلىرىنى ۋە ماھىيىتىنى ھەممىدىن بەكرەك چۈشەنگەچكە، كۈرەشلەردە ئىقتىدارلىق ھۆجۇمچى ۋە غالىپلار بولۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، مۇشۇ خىلدىكى چۆچەكلەردە پومىشچىكلار (چارۋىدارلار، ئورمان خوجايىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ ئوبرازى ئاچكۆز، ھىلىگەر، ياۋۇز، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەخمەق، بىلىمسىز قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. ئۇلار ئۆز سىنىپىنىڭ ھوقۇقىغا ۋە فېئودالىلىق جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كاپالىتىگە تايىنىپ، بىر مەھەل كۆرەڭلەپ، كۆچلۈك ئورۇندا تۇرسىمۇ، ئەمما ھامان يىللىق-چىلارنىڭ ئەخمەق قىلىشى ياكى جازاسىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولىدۇ، ھەتتا ھاياتىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدۇ. مەسىلەن: «ئالتۇن تاي بىلەن ئوت لىباس»، «جاڭ نېڭ» قاتارلىق چۆچەكلەردە ئەنە شۇنداق بولىدۇ.

بۇنداق ھىكايىلەردە يىللىقچىنىڭ، پومىشچىكلار بىلەن بولغان كۈرەشلىرى، ئۇلارنىڭ پومىشچىكلارنىڭ ئىش ۋاقتىنى ھەددىدىن زىيادە ئۇزارتىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ھەددىدىن زىيادە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى تۇرغانلىغى، مائاشىنى پۇلسىزلىق بىلەن توتۇپ قېلىپ ياكى چۈشۈرۈۋەتكەنلىگىگە قارشى تۇرغانلىغى، پومىشچىكلارنىڭ تۇرمۇش جەھەتتە يىللىقچىلانى رەھىمسىزلەرچە ئازاپلىغانلىغىغا قارشى تۇرغانلىغى، ئەمگەك سىجىللىغىنى چەكسىز ئاشۇرۇۋېتىش ۋە ئىنسانىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىشتەك بىر قاتار مەسىلىلەردە قارشىلىق

كۆرسەتكەنلىگى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. يىللىقچى ۋە پومىشىكلار توغرىسىدىكى كۆپلىگەن چۆچەكلەردە، ئۆتكۈر سىنىپىي كۈرەشنىڭ قارىمۇ-قارشىلىغى ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ جانلىق ئەمەلىيىتىنى كۆرگىلى بولۇپلا قالماي، بەلكى جەمىيەت تارىخى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادىتى قاتارلىق تەرەپلەردىكى نەزەرىيە تەتقىقاتىمىزنى، ھەقىقى، ئىشەنچلىك ئىلمى ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتكىلى بولىدۇ.

چۆچەكلەردە ئەكس ئەتكەن يىللىقچىلارنىڭ پومىشىكلار بىلەن بولغان كۈرىشىنىڭ ئالاھىدىلىگى زادى ئامال بولمىغاندا، «كۈچ بىلەن ئېلىشىش»تا كۆرۈلىدۇ. (مەسىلەن: «ۋۇ ئەرنى ئەپسۇن چىكىشتىن قالدۇرۇش»، «يېرىم ئاي شەكىللىك ئوغاق»، «گەي شتىيەننىڭ ئەپۇ سورىشى» قاتارلىقلاردا يىللىقچىلار پومىشىكلار بىلەن ئېلىشقاندا يەنە ئاساسەن "پاراسەت بىلەن ئېلىشىش"قا تايىنىدۇ. فېئودالىق جەمىيەتتە، فېئودالىق جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى بىلەن سىياسى تۈزۈمنىڭ قوغدىشى ئاستىدا، پومىشىكلار ئاساسىي زىددىيەت تەرىپىدە تۇرۇپ، يىللىقچىلارنى شەپقەتسىز ئېزىدۇ ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ، ئۇلار ھەيۋە بىلەن ھەمىنى ئۆزلىرىنىڭ كونتۇرۇللۇغى ۋە چەكلىمىسى ئاستىغا ئالىدۇ. پومىشىكلارنىڭ ئېزىشى، ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە قۇل قىلىشىغا تاقەت قىلالمىغان يىللىقچىلار قوزغىلىپ ئۇلارغا تاقابىل تۇرىدۇ؛ بۇلار دائىم ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل پاراسىتىگىلا تايىنىپ، ئۇستىلىق بىلەن كۈرەش قىلىدۇ. يىللىقچىلارنىڭ پومىشىكلار بىلەن ئىستىخىيىلىك كۈرەش قىلغانلىغىغا دائىر نۇرغۇن رىۋايەتلارغا ئۇستىلىق بىلەن بەدىئى توقۇلما قوشۇلۇپ، ئاشۇ چۆچەكلەردىكى «پاراسەت بىلەن ئېلىشىش»نىڭ ئالاھىدىلىگى گەۋدىلەندۈرۈلگەن؛ يىللىقچىلار پومىشىكلارنىڭ مال-دۇنيا ئۈچۈن جاندىن كېچىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش

ۋە تۇرمۇشتىكى بىلىمسىزلىكى، ئەخمەقلىقى قاتارلىق ئاجىزلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ «ئۆزىنىڭكىنى ئۆزىگە- تۇپىسىنى كۆزىگە قىلىپ»، «ئۆز يولى بىلەن ئۆزىنى باپلاش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئۇلار بىلەن تىغمۇ- تىغ ئېلىشىدۇ. نەتىجىدە پومىششىكلار ئۆز بېشىنى ئۆزى يېيىش بىلەن تۈگىشىدۇ. شۇنداقلا يىللىقچىلار پومىششىكلار قوللانغان خىلمۇ- خىل ھىلىگەر، زەھەرلىك ۋاستىلەردىكى ئاجىزلىق، يوچۇقلاردىن پايدا- لىنىپ، ئەپچىل، «قانۇنى» كۈرەش ئۇسۇللىرىنى ئىشقا سېلىپ، پومىش- شىكلارنى قاپقانغا چۈشۈرۈپ ئۇلارنىڭ دەككىسىنى بېرىدۇ، ھەمدە ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە زىيانغا ئۇچرىتىپ، زۇۋان سۈرەلمەس قىلىپ قويىدۇ. مەسىلەن، نۇرغۇنلىغان چۆچەكلەردە پومىششىكلار يىللىقچىلار بىلەن ئىشتىن بۇرۇن توختام تۈزگەندە، پومىششىكلار قانداق قىلىپ يىللىقچىلارنى كۆپرەك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ پىلان تۈزسىمۇ، لېكىن يىللىقچىلار ئۇلارنىڭ بىلىمسىز، ئەخمەقلىغىدىن، ئىشلىگۈچىلەر ئىشقا چۈشكەندىن كېيىن، پومىش- شىكلارنىڭ توختامدا كەتكۈزۈپ قويغان جايلىرى ۋە ئىككى بىسلىق گەپلىرىدىن، ئاجىزلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، بىپەرۋا تۇرغاندا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇلارنى ئەخمەق قىلىدىغانلىغى سۆزلىنىدۇ. («ئىككى خىل تەكرى»، «تەرتىپنى ئۆزگەرتىش» قاتارلىقلاردا) پومىششىكلار يىللىق- چىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىغىنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلىتىدۇ، يىللىق- چىلار تەستەن ھادىسە چىقىرىپ ياكى ئات- ئۇلاقلارغا زۇلۇم سېلىپ دىخانچىلىق سايمانلىرى ۋە زىرائەتلەرنى نابۇت قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پومىششىكلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن چىقىمغا ئۇچرە- تىپ، دەردىنى سىرتقا چىقىرالماس قىلىۋىتىدۇ، («ئۇچىتە مۇشكۇلا- لۇك تۇغدۇرىدىغان يىللىقچى»دا) پومىششىكلار ئىش ۋاقتىنى ئۆز- لۇكسىز ئۆزارتقاندا، يىللىقچىلار ئالدىدا ماقۇل بولۇپ، «ھە، ھە،» دەپ قويۇپ، ئارقىدىن بەھۇزۇر دەم ئالىدۇ. («تەرتىپنى ئۆزگەر-

تىش» قاتارلىقلاردا) پومىششىك يىللىقچىلارنىڭ ماناشنى يولسىزلىق بىلەن تۇتۇپ قالماقچى بولغاندا، يىللىقچىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پومىششىكلارنىڭ ئاجىزلىغىنى تۇتۇۋېلىپ ئۇلارنىڭ كەلتۈرگەن قىينىچىلىغىنى بەربات قىلىدۇ-دە، ھەسسىلەپ بەدەل تۆلىتىۋالىدۇ. يىللىقچىلار قەستەن گالۋاڭلىشىۋېلىپ، پومىششىكنىڭ تاماقلىرىنى يەۋېلىپ. ئۇلارنى رەسۋالاشتۇرۇپ، پەرىشان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. («سارائىغا سوت يوق»، «ئىچى يامان» ۋە «ئىچى يامانىنى داۋالاش» قاتارلىقلاردا) يىللىقچىلار مۇشۇنداق ئەپچىل كۆرەش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، پومىششىكلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتۇرلۇق ماھىيىتىنى پاش قىلىپ، ئۆز جاسارىتىنى ئۆستۈرۈپ دۇشمەننىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرىدۇ.

بولۇپمۇ يىللىقچىلارنىڭ يەر ئىلاھىنى، كىچىك شەيتانلارنى، دادىخا ئەمەلدارى سوتچىلارنى، يا ماراجالارنى جازالاپ-ئەخمەق قىلغان چۆچەكلەر فېئودالليق ئىلاھىي ھاكىمىيەتكە قارشى تۇرۇشتا تېخىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ سىمۋوللۇق ۋەكىللىرى ۋە ھامى سۈپىتىدە تۇرغان بايقۇشلىرى بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەشەددى دۇشمەنلىرىدۇر. ئۇلار باقى ئالەمنىڭ شەرىئەت-تۇزۇملىرى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قولىدىكى ھوقۇقنى ئىشقا سېلىپ، پومىششىكلارنىڭ دىخانلارنى باستۇرۇشىغا يار-يۆلەك بولغانلىرىدا، يىللىقچىلار ئۇلارنىڭ دۆت-ئەخمەق، كالۋا، نادان تەرەپلىرىدىن پايدىلىنىپ، پاراسەت بىلەن كۆرەش قىلىپ، ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، ئاغزى-بۇرنىنى قان قىلىۋېتىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردىن شىمالدا «ۋاڭ داۋ ھەققىدە ھىكايە»، «جاڭ نېڭ» قاتارلىقلار بار. جەنۇپتا «يالغانچى»، «ۋاڭ چاققانىنىڭ ئالۋاستىنى ئەدەپلىشى» قاتارلىقلار بار. شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇللاردا ئەپەندى، بالغىساڭلارنىڭ ھىكايىلىرى بار. ھەرقايسى جايلاردىكى مۇنداق چۆچەكلەرنىڭ ۋەقەلىكلىرىنىڭ

ئوخشىشپ كېتىشى، بۇنداق چۆچەكلەرنىڭ كەڭ تارىلىپ، كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر ئورنىشىپ قالغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يىللىقچى بىلەن پومىشىكلار ھەقىدىكى چۆچەكلەر ئىنتايىن ھەنىلىك ئىدىيىۋى قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما قانداقلا بولمىسۇن، كونا زاماننىڭ تۇرمۇش شارائىتىدا پەيدا بولۇپ، خىلمۇ-خىل تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاچقا يىللىقچىلارنىڭ ئىدىيىسىمۇ يەنىلا فېئودالليق ئىدىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدا بولىدۇ. بۇ خىل چەكلىمىنىڭ ئەڭ تىپىك كۆرەشنىڭ ستىخىيىلىكىدە، تەسادىپىلىق ۋە قىسمەنلىك قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى بۇ ئالاھىدىلىك يەنە يىللىقچىلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرەشلىرىدە، فېئودالليق ئىقتىسادىي، سىياسىي تۈزۈمنى ئېتىراپ قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. پەقەت فېئودالليق تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئەخلاقىي يول قويغان دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بارغان «قانۇنلۇق كۆرەش»لىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يىللىقچىلار پومىشىكلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى، توختامنىڭ قانۇنلۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئېتىراپ قىلمىسا بولمايدۇ. ئۇلار ئادەتتە پەقەت توختامدىكى زىددىيەتلەر، كاۋاكلاردىن پايدىلىنىپ، پومىشىكلارنى ئەخمەق قىلالايدۇكى فېئودالليق تۈزۈمدىن تۈپتىن گۇمانلىنالمايدۇ ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىۋېتەلمەيدۇ. مۇشۇنداق يىللىقچىلارنىڭ پومىشىكلار بىلەن كۆرەش قىلغانلىغىغا دائىر چۆچەكلەر بىلەن بىرلىكتە خەلق ئارىسىدا تارىلىپ يۈرگەن يەنە بىر قىسىم قالاق ئىدىيە تەشۋىق قىلىندىغان، پومىشىكلار سىنىپىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن چۆچەكلەرمۇ بار. مەسىلەن: «يىللىقچىنىڭ ئەرۋاھتىن مەدەت تىلىشى»نى ئالساق، ئۇنىڭدا يىللىقچى، يەر ئىلاھىدىن ئاغرىق چۈشۈرۈپ بېرىشنى تىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەۋالماقچى ھەم ئەمگەكتىن قۇتۇلۇپ قالماقچى بولىدۇ. مۇشۇنداق مەزمۇنلار يىللىقچىنىڭ

ئوبرازنغا زىيان يەتكۈزۈپ قويىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ خىلدىكى چۆچەك-لەرنىڭ مۇرەككەپ ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يىللىقچى بىلەن پومىشىك ھەققىدىكى چۆچەكلەر ئۆتكۈر، ئاچچىق ھەجۋى قىلىش ۋە يۇمۇرلۇق بەدىئي خىسلەتكە ئىگە. بۇ چۆچەكلەردە ئوبرازلار بىرقەدەر ئاز ۋەقەلىكلەر يەكىكە-يىگانە بولۇپ، يىللىقچى بىلەن پومىشىكنىڭ ئوبرازى سىلىشتۇرۇش ئاساسىدا جانلىق يارىتىلىدۇ. يىللىقچىلارنىڭ (بولۇپمۇ ئىش باشلامچىلىرىنىڭ) پاراسىتى، پومىشكىلار بىلەن ئەپچىل كۈرەش قىلغانلىغىدا گەۋدە-لىنىدۇ. كۈرەشنىڭ دەسلەۋىدە، پومىشىك ئۈستۈن ئورۇننى ئىگەلەپ، يىللىقچى پايدىسىز ئورۇندا تۇرىدۇ. چۆچەكنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تەجرىبىلىك يىللىقچى كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ-دە. پومىشىكنىڭ ئاچكۆز، نادانلىغىدەك ئاجىزلىغىدىن پايدىلىنىپ، پومىشىكنىڭ ھۇشيارلىغى ۋە كۈرەش تەجرىبىسىگە تايىنىش ئاساسىدىلا چىنىڭ ھۇشيارلىغى ۋە كۈرەش تەجرىبىسىگە تايىنىش ئاساسىدىلا بولىدۇ. ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، دائىم يېڭىلىمەس ئورۇندا تۇرۇشتا گەۋدىلىنىدۇ. بۇنداق ھېكايىلەردىكى پىرسوناژلارنىڭ ئوبرازلىرى، ۋەقەلىكلىرى نۇرغۇنلىغان كونكرېتنى تۇرمۇش ئەمەلىيەتلەرنى ئاساس قىلغانلىقتىن، شۇ چۆچەكلەردىكى ئىش — كىشىلەر كىشىگە ئالاھىدە يېقىنلىق، ۋەقە شۇ ئەتراپتىلا يۈز بېرىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ. چۆچەكلەردىكى يىللىقچىلارنىڭ ئوبرازى ئورتاق سىنىپىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاندىن سىرت، پىرسوناژلار يەرلىك ئالاھىدە-لىككىمۇ ئىگە. بوندىن باشقا بۇنداق چۆچەكلەرنىڭ قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇكەممەل بولىدۇ. يىللىقچىنىڭ پومىشىك بىلەن قىلغان كۈرىشى، ھەمىشە تەكرار ئۇچ خىل ئىشنى (بىرنەچچە خىل ئىشنى) قىلىش ئاساسىدا بولۇپ، ۋەقەلىكلىرى بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش

ئارقىلىق راۋاجلىنىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا، كىشىلەرگە شۇنى ھېس قىلدۇرىدۇكى يىللىقچىنىڭ شارائىتى يامان بولغانسېرى، قارشىلىغى كۈچلۈك، كۈرەش ئۇسۇلىمۇ ئەپچىل، غەلبىسىمۇ خوشال قىلارلىق بولىدۇ. پومىششىك ھىلىگەر بولغانسېرى ئالدىنىدۇ، ئالدانغانسېرى ھىلىگەرلىشىدۇ، ئاخىر ئۇزۇل-كىسىل مەغلۇپ بولىدۇ. مەسىلەن: «ۋۇئەرنى ئەپپۇندىن قالدۇرۇش»، «ئابرويىنى چۈشۈرۈش» قاتار-لىقلاردا شۇنداق. ھىكايىنىڭ ئاخىرىدا دائىم يىللىقچى ئويلاپ يەتمىگەن غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىش كۆڭلىدىكىدەك بولۇپ چىقىدۇ ھەم ئوبېكتىپ ئەمەلىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇنلە-شىپ، بىر قەدەر كۈچلۈك بەدىئى ئۇنۇمنى پەيدا قىلىدۇ.

2. ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدىكى چۆچەك.

ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەر دۆلىتىمىزنىڭ خەلق چۆچەك-لىرى ئىچىدىكى مۇھىم ژانىرلارنىڭ بىرى. جۈملىگە ئۇزاق مۇد-دەتلىك فېئودالىق جەمئىيتى ۋە يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيتىدە، قول سانائەت ئىشچىلىرى نامرات دېخانلارغا ئوخشاشلا، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ئېزىلىشكە ئەڭ كۆپ ئۇچرىغان ئەمگەكچىلەر سىنە-پىدۇر. ئۇلار (خاڭ ئىشچىلىرى، مېتال تاۋلاش ئىشچىلىرى، قۇرۇلۇش ئىشچىلىرى، ياغاچچىلار، فار-فور ئىشچىلىرى، ئويما-نەقاش ئىشچىلىرى، پاراخوت ئىشچىلىرى، يىپەك ئىشچىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بىلەن خاڭ خوجايىنلىرى، كارخانا خوجايىنلىرى، ئەمەلدارلار، پادىشالار، جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈر-گىلى بولمايدىغان زىددىيەتلەر مەۋجۇت. ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەردىكى روشەن ئىجتىمائىي مايىللىق ۋە كۈچلۈك مۇھەببەت ۋە نەپرەت ئۇنى مۇھىم ئىدىيىۋى ۋە بەدىئى قىممەتكە ئىگە قىلىدۇ.

كونا جەمىيەتتە ئىشچى ئۇستاملار ئۇزاق مەزگىللىك ئەمگەك ئەمىلىيىتى ۋە جاپالىق ئۇگىنىش داۋامىدا يۇقۇرى ھۇنەر

ماهارەتلەرنى ئىگەللەۋىلىپ، كۆپلىگەن نەپىس مەھسۇلاتلارنى ئىجات قىلىپ، قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى توپلاپ كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەر يارىتقان. شۇڭا ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەردە ھۇنەرۋەنلەر-نىڭ ئەقىل-پاراسىتى، قابىلىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ جاپالىق ئەمگىگى بىلەن ئىجات قىلغان مەھسۇلاتلىرى مەدھىيىلەنگەن. ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشچى ئۇستاملارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ھامان ئېچىنىشلىق بولۇپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ يۇقۇرى ھۇنەر ماھارەتلىرى ۋە داڭدار تۆھپىلىرى دەل ئۇلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولىدۇ. مەسىلەن: «توقۇمىچى قىز»غا ئوخشاش. بەزى چۆچەكلەردە ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ياساپ چىقىقان گۈزەل مەھسۇلاتلىرى ۋە ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلار ئەكس ئەتتۇرۇلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىقتىدارى نامايان قىلىنىش بىلەن، مەيدان ئىگىلىرى، كاپىتالىستلارنىڭ ھەيۋىسى بېسىپ چۈشۈرۈۋېتىلگەن، ئىشچىلارنىڭ جاسارىتىگە زور دەرىجىدە ئىلھام بېرىلگەن. (مەسىلەن: «گۈللۈك راۋاق»تا) مەككار سودىگەرلەرنىڭ ئېلىپ-ساتارلىق قىلىپ، قاقتى-سوقتى قىلىدىغان ھىلە-مىكىرلىرى ئېچىپ تاشلانغان. (مەسىلەن: «قوش ئەجدىھا سۇرەتلىك لوڭقا»دا) يەنە كۆپ چۆچەكلەردە ئىشچى ئۇستىلار ئۇزلۇكسىز ئويغىنىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، خوجايىنلارنىڭ ئېكسپىلاتاتۇرلۇق ماھىيىتىنى رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلغانلىغى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. (مەسىلەن: يۇننەنىنىڭ كونا قەلەي كانىدىكى ئىشچىلار ئارىسىدا تارالغان «خوجايىننىڭ ئاچچىغى قەيەردىن كېلىدۇ؟» «تۆمۇرچى بىلەن خوجايىن» قاتارلىقلار شۇنداق) يەنە بەزى ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ھەققىدىكى چۆچەكلەردە كان ئىگىلىرى، خوجايىنلارنىڭ ئاچكۆزلۈك ماھىيىتى ۋە ئىشچىلارنى خارلىغان، قەستەن قىيىنچىلىق كەلتۈرگەن ساختاپەزلىكلىرى تۇتۇۋېلىنىپ، ئويدۇرۇپ چىقىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇلارغا مۇناسىپ جازا بېرىلىدۇ.

(«كېـمچـلەر ھەقـقـىدە ھـكايە»، «جاڭ زىجيەنـنىڭ پەم بىلەن دۇخۇەيشۇيىنىڭ جاجسىنى بېرىشى» قاتارلىقلاردا) سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئۆتكۈرلىشىشـگە ئەگىشىپ، ئۇستىكارلارنىڭ بىۋاستە قۇمانداناللىغىدا، ئىشچىلار قوزغىلىپ چىققاندا، مەيدان ئىگىلىرىـگە، خوجايىنـلارغا، ھاكىملارغا مەرىلىك بىلەن قارشى تۇرىدىغان ھەمـدە ئىشـچىلارنىڭ دۇشمەنگە قارشى كۈرىشىگە ناخشا بىلەن ئىلھام بېرىدىغان قەھرىمانـلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر مەيـدانـغا كەلـگەن. (مەسـلەن، قەلەي كان ئىشچىلىرىنىڭ: «ماھىر تاغ ناخشىسى»، كۆمۈركان ئىشچىلىرىـنىڭ «تاغ چىچىگى»، «قۇرغۇي بىلەن قاغا»، تۆمۈر تاۋلاش ئىشچـىلىرىنىڭ «كۆيەكچى قىز»، تۇز ئىشچىلىرىـنىڭ «گاچا قىز» قاتارلىق چۆچەكلىرىدە شۇنداق.) يېقىنقى دەۋرلەرگە كەلگەندە، كاپـىتالىستـلار، زاۋۇت ئىگىلىرى، ئەمـلـدارلار، جاھـانـگىر دۆلەتـلەر بىلەن تىل بىرىكـتۈرۈپ، ئىشچـىلارغا شەپقەتـسىز ھالـدا زۇلۇم سېـلىپ، زىيانكەشلىك قىلـدى ۋە ئۇلارنى تالان-تاراج قىلدى. بۇنىڭغا ئەگـىشىپ ئىشـچىلار ئارىسىدىكى ئۇستـكارلار ئىشچىلارنى يېتەكلەپ، كان ئىگىلىرى، جاھانگىرلارغا زەربە بېرىش يۈزىسىدىن ئىسيان—قوزغىلاڭ كۆتىرىدىغان چۆچەكلەر مەيدانغا كەلدى. (مەسىلەن: «كان ئىشچىسى لاۋ ۋۇ ھەققىدە ھىكايە»، «جاھانكەش چوقۇرنىڭ ئەجنەبىلەر پېرمىسىنى كۆيدۈرىشى»، «تۇز چىقىرىش ئىشچىلىرىنىڭ خوشلىغى» قاتارلىقلاردا شۇنداق) بۇ چۆچەكلەر جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى غەزىنىسىدە خېلى زور قىممەت سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ئۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىـياتىنىڭ مۇنەۋۋەر سەنئەت بۇيۇملىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى جۇڭگو ئىشچىلىرىنىڭ كۆرەش تارىخىنى تەتقىق قىلىـش جەھەتـتىمۇ مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەرنىڭ بەدىئى قىممىتى، دۇشمەنـنىڭ ئەدىۋىنى بېرىـش ۋە ئېزىلىشـكە قارشى تۇرۇشـنى ئىپادىلەش

ئۇسۇلى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ. رىياللىقنى يېزىش ئۇسلۇبى ۋە ۋەقەلىكنى تولۇق بايان قىلىش بولغان ئىكەن، رومانتىك تەسەۋۋۇرلاردىن پايدىلىنىشتەك رومانتىك ئۇسلۇپمۇ ۋە ساپ لىرىكىمۇ بولىدۇ. بۇ چۆچەكلەردە، ھۇنەرۋەنلەرنىڭ پەم-پاراسىتى، كۆپ ئۆزگۈرۈشچان ماھارىتى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ زاۋۇت ئىگىلىرى، خوجايىنلار، ئەمەلدارلار بىلەن كۈرەش قىلىش جەھەتتە ئوچۇق ھەجۋى قىلىش، يۇمۇرلۇق بەدىئى ئۇسلۇپقا ئىگە ئىكەنلىگى نامايان قىلىنغان. بۇ چۆچەكلەردە تالاي كۆپ تۈرمۇش ئەمىلىيەتلىرى بولغانلىقتىن، ھەقىقى ئىشەنچلىك بولۇشى بىلەن كىشىنى تەسىرلەندۈرىدۇ. ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەر پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ يارىتىلىشى، قۇرۇلمىنىڭ مۇكەممەل بولۇشى، تەسەۋۋۇرلارنىڭ گۈزەل بولۇشى ۋە ۋەقەلىكلەرنى بايان قىلىنىشى، سىلىشتۇرۇلىشى، لىرىكىلىق ماھارەتتىن پايدىلىنىش قاتارلىق تەرەپلەردە، بىرقەدەر يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتكەن. بۇ بىزنىڭ دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

(3) فېئودالىلىق قائىدە-يوسۇنغا قارشى تۇرۇش ھەققىدىكى چۆچەكلەر.

بۇ چۆچەكلەر، جۈملىدىن فېئودالىلىق جەمىيىتىنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ، بولۇپمۇ ئەمگەكچى ئاياللارنىڭ شەپقەتسىز فېئودالىلىق قايىدە-يوسۇن، ئەخلاق، ئىدىيىلەر كەلتۇرگەن ئۆزلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى توغرۇلۇق قىلغان شىكايىتى ۋە ئېتىراز بىلدۈرىشى بولۇپ، بۇنىڭ چوڭقۇر تەربىيەۋى ئەھمىيىتى ۋە بىلىش رولى بار. بەزى ئەسەرلەر ھازىرمۇ فېئودالىلىق ئىدىيىنى تازىلاشتا، يەنىلا ئەملي ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ يەنە دۆلىتىمىزدىكى ئاياللار مەسىلىسىنىڭ مۇھىملىغىنى كۆچلۈك ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ خىل چۆچەكلەرنىڭ ئاساسى مەزمۇنى: چۆچەكلەرنىڭ بەزىلىرىدە ياش قىز-چوكانلارنىڭ مۇھەببەت ئەركىنلىگى تەلىۋى ئەكس

ئەتتۇرۇلگەن بولسا، بەزىلىرىدە نىكا ئىشلىرىدا ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇشتەك قەتئى ئارزۇ ۋە ئىرادە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. مەسىلەن: «بىر تال گۈل بىلەن لەش قاپاق» دىگەن چۆچەكتە باش قەھرىمان ئايال يى جىخۇا، قېچىپ كېتىشتەك كەسكىن ھەركىتى بىلەن سى دۈگۈاغا ئوخشاش لامزەللە-قاپاقباش ئىرىدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، نىكا ئىشلىرىدا ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇش تەلىۋىنى قەتئى ئىپادىلەگەن. يەنە بەزى چۆچەكلەردە ئاياللار ھېئىودالىلىق ئۆرپ-ئادەتنى قوغدايدىغان پادىشا ھاكىمىيىتىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىشقا جۈرئەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ جاسارىتىنى ئىپادىلىگەن. ھېئىودال ھۆكۈمرانلار بولسا ھەمىشە دىگۈدەك قولدىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، تاربختىن چىكىنىپ-چىكىنىپ سەھىپىلەرنى ئاجرىتىپ، ھېئىودالىلىق ئۆرپ-ئادەت يولىدا جان «پىدا» قىلىشقا «رازى» ئاياللار ئۈچۈن تەرجىمھال يېزىپ، خاتىرە مۇنارە تىكلىگەن ۋە ئاياللارنى ئاشۇلار بولغاندەك بولۇشقا چاقىرغان (مەسىلەن: «قىزلار تەز كىرىسى» ۋە تارىخىي كىتاپلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىدا)، ئەمما ئەمگەكچى ئاياللار ئۇلارنى مەسخىرە قىلىپ، ئەدىۋىنى بەرگەن جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن «خاتىرە گۈمبەز قاتۇرۇش»قا ئوخشاش چۆچەكلەر، مانا مۇشۇ خىلدىكى چۆچەكلەردۇر. بۇ خىل چۆچەكلەردىكى ياش چوكان، پادىشانىڭ يارلىغى بىلەن ئۆزىگە ئىپپەت خاتىرە گۈمبىزى ياسىلىپ پۈتكەن كۈنى، گۈمبەز ياسىغان ياش تاشچى ئۇستىكار بىلەن بىللە قېچىپ كېتىدۇ. شەكسىزكى بۇنىڭدا ھېئىودالىق پادىشا ھاكىمىيىتى شەپقەتسىز مەسخىرە ئاستىغا ئېلىنغان. بۇنىڭ بىلەن ئويغىنىۋاتقان ئاياللاردا بولۇشقا تېگىشلىك غايەت زور مەنىۋىي كۈچ نامايان قىلىنغان. بۇ-نىڭدىن باشقا يەنە كۆپلىگەن چۆچەكلەردە ھېئىودالىق ئەخلاق، كۆزقاراشلار كەلتۈرۈپ چىقارغان ئائىلە پاجىئەلىرى ھەققىدىكى شىكايەتلەر كىشىنى ئىنتايىن تەسىرلەندۈرىدۇ. «پاختەك» دىگەن

چۆچەكتە زالىم موماي كېلىنىنى خارلاپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا كېلىنىڭ قىلغان نالىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ «ۋاڭ گاڭ»، «مۇھىم ئەمەس» دېگەن چۆچەكلەردە ئۆگەي ئانىنىڭ ئۆگەي ئاكا-ئۇكا بالىلارنى قەستلەپ، ئېچىنىشلىق ئۆلتۈرگەنلىگى ئەيىپلەنگەن. بۇ چۆچەكلەردىكى ۋاقەلەر كىشىنىڭ يۈرەك تارلىرىنى تىترىتىدۇ. بۇ چۆچەكلەردە ھەقىقەتەن خەلقنىڭ فېئودالىق جەمىيەتنىڭ جىنايەتلىرى ئۈستىدە قىلغان شىكايەتلىرى ئەكس ئەتكەن.

دەل مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، بۇ خىلدىكى چۆچەكلەر قويۇق بەدىئى لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئۇمىتۋارلىق، كۈرەش قىلىشقا جۈرئەت قىلىش روھى، ساپ ھېسسىيات بەزىدە كىشىنى يىغلاتسا، بەزىدە كىشىنى خوشال قىلىدۇ. ۋە روھلاندۇرىدۇ. بۇ خىل چۆچەكلەر، رىيالىق بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا بايان قىلىش ئۇسۇلىدا يېزىلىپلا قالماستىن، بەزىدە بۇنىڭغا ئۇستىلىق بىلەن سىمۋول قىلىش ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈرۈلگەن، ۋەقەلىكلەر گاھ كىنايە قىلىپ ماختاش گاھ چۆكۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن بايان قىلىنغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرلەندۈرۈش كۈچى بارغانسېرى ئېشىپ بارغان.

(4) زېرەك كېلىن، دۆت كۈيوغۇل ھەققىدىكى چۆچەكلەر

بۇ خىل چۆچەكلەردە جۈڭگونىڭ فېئودالىق جەمىيىتىدىكى كىشىلەر تارىخىنىڭ ئىگىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەكچان، ئەقىل-پاراسەتلىك ئىكەنلىگىگە ۋە ئۇلارنىڭ سەمىمى، ئالىجاناپ ئىدىيىۋى خىسلىتىگە مەدھىيە ئوقۇغان، بۇ چۆچەكلەر ئەمگەكچى خەلقنىڭ دۇنياقارىشى، ئەخلاق قارىشى ۋە ئىستېتىكىلىق قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

زېرەك كېلىن ھەققىدىكى چۆچەكلەر جۈڭگو فېئودالىق جەمىيىتىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلى. ئۇ جەمىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى

ئەمگەكچى ئاياللارنىڭ جەمىيەتتىكى پەس ئورنىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىشىنى ۋە «تۆت خىل ھاگمىيەت»نىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشتىكى كۈچلۈك ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭ قىممىتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېئودالىلىق جەمىيەتتە، ئىنسانىي ئەركىنلىكتە. ئەر-ئاياللارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەر بولۇشقا ئىنتىلگەن ھەممىگە قابىل جۈگگو ئاياللىرىنىڭ تىپىك ئوبرازىنى ياراتقانلىغدا كۆرۈلىدۇ. بۇ چۆچەكلەردە ئەمگەكچى ئاياللارنىڭ تۇرمۇش، كۈرەش ئەمىلىيىتى جەريانىدا توپلىغان ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئۇلارنىڭ فېئودال ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ قەستەن مۇشكۈللۈك تۇغدۇرۇشىغا، فېئودال ئەدىپلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى كەمسىتىشلىرىگە فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ تەھدىت-بېسىملىرىغا جاسارەت بىلەن قارشى تۇرغانلىغى مەدھىيىلىنىدۇ. (مەسىلەن: «ھېچ كىمگە يالۋۇرماس» قاتارلىق چۆچەكلەردە) بۇ خىل چۆچەكلەردە دوست بىلەن دۇشمەن ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، خەلق ئىچىدىكى ئىدىيىۋى كۈرەشلەرمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

نۇرغۇنلىغان چۆچەكلەردە ئائىلە تۇرمۇشى تېما قىلىنىغان مەسىلەن: «زىرەك كېلىن»دە چۆچەكنىڭ ئاساسىي قەھرىمانلىرىنىڭ «زىرەكلىگى» دەل ئۇلارنىڭ ئۇزۇن يىللىق تۇرمۇش، كۈرەش ئەمىلىيىتىدىن كەلگەن باي بىلىملىرىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى. زىرەك كېلىننىڭ ھەر بىر سۆز-ھەرىكىتى ئۆزلىرىگە-ھايات ئىگىسىگە خاس ئالىجاناپ خىسلەت ۋە مەردانىلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. «ھېچكىمگە يالۋۇرماس» دېگەن چۆچەكتە تەسۋىرلەنگەن زىرەك كېلىننىڭ ناھىيە ئامبىلىغا بەرگەن جاۋابىدا چوڭقۇر پىلاسوپىك پىكىر-لەر بار. زىرەك كېلىن ئۆزىنىڭ ئېرىگە ئالدى بىلەن ھىلىقى ئامبالىغا: تەيشەن تېغىنىڭ ئېغىرلىغىنى، كۈرە بىلەن دېڭىزنىڭ سىغىمچانلىغىنى ئۆلچەپ چىقىشنى، سىزغۇچ بىلەن يولنىڭ ئۇزۇنلۇغىنى

بىلىپ چىقىشنى، ئاندىن يەنە ئۇچ كۈن ئىچىدە خۇددى تەيشەن تېغىدەك ئېغىر چوشقىدىن بىرنى سەمرىتىپ چىقىشنى، دېگىز سۈيىدەك كۆپ ھاراق چىقىرىشنى، يولىنىڭ ئۇزۇنلۇغىدەك جىق رەخت توقۇپ چىقىشنى ئېيتقۇزىدۇ. ئۇ ئاشۇ خىل چەكلىك ئۆلچەم بىلەن چەكسىز ئوبېكتىپ شەيئىلەرنى ئۆلچىتىش قائىدىسى ۋە ئۇسۇلى ئارقىلىق ئامبالىنىڭ يولسىزلىغىنى، قەستەن قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇشتەك ھىلىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. ئەگەر ماددى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت ئەمگەك ئەمىلىيىتى ئاساس قىلىنمىغاندا بۇنداق ئەقىل-پاراسەتنىڭ كېلىپ چىقىشى قىيىن ئىدى.

«دۆت» كۇيوغۇل ھەققىدىكى چۆچەكلەر جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ دېموكراتىيە تەلەپلىرى بىلەن ئېغىر ھالدىكى ئۇرۇقداشلىق كۆزقارىشى، ئەدەپ-ئەخلاق كۆزقارىشى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ بەدىئى ئىنكاسى. بۇنداق چۆچەكلەرنىڭ ئىجتىمائى ئەھمىيىتىگە سەل قارىغىلى بولمايدۇ. ۋە بۇ خىل چۆچەكلەرگە پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىنى تۇتقىلى تېخىمۇ بولمايدۇ. ئەمىلىيەتتە «دۆت» كۇيوغۇلدىكى «دۆت» مۇرەككەپ ھادىسە بولۇپ، كونكرېتنى تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. دەرۋەقە، بۇ خىل چۆچەكلەردە ئەخلەت-شاكاللارمۇ ئاز ئەمەس، بەزىلىرىنىڭ مەزمۇنى پەس ۋە چاكىنا. لېكىن بۇ چۆچەكلەرنىڭ ئىچىدە ئىجابىي مەزمۇنلارمۇ ئاز ئەمەس. بولۇپمۇ ئۇنىڭدا فېئودالىق جەمىيەتتىكى ھەقسىزلىك «ئەقىل-پاراسەت» بىلەن «دۆت»لىكىنىڭ ھەق-ناھەق ئۆلچىمى، شۇنىڭدەك كىم-كىمنى بېقىۋاتقانلىقتىن ئىبارەت جىددى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

جۇڭگونىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق فېئودالىق تۈزۈمى، كىشىلەرنىڭ مىڭسىدە ئۇرۇقداشلىق كۆزقارىشىنى چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزدى. ھۆكۈمران سىنىپلار «ئەدەپ-قائىدە»نىڭ فېئودالىق ئەنئەنىلىرىگە

ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. دېمەك: ھۆكۈمرانلارنىڭ قارىشچە كىمكى «ئەدەپ-قائىدە»نى سۆزلىسە، شۇ فېئودالىق ئۈرۈقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ھەيۋىسىنى قوغدىغان، ئەقىللىق ھېساپلىنىدۇ، ئەكسىنچە بولغاندا ئەخمەق دەپ قارىلىدۇ. ئەمما چۆچەكلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ «ئەقىل-پاراسەت» ۋە «دۆت»لۈگمىنىڭ ئۆلچىمى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىپادىلىنىدۇ. فېئودالىق جەمىيەتتە فېئودالىق «ئەدەپ-قائىدە»نىڭ ئەڭ مەركەزلىك ئىپادىسى فېئودال ئائىلىلىرى ناھايىتى تەنتەنىلىك ئۆتكۈزىدىغان تۇغۇلغان كۈن خاتىرىسى، توي-تۆكۈن، ھېيتلاش قاتارلىق سورۇنلاردا ئوچۇق گەۋدىلىنىدۇ. شۇنداق چاغلاردا «ئەدەپ-قائىدە»نى ساقلاش-ساقلىماسلىق، بىلىم-ماھارەتنى كۆرسىتىش-كۆرسىتەلمەسلىك جامائەت پىكرىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىدۇ. بەزى «دۆت» كۆيوغۇل ھەققىدىكى چۆچەكلەردە ئاشۇنداق سورۇنلار تەلەپ قىلغان فېئودالىق «قائىدە-ئەدەپ» پات-پات «دۆت» كۆيوغۇلنىڭ كىنايە قىلىشى ۋە كولدۇرلىتىشى بىلەن ھەمدە-مگە ئەرزىمەس قىلۇپتىلىدۇ. بۇ خىل قائىدە-يوسۇنلەردىن يۈز ئۆرە-گەنلەر، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە قابىلىيىتىنى ئىپادىلەش بولىدۇ؛ ئەمما ھۆكۈمرانلار ئۇلارنى «ئەخمەق» «دۆت» دەپ بىلىدۇ. مەسىلەن: «ئۈچىنچى كۆيوغۇلنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى مۇبارەكلەش»تىكى زىياپەتتە شېئىر ئوقۇش مۇسابىقىسىدە، مۇلۇكدار بىلەن ئەمەلدار بايلارنىڭ باللىرى دىخانچىلىق قىلىدىغان «دۆت» كۆيوغۇلنى ئەخمەق قىلماقچى ۋە ئۇنتۇرىغا چىقىرىپ مات قىلماقچى بولىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار «دۆت» كۆيوغۇل تەرىپىدىن بىر-بىرلەپ مات قىلىنىپ، ۋەتۋەرىگى چىقىرىلىدۇ. يەنە ئالايلۇق، دوراملىقتا داڭ چىقارغان «دۆت كۆيوغۇلنىڭ خوتۇنغا ئېرىشىشى»دە كۆيوغۇل كولدۇرلىتىشقا-ھاقارەتكە ئۇچراپ، خوتۇنى نىكادىن ئاجرىشىشقا يۈزلەنگەن پەيتتە گەپ دوراش ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ قارشى

تەرەپنى مات قىلىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىقتىدارنى ناماياں قىلىش بىلەن ئاخىرى غەلبىنى قازىنىپ قايتىدۇ. يەنە بەزى «دۆت» كۈيوغۇللار قەستەن، گالۋاك بولۇۋېلىپ شېئىر توقۇش پۈر-ستىدىن پايدىلىنىپ مۇلۇكدار، ئەمەلدار ئەدىپلەرنىڭ ھەدەپ ماختىغان كۈكۈزى، مىكزىلىرىنىڭ «ۋاپادارلىق» يولىنى بىرمۇ توغرا يېرى يوق قىلىۋېتىدۇ، يەنە فېئودالىق جەمىيەتنىڭ چاكىنا قائىدە-يوسۇنلىرىنى، دەبدەبىلىك تەكەللۇپلىرىنى، يالغانچى ئەدىپلىرىمۇ «دۆت» كۈيو-غۇل تەرىپىدىن ئەرزىمەس نەرسىگە ئايلاندۇرۇۋېتىلىدۇ. بۇ ئەمەل-يەتتە كىشىلەرنى خوشال قىلىدۇ. بۇ چۆچەكلەردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەقىقى ئەقىللىق ئېكسپىلاتاتۇرلار ۋە ھوقۇقدارلارنىڭ ئەخمەق ئىكەنلىگى چۈشەندۈرۈلىدۇ. چۆچەكلەردىكى قارىمۇ-قارشى ئىككى سىنىپنىڭ ھەق-ناھەق، ئەقىللىق ۋە دۆتلىك ئۆلچىمى بىر-بىرىگە دەلمۇ-دەل قارشى بولۇپ، ئىككى سىنىپ، ئىككى خىل ئىدىيىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھاسىدىكى كەسكىن كۈرەشىنىڭ ئالاھىدە ئىنكاسى. چۈنكى، بۇ خىل ھالەتلەرنىڭ رېئال تۇرمۇشتا مەيدانغا چىقىشى ناھايىتى تەس. شۇڭا ئەمگەكچى خەلق پەقەت مۇشۇنداق چۆچەكلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيە ۋە ئارزۇلىرىنى ئەگىتىپ ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ھۆكۈمرانلار كۆككە كۆتەرگەن «ئەقىللىقلار» ئەمگەكچى ساۋاپ، ئەخمەقلەر دەپ قارالغان ھەقىقى ئەقىللىقلار — ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلەيدۇ. بۇ خىل ماختاش ۋە چۆكۈرۈش ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەخلاق كۆزقارىشىنى، سەنئەت ساھاسىدىكى پەلسەپىۋي كۆزقارىشىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ خىلدىكى چۆچەك-لەرنىڭ ئاكتىپ ئەھمىيىتى دەل مۇشۇ يەردە. ئەمدى بۇ خىلدىكى چۆچەكلەرنىڭ ئەخلەت-شاكاللىرىغا كەلسەك، ئەمگەكچى خەلقنىڭ فېئودالىق ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىغىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداق-لا فېئودالىلار سىنىپى ۋە ئەدىپلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى خۇنۇك-

لاشتۇرغانلىغىنىڭ ۋە ھاقارەتلىگەنلىگىنىڭ ئاممىلىرىدۇر. بۇ مۇرەككەپ مەسىلە بولۇپ، تېخىمۇ كونكىرتىنى تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قاۋۇل كېلىن بىلەن «دۆت» كۆيوغۇل ھەققىدىكى چۆچەكلەرنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىگى: بىرىنچىدىن، تەكرار سىناش جەريانىدا زېرەك كېلىننىڭ ئوبرازى ۋە خاراكتېرى يارىتىلىدۇ. ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئىقتىدارى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. قارشى تەرەپنىڭ ئالدىغا ھەمىشە ئۇچ قېتىن مەسىلە قويۇلۇپ، دەرھال جاۋاپ بېرىش ياكى قىلماقچى بولغان ئىشنى چەكلىك ۋاقىتتا ئورۇنلاش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئايال باش قەھرىمان ھەمىشە دېگۈدەك ئوڭايلا غەلبە قىلىدۇ. بۇنىڭدا تۇرمۇشتىكى كۆپلىگەن پاكىتلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئىنكاس قىلىنغان. ئىككىنچىدىن، «دۆت» كۆيوغۇلنىڭ ئەقىل-پاراسىتى مەدھىيىلىنىدۇ. دائىم ئۇلار «ئۇچىنچى كۆيوغۇلنىڭ ھېيتلىشى» قاتارلىق زىياپەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئەمەلدار-مۆتىۋەر، باي دۆلەتمەنلەرنىڭ بالىلىرى ۋە ئەۋلىيا-ماشايىقلار بىلەن شېئىر مۇسابىقىلىرىدە ئۇچراشتۇرۇلىدۇ، «دۆت» كۆيوغۇل قارشى تەرەپنى ئۇزلۇكسىز يېڭىپ، نەق مەيدانىدىلا رەسۋا قىلىدۇ. سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە، ئۇ تېخىمۇ روشەن سىنىپىي تېندېنسىيىلىك، دېراممىلىق ۋە يۇمۇرلۇق بەدىئى خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇچىنچىدىن، «دۆت» كۆيوغۇل ھەققىدىكى چۆچەكلەردە «گەپ-دانلىقنى ئۇگىنىش» يېڭى پىكىرگە، خاسلىققا ئىگە بولۇپ («گەپ دوراشنىڭ مەغلۇپ بولۇشى» بۇنىڭ باشقا بىر تەرىپى) بۇنىڭ ئىچىدىكى شېئىر، نەزمىلەر ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرىنى سۈرەتلەشتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. بەزى چۆچەكلەردە «گەپ دوراش مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىسىمۇ» فېئودالىلىق ئەدەپ-قائىدە تەرتىپلەرنى مەسخىرە قىلىش رولىنى ئويناپىدۇ. «گەپ دوراشتا ئۇتۇپ چىقىش»قا كەلسەك، ئۇ فېئودال كۆچلەر ۋە ئۇلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىغا قىلىنغان كۈرەش-

نىڭ غەلىبىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ نۇقتا دەل ئېئودالىلىق جەمىيەتـ
تىكى خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاسلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

(5) ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى ھەققىدىكى چۆچەكلەر

بۇ خىل چۆچەكلەر مۇھىمى بەدىئى شەكىل ئارقىلىق ئىشلەپچىقـ
رىش بىلىملىرى ۋە تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش، ياشلارنى تەربىيىلەشتە
بىۋاستە رول ئويناپىدۇ. ئەمگەكچى خەلق چۆچەك سۆزلەش ئارقىلىق
ئەۋلاتلارنى تەربىيىلەشتە ئىزچىل بولغان. ئۇلار ھەم ئەمگەكنى يېنىكـ
لىتىش، ھەم ياخشى ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن بىلىم بولمىسا بولمايدۇ،
دەپ تونىغان. بىلىم ئېلىش ئۈچۈن، ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىش،
تىرىشچانلىق بىلەن ئەمىلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ خىل چۆچەكلەر ئەمگەك ماھىرلىرىنىڭ كىشىنى تەسىرلەندۈرـ
دىغان ئىش ئىزلىرىنى مەدھىيىلەش ئارقىلىق ياشلارغا ئىشلەپچىقىرىش
تەجرىبىلىرىنى ئۆگىتىدۇ ۋە ئۇلارغا ئەخلاق-پەزىلەت جەھەتتىن
تەربىيە بېرىدۇ. (مەسىلەن، «قۇناقنى قايتۇرۇپ بېرىش»دە) بەزى
چۆچەكلەر پىشقەدەم دىخانلارنىڭ تېرىقچىلىق تەجرىبىلىرى، جۈملـ
دىن ھېرىپ-چارچاشتىن قورقماي، تۇجۇپىلەپ ئىشلەپ، زىرائەتلەرـ
نىڭ ئۆسۈش قانۇنىيىتى بويىچە ئىش كۆرۈش كېرەكلىگى، «ئەجرە كەم
بولسا، ھوسۇلمۇ كەم بولىدۇ»غانلىغى، «قۇرغاقچىلىقتا يەر چاغلاش
ۋاقتىنى ئۆتكۈزمۈەتمەسلىك، ھۆلچىلىك ۋاقتىدا يەر سۈغىرىشنى
ئۇنتۇپ قالماسلىق» لازىملىغى توغرىسىدا بىلىم بېرىدۇ. (مەسىلەن،
«سەككىز قېتىم چاغلاش»دا). يەنە «بۇغداي ئۇرۇغى يەتكۈزۈپ
بېرىش»، «ۋەلى ئەھدى ساھىلى»لەردە زەي چېچىش، يەر ھەيدەش،
ئۇرۇق سېلىش، ئوت ئوتاش، يەر چاغلاشلاردا پەيتنى چىڭ تۇتۇش
لازىملىغى كۆرسىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «قىزىل خىش»تىكى تېرىم
پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، دائىم ھاۋارايى ۋە قۇرغاقچىلىق-ھۆلچەـ
لىك، قۇرۇت-ھاشارەتلەر ئاپىتى، بوران ئاپىتى قاتارلىق ئەھۋاللارنى

ئالدىنئالا كۆزىتىپ تۇرۇشنىڭ لازىملىغى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.
«ئۇچ ئوغۇل»دا سۇ مەنبەسىنى ئىزلەپ تېپىپ، قۇرغاقچىلىقتىن قۇتۇ-
لۇش يولىدا ئۇچ ئوغۇلنىڭ تىرىشىپ ئىزلەنگەنلىگى، ئاخىر يوشۇرۇن
ئالامەتلەر ئۈستىدە قىممەتلىك بايقاشقا ئېرىشكەنلىگى قاتارلىق تەر-
بىيەۋى رولى ناھايىتى چوڭ بولغان ئىشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.
ئوۋچىلىق ھەقىدىكى چۆچەكلەردە باتۇر ئوۋچىلارنىڭ پەم-
پاراسەت ۋە باتۇرلۇقىغا تايىنىپ ئەملىيەت جەريانىدا ياۋايى ھايۋان-
لارنىڭ خاراكتېرى ۋە ھەركەت قانۇنىيىتىنى كۆزىتىپ ئىگەللىگەنلىگى،
ئوخشاش بولمىغان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئالاھىدىلىگىگە قاراپ، قىم-
مەتلىك تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگەنلىگى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. («لىيۇ
بوۋاينىڭ ياۋا چوشقىنى پەم بىلەن تۇتۇشى»، «جاۋ چۇبانىڭ قوڭۇر
ئېيىقنى تۇتۇشى» قاتارلىقلاردا) جىلىنده تارقالغان ساۋ پالۋانىنىڭ
ئوۋچىلىغى ھەققىدىكى چۆچەكلەردە ساۋ پالۋاننىڭ ئۆزىنىڭ باتۇر-
لۇغى ۋە مول تەجرىبىسىگە تايىنىپ، يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن ئېلىش-
قانلىقلىرى ناھايىتى تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بۇنداق
چۆچەكلەر ئازسانلىق مىللەت رايونلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. لېكىن
چۆچەكلەردىكى پىشقەدەم تەجرىبىلىك ئوۋچىلار گەرچە كىشىنى ھەيـ-
رەتتە قالدۇرىدىغان ماھارەتكە ئىگە بولسىمۇ، پومىشىك، تۆرە، چاروا
ئىگىلىرىنىڭ زىيانكەشلىگى ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشى تۇپەيلىدىن
دائىم ئاچ-يالىڭاچ يۈرىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردە ئىشلەپچىقىرىش
ماھىرلىرى مەدھىيىلىنىش بىلەن بىرۋاقىتتا، كونا جەمىيەتنىڭ
جىنايەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىنىدۇ؛ بۇ سىنىپلارنىڭ قاتتىق
قارشىمۇ-قارشىلىغى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار چۆچەكنىڭ روشەن ئالاھـ-
ىدىلىگىنى نامايان قىلىدۇ.
ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى ھەققىدىكى چۆچەكلەر ئالاھىدە بىر
ژانىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ بەدىئى سەۋىيە جەھەتتىمۇ بىر

قەدەر ئۇستۇن تۇرىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇلاردا ئاساسەن پىشقەدەم دىخانلارنىڭ ئۆزلىرى ئۇلگە كۆرسەتكەنلىگى ۋە بىر قاتار نەتىجە، تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلغانلىغى، شۇ ئارقىلىق كېيىنكى ئەۋلاتلارغا قايتا-قايتا تەربىيە بەرگەنلىگى بايان قىلىنغان ۋە شۇ ئارقىلىق قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان، ئۇۋچىلىق توغرىسىدىكى چۆچەكلەردە بولسا، پىشقەدەم ئۇۋچى بىلەن يىرتقۇچ ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى ھايات-ماماتلىق ئېلىشىش، سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا بايان قىلىنغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇۋچىلارنىڭ قەھرىمانلىق ئوبرازى يارىتىلغان؛ ئىككىنچىدىن، بۇ ھەقتىكى چۆچەكلەر بىرقەدەر ئاددى بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانى توغرىسىدىكى بايانلار ھەقىقى ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەنگەن؛ چۆچەكلەردە كۆپ ھاللاردا پىشقەدەم دىخانلارنىڭ ئۇچ يىللىق تولۇق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قايتا-قايتا ئەملىيەت ئۆتكۈزىدىغانلىغى، بۇ ئارقىلىق ئۆز تەجرىبىسىنى كېيىنكى ئەۋلاتلارغا ئۆگىتىپ-قالدۇرىدىغانلىغى، شۇنىڭ بىلەن بىرۋا-قىتتا ياشلارنىڭ كەمچىللىكلىرىنى تۈزىتىدىغانلىغى بايان قىلىنىدۇ؛ ئۇۋچىلىق ھەققىدىكى چۆچەكلەرنىڭ ۋەقەلىگى چىگىش، جىددى بولۇپ، كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇنداق چۆچەكلەرنىڭ قۇرۇلمىسى مۇكەممەللەشكەن بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ خىل چۆچەكلەردە ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، ئىشلەپچىقىرىش بىلىمى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ماھارىتى كونكرېت، ئەتراپلىق، جانلىق بولۇپ، ئوقۇغان كىشى موئەييەن بىلىمگە ئىگە بولىدۇ. بۇ نۇقتا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن ئىجتىمائى تۇرمۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئىنتايىن زىچلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(6) يېڭى تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكلەر

بۇ جەھەتتىكى ئەسەرلەر تىلغا ئېلىنغاندا، ئاساسەن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ۋە

تارقىلىپ كەلگەن خەلق چۆچەكلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىجتىمائى تۇزۇمنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىدىيەۋى ھىسسىياتىنىڭ ئۆزگىرىشى، مۇقەررەر ھالدا ئۇزۇن يىللىق ئەنئەنىگە ئىگە بولغان خەلق چۆچەكلىرى ئىجادىيىتىدە يېڭى ۋە مۇناسىپ ئۆزگىرىش لەرنىڭ بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە، بۇ چۆچەكلەر خەلقنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ئىپادىلەش ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى بېيىتىشتەك رولىنى داۋاملىق جارى قىلماقتا.

بۇ چۆچەكلەردە بىر تەرەپتىن سوتسىيالىستىك يېڭى تۇرمۇش قىزغىن مەدھىيىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ سوتسىيالىزىمنى قىزغىن سۆيۈشتەك ھىسسىياتلىرى ئىپادىلەنگەن. (قەدىمكۆتەرگەن دىخانلارنىڭ كوللېكتىپنى قىزغىن سۆيگەنلىگى، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيگەنلىگى، ئەڭ ئاخىرىدا ماۋ جۇشىنى كۆرگەنلىگى بايان قىلىنىدىغان «ئۇچ ئاكا-ئۇكا»دىگەن چۆچەك بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ) ھەرقايسى سەپلەر-دىكى ئىلغار شەخسلەرنىڭ كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ئىش ئىزلىرى تەرىپلەنگەن (بىر دىخاننىڭ قانداق قىلىپ ئىجتىھات بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇرۇقنى ياخشىلىغانلىغى سوزلەنگەن «يەر تېرىش ماھىرى»دىگەن چۆچەك بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ)يېڭى ئىجتىمائى كەيپىيات ۋە كىشىلەرنىڭ يۈكسەك روھىي-پەزىلىتى مەدھىيىلەنگەن (بىر جۈپ قىز-يىگىتنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىلمىي تەتقىقات ئىشىغا كىرىشىپ كەتكەنلىگى، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا، مۇھەببەت مەسىلىسىنى ئەپچىللىك بىلەن ھەل قىلغانلىغى سۆزلەنگەن «بىر-بىرىنى سۆيۈش»دىگەن چۆچەك بۇنىڭ مىسالى)؛ يەنە بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە كاشىلا بولىدىغان كونا نەرسىلەر قاتتىق پىپەن قىلىنىدۇ (پۇل-بايلىققا بېرىلىپ، نىكانى سودا-سېتىققا ئايلاندۇرۇشنى مەسخىرە قىلىدىغان

«كۈيوغۇل چىللاش»، كېلىنىڭ قېينانىسىنى خارلىشىنى پىپەن قىلىـ
دىغان «جاڭ ئائىلىسىنىڭ كېلىنىڭ پەرىشانـلىغى»دىـگەن چۆچەكـ
لەردە)؛ مانا مۇشۇنداق تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكـلەرنىڭ كۆپىنـ
چىسىدە خەلقنىڭ يۇرەك ساداسى ھەقىقى تۇردە ئىپادىلەنگەن.

يېڭى تۇرمۇش چۆچەكلىرى يەنىلا ئەنئەنىۋى خەلق چۆچەكلىرىـ
نىڭ ئىجات بولۇش ۋە تارقىلىش ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋارىسلىق قىلىماقتا
ۋە ئۇنى ساقلىماقتا.

يېڭى تۇرمۇش ھەققىدىكى چۆچەكـلەرگە نىسبەتەن ئېتىقانـدا
ئەنئەنىۋى خەلق چۆچەكلىرىگە قارىغاندا ئىجات بولۇش ۋە تارقىلىش
جەريانىدا يېزىپ قالدۇرۇشتىن ئىبارەت پايدىلىق شارائىت كۆپەيگەن
بولسىمۇ. لېكىن خەلق چۆچەكلىرى ئادەتتە ئالدى بىلەن ئاممىنىڭ
ئاغزىدا سۆزلىنىدۇ ۋە تارقىلىدۇ، ئاندىن كېيىن كىشىلەرِ تەرىپىدىن
يېزىلىپ ۋە رەتلىنىپ، قايتىدىن يەنە ئېغىز ئارقىلىق كەڭ دائىرىدە
تارقىلىدۇ؛ مۇشۇنداق تەكرارلىنىشلاردىن كېيىن، ئەسلىدىكى چۆچەكـ
لەر ئۆزگىرىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ. مەسىلەن: «شۇنداقمۇ ئاشىق بولامدۇ»
دىگەن چۆچەكتە پۇتۇن پىكىر-خىيالى بىلەن موھەببەتكە بېرىلگەن
كىشىلەر ئاچچىق مەسخىرە قىلىنىدۇ. چۆچەك ئەسلىدە جىياڭشى،
جېجياڭلاردا ئاغزاكى تارقىلىپ يۈرگەن چۆچەك بولۇپ، كېيىن
خاتىرىلىنىپ ئېلان قىلىنىش بىلەن تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تارقالدى.
بۇلاردىن باشقا «يەر تېرىش ماھىرى»ۋە «بىر-بىرىنى سۆيۈش»
قاتارلىقلارمۇ ئەنە شۇنداق بولغان. يېڭى چۆچەكـلەر ئومۇمەن
مۇشۇنداق ئىجات قىلىنىش، تارقىلىش جەريانىدىن ئۆتكەنـدىن
كېيىنلا، ئاندىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگىگە ئىگە
يېڭى خەلق چۆچىگى بولالايدۇ.

يېڭى خەلق چۆچەكلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى، ئالدى بىلەن ئۇنىڭـ
خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ئىدىيىسى ۋە ئۇمىت-ئارزۇلىرىنى ھەقىقى

يوسۇندا ئەكس ئەتتۇرگەن ياكى ئەكس ئەتتۇرمىگەنلىكدە كۆرۈ-
لىدۇ. ئەگەر چۆچەكنىڭ مەزمۇنى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئەتى ۋە
ئارزۇسىغا خىلاپ بولسا، ئۇنىڭدا تۇرمۇش چىنلىغى بۇرمىلانسا
ياكى ئۇنىڭ ئەكس ئەتتۇرۇلگىنى پەقەت شەيئىنىڭ يالغان تەرىپى
بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ئەمىلىيەتنىڭ سىنىغىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ.
(مەسىلەن: «قېناتىنىڭ ئۆزۈ-ئۆزىگە تەن بېرىشى» دېگەن چۆچەكتە
يەر 5 چى چوڭقۇرلۇقتا ئاغدۇرۇلۇپ تېرىلغان بىر تۇپ قۇناقتىن ئۇچ
ماشىنا ھوسۇل ئېلىنغانلىغى، ئۇ كۆزدىن تارتىپ تا كىلەر يىلنىڭ 1-
ئاي 1-كۈنىگىچە توشۇلسىمۇ تۈگىمىگەنلىگى بايان قىلىنغان)يەنە
"سول" نۇقتىسىنەزەر بىلەن توقۇپ چىقىلغان، ئاتىنىڭ قىزىنىڭ نىكا
ئىشىغا تۇتقان مۇئامىلىسى توغرىسىدىكى «ئەمگەك نەمۇنچىسىنىڭ
قىزىنى ياتلىق قىلىشى»گە ئوخشاش چۆچەكلەرنىڭمۇ خەلق ئاممىسى
ئىچىدە كەڭ تارقىلالىشى ناھايىتى قېيىن.

ئۇنىڭدىن قالسا، يېڭى خەلق چۆچەكلىرىنى خاتىرىلەش ۋە
رەتلەشتە، ئەگەر ئەنئەنىۋى خەلق چۆچەكلىرىدىكى ئىپادىلەش
ئالاھىدىلىكلىرىدىن چەتنەش بولسىدىكەن، ئاممىنىڭ ئېغىزدا! بايان
قىلىش ئادىتى بىلەن ھىساپلاشماي، يازغۇچىلارنىڭ ھىكايە يېزىش
يولىدا مېڭىلىدىكەن، ئۇ چاغدا مۇقەررەر ھالدا ئەسلىدىكى خەلق
چۆچەكنىڭ قىياپىتى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ-دە، ئۇ پەقەت ئوقۇش
ئۇچۇنلا يېزىلغان يازما ئەدەبىياتقا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇ ئاممىا ئارىسىدا
خەلق چۆچەگى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. خەلق
چۆچەكلىرىنىڭ پائالىيەت سورۇنلىرى، ئاساسەن، بىپايان يېزىلاردىكى
ئېتىز-بېشى، تونۇر بېشى ياكى زاۋۇتلاردىكى ئىشتىن
سىرتقى مەدەنى كۆڭۈل ئېچىش مەيدانلىرى چۆچەك
ئېيتىشنىڭ شەكلى «ئادەتتىكى تۇرمۇش پاراڭلىرى» شەكلى
ئاساسىدا بولىدۇ. چۈنكى بۇ ئۇزاقتىن بۇيان خەلق ئاممىسى

ئادەتـلەنـگەن ۋە قارشى ئالـدىغان خەلق چۆچەكلىرىدىن ئىبارەت سەنئەت پائالىيـىتىدۇر. تەبىئىكى، يېڭى ئەھـۋالغا ئاساسەن، خەلق چۆچەكلىرى پائالىيىتىنىڭ شەكىللىرى ئەنئەنىۋى شەكىللەرگە ۋارىـ لىق قىلىش ئاساسىدا، مۇقەررەر ھالـدا يەنىمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشىدۇ.

ئۇچىنچى بۆلۈم خەلق مەسەلـلىرى

1. خەلق مەسەللىرىنىڭ مەنىسى، پەيدا بولۇشى، راۋاجلىنىشى ۋە ئالاھىدىلىكى.

خەلق مەسەللىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھـىدە نەسـرى شەكلى (بەزىلىرى نەزمى شەكىلـدە) بولۇپ، ئۇ خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، تەجرىبىلىرى ۋە بىلىملىرىنىڭ جەۋھىرى. خەلق مەسەلـ لىرى ئاز ساندىكى پەيـلاسۇپـلار ياكى شەخسـلەرنىڭ ئىجادىـيىتى بولماسـتىن، بەلكى ئەمگەكـچى خەلق ئورتاق يارىتقان ئېغىز ئەدە-بىياتىدۇر.

دەسلەپكى خەلق مەسەللىرى ھايۋاناتلار توغرىسىدىكى چۆچەكلەر ھېكايىلاردىن كېلىـپ چىقـقان. ئىپتىـدائى جەمـىيەتتە (بۇگۈنـكى مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئاستىراق بولۇۋاتقان مىللەتلەرمۇ مۇشۇنداق) كىشىلەر بىلەن ھايۋاناتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يېقىنراق ئىدى. ئىنسانلار ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىجتـىمائى تۇرمۇش شارائىتىدا، ئۆزلىرىنىڭ تىرىكچىلىكىگە ھايۋانلارنىڭ بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھىس قىلىشـقان. ئۇلار ھايۋان-لارنى ئوۋلاش، بېقىش جەريانـىدا، ئوۋلاش-بېقىپ كۆپەيتىشـنىڭ

ئاز-كۆپلىگى، كىيىم-كېچەك، ھەربىرىنى تەۋرىگۈچى كۈچ، قورال-جابدۇق ئىشلىتىشىدىن تارتىپ، ئوغۇت يىغىشقىچە بولغان جەھەتلەردە ئۆزلىرىنىڭ ئىختىسادىي تۈرمۇشىغا بېۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىغىنى ئۇققان. شۇڭا، ھايۋانلارنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق ئۇگىنىشكە تىرىشىپ، ئۇلارنىڭ تەن تۈزۈلۈشى، ئادىتى، ئالاھىدىلىكلىرىنى، دەل جايىدا، ئىنتايىن تەپسىلى كۈزەتكەن، بۇ ئارقىلىق ئۇلاردا ھايۋانلارغا نىسبەتەن ئىشتىياق پەيدا بولغان. شۇنداق قىلىپ، كىشىلەر دائىم دېگۈدەك ھايۋانلارنى ھېكايىلىرىنىڭ باش قەھرىمانى قىلىپ، ئۇلارنى توغرا، جانلىق، ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلىگەن. كېيىنچە، ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئادەملەر بىلەن ھايۋانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەدرىجى يىراقلاشقان. كىشىلەر، ھايۋانلارنى يەنىلا ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىم ئوبېكتى قىلسىمۇ، لېكىن بۇ ئارقىلىق كىشىلىك تۈرمۇشنى ئىپادىلەشكە ئېتىۋار بېرىدىغان بولغان. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھايۋاناتلارغا كىشىلەرنىڭ پىكرى-خىيالىنى سىڭدۈرۈش ئارقىلىق كىشىلەرگە تەجرىبە-ساۋاق بېرىدىغان، بىر خىل ئىبرەتلىك مەسەللەرمۇ بار. يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلارنىڭ ئالدىنقى خىلى قىزىقارلىق ۋەقەلىكلەر ئىچىگە تەرىبىيۋى ئەھمىيەت يوشۇرۇنغان ھايۋاناتلار ھېكايىلىرى؛ كېيىنكىسى بولسا، ئوچۇق ياكى بىرقەدەر ئوچۇق ئىبرەتلىك ھايۋاناتلار ھېكايىلىرىدۇر. كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە، مەسەللەردىكى ھايۋاناتلارغا كىشىلىك پۇراق سىڭدۈرۈش تېخىمۇ قويۇقلاشتى، ئۇنىڭ تەرىبىيۋى ئەھمىيىتىمۇ خېلى چوڭقۇرلاشتى.

خەلق مەسەللىرى بىلەن ھايۋاناتلار توغرىسىدىكى چۆچەكلەرنى پەرقلەندۈرمەك ناھايىتى تەس. نۇرغۇنلىغان ھايۋاناتلار چۆچەكلىرى كۆپىنچە مەسەل بولۇپ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئاساسىي پەرقى تەرىبىيۋى ئەھمىيىتىنىڭ روشەن ياكى روشەن ئەمەسلىگىدە. مەسەلدە مەلۇم

مەۋجۇداتنىڭ (ھايۋانات، ئۆسۈملۈك، شەيئى)ياكى ئادەمنىڭ پائالە-
يەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئاپتورنىڭ مەلۇم ئادەم ياكى ئىجتىمائى
ھادىسىلەرگە نسبەتەن تىلىگى، باھاسى، مەدھىيىسى، تەنقىدى ياكى
مەسخىرىسى ئىپادىلىنىدۇ (خەنزۇلارنىڭ قەدىمقى مەسەللىرىدە
كۆپرەك ئادەم باش قەھرىمان قىلىنىدۇ، بۇ جەھەتتىن ياۋروپا ھەم
مەملىكىتىمىزدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئوخشىمايدۇ) شۇڭلاشقا
ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن ئېنىق ھەمدە چوڭقۇر بولۇپ، ۋەقەلىگى
بىلەن مەزمۇنى بىر بىرىگە كىرىشىپ-چىرمىشىپ كەتكەن. بۇنداق
تەرىبىۋى ئەھمىيەتلىك تەرەپلەر كىيىنكى چاغلاردىكى كەسپىي
يازغۇچىلارنىڭ مەسەل ئىجادىيەتلىرىدە تېخىمۇ روشەنلەشتى.

مەسەل قىسقا، ئىخچام، مېغىزلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوبرازلارنىڭ
خاراكتېرى ئىنتايىن گەۋدىلىك بولىدۇ. ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىك ئادەد-
غىنا بىر ئىشقا مۇجەسسەملىشىدۇ-دە، چوڭقۇر مەزمۇنىنى ئېچىپ
بېرىدۇ. ئۇنىڭدا خەلقنىڭ ساغلام، ئاددى پىكىرلىرى ئەكس ئەتە-
تۇرۇلگەن بولۇپ، يۇكسەك ئەخلاقىي پەزىلەت چاقناپ تۇرىدۇ.
ئۇنىڭدا مول بىلىم ۋە تەجرىبىلەر يوشۇرۇنغان بولۇپ، خەلقنىڭ
ئېسىل بەدئى تالانتى ھەم يومۇرستىك ئۇسلۇبى نامايان قىلىنغان.

2. مەسەلنىڭ مەزمۇنى:

مەسەلدە خەلقنىڭ ئىجتىمائى كۆرەشلىرى ۋە تۇرمۇشىدىن
تاللاپ ئېلىنغان بەزى ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرى ۋە
ھەقىقەتلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئۇ خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتى
ۋۇجۇتقا كەلتۇرگەن مەڭگۈلۈك ھېكمەتلەر ۋە خەلقنىڭ ئاساسىي
روھى ئوزۇغى.

بىرىنچىدىن، خەلق مەسەللىرىدە خەلقنىڭ ئەخلاقىي كۆزقارىشى
ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. ئەمگەك، كۆرەش، تۇرمۇشتىن ئىبارەت بۇ
ئەمەلىيەت، كىشىلەرنىڭ ھەقىقى ئالىجاناپ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى

شەكىللەندۇرگەن. نۇرغۇن خەلق مەسەللىرىگە جاپالىق تۇرمۇشقا نىسبەتەن ئاھۇ-زار ئەمەس، بەلكى تولۇپ-تاشقان ئۇمتۇارلىق، ئىشەنچ سىڭدۇرۇلگەن. بۇلاردا بىر بىرىگە يارەمسىزلىش، ئۆزئارا مېھرىۋانلىقتا ئوخشاش پەزىلەتلەر مەدھىيىلىنىپ، جاپادىن قورقۇپ، كۆڭۈل ئارامىلىغىنى ئىزلەيدىغان ،دانىشمەنلىك، قىلىدىغان، شەخسىيەتچىل كىشىلەر قاتتىق قامچىلانغان («ئوق بىلەن ساداقىنىڭ ھەمكارلىغى»، «مۇشۇك ياپىلاقنىڭ ئۆيي كۆچۈشى»). بۇلاردا ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان قارا يۈزلەر («جۇڭشەن بوريسى»)، قۇرۇق شۆھرەت ئۈچۈن ئەڭ پەسكەش ۋاستىلاردىنمۇ يانمايدىغان ساختىپەزلەر («چىلىقلارنىڭ نەزىر ساقتىلىرىنى تېلىشى»)گە قارشى تۇرۇلۇپ، پۇل ئۈچۈن ئىمانىنى ساتىدىغان مۇتىھەملەر («ئالتۇن بۇلاش») مەسخىرە قىلىنغان؛ قورقۇنچاق، ئىشىنىڭ ئاسىنىغا يۇگۇرىدىغان، كىشىلەرنىڭ دوپپىسىغا جىگدە سالىدىغان پەسكەشلىكلەرمۇ كۆلكە ئاستىغا ئېلىنغان. خەلق مەسەللىرىدە ئېكسپىلاتاتۇرلار ۋە تەييارتاپلارنىڭ ئاچكۆزلىگى، نادانلىغى شۇنىڭدەك نەزىرى تار تەخسىكەش غۇجاملار، كىشىلەرنى قاقتى-سوقتى قىلىدىغان بۇزۇقلار قاتتىق مەسخىرە قىلىنغان ۋە قامچىلانغان، («تۇلكىنى كۆرەكۈلەتكەن يولۋاسنىڭ ھەيۋىسى»). قىسقىسى، بۇنىڭدا خەلقنىڭ مۇھەببىتى بىلەن نەپرىتى ئېنىق بولۇپ، ھەرقانداق رەزىل نەرسىلەرگە رەھىم-شەپقەت قىلىنمىغان.

ئىككىنچىدىن، خەلق مەسەللىرىدە ئەمىلىي تۇرمۇشتىن يەكۈنلەنگەن مول بىلىملەر ۋە تەجرىبە ساۋاقلار بار. ئۇزۇن يىللىق تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئەمگەكچى خەلقنى، ئەمىلىيەتتىن ھىس قىلغان تونۇشى ئاساسىدا، تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە ئالاقىدار بولغان ئىخچام، ئاددى ھەم تۇتاملىق ئەقلىي بىلىملەرگە ئىگە قىلغان. بۇ نەرسىلەر خەلق مەسەللىرىدە تولۇق ئىپادىسىنى تاپقان. خەلق شۇنىڭ

بىلەن بىرگە بۇ ئەقلىي بىلىملەرنى بەدىئى تەسىرات ئارقىلىق يەنە ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇپ، نۇرغۇن تەربىيىگە ئېرىشكەن خەلق مەسىللىرى كىشىلەرگە ھەرقانداق بىلىم-ھۈنەرنى ئۆگىنىش-ئىگىلەشنىڭ مەقسىدى، شۇنىڭدەك ئۆگىنىش پوزىتسىيىسى، ئۇسۇلى جەزمەن توغرا ۋە پۇختا بولىشى، ئۆگىنىشنىڭ قانۇنىيىتىگە مۇۋاپىق كېلىشى كېرەك دەپ ئۆگىتىدۇ. مەيلى قانداقلا نەرسىنى ئۆگىنىش ياكى ئۇنى ئىشلىتىشتە ناۋادا نىشان توغرا بولمايدىكەن شارائىت قانچە ياخشىلانغانسېرى، نىشاندىن شۇنچە يىراقلىشىدۇ. («يول ئۆ ياقتا، مەنزىل بۇ ياقتا») ئۆگىنىشتە قېتىقىنىپ ئۆگىنىش، كەمتەر، ئېھتىياتچان بولۇش كېرەكلىكى، ھەرگىزمۇ يۈزەكى چۈشەنچىلەر بىلەن قانائەتلىنىپ قېلىشقا، ئوقۇپ قويۇپلا ئۆزلەشتۈرمەسلىككە، بىلىمگەن نەرسىنى بىلمەن دېيىشكە، قارىسىغا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ئۆگىنىشتە ئەملىيەتنى ئاساس قىلىپ، كونكرېت مەسىلەلەرنى ھەل قىلىش كېرەك. بۇ ھەم تۇرمۇشنىڭ، كۈرەشنىڭ تەلۈي ھەم ئەستايىدىل سەمىمى ئىلمى پوزىتسىيىنىڭ ئىنكاسىدۇر. «جۇپىكنىڭ تولۇقدىن ئۆگىنىشى»دە ھاكاۋۇرلۇق، شۆھرەتپەرەسلىك، ئەمىلىيەتتىن ئايرىلىشتەك پوزىتسىيە قاتتىق سۆكىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەر ئۆگىنىشتە كونا ئەندىزىلەرگە قارىغۇلارچە چوقۇنۇشقا قارشى تۇرۇپ، ھەقىقەتنى ئەمىلىيەتتىن ئىزلەش باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىشكە ماھىر بولۇشى تەشەببۇس قىلىنىدۇ. («خەن دەۋرىنىڭ مېڭىشىنى ئۆگىنىشى») تەمسىلەردە تىرىشىپ كامالەتكە يېتىش ئالاھىدە تەكىتلىنىدۇ. چۈنكى ھەرقانداق توشقان ماھارەت، بىلىم ۋە قابىلىيەت مۇقەررەر ھالدا ئۇزۇن مۇددەتلىك جاپاغا چىداپ قېتىقىنىپ مەشىق قىلىش ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ. بىرەر نەرسە ئۆگەنمەيدىغان، قوسىغىدا ئىلپىنىڭ سۈنىغى يوق، شۇنداق تۇرۇقلۇق ھەممىلا يەردە پۇرسەتپەرەسلىك قىلىدىغان ئادەملەر گەرچە مەلۇم

مەزگىل كۆز بۇيالمسۇن، ئاخىرى يەنىلا ئەپتى-بەشىرىسى ئاشكارىلىنىدۇ. ئۇگىنىشتە ئازراق نەرسىنى بىلۈپلىپلا، يۈزەكى تەھلىل يۈرگۈزۈش بىلەن قانائەتلىنىپ، ئۆزىچە بىلىملىكمەن دەپ كىبىرلىنىشكە، «نادانلىغىم ئۆزەمگە پايدىلىق» دەپ ئولتۇرۇشقا زادىلا بولمايدۇ. ئۇگىنىشتە مەلۇم نەزەر دائىرىسى بولۇش ۋە پىكىر قىلىشقا ماھىر بولۇش لازىم. («سۇك ئادىمنىڭ تاشنى گۆھەر بىلىشى»)

نۇرغۇن مەسەللەر شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ قىممەتلىك ئەقلىي بىلىملىرى ۋە تەجرىبىلىرى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش پائالىيەتلىرىدە ئۇنىسىز يېتەكچىلىك قىلىش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپىدۇ. يەنى كىشىلەرگە ھەرقانداق ئىشنى بىر تەرەپ قىلغاندا ئالدى بىلەن شۇ ئىشنىڭ باش-ئاياغى، ئالدى-كەينى، ئېغىر-يېنىكلىگى ۋە جىددى-ئاستىلىغى دەرىجىسىنى ئېنىقلاۋالىش لازىم-لىغىنى ئۇقتۇرىدۇ. مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتىدىن قول سىلىپ، ئۇنىڭ تۈپكى ئالاھىدىلىگى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلىشى لازىم. («مايسىنى تارتىپ ئۆستۇرۇش»)؛ ئىش قىلغاندا، سۇبېكتىپ شارائىت-نىلا كۆزدە تۇتماستىن، ئوبېكتىپ شارائىتنىمۇ ھىساپقا ئېلىش لازىم. قۇرۇق خىيال بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىشقا بولمايدۇ («لۇ ئادىمنىڭ يو زىمىنىغا بېرىشى»)؛ پەقەت ئاڭلىۋالغان يۈزەكى سۆزلەرگىلا ئاساسلىنىپ، قارىغۇلارچە ھۆكۈم چىقارماي بەلكى ئەستايىدىل كۈزىتىپ تەھلىل-تەتقىق قىلىش لازىم؛ كاللا ئىشلەتمەي ئىش بىجىرىدىغان ئۇسۇل ۋە پوزىتسىيە تولا چاغلاردا ئىشنى بۇزىدۇ («ئىلانغا پۇت سىزىش»)؛ ئۇنىڭدىن سىرت خەلق مەسىلىلىرىدىكى بىرەر ئىشنى قىلغاندا ئۆزىگە-ئۆزى پۇتلىكاشاق تېپىۋالماسلىق، مەسىلىلەرنى ئويلىغاندا يىراقنى نەزەردە تۇتۇش؛ پەقەت كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنى ئويلاپ، ئوڭۇشسىز شارائىتنىڭ قورقۇنچلۇق يامان ئاقى-

ۆەتلەرنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغانلىغىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق لازىم دىگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلار بار، بىزنىڭ چوڭقۇر پىكىر قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

ئۇچىنچىدىن، خەلق مەسەللىرىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆز قارىشى، شەيئىلەرگە نىسبەتەن ئاددىي، ماتېرىيالىزملىق ئىدىيە ۋە ئۇسۇللىرى نامايەن قىلىنغان. نۇرغۇن خەلق مەسەللىرىدە مۇنداق نەرسىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان: ھەرقانداق شەيئىگە نىسبەتەن تونۇش ۋە ھۆكۈم قىلىشتا، ئوبېكتىپ رېياللىقنى چىقىش نۇقتا قىلىپ ئەمىلىيەتنى ئوبېكتىپ شەيئىلەرنى ئۆلچەيدىغان مىزان قىلىش لازىم. مەسىلەرگە قارىتا كونكرېت تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلماي، پەقەت سۇبېكتىپ قىياسلىرىمىز بويىچىلا پىكىر يۈرگۈزمەك ياكى مەسىلەر-نىڭ مەلۇم قىسمەنلىگىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئالامەتلىرىگە تايىنىپلا پۈتۈن شەيئى ھەققىدە قارىغۇلارچە خۇلاسە چىقارساق، بۇ ئىلمىيلىك بولمايدۇ («پالتا ئوغرىلىرى دەپ باشقىلاردىن گۇمانلىنىش»)؛ شەيئىلەرنى تونىغاندا ئۇنىڭ كونكرېت شەرتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراش لازىم، مەسىلەرنى يەككە-يىگانە، تۇرغۇن ۋە مېخانىك ھالدا تۇنىماسلىق كېرەك («كىمىگە بەلگە ئويۇپ شەمشەر ئىزلەش»)؛ («دادىسىنىڭ سەپەرگە ئۇستاتلىغى»)؛ ئەگەر شەيئىنىڭ ماھىيىتىنى ئىگەللىمەك يۇزەكى ھادىسىلەر بىزنى بىخۇتلاشتۇرۇپ قويىدۇ («مەرۋايىتنى ئېلىپ ساندۇقنى قايتۇرۇپ بېرىپتۇ»)؛ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەق-ناھەقنى ئايرىشى، مۇھەببەت-نەپرىتى ئېنىق بولۇپ، ئۇلار يۇقۇرىدا ئېيتىلغاندەك قاراشتا، ھەركەتتە بولىدىغان ئاخماق ئادەملەرنى، كالۇا-ھاماقەتلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق شۇنداق بىمەنىلىكلەردىن ساقلىنىش ئۇنۇمىگە ئېرىشىدۇ. مەسەلەن: «خوتۇنىغا شۇم تىكتۇرۇش»، «دەرەخ تۇۋىدە توشقان كۆتۈش»، «لۇ بىگىمنىڭ قۇش بېقىشى»، «چىگولۇق

ئاسماندىن ئەنسىرەپتۇ» «جىنك ئادىمىنىڭ ئايىغى سېتىۋېلىشى» قاتارلىقلار.

ئېلىمىزنىڭ نۇرغۇن قەدىمىي مەسەللىرى بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، نۇرغۇن ئەسىرلەر مابەينىدە، ئەمگەكچى خەلق ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشى ۋە كۆرەش ئەمەلىيەتلىرىدە، تۇرمۇش پەلسەپىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ھەقتە بېلىنىسكى مۇنداق دېگەن ئىدى: «ھەر بىر مىللەتنىڭ مىللى ئالاھىدىلىگىدىكى سىر، ئۇلارنىڭ كىيىنىش ۋە تاماقلىنىش ئىشلىرىدا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ شەيئىلەرنى تونۇشتىكى پوزىتسىيىسىدۇر. ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئىككى تۇرلۇك پەلسەپەسى بار: بىر خىلى، ئىلمى خاراكتېردىكىسى بولۇپ يەنى ھەشەمەتلىك ۋە دەبدەبىلىك يېزىلغان كىتاۋىي پەلسەپە؛ يەنە بىرسى، ئادەتتىكى كۈندىلىك ھاياتىمىزدا دائىم ئۇچرايدىغان پەلسەپەدۇر. بۇ ئىككى تۇرلۇك پەلسەپە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ. كىمكى جەمىيەتنى تەسۋىرلىمەكچى بولىدىكەن، ئۇ مۇقەررەر ھالدا، بۇ ئىككى تۇرلۇك پەلسەپىنى چوقۇم ئىزاھلىشى كېرەك.

بولۇپمۇ تۇرمۇش پەلسەپىسىنى پىششىق تەتقىق قىلىشى لازىم»①

ئېلىمىزنىڭ ئەمگەكچى خەلقى ئىجات قىلغان ساددا ماتېرىيالىستىك ئىدىيىلەرنى ئىپادىلەيدىغان بۇ مەسەللەر ھەقىقەتەنمۇ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك بايلىغى ھەمدە خەلقنىڭ روھى مەدەنىيىتى بايلىغىدۇر. بۇلار ئېلىمىز خەلقىنىڭ «تۇرمۇشى، ئەقلىي پاراسىتى ۋە ئىرادىسىنىڭ ھەقىقى، تولۇق گەۋدىلىنىشىدۇر»②

3. خەلق مەسەللىرىنىڭ بەدىئىلىگى:

---

①② سىرگېيوسسكىنىڭ «پۇشكىننىڭ چۆچەكلىرى»دىن ئېلىندى. «پۇشكىننىڭ چۆچەكلىرى»گە قارالا. «يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى» خەنزۇچە 1954 ـ يىل نەشرى. 4 ـ 5 ـ بەت.

خەلق مەسەللىرىدە ئۆزىگە خاس شەكىل بىلەن ئادەم ۋە شەيئىلەر تەسۋىرىنى بېرىش ئارقىلىق تېما يورۇتۇپ بېرىلىدۇ. مەسەللەر يېڭى قىزىقارلىق، ياپتا بەدىئى ئۇسلۇپقا ئىگە. چوڭقۇر ھىكمەتلەر ئۇلار-دىكى ئاجايىپ گۈزەل ۋەقەلىكلەر بايانىغا سىڭدۈرۈلگەن.

بىرىنچىدىن، مەسەللەردە رىيال تۇرمۇشنىڭ مەلۇم كارتىنىلىرى ئارقىلىق شەخسلەرنىڭ ئوبرازى يارىتىلىدۇ. بۇ تۇرمۇش كارتىنىلىرى شەيئىلەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرە-لەيدۇ. مەسەللەردە بايان قىلىنغان ئادەملەر ۋە ئىشلار تۇرمۇش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا تېپىك مەزمۇنغا ئىگە بولغان. شۇڭا مەسەللەردىكى ئوبرازلار ئانچە تەپسىلى ئىنچىكە يېزىلمىسىمۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدىكى تەسىرچانلىق ئاجىزلاشماي ئەكسىچە كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان مەزمۇن گەۋدىلىك چىقىپ تۇرىدۇ. ئىلمىزنىڭ بەزى خەلق مەسەللىرىدە ئادەملەرگە تەقلىت قىلىنغان ھايۋاناتلارنىڭ ئوبرازلىرى ئارقىلىق جەمىيەتتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە ئىدىيىلەر ئىپادىلەنگەن؛ بىراق كۆپىنچىسىدە رىيال تۇر مۇشتىكى ئادەملەر يېزىلىغان. مەسەللەردىكى كۆپلىگەن ئوبرازلار جەمىيەتتىكى ھەر تۈرلۈك ئادەملەرنىڭ خاراكتېرىگە، ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. قايسى بىر خىل شەخسنىڭ ئالاھىدىلىگى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممە-سىدە ئاجايىپ بىر خىل جەلپ قىلىش كۈچى مەۋجۇت. ئوبرازلارنىڭ يارىتىلىشى بەزى مەسەللەردە فانتازىيىلىك شەكىلگە، بەزىلىرىدە قىزىق يۇمۇر شەكلىگە يېقىنلىشىدۇ؛ بەزىلىرىدە شۇ مەسەل بەۋاستە يۇمۇر شەكلىنى ئالغان بولىدۇ. كېيىنكىسى بولسا مەسەللەرنىڭ جەۋھىرىدۇر.

ئىككىنچىدىن، خەلق مەسەللىرى ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا ئوبرازلار خاراكتېرىنى يارىتىدۇ. ئۇلاردا ئادەتتە مۇكەممەل ھىكايە سىيۇژىتە-لىرى ۋە نۇرغۇنلىغان شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى يوق بولۇپ، ئۇس-

لۇبى بەكمۇ ئىخچام، ئوبرازلار خاراكترى ئىنتايىن ئاددى بولىدۇ. ئادەتتە، مەسەللەردە بىرقەدەر ئاددى، تېپىك، جانلىق تىل بىلەن گەۋدىلىك خاراكتىرگە ئىگە بولغان پائالىيەتلەر ئېپادىلىنىش ئارقىلىق ئوبرازلار يارىتىلىدۇ. مەسەللەردە ئىنچىكە تەسۋىرلەش ئۇسۇللىرى بىر قەدەر ئاز ئۇچرايدۇ. مەسەللەردىكى سۆزلەر ۋە پائالىيەتلەر شەخسلەرنىڭ خاراكتىرىنى، ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەڭ روشەن گەۋدىلەندۇرۇپ بېرەلەيدۇ ـ مەسەلەن: «پاقا بىلەن تاشپاقا»، «بېلىق ئالغۇچ بىلەن قۇلۇلىنىڭ ئېلىشىشى»، «مۇشۇكىيا پىلاقنىڭ ئۆي كۆچۈشى» قاتارلىقلار. مەسەللەردە، ئادەتتە بىر جۈملە سۆز شەخسلەرنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ۋە روھى قىياپىتىنى دەل جايىدا گەۋدىلەندۇرۇپ بېرەلەيدۇ. مەسەلەن: «چىڭ بەگلىگىنىڭ ئادىمى چوشقا ساتماقچى بوپتۇ، ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر باھاسىنى سوراپسا، ئۇ: «مەنزىل يىراق، كۈنمۇ پاتاي دەپ قالدى، ساڭا سۆزلىگىدەك چولا نەدە دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ»، دېگەن بۇ سۆزنى ئالساق، بۇنىڭدا ئىشىنىڭ قايسى مۇھىم يېكى ئەمەسلىگىنى ئىلغا قىلالمايدىغان ئاخمىقانىلىق ئېچىپ بېرىلگەن.

ئۇچىنچىدىن، مەسەللەردە ئادەم ۋە ۋەقەلەر تەسۋىرىي يېزىلغاندا شەخسلەرنىڭ ھەرىكەتلىرى، روھى ھالەتلىرى ۋە پىسخىك پائالىيەتلىرى ئىنتايىن ئىخچام تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ ھىكايە قىلىپ ئېيتىشقا ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر خۇسۇسىيەتتۇر. خەلق ئىجادىيەتچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ بەدىئى ماھارىتى، قابىلىيىتى ئارقىلىق ۋەقەلىكىلەرگە، ئوبرازلارغا رەڭ بېرىپ، ئۇلارنى گۈزەللەشتۈرىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق تېخىمۇ تەسىرلىك، ئاجايىپ قاملاشقان قىلىپ گەۋدىلەندۇرىدۇ. مەسەلەن: «يىلانغا پۇت سىزىش»، «مايسىنى تارتىپ ئۆستۈرۈش» قاتارلىقلار.

ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى مەسەللەردە، تولىراق ۋەقەلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىش، يان كۆرۈنۈشنى يېزىش ۋە ئارقا كۆرۈنۈشنى ئىخچام

بهرىش ئارقىلىق ئوبرازلار گەۋدىلەندۈرۈلگەن. مەسىلەن: «لۇ بىگىم-
نىڭ قۇش بېقىشى»، «شوتەنىنىڭ غەزەل ئوقۇشى»، «دەرەخ
تۈۋىدە توشقان ساقلاش» قاتارلىقلار. بۇلاردا تېپىك ۋەقەلىكلەر
تاللانغانلىغى ئۈچۈن مەيلى بايان قىلىش شەكلىدىكىسى بولسۇن،
مەيلى دىئالوگلار ئارقىلىق شەكللەنگىنى بولسۇن، ھەممىسلا ئاجايىپ
ئىخچام، قاملاشقان تۈيۈلىدۇ.

ئومۇمەن، خەلق مەسەللىرى ساغلام ۋە مۇكەممەل مەزمۇنلۇق
بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلق ساتىرىچىلىغىنىڭ راۋان، ئوتكۈر،
ئىخچام ۋە كىنايىلىك بەدىئى ئالاھىدىلىكلىرىگىمۇ ئىگە. شۇڭا مەسەل-
لەرنىڭ ئارىسىدا ئۈزۈندىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىپ، ئوزىنىڭ ئىن-
تايىن مۇھىم تەربىيىۋى رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

4. خەلق مەسەللىرىنى ئىشلىتىش توغرىسىدا:

خەلق مەسەللىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈزۈن مۇددەتلىك ئەم-
گەك، كۈرەش، ۋە ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدا
كىشىلەرنىڭ ئىدىيىلىرى، تەجرىبىلىرى ۋە بىلىملىرى توپلانغان
بولۇپ، مۇقىم ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرى ئىپادىلەنگەن.
بۇنىڭ كىشىلەرگە بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك تەربىيىۋى ئەھمىيىتى بولۇپلا
قالماستىن، بەلكى شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭغا يېقىن شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيەت-
لىرىنىمۇ چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، خەلق مەسەللىرىنى
ئىشلىتىش مەسىلىسى باشتىن-ئاخىر كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىۋارى-
دىكى مەسىلە بولۇپ قالدى.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى سىياسەتچى، پەيلاسوپى، مۇشاۋۇر ۋە ئەدىپ-
لىرى ئەسەرلىرىدە ئۆزلىرى يازغان بەزى مەسەللەرنى قوللىنىشتىن
سىرت (مەسىلەن: «جۇاڭ زى») خەلق مەسەللىرىنى ئىنتايىن كۆپ
ئىشلەتكەن. ھەمدە ئىشلىتىلگەن ھەر بىر مەسەلىنىڭ ئالاھىدە
مەقسىدى ۋە ئورنى بار. بەزىلىرىدە، مەسەلنى چۈشىنىش چوڭقۇر

ۋە توغرا، ئىشلىتىش مەقسىدى بىلەن مەسىل ئوتتۇرىغا قويغان داۋۇلى ئۆزئارا يېقىنلىشىپ، خەلقنىڭ مەنپەئەتى ۋە مەقسىدى ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭ بىلەن ئەسلى ئەسەر تېخىمۇ يارقىنلىشىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ بېيىغان. مۇشۇنداق بولمىسا، مەسەللەر ياخشى رول ئويناشنىڭ ئەكسىچە، ئۇنىڭدا دىمەكچى بولغان مەنە تۇتۇقلىشىپ ھەتتا ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى بۇرمىلىنىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. مەسىلەن، بەزى مەسەللەردە، شاھلارغا نەسىھەت قىلىنىپ: ئەگەر ئۇششاق دۆلەتلەر ئۆزئارا ئۇرۇشسا پەقەت چوڭ دۆلەتلەرگە پايدىلىق بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا ئۆزى يوقىلىدۇ، دېيىلگەن («بېلىق ئالغۇچ بىلەن قۇلۇلنىڭ ئېلىشىشى»)؛ يەنە بەزىلىردە، ھۆكۈمرانلار توخۇ ئوغرىسىغا ئوخشىتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئوغرىنى توغرى دەپ قاراپ، يامان كىشىلەرگە خەير-ساخاۋەت قىلىدىغانلىغى مەسخىرە قىلىنغان («توخۇ قوغلاش»)؛ گايىلىردا ھوقۇق يۇرگۈزمەكچى بولىدىكەن-سەن ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىشىڭ، كونا قائىدە-يوسۇنلارغا ئېسىلىۋالماسلىغىڭ كېرەك، دىگەن كۆزقاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان («دەرەخ تۇۋىدە توشقان ساقلاش»، «جىڭ ئادىمىنىڭ ئاياق سېتىۋىلىشى»)؛ يەنە گايىلىردا، ھەدىسلا قۇرۇق شۆھرەتكە ئىنتىلگۈچىلەر مەسخىرە قىلىنغان («ھەمدەمدە بار، ھەمدەمدە يوق») يۇقۇرىدىكىلەر بولسا جايىدا، توغرا ئىشلىتىلگەن مەسەللەزنىڭ مىساللىرى.

بۇندىن باشقا بەزى مەسەللەردە، خەلقنى باستۇرۇۋاتقان پومىششكلار سىنىپىنىڭ سىياسى كۆزقاراشلىرى تەشۋىق قىلىنغان ۋە تەشەببۇس قىلىنغان («خەن فېيزى. بۇ زاماندا ئىقتىدارسىز ئاز ئەمەس»)؛ يەنە بەزىلىردە زاۋاللىققا يۈز تۇتقان سىنىپلارنىڭ ئىنكارچىلىق ئىدىيىلىرى تەرغىپ قىلىنغان («جۇاڭ زى. لى شى شۇ») شۇنداق قىلىپ ئۇلار ھەرخىل ھىلە-نەيرەڭلەر ئارقىلىق،

خەلق مەسەللىرىگە داغ چۈشۈرگەن.

شۇڭا، پەقەت خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن شەيئىلەرنىڭ داۋلىسىنى چۈشەندۈرگەندىلا ئاندىن ئەسلىدىكى مەسەلنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغىلى، ئەھمىيىتىنى كۆرسەتكىلى بولىدۇ دەيمىز. مەسىلەن، يولداش ماۋ زېدۇڭنىڭ «يېگۈڭنىڭ ئەجدىھارنى ياخشى كۆرۈشى»نى ئىشلەتكەنلىگى بۇنىڭ مىسالىدۇر. خەلق ئىجادىيىتىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئەشۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن جۇشقۇن ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: «تۇلكىنى تىپىرلاتقان يولۋاسنىڭ ھەيۋىسى»، «كېمىگە بەلگە ئۇرۇپ شەمشەر ئىزدىمەك» قاتارلىق مەسەللەرنىڭ ئىشلىتىشى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

دۆلىتىمىزنىڭ دەسلەپكى چىن دەۋرىدە سىياسەت، ئىلىم ھاۋاسى ناھايىتى ئەدەپ كەتكەنلىكتىن، سىياسىيۇنلار، پەلسەپىچىلەر ۋە ئەدىپلەردىمۇ خەلق مەسەللىرىنى ئىشلىتىش ئادىتى تولىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا، نۇرغۇن خەلق مەسەللىرى ساقلىنىپ قالغان. كېيىن ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئىشلىتىۋەرگەنلىكتىن، كۆپلىگەن خەلق مەسەللىرى بارا-بارا ھەممە كىشىلەر بىلىدىغان ۋە ئەمەل قىلىدىغان ھىكمەتلىك سۆزلەرگە، تۇراقلىق ئىبارىلەرگە ئايلانغان. بەزىلىرى ھەتتا ياغاچ قوچاق، خەلق ئۇسۇللىرىغا ئوخشاش خەلق سەنئىتى شەكىللىرىگە ئۆزگىرىپ تېخىمۇ كەڭ-كۆلەمدە تارقالغان.

تۆتىنچى بۆلۈم خەلق لەتىپىلىرى

1. خەلق لەتىپىلىرىنىڭ مەنىسى ۋە مەزمۇنى:

خەلق لەتىپىلىرى «چاخچاقلار» ياكى «ھەزىللەر» دەپ ئاتىلىدىغان

قىسقا ھىكايىلەر (چۆچەكلەر) دۇر. ئۇنىڭدا ھەزىل تۇسىنى ئالغان ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ نۇرغۇنلىرى ئۆز ئىچىگە ئۆتكۈر سىياسى مەزمۇننى ئالغان بولىدۇ. ئۇ كىچىنرەك مەيدانغا كەلگەن، فانتازىيىلىك ئېلىھىنتى ئازراق بولغان، خەلق ئاغزىدا پەۋقۇلئاددە ئىجات قىلىنغان ئەسەردۇر.

لەتىپىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى مول. ئۇنىڭ ئىچىدە سىنىپىي دۇشمەنلەرنى مەسخىرە قىلىدىغان ئەسەرلەر كۆرۈنەرلىك ئورۇنىنى ئىگەلەيدۇ؛ ئۇنىڭدا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ «شان-شۆھرىتى» ۋە «دەبدىبىلىك ھەرگەتلىرى» بىمەنە ھىساپلىنىپ قاتتىق كۈلكە ئاستىغا ئېلىنىدۇ؛ بۇ لەتىپىلەردە «پەس» ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل-پاراستىنى ئىشلىتىپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ سالغان جاپاسىنى، خورلۇغىنى يېڭىپ، ئۆزىنىڭ بەخت-سائادىتىنى ساقلاپ قالغانلىغى كەڭ بايان قىلىنىدۇ. ۋە تۆرىلەرنىڭ، پومىششىكلارنىڭ، فېئودال ئەدىپلەرنىڭ ئاچكۆزلۈگى، نومۇسسىزلىغى، دۆتلىگى ۋە رەزىل ئەپتى-بەشىرىسى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلىنىدۇ. بىز بۇ ئەسەرلەردىن ئەمەلدارلارنىڭ قاباھەتلىگىنى، سەركەردىلەرنىڭ ئېقتىدارسىزلىغىنى، پومىششىكلارنىڭ پىخسىقلىغىنى فېئودال ئەدىپلەرنىڭ ساختىپەزلىگىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. ئۇ خەلقنىڭ كۈلكە ساداسى، ئۇلارنىڭ سىنىپىي دۇشمەنلەرگە نىسبەتەن ئۆچمەنلىگىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئىسىل سەنئەت ئېقتىدارىنى نامايەن قىلىدۇ.

لەتىپە كۆپىنچە كۈندىلىك تۇرمۇشنى تېما قىلىدۇ. ئۇنىڭ باشقا ھىكايىلەر بىلەن ئوخشىمايدىغان جايى شۇكى، لەتىپىدە ئۆتكۈر، ئاچچىق مەسخىرە كۈچى بولىدۇ. ئۇ بىۋاستە ئىجتىمائى رىيالىلىقتىن يىلتىز تارتقانلىقتىن، كۈچلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە. لەتىپىدىن ئىبارەت بۇ خەلق ئىجادىيىتى «قانچە ئەسرىلەردىن بۇيان قۇللۇق،

فېئودالليق، ۋە كاپىتالىستىك جەمىيەتلەردىكى ھۆكۈمران سىنىپلار تەرىپىدىن ھوقۇقسىز ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇلغان ئەمگەكچى ئاممىنىڭ، كومىدىيىلىك سەنئەت ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتورلارغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ نومۇسسىزلىغىغا قارىتا مەسخىرىسىنى، ئۇلارغا بولغان ھۆكۈمنامىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.»①

سىنىپىي دۈشمەنلەرنى ھەجۋى قىلىدىغان بەزى لەتىپىلەردە، ئۆزلىرىنى «خەلقنىڭ پاسۋانى»، «دۆلەتنىڭ ئەربابى» دەپ ئاتىۋالغان ئەمەلدارلارنىڭ ئەسلىدە، ئاچكۆز، قورقۇنچاق، ھاماقەت ئەبلەخلەر ئىكەنلىگى ئېچىپ بېرىلگەن (مەسىلەن: «پۇتكۈل ئالەم»، «پايدا تارقىتىش بازىرى»، «قانداق ساقلىغان»، «ئالتۇن چاشقان»، جەڭگە ياردەم بېرىش» قاتارلىقلار)؛ بەزىلىرىدە يالغانچىلىق ئەدەپ بولۇۋالغانلارنىڭ مۇتەئەسسىپ، دۆتلىگى پاش قىلىنىدۇ (مەسىلەن: «كالا ئۆتنە ئېلىش»، «شەھەرنى بوش قالدۇرۇش پىلانى» قاتارلىقلار)؛ بەزىلىرىدە خۇراپاتلىق بىلەن كىشىلەرنى ئالدايدىغان راھىپلار قامچىلىنىدۇ («شاياتۇننىڭ مالائىكا جاڭنى ئېزىقتۇرۇشى»، «پاشا قوغلاش تۇماری»، «مەيلىگىچە ياشاۋەرگىن» «دوۋەن گۈڭنىڭ ئىلاھىنى دەيدىگە سېلىشى» قاتارلىقلار)؛ بەزىلىرىدە مۇلۇكدارلارنىڭ بېخىللىغى ۋە ئاچكۆزلىگى مەسخىرە قىلىنىدۇ. (مەسىلەن: "بېلىق ۋە قاتلىما")؛ بەزىلىرىدە ئەكسىيەتچى بىيۇروكىرات، سىياسەتۋازلارنىڭ خەلقە زىيان سالغان ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھىنىڭ» دۆلەتكە ۋە خەلقە بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن جىنايىي قىلمىشلىرىنى ئاشكارىلاپ، مەسخىرە قىلىدىغان سىياسى لەتىپىلەرمۇ بار.

---

① دونىڭ: «ماركسىنىڭ ئىستېتىكا» 61 - بەت.

(مەسىلەن: «ۋاك خۇكۈننىڭ سەددىچىن سېپىلىنى سەيلە قىلىشى» «ئەپەندىنىڭ ئېيىق ئوچۇن مەغپىرەت تىلىشى» «جياڭچىڭنىڭ كېسىلىنى داۋالاش»، «قەيەرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىمىز»، «لۇك بوۋايىنىڭ رتۆت كىشىلىك گۇرۇھى»نى كېلىشتۈرۈپ تىللىشى» قاتارلىقلار). ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن نۇرغۇن لىغان لەتىپىلەرمۇ دۇشمەننىڭ دەككىسىنى بېرىشتىن ئىبارەت مەنىۋى رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

لەتىپىلەر ئىچىدىمۇ خەلقنىڭ ئۆزىنىڭ كەمچىلگىنى هەجۋى قىلىدىغان ئەسەرلەر بار. ئۇلاردا خەلق ئارىسىدىكى نادانلىق، هورۇنلۇق، ئۆزىنى ئاقىل هىساپلاش ۋە قارىسىغا ئىشىنىپ كېتىشكە ئوخشاش ئەيىپ-نۇقسانلار سەممى هەجۋى قىلىنىپ، ياخشى مەسلىھەت بېرىلىدۇ (مەسىلەن: «ئوتىغۇچىنى تەقىپ قويۇش»، «ئاسمان گۆمۈرۈلۈپ چۈشكەندە»، «مۇشۇك بېلىق يىمەيدۇ» قاتارلىقلار)؛ بۇ لەتىپىلەرنىڭ هەجۋى قىلىشتىكى مەقسىدى، خەلقنى بىر كالتەك بىلەنلا ئوجۇقتۇرۇۋەتمەسلىكى، بەلكى ئۇلارنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنىڭ كەمچىلىگىنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت. بۇگۈنكى دەۋر ئۆتمۈشتىكىگە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن بۇنداق هەجۋى لەتىپىلەرنىڭ بولىشى يەنىلا زۆرۈر. خەلق بۇنى تەنقىت ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىت قىلىشتىكى بىر خىل «كۈچلۈك سىگنال» قىلىدۇ. ئۇ تۇرمۇشتىكى نۇقسانلار ۋە ئۆزىنىڭ كەمچىلىكلىرىگە چىقىرىلغان سىلىق كىنايە ۋە مەنىلىك چاخچاق. بىراق، بۇ لەتىپىلەرنى مۇڭاپىق ئىشلىتىش كېرەك. بولمىسا ئەكسىچە رول ئويناپ قالىدۇ. هەتتا خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان زىددىيەتلەرنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش كېلىپ چىقىدۇ.

تارقىلىپ يۈرگەن لەتىپىلەر ئىچىدە نۇرغۇنلىغان نادىر ئەسەرلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا فېئودالىلار ۋە مىشچانلارنىڭ دىخانىلارنىڭ جىسمانىي جەهەتتىكى ئەينىلرىنى زائىلىق قىلىدىغان

قەبىھ، چاكسىنا، پەسكەش ۋە رەزىل لەتىپلىرىمۇ ساقلانماقتا. (مەسەلەن: «ئابدىسىلىك سۇيىنىى ئىچىش»، «تۇزلانغان ئۆدەك تۇخۇمى» قاتارلىقلار). بۇلار تەنقىت قىلىنىشقا تېگىشلىك، ئەلۋەتتە.

2. خەلق لەتىپلىرىنىڭ بەدىئىلىگى.

لەتىپە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مەخسۇس ھەجۋى شەكىلدۇر. ئۇ تۇرمۇشنىڭ ئۇششاق مېتاللىرىنى ماتېرىيال قىلغانلىقى ئۈچۈن، ھەجمى كىچىك، پېرسوناژلىرى ئاز، ۋەقەلىگى چاقىقان بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئۇ ناھايىتى كۆچلۈك بەدىئى قۇۋۋەتكە ئىگە. ئۇنىڭدا، كۆپىنچە، رېئال شەيئىلەر تەرەققىياتىدىكى ھالقىلىق جايلاردا پېرسوناژلار دىيالوگىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىش ئارقىلىق زىددىيەتلەر ئېچىپ تاشلىنىدۇ. بۇنىڭدا خۇددى ھەجۋى رەسىم سىزىشتىكى ئۇستاتلىققا ئوخشاش ماھىرلىق بىلەن ساختىلىق، دۆتلىك مۇتەئەسسىپلىك، ئاچكۆزلۈككە ئوخشاش پەسكەش قىلىقلەر پاش قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ كىشىلەرنى ئىنتايىن قىزىقتۇرىدىغان يېرى شۇكى، لەتىپىچى كىشىلەر خىيالىغا كەلتۈرمىگەن قىزىق گەپلەرنى ئۇشتۇمتۇت قىلىپ ھېكايىسىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ-دە، كۆپچىلىكنى كۈلدۈرۈپ تاشلايدۇ. بۇ يەردە لەتىپىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كىشىلەرنى ھاياجانلاندۇرىدىغان بەدىئى كۈچى نەزەردە تۇتۇلىدۇ (مەسىلەن: «يولۋاس ئېتىش»، «داۋجياۋ مۇخلىسلىرىنىڭ ئەپسۇن ئوقۇشى»، «ئوقيانىڭ دەستىسىنى ھەرىدەش»، «سۇكۈتتە ئولتۇرۇش»، «مەيلىڭچە ياشاۋەرگىن» قاتارلىقلار). بۇ لەتىپىلەردە ئىشنىڭ ئۆتمۈشى ياكى ئۇنىڭ ئاقىۋىتى سۆزلەنمەيدۇ. بەلكى ئەمىلى تۇرمۇشتىكى ئەڭ مۇھىم تۈگۈنلەر تۇتۇۋېلىنىپ، ئۇ (تۇرمۇش قانۇنىيىتىگە خىلاپ زىددىيەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ساتىرىچىلىقتىكى تازا ئەپچىل دىيالوگلار ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق تۇرمۇش ۋە تۇرمۇش قاراشنى چۈشەندۈرۈپ، كىشىلەرنى تەربىيىگە

ئىگە قىلىدۇ. بەزى لەتىپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھاللا ئۇنىڭ تېگىگە يەتكىلى بولمايدۇ. لېكىن كىشىلەر سەل توختۇپلىپ كاللا ئىشلەتكەندە ئۇنىڭ مەنىسىگە يېتىدۇ-دە، كۈلۈپ تاشلايدۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە، خەلقنىڭ ھەجۈى سەنئەتتىكى تالانتىنىڭ يارقىن نۇرى پارلايدۇ. ئۇنىڭ ئۇسلۇبىدا چوڭقۇر مەزمۇن چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىكى يۇكسەك ئىخچاملىق ۋە يىغىنچاقلىق ئۇنى ھەجمى كىچىك بولسىمۇ، چوڭقۇر ئىدىيەۋى مەزمۇننى ئىپادىلىيەلەيدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلغان. بولۇپمۇ سىنىپىي دۈشمەنلەرنى مەسخىرە قىلىدىغان لەتىپلەر خەلقنىڭ سىنىپىي كۆرەشتىكى مەنسۇى قورال-ياراق ئامبىرىدا ساقلاۋاتقان قىلىچ-خەنجەرلىرى ھىساپلىنىدۇ.

3. خەلق قىزىقچىلىقلىرى (چاخچاقلىرى)

خەلق قىزىقچىلىقلىرى لەتىپلەرگە يېقىن بولۇپ، ئۇ تارىخىي شەخسلەرنىڭ تۇيۇقسىز قىلىپ قويغان، قىسقا ھەم كۈلكىلىك ھەر-كەتلىرى ۋە گەپ-سۆزلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىدۇر. ئۇنىڭ تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە ئوخشىمايدىغان جايى شۇكى، ئۇ ئىنتايىن يۇمۇرلۇق، يەڭگىل ھەجۈى ئۇسلۇبىغا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ خەلق لەتىپىلىرى قاتارىغا كىرىدۇ.

خەلق قىزىقچىلىقلىرى دۆلىتىمىزدە ئىنتايىن كۆپ. دۆلىتىمىزدە فېئودال جەمىيەتتە ياشىغان بىر قىسىم تارىخىي شەخسلەر سىياسى جەھەتتىن ئوڭۇشسىزلىقتا ئۇچراپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىغى، بولۇپمۇ ئەمگەكچى ئاممىنى بىلەن يېقىنلىشىش پۇرستىگە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىلىرى ۋە ھىسسىياتلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە جارى قىلدۇرغان. ئۇلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقتە نىسبىتەن ھىسداشلىق قىلىدىغان ئىدىيىسى ۋە سۆز-ھەركەتلىرى خەلق قىزىقچىلىقلىرىغا ئالاقىدار ئاساسلارنى يارىتقان. بۇنداق رىۋايەتلەر ئەمگەكچى خەلقتە يېقىن

بولغانلىغى ئۈچۈن. كەڭ كۆلەمدە تارقىلالىغان. ھەم مۇشۇ خىلدىكى خەلق قىزىقچىلىقلىرى بولۇپ تۇرۇۋاتقان.

خەلق چاخچاقلىرىدا ئاساسەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ، خەلقنىڭ دەۋرى ـ قايغۇسىغا ھەمداشلىق قىلىپ خەلق ئۈچۈن سۆز قىلغان، ساۋاپـ لىق ئىشلارنى ئورۇنلىغان تەسىرلىك كۆرۈنۈشلەر ئەكس ئەتتۈرۈلـ گەن (مەسىلەن: سۇشى توغرىسىدىكى «دۇڭپونىڭ گۇشى»، تاڭ بۇخۇ ھەقىدىكى «ئاي دەپ قىلىش»، جىڭ بەنچياۋ توغرىسـ دىكى «پاينەكباش لاۋسەينىڭ شەرىئەتكە بېرىشى"، شۇي ۋىنچاڭ ھەققىدىكى «قاش تېشى دەپ قىلىش» قاتارلىقلاردا)؛ ئەمەلدارلار پومىششىكلار، ئىسىلزادىلەر، بايلارغىمۇ ئەپچىل دەككە بېرىلگەن (مەسىلەن: شۇي ۋىنچاڭ توغرىسىدىكى «لاۋسەينى ئەدەپلەش»، «شىخۇ كۆلىدە بېلىقچىلارنى قۇتۇلدۇرۇش»، «يىلان بىلەن ئېلىشىش». «كالا ۋە مايسا»، «100 تەڭگە ۋە بىر شاپتۇل» قاتارلىقلاردا)؛ ھېئوداللىق ئەدەپ ـ قائىدىلەر ۋە كېجۇي تۇزۇمىنىڭ چىرىكلىكى زاڭلىق قىلىنغان (مەسىلەن: شۇي ۋىنچاڭ توغرىسىدىكى «يامان كېلىننى ئۇستىلىق بىلەن باش ئەگدۈرۈش»، «يۇخېڭنىڭ خانىقاسى»، «گىشىڭ تەكلىۋى» قاتارلىقلاردا)؛ قانۇن ماددىلىرىنى بۇرمىلاپ ئەسكىلىك قىلىدىغان كۈڭزى ـ مېڭزى شاگىرتلىرى ـ مۇرتلىرى، ئىشانلىق ـ خۇراپاتلىق قاتارلىقلار مەسخىرە قىلىنغان (مەسىلەن: شۇي ۋىنچاڭ توغرىسىدىكى «مەرسىيە نامىنى ئوقۇش»، «بىسىت تۇزۇپ ھاقارەتكە ئۇچراش»لاردا)؛ بۇ قىزىقچىلىقلارغا كۈلكە بىلەن كىنايە سىڭگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا سىنىپىي دۈشمەنلەر بىلەن جەمىيەتتىكى خۇنۈك ئەھۋاللار رەھىمسىز قامچىلىنىدۇ؛ خەلقـ نىڭ يۈرەك سادالىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

خەلق قىزىقچىلىغىنىڭ بەدىئى خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ رىيال تۇرمۇشتىكى نامۇۋاپىق ئەھۋاللارنى تۇتۇۋېلىپ، ئۆز پەيتىدە مۇبا-

لغه قىلىش، يۇمۇرلۇق مەسخىرە قىلىش شەكىلى بىلەن، شۇنداق ئەھۋاللارنى پاش قىلىدۇ ۋە خەلقتىن يىراقلاشتۇرۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كۈچلۈك بەدىئى ئۇنۇمگە ئىگە بولىدۇ. قىزىقچىلىقلار- دىكى قەھرىمانلارنىڭ سۆز- ھەرىكىتى كۈتۈلمىگەن يەردىن چىقىپ، ئۆز ۋاقتىدا دەككە بېرىش رولىنى ئويناپىدۇ ۋە شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلايدۇ. قىزىچىلىقتىكى تارىخىي شەخس- لەرنىڭ سۆز- ھەرىكەتلىرى ئوخشاشمىغان يەرلەردە ئاشۇ خەل ئەھۋال ئاستىدا مەيداندا چىققاچقا، ئوڭايلا «ئوقياسمان» ئادەم- لەر دەپ ئاتىلىپ قالىدۇ. تارقىلىپ يۈرگەن مۇشۇ خىل شەخسلەر توغرىسىدىكى قىزىقچىلىقلار ھەمىشە دىگۈدەك مەلۇم بىر مۇقىم شەخسنىڭ زىممىسىگە مەركەزلىشىدۇ. مەسىلەن: شۇڭ ۋېنچاڭ تېپىدىكى 40 چە كىشى 12 ئۆلكىنىڭ ھەممىسىگە تارالغان. بۇنىڭدىن قىزىقچىلارنىڭ تەسىرىنىڭ قانچىلىك چوڭ ئىكەنلىگىنى بىلۈۋالالايمىز.

خەلق ئارىسىدىكى قىزىقچىلىقلارنىڭ مەزمۇنى ئاپتورلارنىڭ چەكلىك بولۇشى بىلەن تارىلىش داۋامىدا، ھۆكۈمرانلار ۋە بەزى فېئودال ئەدىپلىرىنىڭ، مىشچانلارنىڭ ئۆزگەرتىشىگە ئۇچرايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدا بەزى چاكىنا، پەس، ھەتتا ئەكسىيەتچى ئامىللارمۇ بولىدۇ، مەسىلەن: شۇڭ ۋېنچاڭنىڭ قىزىقچىلىقلىرىنىڭ بەزىلىرىدە ئۇستۇنلۈك قازىنىش، ئۆز ئەقل- پاراسىتىنى كۆرسىتىش يۈزىسىدىن ئەتەي يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، ھەق- ناھەقنى ئايرىمايدىغان، چاتاق چىقىرىپ، يامان ئىشلارنى قىلىپ قويىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق؛ ئايالارغا يامان چاخچاق قىلىپ قويىدىغان، ئەمگەكچىلەرنى ئەخمەق قىلىدىغان، ئۆستازىنىڭ بۆكىگە چامما سالىدىغان، جىسمانى جەھەتتىن كەمتۈكى بارلارنى مەسخىرە قىلىدىغان... ئىشلار روشەنكى بۇ قىزىقچىلىقلاردىكى شاكال بولۇپ، ئىرغىتىپ تاشلاش لازىم.

ئەخمەت ئىمىن تەرجىمىسى

يەتتىنچى باپ خەلق قوشاقلىرى

خەلق قوشاقلىرى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىجات قىلغان ئېغىز شېئىرىيىتى بولۇپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ناخشا قىلىپ ئېيتىش ۋە دېكلاماتسىيە قىلىپ ئوقۇشقا بولىدىغان شېئىرى ئەسەرلەرنىڭ تۈرىگە كىرىدۇ. ئۇ ئالاھىدە رېتىم، قافىيە، بۆلەك ۋە ئاھاڭ قاتارلىق شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە، ھەمدە قىسقا ياكى بىرقەدەر قىسقا سەھىپىگە ۋە لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى بىلەن ئىپوس، خەلق داستانلىرى ۋە ئەلنەغمە قاتارلىق باشقا خەلق شېئىرى ئەسەرلىرى شەكىللىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

خەلق قوشاقلىرى — خەلق ناخشىلىرى ۋە خەلق قوشاقلىرىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «شېئىرنامە. ۋەي بەگلىگى ئىستىلى. باغدىكى شاپتۇل»دا «كۆكۈلۈمدىكى قايغۇلار، قوشاقتا بولار ئىزھار» دىگەن سۆز بار. «ماۋ نەزمىلىرى ھەققىدە»دە ئۇنى چۈشەندۈرۈپ «ئاھاڭ-قوشاق بىرلەشمە ئاندىن بولىدۇ ناخشا؛ تەكىكەش بولسا ئىككىسى خوش ياقىدۇ قۇلاققا» دىيىلگەن. بۇلار — دۆلىتىمىزدىكى ناخشا-قوشاق توغرىسىدىكى ئەڭ بالدۇرقى تەبىرلەر. بىراق «مۇزىكا-كىلارنىڭ بىرلىشىشى»دىكى «مۇزىكا» چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ تەڭكەش قىلىپ چېلىنىشىنى كۆرسەتسىمۇ، يەنىلا مەلۇم ئاھاڭ ۋە كۈينى بىلدۈرىدۇ، كىشىلەرنىڭ بۇنىڭغا نىسبەتەن چۈشەنچىسى بىر خىل ئەمەس. «خەن نەزمىلىرىدىكى بۆلەكلەر»دە «مۇزىكا بۆلەكلىرىدە ناخشا بولىدۇ. قوشاقسىز مۇزىكا باپلىرى بولمايدۇ» دىيىلگەن.

بۇ خىل چۈشەندۈرۈش مۇڭاپىق چۈشەندۈرۈشتۇر. چۈنكى ئەكسىن ئەتتۈرۈلگەن تۈرمۇش مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ناخشا بىلەن قوشاقنىڭ ھېچقانچە پەرقى يوق. ئوخشايدىغان يېرى شۇكى: خەلق ناخشىلىرى مۇزىكىنىڭ چەكلىمىسىكە ئۇچرىغاچقا، ئۇ بىرقەدەر مۇقىم مۇزىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا ناخشا تېكىستلىرىدىمۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىدىغان بۆلەك ۋە قۇرۇلما بولىدۇ؛ خەلق قوشاقلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە مۇقىم ئاھاڭ بولمايدۇ، ئەركىن ئېيتىلىۋېرىدۇ، ئۇ دېكلاماتسىيە قىلىشقا ئەپلىك بولغاچقا، قوشاق تېكىستلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قىسقا بولىدۇ، باپ ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىمۇ خەلق قوشاقلىرىغا ئوخشاش ئۇنچىۋالا قاتتىق تەلەپ قويۇلمايدۇ. قەدىمقىلار «ناخشا» «ۋە قوشاق»تىن ئىبارەت بۇ ئاتالغۇلارنىمۇ بەزىدە قاتتىق پەرقلەندۈرمىگەن، چۈنكى «ناخشا» ھامان ئومۇمى ئاتىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، يەككە ئېيتقان چاغدىكى قوشۇمچە ناخشىلارمۇ ناخشا دېيىلدۇ. شۇڭا قوشاقنى ناخشا بىلەن بىرلەشتۈرگىلى بولىدۇ. ناخشا ئارقىلىق قوشاقلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ»① ھازىر كىشىلەر تىلغا ئېلىۋاتقان خەلق ناخشىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى خەلق قوشاقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئومۇمى ئاتىلىشىغا ئايلىنىپ قالدى.

خەلق قوشاقلىرى ــ ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان تىل سەنئىتىنىڭ بىرى. ئاتا-بوۋىلىرىمىز تىلنى ياراتقاندىن كېيىن، تەدرىجى ھالدا قوشاقنى ياراتقان.

ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى قوشاقلارنىڭ، كىشىلەرنىڭ ياشاش ئۇچۇن بولغان كۈرىشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ: ئۇلاردا

---

① چىڭ سۇلالىسى. دوۋىنلىيەن توپلىمى: «قەدىمقى قوشاق ۋە ماقالىلار. فەنلې»دىن.

ياكى تەبىئەتنى بوي سۈندۈرۈش ئۈمىدى ئىپادىلىنىدۇ ياكى ئوۋ ئوۋلاشتا ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش خوشاللىقلىرى ئىپادىلىنىدۇ. ياكى تۈرلۈك شەيئىلەرنى بەرپا قىلغان ئىلاھنى قوغداش يولىدىكى ئېتىقاتلىرى بايان قىلىنىدۇ. ئۇ ئەينى ۋاقتتىكى كىشىلەر تۈرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى بولۇپ قالدى. ئىنسانلار تارىخىنىڭ تەرەققىياتى سىنىپلارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئىجتىمائى تۈزۈمنىڭ يېڭىلىنىشىغا ئەگىشىپ، خەلق قوشاقلىرىغا چېتىلىدىغان تۈرمۇش دائىرىسىمۇ بارغانسېرى كېڭەيدى. ئۇنىڭ رولىمۇ بارغانسېرى زورايدى. خەلق قوشاقلىرى سىنىپىي جەمىيەتتە ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلار بىلەن كۈرەش قىلىشىدىكى قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەمگەكنى تەڭشەش، مۇراسىم ئۆتكۈزۈش، مۇھەببەتنى ئىپادىلەش، پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش، ھەق-ناھەقنى بىر تەرەپ قىلىش، تەجرىبىلەرنى ئالماشتۇرۇش، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىشلارنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائى رولنىمۇ ئىگە. ئۇنىڭدىكى بۇ خىل ئالاھىدە ئىقتىدار باشقا ئەدەبىيات-سەنئەت شەكىللىرىدە ئاز ئۇچرايدۇ.

دۆلىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق قوشاقلىرى ئىنتايىن مول بولۇپ، «شېئىرناھە»دىكى «بەگلىك ئىستىلى»دىن تارتىپ ئازاتلىقتىن كېيىن رەتلىنىپ نەشر قىلىنغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تاللانغان قوشاق توپلاملىرىنىڭ سانىمۇ خېلىلا كۆپ. ھازىرغا قەدەر خەلق ئىچىدە تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى قوشاقلار ۋە يېڭى خەلق قوشاقلىرى تېخىمۇ نۇرغۇن. بۇ قوشاقلارنىڭ شەكىلدىن ئېيتقاندا، خەنزۇلارنىڭ خەلق قوشاقلىرى، باللار قوشاقلىرى، تۆت مىسرالىق تاغ ناخشىلىرى ۋە ھەرخىل ئەمگەك نومۇرلىرىدىن سىرت، يەنە «شىنتىيەنيو مۇقامى»، «تاققا يامىشىش ناخشىسى»، «بەش مىسرالىق قوشاق» شۇنىڭدەك «پەسىل قوشاقلىرى»، «بەش مۇقام»

«ئون ئىككى ئاي» «ئون تۆپ گۈل»، «تەخسە ناخشىسى» قاتارلىق ئالاھىدە تۈسكە ئىگە تۈرلۈك شەكىللەرمۇ بار. زاگىزۇلارنىڭ «لو ناخشىسى» دۇگىزۇلارنىڭ «ھەمكارلىشىش»، جۇاگىزۇلارنىڭ «خوشاللىق»، بەيزۇلارنىڭ «بولىچو مۇزىكىسى»، خۇيزۇلارنىڭ «گۈل»، مياۋزۇلارنىڭ «ئۇچقۇر قوشاق»ى، دۇگىزۇلارنىڭ «داگى ناخشىسى»، بۇيىزۇلارنىڭ «قەلەم ناخشىسى» ياۋزۇلارنىڭ «خۇشپۇراقلار ناخشىسى» قاتارلىقلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل شەكىلگە ئىگە. ئۇسلۇبى جەھەتتىن ئېيتقاندا، مياۋزۇ ناخشىلىرى ئاددى بولسىمۇ، چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە. زاگزۇ ۋە دەيزۇ ناخشىلىرى نەپىس، گۈزەل، موڭغۇل ناخشىلىرى جۇشقۇن، ياگراق، ئېلۇنچۇن مىللىتىنىڭ ناخشىلىرى كۆتۈرەڭگۈ، جۇشقۇن كېلىدۇ. «گۈل» ناخشىسىنىڭ مەنىسى باۋئەن ۋە دۇگشياڭ مىللەتلىرىنىڭكى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. نىگشيا بىلەن چىگخەيىنىڭمۇ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق ئالاھىدىلىگى بار. خەنزۇ قوشاقلىرى شىمالىنىڭ مەردانىلىغى بىلەن كۆزگە چېلىقسا، جەنۇپنىڭ بىرقەدەر سىلىق كېلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان مىللى شەكىل، مىللى ئۇسلۇپ ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكىكە ئىگە بولغان چىرايلىق، خىلمۇ-خىل قوشاقلار دۆلىتىمىزنىڭ خەلق قوشاقچىلىغىدىن ئىبارەت ئەدەبىيات-سەنئەت بېغىنى، كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان گۈزەل ھۆسنىگە ئىگە قىلدى.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، تۈرى كۆپ بولۇپ، ئۇنى قانداق تۈرلەرگە ئايرىش بىرقەدەر مۇرەككەپ ئىلمى مەسىلە. جۇزىچىك «جۇڭگو قوشاقلىرى» دىگەن كىتاۋىدا تۈرگە بۆلۈشنىڭ ئون بەش خىل ئۇسۇلىنى يېغىنچاقلايدۇ. مەسىلەن، تىلىغا قارىپ «ۋۇگى ناخشىسى» «ئېيتىشىش» قاتارلىقلارغا، رايونلار بويىچە «چاڭئەن قوشىغى»، «جىنشى قوشىغى» قاتارلىقلارغا، دەۋر بويىچە «جۇ سۇلالىسى دەۋرى قوشاقلىرى»، «خەن سۇلالىسى دەۋرى قوشاق-

لىرى» قاتارلىقلارغا، ئېيتىلىشتىكى كەسپىي ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە «ئېتىز-ئېرىق ناخشىسى»، «ئوتۇن كەسكۈچىلەر ناخشىسى»، «چارۋىچىلار ناخشىسى»، «بېلىقچىلار ناخشىسى» «چاي يىغقۇچىلار ناخشىسى»، «يەر خاگداش ناخشىسى» قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ دەپ قارايدۇ.

بۇ بۆلۈش ئۇسۇللىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق رولى بولسىمۇ، لېكىن قوشاقلارغا ئومۇمى يۈزلۈك قاراشتىن ئىبارەت بۇ ئومۇملىقتىن ئېيتقاندا، ئۇ يەنىلا ئىنتايىن زور چەكلىمىلىكىكە ئىگە. بىز بۇ يەردە مۇھىمى خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئاساس قىلىپ ئۇنىڭ ئالاھىدە رولى ۋە خىزمىتى ئوبېكتنى بىرلەشتۈرۈپ، تۆۋەندىكى ئالتە تۈرگە بۆلىمىز.

بىرىنچى بۆلۈم ئەمگەك قوشاقلىرى

ئەمگەك قوشاقلىرى — جىسمانى ئەمگەكنىڭ بىۋاستە قوزغىتىشىدىن كېلىپ چىققان بىر خىل خەلق قوشاقلىرىدۇر. ئۇ ئەمگەكنىڭ رېتىمىغا ئەگىشىپ ئېيتىلىدۇ. ئەمگەك ھەركىتى بىلەن ئۆزئارا بىر-لەشتۈرۈلىدۇ. شۇڭا ئۇ ھەركەتنى تەڭشەش، ئەمگەككە قوماندانلىق قىلىش، ئەمگەك كەيپىياتىغا ئىلھام بېرىش قاتارلىق روللارغا ئىگە. سىجۈەن-جياڭسۇدىكى پاراخوت ئىشچىلىرى مۇنداق دەپ ناخشا ئېيتىشىدۇ:

«ناخشىسىز ئېچىلماس كۆگلىمىز قىلچە،
مىدىرىماس كېمىلەر يۇقۇرى-تۆۋەنگە»

بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىراتى ۋە تىلى ئارقىلىق

ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ ئەمگەك ئەملىيىتى جەريانىدىكى رولىنى كۆر-
كىرىت چۈشەندۈرىشىدۇر.

خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە، ئەمگەك قوشاقلىرى ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان. ئۇ ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان ھەمدە ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ كوللېكتىپ ئەمگىگى بىلەن بىۋاستە باغلانغان. ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ مايمۇندىن ئادەمگە ئايلان-غان چاغلاردا تۇنجى بولۇپ ئىگەللىگەن ئىقتىدارى ئەنە شۇ ئەمگەك-تىن ئىبارەت بولغان ئىدى. ئىپتىدائى ئادەملەر كىشىلەرنى ئىنتىپاق-لاشتۇرۇپ بىر كوللېكتىپقا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ھەمىشە ئەمگەك جەريانىدا ئالدىنقىلار توۋلىسا كېيىنكىلەر ماسلىشىپ چۇقان سېلىشىپ بېرەتتى. مەسىلەن، جىن دېگەن كىشى «ئېدەپ يوسۇننامە»نى ئىزاھ-لاپ مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمقىلار ناخشا ئېيتار مەجبۇرى ئەمگەك-لەردە، ياغاچچىلار ۋاقىرىشار مەيسىز گەپ سۆزلەردە» بۇ چۇقانلار ئەمگەككە ئەگىشىپ ھەمىشە تەكرار مەيدانغا چىقىپ تۇرىدىغان كۈچلۈك رېتىم ۋە ئاددى ئاھاڭغا ئىگە؛ بۇ چۇقانلار ئەمگەك ھەرىكىتىنى تەڭشەش، ئەمگەك قىزغىنلىغىغا ئىلھام بېرىش رولىنى ئويناپچىقا، قەدىمقىلار ئۇنى «ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ناخشىسى»① دەپ ئاتىغان. ھازىر قارىغاندا ئۇ، بىخ ھالەتتىكى قوشاق ئەڭ دەسلەپكى ئەمگەك قوشىغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

قەدىمقى ھالەتتىكى بۇ خىل ئەمگەك قوشاقلىرى دەۋردىن-دەۋرگە تارقىلىپ، ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ تاھازىرغا قەدەر يەتىلا ئەمگەك جەريانىدا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلىپ كەلمەكتە. دۆلىتىمىز-نىڭ قەدىمقى دەۋرىدە «ياغاچچى ئەرلەرنىڭ ئېيتقان ناخشىسى، ماسلىشار ئۆزىنىڭ قىلغان ئىشىغا»، «قولۇاق سۈزگەنلەرنىڭ ياكرايدۇ

---

① «خۇينەنزى تەرجىمىسى ساۋغى»

كۆيى، «هەسرەت ـ پىغاندا» دىگەن ئەستىلىك سۆزلەر بار. يېقىنىقى ۋە ھازىرقى زامان يېزا ئىگىلىك ئەمگىكىدە ئوت ئوتاش ۋە مايسا تىكىش ناخشىسى، سۇ چىغرىغى ناخشىسى ۋە ئاشلىق يىغىش ناخشىلىرى؛ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئەمگىكىدە جۈۋازخانا ناخشىسى، تۇز مەيدانى ناخشىلىرى بار؛ قۇرۇلۇش ئەمگىكىدە يەر خاكداش ناخشىسى، تاش كولاش ناخشىسى، ياغاچ كېسىش ناخشىلىرى بار؛ تىرانسپورت ئەمگىكىدە، چۈشۈرۈش ـ قاچىلاش ناخشىلىرى، ئەپكەش كۆتىرىش ناخشىسى، شال تارتىش ناخشىلىرى بار؛ سۇ ئۈستىدىكى ئەمگەكلەردە پاراخوت ناخشىسى، بېلىق تۇتۇش ناخشىسى قاتارلىقلار بار. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، قەدىمدىن تارتىپ بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر بولغان جىسمانى ئەمگەكلەردە، ئاشۇ ئەمگەكلەرنىڭ رېتىمى ۋە ئالاھىدىلىگىگە ماس كېلىدىغان ئەمگەك ناخشىلىرى ئىجات قىلىنغان. پەقەت يېرىك ماشىنىلارلا بولغان جايلاردىلا ئەمگەك ناخشىلىرىنىڭ ئورنىنى بارغانسېرى كۆپىيىۋاتقان ھەيۋەتلىك ماشىنا سادالىرى ئىگەللىمەكتە.

تارىختىن قارىغاندا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئاڭسىز ھالەتتىن ئاڭلىق ھالەتكە ئۆتۈش، «تەبىئى ئۇرغۇپ چىقىش» دىن، «مەقسەتلىك ھالدا سۈرەتلەش»كە ئۆتۈشتەك ئۇزاق مۇددەتلىك جەريانغا ئىگە بولدى. ئەڭ دەسلەپكى ئەمگەك ناخشىلىرىغا تېخى بىر خىل ئاڭلىق ھالدىكى سەنئەت ئىجادىيىتى دەپ قارىغىلى بولمايتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە قوشاقلارنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەردە قوشاقلارنى بىر خىل سەنئەت ئىجادىيىتى دەپ قارايدىغان تونۇش بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن، كۈندىلىك مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىدا، ئەمگەك ناخشىلىرى بىر خىل نوقۇل ھالدىكى چاقىرىق شوئار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەرت ـ شارائىت يار

بەرگەن ئەھۋالدا يەنە ئەمگەك جەريانلرننى تېخىمۇ ئىلگرىلەپ تەسۋىرلەپ بەردى؛ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ھىسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تۇرمۇش ھالەتلىرى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلرننى ئىپادىلەپ بەردى. ئەمگەكچىلەر ئۆز بىلىمىنىڭ ئۇزلۇكسز ئېشىپ بارغانلىغى، ھىسسىياتىنىڭ ئۇزلۇكسز بېيىغانلىغى ۋە تونۇشىنىڭ ئۇزلۇكسز يۇقۇرى كۆتىرىلگەنلىگىنىمۇ ئەكس ئەتتۇردى. مەسىلەن: جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى نەرسە-كېرەكلەرنى يېغىش ئەمگەكلىرىدە «چىچەنزى①نى يېغايلى، يېقىقاندا سۆزنى ئاز قىلايلى» دېگەنگە ئوخشاش ناخشىلار بار ئىدى. ئۇنىڭدا چىچەنزى يېغىشتىكى ئەمگەك جەريانى تەسۋىرلەنگەن. يېقىنقى زامانىدىكى كېمە-چىلەر ناخشىلىرىدىمۇ: «سالقىن شامال ئۇرىدۇ سەگىتىپ يۇرەكلەرنى، ئاپىرىمىز فۇجۇغا ھەيدەپ قېيىق-كېمىنى؛ پۇلى بارلار ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپ، نامراتلارنىڭ قايغۇ-ھەسرەت دەردىنى نەدىن بىلسۇن، ئىنتىرىمىز كېمىنى مىڭ بىر جاپالار بىلەن بوران-چاپقۇن ئىچىدە ماتۇلاردىن ماتۇغا»، دېگەندەك مەزمۇنلار بار. ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقىلەرنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇشتىكى ھىسسىياتى بايان قىلىنغان. بۇلاردىن باشقا بەزى تېكىستلەردە، ئەمگەكنىڭ ئۆزى ئەكس ئەتتۇرۇلمەي قەدىمقىلارنىڭ ئىش-ئىزلىرى سۇرەتلەنگەن:

زۇنىي رايونىدا تارقالغان مايسا ئوتاش ناخشىلىرى ئىچىدىكى «قەدىمقىلار ناخشىسى»دا:

«قىزىل دەيمىز قىزىلنى ھەم قىزىلنى كۆيلەيمىز،
لېيۇ، گۇەن، جاڭنىڭ دانىشنى يوقلىغىنىن سۆزلەيمىز»

دېگەن مىسرالار بار؛ جېڭشى كانىدا تارقالغان «سۇچىلار ناخشىسى»دا: «چىقتى جاڭخېي ئات مىنىپ قوللىرىدا قورالى؛ ئىرلاڭشەن دېگەن

---

① چىچەنزى — قەدىمقى كىتاپلاردىكى بىر خىل ئوت ئىنسمى.

تاقتا قۇياش بېشىن قويغاندا» دىگەنگە ئوخشاش مىسرالار بار. بۇ مىسرالاردا تارىخىي چۆچەكلەر ۋە خەلق رىۋايەتلىرىدىكى ۋەقەلەر سۆزلەنگەن. مەزمۇندىن قارىغاندا، ئۇلاردا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمەلىيەتنى گەكتىكى ھېرىپ-چارچىشىنى ئازايتىش ياكى ئۆتكەن ئىشلارنى خاتىرىلەش كۆزدە تۇتۇلغان. شەكىلدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ رېتىمى يەنىلا ئەمگەك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن بىر تەرەپ قىلىنغان. ھەمدە بىۋاستە ئەمگەككە تەگىشىپ ئېيتىلىپ كەلگەن بولغاچقا، ئۇلار ئەمگەك قوشاقلىرى تېپىغا كىرىدۇ. بۇلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، بىۋاستە ئەمگەككە تەگىشىپ ناخشا ئېيتىش ئەمگەك قوشاقلىرىنى باشقا قوشاق تۈرلىرىدىن پەرقلەندۇرىدىغان تۈپكى ئالاھىدىلىكتۇر.

ئەمگەكنىڭ خاراكتېرى ۋە خىزمەت شارائىتى ئەمگەك ناخشىلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىنى بەلگىلەيدۇ. خىزمەت تۈرىنىڭ ئىنتايىن كۆپ بولۇشى، سىجىللىغىنىڭ بىرەكە بولمىغانلىغى تۈپەيلىدىن، ئەمگەك شارائىتىدىمۇ ئىنتايىن زور پەرقلەر بولىدۇ. شۇڭا ئەمگەك ناخشىلىرىنىڭ شەكىللىرىمۇ خىلمۇ-خىل بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا ھەمكارلىشىپ ئىشلەش خاراكتېرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغانلىغى تۈپەيلىدىن رېتىمى ۋە سۈرئىتى ھەمىشە ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان كوللېكتىپ ئەمگەكلەردە، قەدەمنى ۋە ھەمكارلىشىپ ئىشلەش ھەرىكەتلىرىنى، ئەمگەك ناخشىلىرى ئارقىلىق بىرلىككە كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ناخشا تېكىستلىرىنىڭ ئىنتايىن ئىخچام بولۇشى، ھەمىشە بىرەر ئۇندەش خاراكتېرىدىكى ئىبارىلەردىن تەركىپ تېپىشى، ئاھاڭدا كۈچلۈك رېتىملىق ھېسىياتنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ خىل ناخشىلارنى چاقىرىق، بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى ئەمگەك ناخشىلىرى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ھەركەت بىرقەدەر ئاددى بولسىمۇ، لېكىن خاراكتېرى بىرقەدەر يېنىك بولغان دائىملىق ئەمگەكلەردە،

ئەمگەك ناخشىسى ئارقىلىق روھى ھالەتنى بىرنەككە كەلتۈرۈپ، ئەمگەك ھارغىنلىغىنى ئازايتىشقا تىرىشقان. ئۇنداق ناخشىلارنىڭ تېكستلىرى بىرقەدەر مول ۋە خىلمۇ-خىل بولۇپ، ئۇلارغا ھەمىشە بىر قەدەر ئۇزۇن بولغان تەسۋىرىي خاراكتېرلىق ئىبارىلەر قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئاھاڭى نەپىس رېتىملىق بولسىمۇ، لېكىن بۇ رېتىملار ئالدىنقىسىدەك ئۇنچىۋالا كۈچلۈك بولمايدۇ. بۇ خىل قوشاقلار تەسۋىرىي خاراكتېرلىق ئەمگەك قوشاقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

چاقىرىق، بۇيرۇق شەكلىدىكى ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى: قوشاق ساداسى بىلەن ئەمگەك رېتمى ئىنتايىن ماسلاشقان ۋە بىرلەشكەن بولىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن، ئەمگەك ساداسىغا تايىنىپ تۇزۇلگەن بولىدۇ. بىر باشلامچىغا باشقىلار ماسلىشىش شەكلى ئاستىدا، ئەمگەككە قوماندانلىق ۋە كەيپىياتقا ئىلھام بېرىشكە دائىر ئىبارىلەر ئاز مىقتاردا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، سېچۇەن ئۆلكەسىدىكى «يۈك كۆتىرىش ئىشچىلىرى ساداسى»دا پەقەت «لوگا-لوئېرۇي!» دىگەن ۋاقىراش ساداسى بولسا، شەرقىي شىمالنىڭ يول ئۇلىنى ياساش دىگەن ناخشا ئاھاڭىدا «خەيىوخا سەنلەي!» دىگەن جۇشقۇن ساداغا بارىدۇ؛ چۇەنجاڭ دەريا سىدىكى كېمىچىلەر خەتەرلىك جايغا كەلگەندە «ساھىلىغا چىقىش ساداسى»نى چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ رېتمى تېخىمۇ جىددى بولۇپ، پۈتۈنلەي «خەي! خەي! خەي!» دىگەن شەرتلىك سۆزلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ جىددى پەيتلەردە خەتەرلىك ساھىلدىكى جىددى ئېقىم بىلەن ئېلىشىش كەيپىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. چاقىرىق، بۇيرۇق شەكلىدىكى ئەمگەك ناخشا ساداسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا، ئەمگەككە قوماندانلىق قىلىدىغان ۋە كەيپىياتقا ئىلھام بېغىشلايدىغان ئىبارىلەر بولىدۇ. مەسىلەن، دالىيەن پېرىستانىدىكى «ماي تۈگىشى توشۇش توۋىسى»دا مۇنداق ئىبارىلىك ساداالر بار:

باشلامچی: ئىشلەيلى ئەمدى، كۆپچىلىك: ئەييو-يو،
باشلامچی: كۆپچىلىك بىرلىكتە ئىشلەيلى، كۆپچىلىك: ئەييو-يو،
باشلامچی: غەيرەتكە كېلەيلى، كۆپچىلىك: ئەييو-يو،
باشلامچی: غەيرىتىمىزنى تۆكۈنى يۆتكەشكە ئىشلىتەيلى
كۆپچىلىك: ئەييو-يو.

بۇ تېپىك قاچىلاش-چۈشۈرۈش تۈرىدىكى بولۇپ، رېتىملىرى ئېنىق، تۈزۈلۈشى ئىخچام، ئىبارە-جۈملە شەكىللىرى قېلىپلاشقان، ئۇنىڭدا بىر باشلامچىغا ئامما قوشۇلۇپ تەكىكەش قىلىشتىن ئىبارەت تۈرلاش ئۇسۇلى قوللىنىدۇ. باشلامچى بىلەن ئامما ئوز ئارا كىرىش-كەن هالدا، ئەمگەك هەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى بىلەن توختىشىنى زىچ ماسلاشتۇرىدۇ. باشلامچىنىڭ تۈرلاش باسقۇچى-ئەمگەككە تەييار-لىنىش ۋە ئارىلىقتا دەم ئېلىش باسقۇچى بولۇپ ئاممىا ماسلاشقان باسقۇچتا، كۈچ مەركەزلەشتۈرۈلگەن هالدا ئەمگەك قىلىنىدۇ. يۇقۇرقى مىسالدىكى ئامما ماسلىشىپ تۈرلىغان هەر بىر ئىبارىدە بىر رېتىم بولۇپ، ئىككىنچى ئىبارە تۈرلانغاندا، ماي تۈكى كۈچ بىلەن كۆتىرىلىدۇ؛ ئۈچىنچى ئىبارە بىلەن ماي تۈكى يەرگە قويۇلىدۇ. باشلامچى تۈرلاپ ئېيتقان ئىبارىلەر بۇيرۇق خاراكتېرىدا بولۇپ، ماسلىشىپ تۈرلىغان ئىبارىلەر پۈتۈنلەي ئەمگەك ساداسىدۇر. شەرقىي-شىمالىنىڭ ئورمان ناخشىدىكى «بەل پۈكۈش-بەل تۇغرىلاش» تۈرىمۇ «كۆتىرەيلى»!، «ماڭايلى!»، «سەكرەيلى!» «باشنى كۆتىرەيلى!»، «تۆۋەنگە تاشلايلى!» دېگەنگە ئوخشاش بۇيرۇق سۆزلەر بار. بۇ خىل ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ ئەدەبىياتتىكى قىممىتى مۇزىكىدىكى مۇھىملىغىغا، سەنئەتتىكى قىممىتى ئەمىلى ئىشلىتىلىشتىكى مۇھىملىغىغا يەتمەيدۇ.

لىرىك تەسۋىرىي شەكىلىك ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ تېكىستى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، ئۇلارنىڭ هەممىسىدىلا مەلۇم ئىجتىمائى

تۇرمۇشتىكى ئىبارىلەر ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. ئەمگەك سادالىرى ئۇنىڭدا رىتمنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپىدۇ. ئېغىز ئەدەبىياتىغا كىرىدىغان ئەسەرلەر ــ دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان مۇھىم نۇقتىدۇر. مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئومۇمەن تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ:

ئەڭ ئاۋال ئەمگەكچىلەر ئۆزلىرى مەشغۇل بولۇۋاتقان ئەمگەككە نسبەتەن ئۆز پوزىتسىيەسىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. خۇنەن ئۆلكىسى لى شۇي دەرياسىدىكى كېمىچىلەر ساداسىدا «نەنجۇ بامبۇكى ئۇچلۇق ھەم ئۆتكۈر، پالاق ئۇرۇلسا ئۇچىدۇ كېمە، بوران-چاپقۇنىدىن قىلچە قورقماستىن، كېمىنى ھەيدەپ يېتىمىز مەنزىلگە» دېگەنىگە ئوخشاش مىسرالار بولۇپ، بۇنىڭدا كېمىچىلەرنىڭ ئىپتىخارلىق ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. «جەنۇپ شامىلى سوقماقتا غۇر-غۇر، ناخشا كۈيلەرنى كۈيلەيمىز ھەممە، توخا پېيىنى چۆكتۇرۇپ سۇغا، قادىرمىز سۇدا تاش لەيلىتىشكە» دېگەن مىسرالاردىمۇ، كىشىلەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى ئۇمتۇمارلىق كەيپىياتى ئىپادىلەنگەن. لېكىن كونا جەمىيەتتە ئەمگەكچى خەلقىلەر ئۆمۈر بويى ئۇچ چوڭ تاغنىڭ قاتمۇ-قات ئېزىشى ئاستىدا ياشىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئەمگەك قوشاقلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ پاجىئەلىك تۇرمۇش ئەھۋالى ۋە ئەزگۈچىلەر ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا قارشى قارشىلىق كەيپىياتى ئەكس ئەتمەي قالمىدى. خۇبېيدىكى «سۇ چىقرىغى ناخشىسى»دا «ئارپا تۇغدى يېيىلىپ، بۇغداي تېخى پىشمىدى، ئانا» دېگەن مىسرالار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ يىل بويى ئەمگەك قىلىسمۇ ئىسىغدەك كېيىم، تويغدەك تاماققا ئېرىشەلمەي ئۆتكەن تۇرمۇش ئەھۋالى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. تۇز مەيدانىدىكى «ھارۋا ئىتتىرگۈچىلەر ناخشىسى»دا «چەرخى پەلەك ئايلانسا، يەر-زىمنمۇ ئايلىنار. سۇ چىغرىغى ئىتتىرىپ پۇل تاپىدۇ ئانىلار. چوڭ بالىلار قاراشسا،

كىچىكى قىيا باقار، ئانىلار سۇ چىغرىغىنى ئامالسىز ئايلاندۇرار» دىگەن مىسرالار بولۇپ، ئۇنىڭدا خوجايىنلار، گۈزەتۋىلار مەسخىرە قىلىنغان، جۈملىدىن «دۇك غوجامنىڭ ساندۇغى ئاشقا تولغان لىقمۇ-لىق، نامراتلارنىڭ ئۆيىدە تۆت چاڭگال سۆك-گۈرۈچ يوق؛ نامراتلار يىل-ئاي بويى گۆش دىگەننى كۆرمەيدۇ، باي-غوجاملارنىڭ ماي، گۆشنى يىيىشكىمۇ ئاغزى يوق. كىمدە-كىم بىرەر سىقىم گۈرۈچ ئۈچۈن ئۇرۇلسا، بىر قوشۇق قېنى-جېنىنى تىلەشسە كىمۇ ھالى يوق» دىگەنگە ئوخشاش مىسرالاردا كەمبەغەللەر بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىنتايىن زور بولۇشتەك ئىجتىمائى ھادىسىلار پاش قىلىنىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كەيپىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ئىلھام كەلگەندە ئىجات قىلىنغان، بەزىلىرىدە باشقا شەكىللەردىكى قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى ئىشلىتىلگەن. چۈنىجاك دەرياسى ناخشىلىرىدىكى «نامراتلار ئالدىدا ئۇچ يول بار» دىگەنگە ئوخشاش قوشاقلار دەرۋەقە، جياڭسۇ ئۆلكىسى دىخانلىرىنىڭ تۇرمۇش قوشاقلىرىدىن ئېلىنغان.

ئىككىنچىدىن، مەنزىرە ۋە مۇھەببەت بىلەن چېتىشلىغى بولغان قوشاقلارنىڭ بەزىلىرىدىن ئۆرپى-ئادەت ئالاھىدىلىكلىرى ياكى مۇھەببەت مەزمۇنلىرىغا دائىر تېكىستلەر ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: «تاشنى كۆتۈرۈپ نەگە ئاپىرىسىلەر، ئاپىرىمىز مىڭزى كۆۋرۈگىنى ياساشقا، مىڭزى كۆۋرۈگى ياسالدى ئوبدان، ئەتراپىدا ئادەمدىن ئىگىز ئىككى شىر بار» دىگەن مىسرالار بىلەن «قاراڭغۇ خۇاڭخې دەريا-سىنىڭ بىرقانچە ئون يوللۇق ئەگرى-بۈگرى ئېقىنلىرىغا» دىگەنگە ئوخشاش مىسرالاردا ئۆرپى-ئادەت ئالاھىدىلىكلىرى بار. «قۇياش ئۇپۇققا ئولتۇردى ئاستا، لېۋلاك تۆتۈش قىلمىدى بالدۇر تاماقتا؛ قىزىدىن سورايتى ئانا بۇ ئىشنى؛ قىز دىدى: ھۆل ئوتۇن تۈتاشماي

ئۆينى تولدۇردى ئىسقا» دىگەنىگە ئوخشاش ئەمگەك قوشاقلىرىدا مۇھەببەت تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. قوشاقلار كەيپىياتىقا ئىلھام بېرىش ۋە ھاردۇق چىقىرىشتا مەلۇم رول ئويناپدۇ.

ئۇچىنچىدىن، بەزى ئەمگەك قوشاقلىرىدا تارىخ ۋە رىۋايەت ۋەقەلىكلىرى ھىكايە قىلىنغان. مەسىلەن: «جاڭنەندە ئىچىلار قىزىل گۇللەر توپ-توپ بولۇپ، ئەرنياك ئەجدىھا تۇرار ئىچىق بېشىدا ئولتۇرۇپ»، «ئىگىز تاغ ئۇستىگە قادىلىپتۇ تۇغ، قىزلارنىڭ قەلبى خىسلەتكە تولۇق. سېرىق ئالتۇن يىغار يەردىن شات-خورام، پۇل-زىننەتكە ئۇلارنىڭ مەيلى-زوقى يوق» دىگەنىگە ئوخشاش ناخشىلاردا مەلۇم تارىخىي بىلىملەر بولۇپلا قالماستىن، خەلق رىۋايەتلىرى-دىكى شەخسلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرگە قارىتا باھامۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بەزى ناخشىلاردا تارىخىي شەخسلەر مەدھىيىلەنگەندە، يەنە ئەسلىمىلەرمۇ بولىدۇ. يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان جىڭشى كېنىدىكى «سۇچىلار ناخشىسى»دا بىر چاشكا سۇ ھەر بىر قېتىم تىلغا ئېلىنغاندا، تارىخىي شەخسلەرمۇ تەكرار تىلغا ئېلىنغان، شۇنداق تەكرارلىنىش ئىككى يۈز مىسراغا يەتكەن. بەزى ئەمگەك ناخشىلىرىدا ھەتتا چۆچەكلەرمۇ بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن: «ھاممال ناخشىسى» توپلىمىدىكى «تۆت ئەۋلاتنىڭ ئىشقا چىقىشى» دىگەن شېئىردا مۇھەببەت توغرىسىدىكى بىر چۆچەك سۆزلىنىدۇ.

ئازاتلىقتىن كېيىن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىجتىمائى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئەمگەك قوشاقلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. ئۇنىڭ مۇزىكا-ئاھاڭلىرىدىمۇ ئالدىنقى دەۋردىكىلەرگە قارىغاندا قويۇق خوشاللىق كەيپىيات ئەكس ئەتتى، ئۇلارنىڭ مەزمۇنىدا ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيەۋى ھىسسىياتى ئىپادىلەندى. مەسىلەن، خۇبى ئۆلكىسى ماچىڭ شەھىرىدىكى «خاڭداش ناخشىسى»دىكى «ئانار چېچەكلەپ كۆكەردى ياپراق،

جۇڭگودىن چىقتى ماۋزېدۇڭ» دىگەن مسرالار بار. شىمالىي ئەنخۇي «ئەپكەش ناخشىسى»دا «مۇرەمدىكى ئەپكەشنىڭ ئىككى بېشى ئېگىلـگەن، نەمۇنچى بولۇشنى تىلەيـمەن ھەممە ئىشتا، جۇنچەينى كىم تىزگىنلىـــە شۇ ئەزىمەت دەيدىكەن، باشلانماستا بۇ ئىش مەن-شۇ ئىـشنىڭلا كويىدا» دىگەن مســرالار بار. بۇ مەزمۇنـلاردا يېڭى جەمىيەتتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ يېڭى ھاياتقا بولغان قىزغىـن مۇھەببـتى ۋە سوتسىيالىستىك ئەمگەكـكە ئۆزىنى تەقدىم قىلىشتەك ئالىيجانابلىق روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

يۇقۇرقى ئىككى خىل ئەمگەك قوشاقلىرىـدىن ئومۇمەن ئەمـگەك قوشاقلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئەڭ بالدۇر ئۇ پەقەت ئەمگەكتىكى نەپەس ۋە ھەركەتنى تەڭشەش يۇزىسىدىن چىقىرىلغان رىتىـملىق ئاۋاز بولسىمۇ، كېيىنچە تەدرىجى ھالدا ئاددى ئىبارىلەر بىلەن مەقسەتلىك يارىتىلىدىـغان بولغان. شۇنىڭـدىن كېيىـن باشـقا قوشاقلارمۇ ئەمگەكنى مەدھىيىلەيدىـغان مەزمۇنـغا ئىـگە بولغان. بۇ تەرەققىيات جەريانى ئەمگەك مەزمۇنلىرىنىڭ ئاددىلىقتىن مۇرەككەپـلىككە ئۆتۈشى بىلەنمۇ ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىر خىل تىـل سەنئىـتى بولغان ئەمـگەك قوشاقـلىرىـنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك بەدىئى ئالاھىدىلىگى ئۇنىڭدا كۆچلۈك رىتىملىق ھېسسىياتـنىڭ بولغانـلىغىدىن ئىبارەت. رىـتىم ھەر خىل تىـل سەنئىتىـدىكى ئومۇمى يۇزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر مۇھىم ئامىـل بولسىمۇ، لېـكىن مۇزىكا ۋە شېئىردا، بولۇپمۇ ئەمـگەك قوشاقـلىرىدا تېخىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقاچقا كېيىنكى دىققىتىنى تېخىمۇ تارتىدۇ. ھەر بىر ئەمگەك قوشاقلىرى ئەمگەك ھەركـىتى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشـقان رىتىمغا ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ قويۇق تۇرمۇش پۇرىقىغا تولغان بولىدۇ. جىددى سۇرئەتلىك ۋە سـىجىلـلىغى بىرقەدەر زور بولغان ئەمگەكـلەر بىلەن شۇغۇللانغاندا، ھەركەت جىددى، نەپەس ئېلىش

تېز، ئەمگەك كەيپىياتى قويۇق بولىدۇ. بۇ چاغدا ئېيتىلىدىغان ئەمگەك قوشاقلىرىنىڭ رېتىمى مۇقەررەر هالدا ئىخچام، تېز بولىشى، ئاهاڭلار ئۇزۇلمەي كۆچلۈك چىقىشى، تىنىش كۆچلۈك بولىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا كىشىلەرگە كوللېكتىپ ئەمگەكنىڭ ئۇلۇغلىغى ۋە ئەمگەكنىڭ دۇنيانى ياراتقانلىغى هەققىده كۆچلۈك تەربىيە بەرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، چۆەنجىياڭ دەرياسى ناخشىلىرىدىكى «ساهىل توۋىسى»، «ياندۇرۇش توۋىسى»، «جان تىكىش توۋىسى» قاتارلىقلار. جىسمانى ئەمگەكلەر ئىچىدىكى بىرقەدەر يېنىك ياكى سىجىللىغى زور بولسىمۇ، لېكىن دەم ئېلىش ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزۇن بولغان ئەمگەكلەردە، ئەمگەك قوشاقلىرىدىكى سۇرئەت بىرقەدەر ئاستا، رېتىملىق هىسسىيات بىرقەدەر ئاجىز، مۇزىكىلىق ئۆزگىرىش ۋە قۇراشتۇرۇلۇش بىرقەدەر مول بولىدۇ، تىلىدىكى تەبىئى رېتىم كۆپىنچە مۇزىكا ئوبرازىغا بوي سۇنۇپ، كىشىلەرگە يېقىملىق بولغان رېتىملىق هىسسىيات بەخش ئېتىدۇ. بىز بۇنىڭدىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى: سەنئەت ماهارىتىنىڭ بىرى بولغان رېتىم ئەزەلدىن ئەمگەك ۋە تۇرمۇشنىڭ بىر تەركىۋى قىسمىدۇر. كىشىلەر ئۇنىڭدىن ساددا گۈزەللىكنى سەزگەنده، هەمده پوئېزىيە، مۇزىكا، ئۇسۇل قاتارلىق سەنئەت شەكىللىرىدىكى ئوخشاشمىغان تەرەپلەر ۋە ئوخشاشمىغان ئۇسۇللار ئارقىلىق بۇ گۈزەللىكنى ئومۇملاشتۇرغان ۋە قايتا بايان قىلغاندا، ئۇلاردىن تەدرىجى هالدا كىشىلەرنىڭ ئىستېتىكلىق كۆزقارىشى ۋە ئىستېتىكلىق ئىدىيىسى پەيدا بولىدۇ. هەتتا رېتىم توغرىسىدىكى ئىستېتىكلىق پىرىنسىپ تەكلىنىدۇ. هەرقانداق سەنئەت ماهارىتىنىڭ پەيدا بولۇشىدا بىر تەرەپتىن جەريانى بولىدۇ. شۇنداقلا ئىنسانىيەت تۇرمۇشىدىن، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋە ئۆزگىرىش ئالامەتلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. مانا بۇلار ئەمگەك ناخشىلىرىدىكى رېتىملارنىڭ بىزگە بەرگەن ئىلهامىدۇر.

ئىككىنچى بۆلۈم مۇراسىم قوشاقلىرى

مۇراسىم قوشاقلىرى ــ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم بىر تارىخىي باسقۇچىدا پەيدا بولغان ۋە گۈللەنگەن بىر خىل قوشاق شەكلىدۇر. ئۇ ھامان خەلق قائىدە-يوسۇنلىرى، ئۆرپ-ئادەتلىرى ھەم نەزىر-چىراق مۇراسىملىرىدا ئوقۇلۇپ ۋە ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ كەلگەچكە، شۇ مۇراسىمنىڭ مەقسىدى بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىدىغان مەزمۇن ۋە شەكىللەرگە ئىگە. دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىدىكى ھېيىت-بايرامدا تەبرىكلەش ئېلىپ بېرىش ۋە ئىبادەت قىلىش، خوشاللىقلارنى تەبرىكلەپ بالايى-ئاپەتكە دۇئا-تەگبىر قىلىش، ئاتا-بوۋىلارنىڭ روھىغا نەزىر-چىراق قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر-دە، ئومۇمەن مەلۇم مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلگەن، ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا مۇناسىۋەتلىك شېئىرىي مەرسىيىلەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، يىل ئاخىرسىدىكى نەزىر-چىراقلاردا شام يېقىشقا بېغىشلانغان «شام ھەققىدە سۆز»، 7-ئاينىڭ 7-كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان چىۋەرلىك تىلەش مۇراسىمغا بېغىشلانغان «چىۋەرلىك تىلەش ناخشىسى»، تويدا چاچقۇ چېچىشقا بېغىشلانغان «چاچقۇ چېچىش ناخشىسى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇراسىم ناخشىلىرىدۇر. تارىخنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بەزى مۇراسىملار ئاشۇ مۇراسىم ناخشىلىرى بىلەن بىرلىكتە يوقاپ كەتتى. يەنە بەزى بىر مۇراسىم قوشاقلىرى ئۆزگىرىپ خەلق ئۇسۇلى قوشاقلىرىغا ياكى باللار قوشاقلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەچكە، مۇراسىم قوشاقلىرى پەيدا بولغان چاغدىكى ئەسلى مەنىسىنى يوقاتتى. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مۇراسىم قوشاقلىرىنىڭ

سانی كۆپ ئەمەس، بەلكى شۇ قوشاقلارنىڭمۇ، كونىنى چىقىرىپ تاشلاپ، يېڭىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق، ئاساسەن، ئالاھىدە كەيپىيات يارىتىشقا ئىشلىتىلىدىغانلىرى ياكى تۇرمۇشتىكى بەزى مۇھىم مىنۇتلارنى خاتىرىلەشكە ياردەم بېرىدىغانلىرىلا قېلىپ قالدى.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: ئىدىيە ساھەسىدە «ئۇلار تەرىپىدىن تارىخىي مەزگىللەردە سېزىلگەن ياكى قوبۇل قىلىنغان تارىختىن بۇرۇنقى مەزمۇنلار بار، يەنى نۆۋەتتە بىز ئۇلارنى سەپسەتە دەپ ئاتىماي بولمايدىغان مەزمۇنلار بار»① مۇراسىم ناخشىلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەنىسىدىن قارىغاندا، ئۇلاردا ئەكس ئەتكەن نەرسىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەنە شۇنداق مەزمۇنلاردۇر.

قەدىمقى مۇراسىم قوشاقلىرى ئىپتىدائى ئادەملەرنىڭ ئەمگەك، تۇرمۇش جەريانىدا تەبىئى ھالدا شەكىللەنگەن. ئەينى ۋاقىتلاردا كىشىلەرنىڭ كۈچى ئىنتايىن چەكلىك بولغاچقا، ئۇلار تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان قالمىدى. تەبىئەت ئالدىدىكى ئاجىزلىق ۋە تەبىئەتتىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك بېقىندىلىق مۇناسىۋەت، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئەكس ئەتكەندە، «ھەممە شەيئىلەردە روھ بولىدۇ نەزىرىيىسى»گە دائىر دۇنياقاراش شەكىللەندى. دەسلەپكى ئۇلار تەبىئەتتىكى ھەممە نەرسىدە «روھ» ۋە «جان»نىڭ بولىدىغانلىغىغا ئىشەنىدى. ھەمدە شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىنى بۇ خىل «روھ» تۇنتۇرۇل قىلىپ تۇرىدۇ دەپ قارىدى. ھاياتلىقتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ قېينلىغى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تۆۋەنلىگى سەۋەبىدىن، بۇنىڭ ئۈستىگە ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى كىشىلەر دۇنيا توغرىسىدىكى بۇ خىل خاتا كۆزقاراشنى سىڭدۈرۈۋالغانلىقتىن، ئۇلار

---

① ئېنگېلس: «كاندىرا، سىمىتىغا يازغان خەت»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە 4 ـ توم 484 ـ بەت.

هەمىشە تەبىئەتتىكى «روھ»تىن ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا مەدەت بېرىشنى ئۇمىت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تەبىئەتكە مۇراجەت قىلىش، تەبىئەتتىن تىلەش، نەزىر-چىراق ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى مۇراسىم قوشاقلىرى پەيدا بولدى. سىنىپلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، خەلقنىڭ ئېڭىدا يەنە «روھ» بىلەن «جان»نىڭ كۈچى ئوخشاش بولمايدۇ دەپ ھىس قىلىدىغان قاراش پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇ قاراش بويىچە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئىجات قىلغان «روھ»تىن دىنىي ئىدىيىلەرنى چىقىش نۇقتا قىلغان «ئىلاھ» بۆلۈنۈپ چىقارمىش. مۇراسىم قوشاقلىرى دىنىي ئىدىيىلەرنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىرگە ئۇچرىغانلىقتىن تېخىمۇ بېيىشقا ۋە خىلمۇ-خىللىشىشقا باشلىدى. ئەپسۇن ئوقۇشتىن تاشقىرى يەنە خوشاللىق ئىلاھى ئارقىلىق جىن-ئالۋاستىنى قاچۇرۇش، نەزىر-چىراق قىلىپ بالايى-ئاپەتنى قاچۇرۇش، روھ قىچقىرىپ كېسەلدىن قۇتۇلۇش قاتارلىق مۇراسىم قوشاقلىرى ئارقا-ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى.

دىن كىشىلەرنىڭ روھىنى زەھەرلىگۈچى ئەپيۇن. سىنىپىي جەمىيەتتە ئۇ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئالدىغان روھىي بېسىمنىڭ بىر خىلى قاتارىدا، ئەزەلدىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ كونتۇرۇللۇغىدا بولۇپ كەلدى. ئەگەردە ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى مۇراسىم قوشاقلىرىنىڭ رولى، كۆپرەك ئەمگەك مۇنىلىرى ۋە تۇرمۇش خاتىرجەملىگىگە ئېرىشىش يولىدا تەسەۋۋۇر كۈچى ئارقىلىق تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇشقا، تەبىئەت كۈچلىرىنى باشقۇرۇشقا ياردەم بېرىش دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا سىنىپىي جەمىيەتتىكى مۇراسىم قوشاقلىرىنىڭ رولىنىمۇ ئۇنچۇالا ئاددى چاغلىغىلى بولمايدۇ. ئېزىلگۈچى سىنىپلاردا دائىم بولۇپ تۇرىدىغان تەبىئى ئاپەتلەر تۇپەيلىدىن «تەڭرى» ۋە «مۆجىزات» قاتارلىق نەرسىلەرگە نىسبەتەن ۋەھ-

هىمه ۋه چوقۇنۇش پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلاردا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۆرەش بىلەن يوقىتالمىغانلىقى ئۈچۈن، ھايات ۋاقتىدىكى جاپا-مۇشەققەتلىك تەقدىرگە نسبەتەن ئۈمىتسىزلىنىش ۋە كەلگۈسى بەختلىك تۇرمۇشقا نسبەتەن ئىنتىلىش پەيدا بولىدۇ. دىنىي خاراكتېرغا كىرىدىغان بۇ خىل خام-خىيالىلار كۆپىنچە ھاللاردا كىشىلەرنى بوي سۇنغاق، خوش-خوش دەپ تۇرىدىغان ھەمدە ئۇمىدىنى غۇۋا كەلگۈسىگە باغلايدىغان قىلىپ قويىدۇ. شۇڭا كىشىلەر، نەزىر-چىراق مۇراسىملىرى ۋە ئىخلاس بىلەن ئوقۇلىدىغان دۇئا-تەگبىر-لەردە، قوشاقلار ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قەلبى ۋە ئۇمىدىنى ئىپادىلەيدۇ.

مۇراسىم قوشاقلىرىدىكى بۇ شاكاللار بىر تەرەپتىن، ئالاھىدە تارىخىي باسقۇچتىكى كىشىلەرنىڭ بىخۇتلۇغىنى ۋە نادانلىغىنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ كىشىلەرگە روھىي جەھەتتىن زىيانكەشلىك قىلىشلىرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بىز ئۇنى تارىخىي ماتېرىيالستىك پوزىتسىيە بىلەن ئەستايىدىل تەھلىل قىلىشىمىز لازىم.

قائىدە-يوسۇن مۇراسىم قوشاقلىرى بىرقەدەر كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئەسلىدە دىنىي خۇراپاتلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بەزى قائىدە-يوسۇن رەسمىيەتلىرى ھەمىشە سىرلىق تۇس ئالغان ۋە ئەپيۇن مەنسىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. مەسىلەن، بەزى جايلاردا، ئۆتمۈشتىكى نىكا-رەسمە-يەتلىرىدە توي تەختىراۋانى يەرگە چۈشۈش بىلەنلا يىگىت قىزغا ئۈزمىنى ئوق قىلىپ ئېتىپ: «ياۋۇزلۇقتىن خالى بولۇش كېرەك» دىگەننى بىشارەت قىلىدۇ.

كېيىنكى چاغلاردىكى قائىدە-يوسۇن مۇراسىملىرى ئويۇنغا يېقىنـ

راق كېلىدۇ، بۇنىڭغا دائىر قوشاقلارنىڭ كۆپ قىسمى مەدھىيە ۋە خاتىرىلەش تەرىقىسىدىكى قوشاقلاردۇر. مەسىلەن: «باللار تۇغۇلۇپ هامان كۆپىيەر، كىچىكلىرى چوڭىنىڭ ئىزىدىن يۈرەر» دېگەنگە ئوخشاش قوشاقلاردا خۇراپىيلىق پۈرىغى ئىنتايىن سۇس بولۇپ، ۋاستىلىك هالدا ئەر-خوتۇنلارنىڭ ئىناقلىغى، بالا-چاقىلارنىڭ كۆپەيگەنلىكى بولۇشى ئۈمىت قىلىنغان. مۇراسىم قوشاقلىرىنىڭ كەڭ تارقىلالماسلىغى ۋە تېزلىك بىلەن گۈللىنىشتىن يوقىلىشقا يۈزلەنىشىنىڭ سەۋەبى، ئۇنىڭ هامان مەلۇم مۇراسىملار بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغانلىغىدا، مۇراسىمنىڭ پەيدا بولۇش ئىجتىمائى ئاساسى ۋە ئىدىيەۋى ئاساسىنىڭ تەدرىجى يوقىلىشىغا ئەگىشىپ مۇراسىم قوشاقلىرىمۇ تەبىئى هالدا يوقىلىپ بارىدۇ ياكى سۈپەت جەهەتتىن ئۆزگىرىدۇ.

مۇراسىم قوشاقلىرىنىڭ، مۇراسىملاردا ئېيتىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇنى جۈدالىق قوشاقلىرى، مەۋسۇم قوشاقلىرى، قائىدە-يوسۇن قوشاقلىرى ۋە نەزىر-چىراق قوشاقلىرى (مۇناجاتلىرى) دىن ئىبارەت تۆت خىلغا بۆلۈش مۇمكىن.

1. جۈدالىق قوشاقلىرى

جۈدالىق قوشاقلىرى — سېھىرگەرلىك رولىغا ئىگە دەپ قارالغان، ئەپسۇن ۋە دۇئا-تەگبىر ئوقۇپ بالايى-ئاپەتنى «قوغلاش»تا ئېيتىلىدىغان قوشاقلارنىڭ هەممىسى جۈدالىق قوشاقلىرى دەپ ئاتىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى دىنىدىنمۇ بۇرۇنراق بولۇپ، ئىجتىمائى جەمىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ تىلنىڭ ياۋايى هايۋانلار ۋە تەبىئەت هادىسىلىرىغا نىسبەتەن بىر خىل سىرلىق كۈچى بار دەپ قارىغانلىغى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. گوركى مۇنداق دەيدۇ: ئەپسۇن ئوچۇق كۆرسەتتىكى: «كىشىلەر ئۆز تىلىنىڭ كۈچىگە نەقەدەر چوڭقۇر ئىشىنىدۇ-هە، بۇ خىل ئېتىقادنىڭ پەيدا بولۇشى

كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئەمگەك جەريانىنى تەشكىل قىلغۇچى تىلنىڭ روشەن ھەم ئىنتايىن رېيال پايدا يەتكۈزگەنلىگىدىن بولدى. ئۇلار ھەتتا «ئەپسۇن» ئارقىلىق ئىلاھقا تەسىر كۆرسەتمەكچى بولۇشتى»① بۇ خىل شېئىر-نەزمىلەرنى ئوقۇغۇچىلار ئۆز تىلىنىڭ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى ئۈچىدىن ئۇمىت قىلغان نەتىجىلەرگە ھەقىقى ئېرىشكەنلىگىگە ئىشەنگەندەك بولدى. بىراق بۇ خىل ناخشىلارنىڭ تىلىنىڭ كۈچى ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئالاھىدە رەسمىيلەشتۈرۈلگەن مۇراسىم قائىدىلىرىگە مۇۋاپىق كېلىشى كېرەككەن، بولمىسا سىناقتىن ئۆتەلمەيدىكەن. شۇڭا ئۇنىڭدىكى تېكىستلەرنىڭ زور قىسمىدا مۇراسىم جەريانلىرى بايان قىلىنىش بىلەن بىللە كىشىلەرگە قانداق قىلىش ئۈگىتىلىدۇ. بەزى جۈدالىق قوشاقلىرىدا بەزى ئوبېكتلەرگە تەلەپ قويۇلىدۇ، ياكى ئۇنىڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: بۇرۇن شەرقىي-شىمالى چاڭبېيشەن تېغىدىكى مېھرىگيا كولايدىغان دورىگەر دىخانلار مېھرىگيانى كۆرگەندە، ئاۋال «ھەي كالىتەك، تۇر ئورنىڭدىن!» دەپ ۋاقىرايدىكەن، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن چوڭ مېھرىگيالار قېچىپ كەتمەسمىش. سىنىپىي جەمىيەتتە، جۈدالىق ناخشىلىرى قويۇق دىنىي خۇراپاتلىق تۈسىنى ئالغان بولۇپ، ئۇنى ھەممىلا ئادەم ئىگەللەپ كېتەلمىگەن. بۇ خىل ناخشىلارنى ئىگەللىگۈچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇمىت-ئارزۇسىنى قانائەتلەندۈرەلەيدىغان بىر خىل سىرلىق كۈچكە ئىگە بولىدۇ، دەپ قارىلىدىكەن. مەسىلەن، يېخېتۈەنچىلەرنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەشتە ئىشلەتكەن ئەپسۇنلىرى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئىشەنچىسى

---

① گورکی: «سۆھبەت ئەدەبىياتى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەتنىڭ ۹۹-بېتى.

چىسىنى ئاشۇرغان. گەرچە بۇ خۇراپىلارچە ھەركەت بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ جاسارىتىگە ئىلھام بېرىش رولىنى ئويناغان. بىزنىڭ بۇ خىل بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغان مەسىلىرگە تارىخىي ماتېرىيالىستىك پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. جۇدالىق قوشاقلىرى بىر تەرەپتىن، ئالۋاستىلار ئۇستىدىن غەلبە قىلىش ۋە ئەپسۇن ئۇقۇشلاردا رول ئويناپ، راۋاجلىنىپ، تىنچ ئۇچىنى كۆپىنچە نامۇۋاپىق ئىجتىمائى ھادىسىلەرگە قاراتقان بولسا؛ يەنە بىر جەھەتتىن، داۋالاش ۋە ئىشلەش قاتارلىق پائالىيەتلەردە راۋاجلىنىپ، كۆپىنچە بەزى پايدىلىق تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن: «يۆ بەگلىگى تەمسىللىرى»دە: كىچىك بالىلار تاماقنى كۆپ يەۋىتىپ قوسىغى ئاغرىپ قالغاندا ئۇۋۇلاشقا تەڭكەش قىلىپ ئوقۇلىدىغان ئەپسۇنلارنىڭ كېسەلگە روھىي جەھەتتىن تەسەللى بېرىپلا قالماستىن، بەلكى داۋالاشنى كېڭەيتىپ ئېلىپ بېرىشقىمۇ يارىدىمى تەككەنلىگى خاتىرە-لەنگەن. تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ جۇدالىق ناخشىلىرىمۇ بەلگىلىك ئىجابى ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. مەۋسۇم قوشاقلىرى

مەۋسۇم، رەسمىيەت قوشاقلىرى — مەۋسۇم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان خەلق بايراملىرى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ۋە رەسمىيەتلەرگە دائىر تۇرلۇك قوشاقلاردۇر. خەلق ئىچىدىكى مەۋسۇملەرنىڭ كۆپىنچە-سىنى دىخانچىلىق پائالىيەتلىرى بەلگىلىگەن. بەزى مەۋسۇملەر خاتىرىلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن، دىخانلار كالىندارىدىكى باھار بايرىمى، ئىككىنچى فېۋرال، ماي ئېيىدىكى تاڭزۇڭزا چاغنىى، ئالا-تىنچى ئىيۇن، يەتتىنچى ئىيۇل ۋە ئوتتۇرا كۈز قاتارلىق مەۋسۇم مۇراسىم رەسمىيەتلىرىنىڭ بەزىلىرى سالماقلىق بولۇپ، دىندىكى نەزىر-چىراق تۇسىنى ئالغان؛ بەزىلىرى خوشاللىق خاراكتېرىدا بولۇپ،

دىنىي تۈس تولىمۇ سۇس. كالىنىن مۇنداق دىگەن ئىدى: «ئىلگە-
رىكى غالىپ ماددى مەزمۇنلار ۋە زور خىزمەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى
دىنىي شەكىلگە ئورالغان بولۇپ، دىن خاراكتېرىنى ئالغان.....
مۇبادا دىنىي شەكىل تاشلۇۋېتىلسە، تەبرىكلەش رەسمىيەتلىرىدىكى
ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بەزى تەلەپلەر ناھايىتى ئاسانلا سېزىلىپ
قالىدۇ.»① دەسلەپكى مەزگىللەردىكى دىخانچىلىق پائالىيەتلىرىگە دائىر
مەزمۇنلار ئىپادىلىنىدىغان مەۋسۇم قوشاقلىرى، دەل دىنىي شەكىللەر
ئارقىلىق خەلقنىڭ ئىقتىسادىي تەلۇبىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. مەسىلەن:
دۆلىتىمىزدە قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن يىل
ئاخىرىسىدا شام يېقىپ، نەزىر-چىراق قىلىش رەسمىيەتلىرى بار،
بۇنىڭدىكى «شام يېقىش ھەققىدىكى دۇرت»تا «سوقما تامدۇر تۇرار
جايىمىز، سۇ ئىچمىز چوڭقۇر جىلغىدىن، گۈل-گىياھلار كۆرەر شەپە-
قەتنى، قۇتۇلساگەر قۇرۇت-قوڭغۇزدىن» دىگەن مىسرالار بار،
بۇنىڭدا تەبىئى ئاپەت يوقىتىلسا، مول ھوسۇلدىن ئۈمىتىنىڭ بارلىغى
ئىپادىلەنگەن. شۇ مەزمۇندىكى «ئېتىز-ئېرىق ئىگىلىرىنىڭ تىلىگى»،
«ئېتىز ناخشىسى» قاتارلىقلارمۇ بار. بۇ خىل مۇراسىم ناخشىلىرى
بەزىدە ئۇسۇل بىلەن زىچ تەڭكەش قىلىنغان بولۇپ، ئەمگەك ھەر-
كەتلىرى بەدىئى ھالدا قايتا ئىپادىلىنىدۇ؛ تېكىستلەرمۇ ئەمگەك
ناخشىلىرىدىن تەرەققى قىلغان تېكىستلەردۇر. بەزى بايرامىلارنىڭ
دىخانچىلىق ئىشلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئېنىق بولمىسىمۇ،
لېكىن دىخانلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسە-
ۋىتى بار، شۇنداقتىمۇ، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دىخانچىلىق ۋە قول

---

① كالىنىن: «يېزا ئىگىلىگىگە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش»،
كىروپىنىڭ «كالىنىن خەلق ئىجادىيىتى توغرىسىدا»دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل،
«سوۋېت ئەدەبىياتىغا دائىر ماقالىلار توپلىمى»، خەنزۇچە 39 - بەت.

هۇنەرۋەنچىلىككە دائىر مۇراسىملارغا تەۋەدۇر. مەسىلەن، ئۆتـمۈشتە يەتتىنچى ئاينىڭ يەتتىنچى كۈنـىدە ئۆتـكۈزۈلىدىـغان چـۆەرلىك تىلەش ــ «تېرىقچىلىق قىلىـش» بىلەن بۇت تەكچـىـسى قويۇرۇش، قول هۇنىرى بويىـچە ئۆزئارا مۇسابىقىلىشىش قاتارلىق رەسمىيەتلەرنى ئالساق، تەرەققى قىلـىـپ، كېيىنـكى كۈنـلەرگە تەلگەنـدە، ئويۇن ئويناشقا يېقىنلىشىپ قالدى، بۇلاردا كىشـلەرنىڭ بەزى ئۇمىت ئار-زۇلىرى ئەكس ئەتـتۈرۈلـگەن ۋە بۇ يەنـىلا مەلۇم سـىرلىق تـۈس ئالغان. شۇنداق بولسىمۇ بۇ رەسمىيەتلەردە دىنىي خۇراپاتلىق مەز-مۇنـلار بىرقەدەر ئاز. مەسـلەن، جۇاڭـزۇلارنىڭ باھـار بايـرىمى ئۇسۇلىدىكى باھار كالىسىنىڭ ناخشا ئېيتىشىغا بېغىشلانغان «باھار كالىسى ناخشىسى»نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپـچىقىـرىشى، ئادەم بىلەن هايۋانلارنىڭ نورمال ئەهۋالدا ئىكەنلىگى بايان قىلىنـ-غان. ئۇلاردا گەرچە «يامانـلىق يۇلـتۇزلىرى ئۆچسـمۇ، ياخـشىلىق يۇلتۇزلىرى نۇر چېچىۋېرىدۇ»، «شامال بىلەن يامغۇرنىڭ ماسلىشىشى بەك تەكـشى بولغان يىللار» دىگەنـگە ئوخـشاش دۇرت ئىبارىلىرى بولسىمۇ، لېكىن تەدرىـجى هالـدا دىـنىي شەكىلـلەردىن ئايـرىلىپ كۈنسېرى خەلقنىڭ باھار بايرىمىدىكى ئەدەبىـيات-سەنـئەت نومۇر-لىرىنىڭ خاراكتېرىنى ئالغان.

3. قائىدە-يوسۇن قوشاقلىرى.

قائىدە-يوسۇن مۇراسىم قوشاقلىرى هەمىشە ئەرلەرنىڭ ئۆيلىنىپ قىزلار تۇرمۇشقا چىقىدىغان، تۇغۇلغانلار تەبرىكلىنىـدىغان، ئۆلگەنلەر دەپنە قىلىنىـدىغان، يېـڭى ئۆيـگە كۆچـۈش مۇبارەكـلىنىدىـغان، مېهمانلار كۈتۈۋېلىنىدىغان سورۇنلاردا ئوقۇلىدۇ. بۇ خىل قوشاقلارنىڭ كـۆپىنـچىسى تەبرىكـلەش خـاراكتـىرىدا بولغانـلىقـتىن، ئۇنىڭـدا كـىشـلەرنىڭ گـۈزەل تـۇرمۇشـقا بولغان ئارزۇسى ۋە ئالەمـدىن ئۆتكەن شەخسـلەرنى ياد ئېـتىپ سېغىنىـشى ياكى بەخـت تىلـىشى

ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، مياۋزۇلارنىڭ «قەدەھ ناخشىسى»دىكى «كىشىلەر قېرىغىچە ياشىسا ساغلام، ھەممە ئائىلە ساڭلىرى تولسا ئاشلىقتا» دېگەن مىسرالاردا كىشىلەرنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئارزۇ قىلىشتەك يۇرەك سادالىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. تەيزۇلارنىڭ «ئالتۇن كۈن»، «كۈمۈش كۈن» قاتارلىق نىكالىنىش كۈنىنى مەدھىيەلەيدىغان ناخشىسىدا يېڭىدىن توي قىلغان ئەر-ئاياللارنىڭ مۇھەببىتى مۇبارەكلىنىدىغان: «بۇغا مۈڭگۈزىدەك مۇستەھكەم بولۇڭ، ياۋا چوشقىنىڭ جاۋغىيىدەك چىڭ بولۇڭ، ئالتۇن ۋە پىل چىشىدەك مەڭگۈ چىرىمەڭ...» دېگەنگە ئوخشاش مىسرالار بار، بۇمۇ ئەڭ گۈزەل ئارزۇلارنى ئىپادىلەيدۇ. قائىدە-يوسۇن قوشاقلىرى دەسلەپكى چاغلاردا كۆپىنچە خۇراپىي ئىدىيىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. سۈڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن يوبىنىڭ «ئاغزى ئىتنىڭ لى سۇي ھەققىدە خاتىرە» دېگەن ئەسەردىكى «ھىساۋات ناخشىسى»نىڭ تېكىستىدە ئوپ-ئوچۇق ھالدا «ۋەھشىلىكتىن ساقلىنىش» ئۈچۈن ناخشا ئېيتىلىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. ئەمما ھازىرقى زامانداكى «ۋۇگىجا توپلىمى» قاتارلىقلاردىكى «ھىساۋات ناخشىسى» ئۆزگىرىپ، پەرزەنتلەرگە بەخت تىلەشكە ئايلىنىپ قالغان. يەنە قىزلار يۇزىنى ئاچقاندا ئېيتىلىدىغان «تولۇن ئايدەك ئانار يۈزلۈك قىز مېنى، تەكلىپ قىلدى شاتلىق مېيى ئىچىشكە» دېگەندەك ناخشىلارمۇ بار، بۇلارمۇ ھەقىقەتەن تەبرىكلەش مەزمۇنىدىكى خۇراپاتلىق سىڭدۈرۈلمىگەن قوشاقلاردۇر. قائىدە-يوسۇن، رەسمىيەت ناخشىلىرى خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە ئائىلە تەرەققىياتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى. مەسىلەن، سىچۈەنىڭ غەربىي چېگرا رايونى، مىللەتلەر توپلىشىپ ئورۇنلاشقان رايون، بۇ يەردە بىرقانچە مىللەت بولۇپ، خوتۇن-قىزلىرى قىزلارنى تۇرمۇشقا چىقارغاندا يىغا ناخشىسىنى ئوقۇيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «سادا

ناخشسی»دا «باغری قاتتىق ئانامنىڭ، باغری تاشتۇر ئاتامنىڭ، تۇغۇلۇپ شۇ كەمگىچە، كىيمىدىم ياخشى كىيىم» دىگەن مىسرالار بار. بۇنىڭدا كونا جۇڭگودىكى خوتۇن-قىزلارنىڭ ئائىلىۋى ئورنى يان تەرەپتىن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. يەنە «سىڭلىمغا مەسلىھەت»، «تىللاڭ-لار بەزىلەرنى» دىگەن ناخشىلارمۇ بار، جۇملىدىن تەختىراۋانغا چۇشكەندە ئېيتىلىدىغان ناخشىلاردا: «قىزىل گۇللۇك، تەختىراۋان، ئوخشار خۇددى قەپەزگە؛ ئولتۇرغۇزدى ھەدەمنى داغ قالدۇرۇپ يۇرەكتە» دىگەنگە ئوخشاش مىسرالار بولۇپ، بۇلاردا خوتۇن-قىزلارنىڭ نىكا ئىشلىرىغا چات كىرىۋالغانلارغا نسبەتەن قارشىلىغى ۋە ئۇلار ئۇستىدىن قىلغان شكايىتى ئىپادىلىنىدۇ.

4. نەزىر-چىراق ۋە تەبرىكلەش قوشاقلىرى

نەزىر-چىراق ۋە تەبرىكلەش قوشاقلىرى — زور نەزىر-چىراقلار ۋە تەبرىكلەش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلگەندە ئوقۇلىدىغان دۇئا-تەگبىر تەرىقىدىكى قوشاقلاردۇر. بۇ قوشاقلار ئومۇمەن بىرقەدەر سۇرلۇك. دەبدەبىلىك كېلىدۇ. «چۇ بەگلىگى نەزىملىرى»دىكى «توققۇز شېئىر» ئاشۇ خىلدىكى شېئىرلار تىپىغا كىرىدۇ. خەلقنىڭ نەزىر-چىراق مۇراسىملىرى ھەمىشە مەۋسۇم بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، شەكىللىرىمۇ بىرقەدەر جانلىق بولىدۇ. مەسىلەن، بۇرۇن باھار بايرىمى ئالدىدا «ئوچاق پىرىغا ياغ پۇرۇتۇش» دىگەن خۇراپى ئۆرپى-ئادەت بار ئىدى. نۇرغۇنلىغان جايلاردا ئاياللار كەمستىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇ رەسىمىيەتكە قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى. لېكىن بەزى جايلاردا ئەرلەرنى ھۆرمەت قىلىپ ئاياللارنى پەس كۆرۈشتەك ئىدىيىگە بۇۋاستە قارشىلىق كۆرسىتىلگەچكە، ئوچاق پىرىغا ياغ پۇرتىشقا ئاياللار قاتناشتۇرۇلغان. بولۇپمۇ بەزى ئوچاق پىرىغا ياغ پۇرتىش قوشاقلىرىدا جەمىيەتنىڭ رىيال ئەھۋالى ئۇستىدىن كۈچلۈك شكايەت قىلىنغان. مەسىلەن: «نەزىر قىلدىم، ئى پىرىم، بىر تۇپ بەسەي ھەم

پیاز، ئۇزىتىش ئۇچۇن سېنى يەرلىگىگە-گۇمبەزگە؛ سەن بېرىپ ئېيت بۇ گەپنى، ئۆزەڭدىن چوڭ پىرىگىگە، چۇنكى مەن ئۆلەر بولدۇم سالغان ئازاپ-دەردىگدە» چاخچاق تەرىقىسىدىكى بۇ خىل سۆز-مىسرادا نامراتلارنىڭ چەككەن چەكسىز جاپا-مۇشەققىتى ئەكس ئېتىپلا قالماستىن، بەلكى «ئىلاھ ھاكىمىيەت»مۇ مەسخىرە قىلىنغان. بۇنىڭدا خۇراپىي مۇراسىم پۇراقلىرى چىقىرىپ تاشلىنىپ، خەلقنىڭ ھەقىقى ئىدىيەۋى ھىسىياتى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. تارىختىكى دىخانلار قوزغىلىڭى جەريانلىرىدىمۇ نەزىر-چىراق مۇراسىملىرىغا دائىر قوشاقلار كەڭ دائىرىدە ئوقۇلغان. مەسىلەن، يەر-زىمىن ئۇيۇشمىسىنىڭ «ئاتا-بوۋىلارنىڭ روھىغا ياغ پۇرتىش»① قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ قەيسەر جەڭگىۋار روھى ناھايەن قىلىنىپ، نەزىر-چىراق مۇراسىم قوشاقلىرى يېڭى مەزمۇنغا ئىگە قىلىنغان.

خەلقنىڭ مۇراسىم قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى شەكىلدىن ئېيتقاندا، ئومۇمەن ئۇنىڭ بىرقەدەر مۇقىم، قېلىپلاشقان شەكلى بولغاچقا، ئومۇمەن ھەۋەسكە بېرىلىپ باشقا شەكىلەر بىلەن ئىجات قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ. چۇنكى تىلنىڭ كۆچمىگە بولغان ئېتىقات ئىمكانىيەت بار ئۇنىڭ ئۆزى پەيدا بولغان چاغدىكى ئېغىز تىل شەكلىنى ساقلاپ قېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. قىسمەن ئىبارىلەرنىڭ كۆپەيتۇرۇلىشى ياكى قىسقارتىلىشىمۇ، شۇ قېلىپلاشقان شەكىل ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا مۇراسىم قوشاقلىرىنىڭ تەرەققىياتى خېلىلا ئاستا بولغان. ئۇلار ئىچىدىكى بەزى مۇراسىم قوشاقلىرى ئۇزاق يىللاردىن تا ھازىرغىچە ئۆزگىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. بەزى مۇراسىم قوشاق-

---

① گۇيجۇ تۇزەش - قۇراشتۇرۇش ئىدارىسى يولۇقتۇرغان يەر - زىمىن ئۇيۇشمىسى ھۆججەتلىرىگە قارالسۇن.

لىرى مۇراسىم شەكلىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇ-
دىغان قوشاقلارغا ئايلاندى. بۇ مۇراسىم قوشاقلىرىنىڭ سۇپەت
جەھەتتىن ئۆزگىرىشىدۇر. بەزى مۇراسىملار بارا-بارا ئۆزگىرىپ
مەدەنىي پائالىيەت ۋە ئويۇن قويۇش مەقسەت قىلىنغان ناخشا-ئۇسۇل
پائالىيىتىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ بىزنى ئۇلارنىڭ تارىختىكى خەلقنىڭ
ئۆرپى-ئادەتلىرى سۇپىتىدە تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا
قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە
ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى، بۇنىڭ ئەدەبىيات، مۇزىكا، ۋە ئۇسۇللار-
نىڭ تارىخىي مەنبەلىرى بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق
قىلىش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە قىلىدۇ.

ئۇچىنچى بۆلۈم سىياسى ۋەزىيەت قوشاقلىرى.

سىياسى ۋەزىيەت قوشاقلىرى — ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز سەر-
گۈزەشتىلىرىدىكى سىياسى ئەھۋاللاردىن تەسىرلىنىش ئارقىلىق ئىجات
قىلغان قوشاقلاردۇر. ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەلۇم بىر سىياسى
ۋەقەلەر، سىياسى تەدبىر، سىياسى شەخس شۇنىڭدەك بۇلار بىلەن
مۇناسىۋەتلىك سىياسى ۋەزىيەتكە دائىر ئاساسىي بىلىمى ۋە ئاساسىي
پوزىتسىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ سىياسى غايىسى ۋە بۇ
غايە ئۇچۇن كۈرەش قىلىش روھى ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر بەزى قوشاق-
لار سىنىپىي كۈرەشنىڭ مەنىۋى قۇرالى دېيىلسە، ئۇ ھالدا سىياسى
قوشاقلار ئۇلار ئىچىدىكى ئەڭ ئۆتكۈر خەنجەر ۋە نەيزىدۇر. ئۇنىڭدا
شەپقەتسىز پاش قىلىش ۋە قىزغىن مەدھىيىلەش ئارقىلىق رەزىل
نەرسىلەر قامچىلىنىپ، ئىستىقبالى بار نەرسىلەر ماختىلىدۇ. بۇ ئارقە-

لىق خەلقنىڭ سىياسى كەيپىياتى قەتئىلەشتۈرۈلىدۇ ھەم مەلۇم سىياسى نازارەتچىلىك رول جارى قىلدۇرۇلىدۇ.

ئەمگەكچى خەلق ئەزەلدىن ساق تۇرۇپ ئىگرىنغىنى يوق. خەلق قوشاقلىرى ئەزەلدىن «ماتەم مۇزىكىلىرىدىن تەسىرلىنىش ئاساسىدا پەيدا بولۇپ كەلدى»، كونا جەمىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلق جەمىيەتنىڭ تۆۋەنكى قاتلىمىدا تۇرمۇش كەچۈرگەنلىگى ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتە قاتمۇ-قات ئېكسپىلاتاتسىيىگە، سىياسى جەھەتتە دەھشەتلىك ئېزىلىشكە ئۇچرىدى. ئۇلار ريال ھالەتكە نارازى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ ئەينى ۋاقتىتىكى سىياسى كۆزقاراشلىرىنى ئوبرازلىق سۆزلەر بىلەن قوشاقلارغا قېتىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلارغا بولغان غەزەپ-نەپرىتى ياكى قارشىلىغىنى ئىپادىلىدى. خەلقنىڭ بۇ خىل يۈرەك سادالىرىنىڭ ئۇرغىشىنى ھەتتا فېئودال ئەدىپلەرمۇ «سۆزدىكى بۇيرۇقلارنىڭ خەلقنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئالماي..... بەلكى ئۇلاردا قوساق كۆپىگى پەيدا قىلىپ قوشاق توقۇلۇشىغا سەۋەپ بولغان» لىغىنى ئېتىراپ قىلماي قالمىدى① سىياسى قوشاقلار ئەڭ دەسلەپ ھەمىشە باللار قوشاقلىرى شەكلى بىلەن مەيدانغا كېلىپ تۇردى. ھۆكۈمران سىنىپلار بۇرۇن بۇنى «ماددىلار» ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، باللار قوشاقلىرىنى «قايمۇقتۇرۇش يۈلتۇز»نىڭ «يەرگە چۈشۈشى»، «باللار قوشاقلىرىنىڭ ئويۇنغا ئاينىشى» دېدى. بۇ ھەقتە تەن بىر خىل دىنىي ئىدىيىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر. ئۇنىڭدىن ھۆكۈمران سىنىپلارلا پايدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئەمگەكچى خەلقىرمۇ پايدىلانىدى. ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا ئىككى تۈرلۈك مەقسىدى بار ئىدى: بىرى، بۇ خىل قوشاقلارنىڭ سىياسى خاراكتېرىنى يېپىش؛ يەنە بىرى، كىشىلەرنىڭ ئۇنى قايتا تەشۋىق قىلىش

---

① خەن سالنامىسى «ماددىلار تەزكىرىسى»دىن.

ۋە تارقىتىشنى چەكلەش، ياكى پىتنە-ئىغۋا ئارقىلىق ئاممىنى قايمۇقتۇرۇش، بەدنام چاپلاش ياكى زىيانكەشلىك قىلىش ئىدى. ئەمگەكچى خەلق بۇ ئارقىلىق سىياسى ناخشىلارغا بىر خىل سىرلىق تۇس بېرىپ، بالىلار ئېغىزى ئارقىلىق ئۆز قوشاقلىرىنى بايان قىلىدى ۋە تارقاتتى. بۇ خەلق-ئەپكار ئاممىنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن قانۇنى كۈرەش ئېلىپ بېرىشىدىكى بىر خىل ۋاستىسى بولدى، چۈنكى ئامما بىلەن بالىلار بىرلىكتە ئېيتقان ناخشىلارنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى سۇرۇشتە قىلىنمايتتى.

سىياسى قوشاقلار ھەمىشە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلارنى قاغاش ۋە ئۇلارنىڭ سىياسى جەھەتتىكى قاپاقۋاش، قەبىھلىگىنى ھەم تۇرمۇش جەھەتتە چىرىكلىشىپ ئەيشى-ئىشرەتكە بېرىلگەنلىگىنى پاش قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. شىا سۇلالىسى دەۋرىدىلا «يامانلاشتى بۇ كۈنلەر، ھەر يەردە بار ئۆلۈملەر» دېگەندىن ئىبارەت شىا سۇلالىسىنىڭ ئاخماق پادىشاسى شابىينى قاغايدىغان قوشاقلار مەيدانغا كەلگەن: «لالما ئىنتەك قاترايدۇ جىرفاڭ دېگەن ئەمەلدار، كوچا-ئۆتەڭ، دوخمۇ-شىنى پايلاقچىلار قاپلىدى؛ پۇل-تەڭگىگە ئامراقتۇر لەشكەر بېشى-سەركەردە، پادىشا-خان ئىچىدۇ ئۆلگىدەكلا ھاراقنى» دېگەنگە ئوخشاش قوشاقلاردا يۇقۇرىدا پادىشالارنىڭ، تۆۋەندە ئەلەملىك، قەلەملىك ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەتچىلىك، ئاچكۆزلۈك بىلەن شۇغۇللىنىپ، چىرىكلەشكەنلىگى چوڭقۇر پاش قىلىنغان. ئەل دۇئايىبەت قىلىپ قاغىغاندا ۋە پاش قىلغاندا گايىدا يۇرەكلىك ھالدا ئاسمانۇ-زىمىن، ئەۋلىيا-ئەنبىيالارغا چېقىلىپ: «ئىلاھىم سەن ئالەمنى بەرپا قىلالمايدىكەنسەن، سەن گۇمران بولغىن» دەيدۇ. بۇ خىل سادالار ئىنسانىيەت جەمىيىتىنىڭ باراۋەرسىزلىگى ۋە زۇلمەتلىكلىگىگە زەربە بېرىپلا قالماستىن، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى چىرمىۋالغان سىرلىق قاراشلارنى تەۋرىتىشكە ياردەم بېرىدۇ.

سیاسی جەھەتتىكى زۇلۇم - زۇلۇم، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت؛ ئەكسىيەتچىل تۈزۈم ۋە ئەكسىيەتچىل قۇراللىق كۈچلەرنىڭ جىنايەتلىرىدە كونكرىت ئىپادىلىنىدۇ. ھالبۇكى بۇ ئۇچى يەنە كېلىپ كەڭ ئەمگەكچى خەلقىنى ھەمىشە بەۋاستە ئۇچراپ تۇرۇدىغان نەرسىلەر بولغاچقا، بۇ جەھەتكە ئالاقىدار قوشاقلارمۇ ئالاھىدە كۆپ، مەسىلەن: «سېتىۋالىدىم يەرلىك ئەمەل، ئۇچ يۈز تىزىق تەڭگە مەن؛ تەقدىم قىلىپ نۇرغۇن چاكار، مىرزىلىققا ئېرىشتىممەن». دېگەن مىسرالاردا ئەمەلدارلارنىڭ پۇل بىلەن ئەمەل - ئۇنۋان سېتىۋېلىشتەك رەزىل قىلمىشلىرى پاش قىلىنىدۇ. «تاغنىڭ باغرىدا ئاچلىقتىن ئۆلگەن، سەپەر قىلىپ ئاكام شەرقىي لياۋرۇڭغا، ماتەم بىلدۇردۇم قېيىق تۇتقۇزۇپ، ماڭدىم قىينىلىپ دامبا يولىدا» دېگەن مىسرالاردا ھاشار، ئالۋاڭياساقنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىغى شىكايەت قىلىنىدۇ.

«بىر ئەنىزە تۇغمەي قوشۇلار ئونى،
ئون لى يەردىكىلەر بىلىۋ بۇنى،
نامراتلار يىسە قامچا تاياقنى،
بايلار شورايدۇ قاننى - يىلىكنى»

دېگەن مىسرالاردا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ قاتتىق جازالاش چارىلىرى بىلەن مەجبۇرى ئىقرار قىلدۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ قاتمۇقات ئۇۋال ئەنزىلەرنى پەيدا قىلغان جىنايەتلىرىگە ئىنتايىن چوڭقۇر ۋە غەزەپ - نەپرەت بىلدۇرۇلىدۇ. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان سىياسى قوشاقلىرىدا يەنە ھەرقايسى جايلاردىكى مىلتارىستلار ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى زۇلمى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تالان - تاراج قىلمىشلىرىمۇ چوڭقۇر ھالدا پاش قىلىنغان. مىلتارىست جاڭ زوڭچاڭ شەندۇڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە، شۇ يەردىكى كىشىلەرگە ئەسكىلىك قىلغانلىغى ئۇچۇن، كىشىلەر پاراكەندىچىلىككە چۈشۈپ قالغان. ھەممە يەردە

خاتىرجەمسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ جەھەتتىكى قىلمىشلار مەسخىرە قىلىنغان بىر قوشاقتا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«جاڭ زوڭچاڭ دىگەن زالىم ئۆلتۈرىدۇ جەنەندە،
تويماس قارنى سانسىزلاپ غاز-ئۆردەكنى يىگەنگە.»
«كىيەك ئەمەس پۇل-ئاقچاڭ، گەرچە پېقىر بولساممۇ،
ھاشىرىڭغا بارمايمەن؛ ئىشلەپ قېرىپ كەتسەممۇ»
«بالا چوڭ قىلساق بولار غوجامنىڭ،
كالا، چوشقىمىز بولار دۇيجاڭنىڭ،
خوتۇن، قىز، چوكان تەۋە شاڭجاڭغا،
تىجىگەن پۇلىمىز كېتەر باۋجاڭغا»

دىگەن قوشاقتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىغىدىكى خەلقەرنىڭ كۈن-كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالغان، ھەممە يەرنى دات-پەريات قاپلىغان ئەھۋال كۆرسىتىلىپ، ئاشۇ تارىخىي دەۋردىكى جۇڭگو خەلقىنىڭ مۇشكۈل تۇرمۇشى ۋە بەختسىزلىگى ئومۇملاشتۇرۇلغان ھالدا كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن.

جۇڭگونىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئېلىمىز خەلقىنىڭ جاھانگىرلارنىڭ قاتتىق زۇلمى ۋە كەمسىتىشىگە ئۇچرىغان قان-ياشلىق تارىخىدۇر. كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئۆزلىرىنىڭ قوشاقلىرىدا جاھانگىرلارنىڭ رەزىل ئەپتى-بەشىرىسىنى شەپقەتسىز تۇردە پاش قىلىپ، تاجاۋۇزچىلارغا قارشى كۈرەش قىلغان مىللى قەھرىمانلارنى مەدھىيىلەپ؛ جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن ۋەتەن ساتقۇچ خائىنلارغا زەربە بېرىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى تولۇق ئىپادىلەپ كەلدى. مەسىلەن، ئەپيۇن ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە تارقالغان:

«ئەپيۇننى چەكلەپ لىن زېشۈي، كۆيدۈرۈپ كۈلىنى كۆككە سورىدى،
دېڭىزدا ياۋغا زەمبىرەك ئېتىپ، قاراقچى پارخوتنى غەرىق ئەيلىدى،

ساق قالغان ئالۋاستىلار ئالاقزاده بولۇپ، قاچتى-قۇيرۇقنى خادا ئەيلىدى» دىگەن قوشاقتا لېن زېمۇينىڭ ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىگە زەربە بەرگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەركىتى خەلق تەرىپىدىن مەدھىيىلەنگەن. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، مەيلى ئىنقىلاۋىي تايانچ بازىلاردا بولسۇن، مەيلى گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىغىدىكى ياكى دۇشمەن ئىشغال قىلغۇچىلىرى ئاستىدا بولسۇن، ھەممىلا جايدا ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلىدىغان ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇۋاتقان ھەربىي ۋە خەلقنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىدىغان كۆپلىگەن قوشاقلار ئىجات قىلىندى. مەسىلەن:

«بولاتتىن مۇستەھكەم ئەزمەتلەر بىز،
بىرلەشمە ئارمىيە، گە قارشى تۇرىمىز؛
جىڭ ئالتۇن تاۋلىنار يالقۇندا-ئوتتا؛
يامغۇردەك ئوققۇ پىسەنت قىلمايمىز،
بوشاشماس ئاچلىقتىن بىزنىڭ بىلىمىز،
كۈرەشنى مەڭگۈگە داۋام قىلىمىز»

دىگەنگە ئوخشاش قوشاقلاردا، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئېگىلمەس-سۇنماس كۈرەش ئىرادىسى ۋە دۇشمەنگە بىرلىكتە نەپرەت ياغدۇرۇشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ئىپادىلەنگەن. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى جۇڭگو-نىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قول تىقىپ، ئۆزىنىڭ تاچاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. شۇڭا كۆپلىگەن قوشاقلاردا ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى قىلمىشلىرى پاش قىلىنغان. ئازاتلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە تارقالغان بىر قوشاقتا مۇنداق دىيىلدۇ:

«جاڭ جېيشى غالچىسىدۇر ئەجنەبىلەرنىڭ،
ئامېرىكا نەگە دىسە ماگار شۇ يەرگە.

خۇمار ئۇ جان ئېلىپ، قانلار ئىچىشكە،
سولوكلەر ھەدەپ قان شورىماقتا،
زۇلۇم ۋە كۆلپەت چىقتى ئەۋجىگە»

خەلق بۇ يەردە جاڭ جېيشى ھاكىمىيىتىنىڭ مىللى مەنپەئەتىنى سېتىپ، جاھانگىرلارنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى دەل جايىدا كۆرسىتىپ، جاڭ جېيشى خاندانلىغىنىڭ يوقىلىشىغا ئاز قالغان تەقدىرىنى بايان قىلىدۇ؛ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆتكۈر سىياسى كۆزىتىش كۈچى ۋە ئالدىن كۆرەرلىگى، ئاددى ئۇسۇللار بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

ئەنئەنىۋى سىياسى قوشاقلارنىڭ كۆپىنچىسى مەسخىرە قىلىش ۋە پاش قىلىش خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر بولسىمۇ، لېكىن ئاز ساندا بەزى بىرقەدەر پاك، ئوچۇق-يورۇق ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭ سىياسى جەھەتتىكى نەتىجىلىرى مەدھىيىلەنگەن ئەسەرلەرمۇ بار. خەلقنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك فېئودالىق جەمىيەتتە ئۆمىدىنى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئايرىم كىشىلەرگە باغلاپ، كەلگۈسىگە ئۈمىت بىلەن قارىغان ئىرادىلىك كىشىلەرنى مەدھىيىلىشى كەڭ خەلقنىڭ ئۆزاق مۇددەتلەرگىچە زۇلۇم-كۆلپەت ئاستىدا ئېزىلىگەنلىكىنى ۋە ئىستىقبال-ئىللىق باھارغا نەقەدەر تەشنا ئىكەنلىكىنى دەل جايىدا ئىپادىلەيدۇ؛ ئۆزلىرىنىڭ ئىستىقبالىنى ھۆكۈمرانلار سىنىپىدىن ئىزدەش ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان خام-خىيالدىنلا ئىبارەت، ئەلۋەتتە. ئەمگەكچى خەلقنىڭ خام-خىيالى بىر-بىرلەپ بەربات بولۇپ چىداپ تۇرغۇسىز مەزگىلگە يەتكەندە، ئۇلار سەپ تارتىپ قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە مەجبۇر بولىدۇ؛ غايەت زور ئىنقىلاپ بوراننىنى قوزغاپ، فېئودالىق تەرتىپلەرگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ، ھەتتا چىرىك فېئودال خانداننىڭ بىر يولىلا ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. دېخانلار قوزغىلىڭى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قوشاقلار يەنىلا ئەنئەنىۋى

قوشاقلار ئىچىدىكى سىياسى تۈسى ئەڭ قويۇق، جەڭگىۋارلىغى ئەڭ كۈچلۈك بولغان بىر قىسىم قوشاقلاردۇر.

دۆلىتىمىزدىكى چەك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلدىكى بىرىنچى قېتىملىق دىخانلار چوڭ قوزغىلىڭى مەزگىلىدە «گۈللەنسۇن، زورايسۇن چەك خاندانلىغى» دېگەن قوشاق پەيدا بولغان؛ مەك سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى زىچەك باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن بارغانلا يەردە:

«كەلسەۋ ئۇلار ئالمىغاچ ئاشلىق، كىيىم،
لى قوشۇنىغا خەلق يار-قولداش؛
ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ.
چوگۇ ھەم كىچىك ئەر-ئايال يۈرتداش.
ئۇلار كەلسەۋ ئالماس ئاشلىقنى،
كۈتىمىز ئۇلارنىڭ ئولغىيىشىنى؛
كەمبەغەل مەرتلەر ئۆتسەكمۇ ئاچ-زار،
ئۇلارغا كەڭ-كەڭ قۇچاق ئاچايلى؛
ئوتلۇق مۇھەببەت مېھرىمىز بىلەن
شات كۆڭلىمىزنى ئىزھار قىلايلى»

دېگەندەك قوشاقلار تارقالدى. «ئۇلارغا كەڭ-كەڭ قۇچاق ئاچايلى...، شات كۆڭلىمىزنى ئىزھار قىلايلى» دېگەن سىرالارنىڭ تىلى ئاددى ۋە قىسقا بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا كەڭ دىخانلارنىڭ تۈپكى تەلىۋى ئومۇملاشتۇرۇلغان. تەبىئىي تەبىئىگو قوزغىلىڭى مەزگىلىدە، كەڭ دىخانلار ئىستىخىيىلىك كۈرەشلەر ئارقىلىق ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلار سىنىپىنى ئاغدۇرۇپ، دىخانلار ھاكىمىيىتىنى ئورناتماقچى بولدى. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئۇمىدى قوشاقلاردىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك دەرىجىدە ئىپادىلەندى. كۆپلىگەن قوشاقلاردا كەڭ دىخانلارنىڭ ئىنقىلابىنى قوللاپ دىخانلارنىڭ قۇراللىق كۈچلىرىنى قوللىغانلىغىنى ۋە تەبىئىي تەبىئىگو قوشۇنلىرىنىڭ داھىلىرىنى سۆيگەنلىگى جانلىق

تۇرده ئىپادىلەنـدى. گۇاڭـشى ئۆلكـسىنىڭ گۈيپىنشەن ناھىيىسىدە مۇنداق بىر قوشاق تارقالغان:

«ئىنتىزامى چىڭ خوگيالڭ قوشۇنى،
ھەق-ناھەقنى پەرق ئېتەر ئېنىق،
قىرىپ زالىم بەگلەر يۇقرائى،
ھەددى-ھىسابسىز سالىدۇ سېلىق،
ئىناق ئۆتىمىز جېمى قەرىنداش،
زالىم بەگ-بايىنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ»

بۇ قوشاقتا تەيپىن تىيەنگو قوراللىق كۈچلىرىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتى ئوبرازلىق ھالدا چۈشەندۈرۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ كەڭ خەلق بىلەن بولغان بىلىنمەس سۈرەڭ يېقىن مۇناسىۋىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار ھەقىقەتەن شۇنداق بىر كوللېكتىپ بولغاچقا، كەڭ دېخانلار «ئەمەلدارلار دېخانلارنى ئىسيان كۆتىرىشكە مەجبۇر قىلغان ئىكەن، ھەممىمىز بىرلىكتە چوڭ قوشۇنغا ئەگىشەيلى» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ھەقلىق يوسۇندا شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك. يولداش ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: «ھەر قېتىمقى زور دېخانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېخانلار ئۇرۇشى نەتىجىسىدە ئەينى ۋاقىتتىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارغا زەربە بېرىلدى، شۇ سەۋەپتىن ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئازدۇر-كۆپتۇر ئىلگىرى سۈرۈلدى»[1] ھالبۇكى دېخانلار قوزغىلاڭلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سىياسى قوشاقلاردا دەل ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاشۇ زور سىياسى ۋەقەلەرگە تۇتقان توغرا پوزىتسىيىسى كونكرېت بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن يۈكسەك دەرىجىدىكى ھۆججەت قىممىتىگە ئىگە.

---

① «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 2-توم.

«4-ماي»دىن بۇيان، ماركسزىمىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىگى تۇپەيلىدىن، دۆلىتىمىز خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرىشى، يېڭى بىر تارىخىي باسقۇچقا قەدەم قويدى. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاپتىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپقىچە بولغان تارىخىي جەريانىدا، يېڭى مەزمۇنغا ئىگە كۆپلىگەن سىياسى قوشاقلار مەيدانغا كەلدى. ئۇلار ئەنئەنىۋى سىياسى قوشاقلاردىن ئىككى جەھەتتىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، ئەمگەكچى خەلق پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگى ۋە تەربىيىسى ئاستىدا ئاكتىپ سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈپ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى ئىگىلىدى. شۇڭا ئۇلار سىياسى قوشاقلارنى ئىجات قىلىش جەريانىدا ئۆتمۈشتىكىدەك لەنەت-نەپرەت ئوقۇپ، قارشىلىغىنى ئىپادىلەپ قويۇش بىلەنلا كۇپايىلىنىدىغان پاسسىپ ھالەتتىن ئۆزگۈرۈپ ئاكتىپ ئىنقىلاپ قىلىشتەك قەتئى ئىرادىسى ۋە ھىچنىمىدىن قورقمايدىغان پىداكارلىق روھىنى روشەن ئىپادىلىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىجتىمائى ئورنى تۇپتىن ئۆزگىرىپ، قۇللۇقتىن بىر سەكرەپلا دۆلەتنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلانغانلىقتىن، مۇقەررەر ھالدا خوشاللىق كەيپىياتى ۋە مەدھىيىلەش خاراكتېرىدىكى مەزمۇنلار يېڭى سىياسى قوشاقلارنىڭ ئاساسىي بولۇپ قالدى. بىز بۇ ئىككى نۇقتىغا نۇرغۇن لىغان قىزىل قوشاقلار ۋە ئازاتلىقتىن كېيىنكى يېڭى قوشاقلاردىن تولۇق مىسال تاپالايمىز. ئالايلۇق: شاڭخەي ئىشچىلار قوزغىلىڭى جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن «پادىشانى ئاتتىن چۈشۈرۈشكە جۇرئەت قىلىش» دېگەن قوشاقتا، يەر ئىنقىلاۋىي مەزگىلىدە مەيدانغا كەلگەن «جەنۇپ ئارمىيىسى بىلەن شىمال ئارمىيىسى قىزىل ئارمىيىگە يەتمەيدۇ» دېگەن قوشاقتا؛ «نەنجىڭ، بېيجىڭ، رۇيجىڭگە يەتمەيدۇ» دېگەن قوشاقتا؛ شەنشى-گەنسۇ-نىڭشىيا چېگرا رايونىدا ئىجات قىلىنغان، مەشھۇر خەلق ناخشىسى — «شەرق قىزاردى»دا؛ شۇنىڭدەك

ئازاتلىقتىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن كۆپلىگەن مەدھىيە قوشاقلىرىدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلاۋىي روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن: ئۇلارنىڭ پارتىيىگە، خەلق ھاكىمىيىتىگە، خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىگە ۋە خەلق داھىلىرىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن. ئازاتلىقتىن كېيىنكى يېڭى قوشاقلار ئىچىدە پارتىيە رەھبەرلىك قىلغان يەر ئىسلاھاتى، ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشەنگە ياردەم بېرىش ھەركىتى قاتارلىق زور سىياسى پائالىيەتلەر قوللاپ-قۇۋۋەتلەنگەن ۋە مەدھىيىلەنگەن قوشاقلارمۇ ئاز ئەمەس. بۇلارمۇ سىياسى قوشاقلار دائىرىسىگە كىرىدۇ. بىز بۇ يەردە ئۇلار توغرىلىق تەپسىلى توختالمايمىز

مەدھىيە ئازاتلىقتىن كېيىنكى يېڭى قوشاقلاردىكى ئاساسىي ئېقىم. بۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ تۇپكى ئۆزگىرىشى بىلەن بەۋاستە مۇناسىۋەتلىك. ھالبۇكى، خەلق مەنپەئەتى دەخلى-تەرۇزگە، خەلق سۈيىدىغان كىشىلەر زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا، ئۇلار قىلچە يۈز خاتىرە قىلمايلا قوشاقلارنى قورال قىلىپ كۈرەش قىلىدۇ. «5-ئاپرىل» ھەركىتى جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ جىنايەتلىرى ئەيىپلەنگەن قوشاقلار بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ. خەلق ئەزەلدىن يالغان گەپ قىلغان ئەمەس ھەم ئۆزلىرىنىڭ خوشاللىق-شاتلىغىنىمۇ شۇنداقلا نارازىلىغىنى ۋە غەزەپ-نەپرىتىنىمۇ يوشۇرغان ئەمەس، دىمەك، ئۇلارنىڭ قوشاقلىرى ئەزەلدىن ئۇلارنىڭ يۈرەك سادالىرى بولۇپ كەلدى. ئىجتىمائى تۈزۈمىمىز تېخى دېيەرلىك مۇكەممەللىشىپ كەتمىگەنلىگى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بەزى كادىرلاردا فېئودالىق تۆرەچە-لىك قاتارلىق ناتوغرا سىياسى ئىستىللار تېخىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىغى تۈپەيلىدىن، خەلقنىڭ مەنپەئەتى ۋە ھوقۇقى تاجاۋۇزچە-لىققا ئۇچرىشى مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ ئۇلار خەلقنىڭ نارازىلىغىنى

كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ-دە، تەنقىتكە ئۇچرايدۇ. خەلقنىڭ بۇ خىل كەيپىياتى كۆپىنچە ھاللاردا خەلق قوشاقلىرى شەكلىدىكى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا بىز زامانىمىزدىكى سىياسى قوشاقلارنى رەتلىگەن ۋە تەتقىق قىلغىنى چېغىمىزدا، مەدھىيىلەش خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر-گىلا ئېتىۋار بېرىپ قالماي، بەلكى ھەرقايسى جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن مەسخىرە ۋە تەنقىت خاراكتېردىكى ئەسەرلەرگىمۇ ئېتىۋار بېرىشىمىز لازىم. بۇ خىل قوشاقلار ئارقىلىق خەلقنىڭ ئىدىيەۋى كەيپىياتى ۋە سىياسى جەھەتتىكى پايدا-زىيانىنى چۈشەنگىلى، شۇنداقلا ئۇلاردىن ھەرقايسى خىزمەتلىرىمىزنى ياخشىلاش ئۈچۈن پايدىلىق يارەملەرنى ئالغىلى بولىدۇ.

سىياسى قوشاقلار خەلق قوشاقلىرىدا چوڭ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. ئۇنىڭ ئومۇمەن سەھىپىسى قىسقا، جۈملە ۋە سۆزلىرى بىرقەدەر ئەركىن بولۇپ، ھېچقانداق مۇقىم شەكىلگە ئىگە ئەمەس. ئۇنىڭ تىلى جەھەتتىن قارىغاندا، مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ تىلى بىرقەدەر ئىخچام، ئۆتكۈر، مۇھەببەت-نەپرىتى ئېنىق، شۇڭا روشەنلىكنى ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل روشەنلىك ئاپتور مەيدانىنىڭ قەتئىلىگىگە باغلىق،

«يولۇاس مىنسەك، ئۇنىڭ تاقا چىقىشىدىن قورقمايمىزكى،
ئەجدىھا مىنسەك ئۇنىڭ جىلغىغا چۈشۈشىدىن قورقمايمىز،
ئىنقىلاپ قىلىشقا بەل باغلىدۇقكى، ئۆلۈمدىن قورقمايمىز،
خەلق ئۈچۈن ئۆلسەك چىن قەلبىتىن رازىمىز»

دېگەنىگە ئوخشاش مەردانىلىق سىڭگەن قوشاقلارنىڭ تىلى قەتئى ھەم كۈچلۈك بولۇپ، قىلچە ياسالمىلىق ۋە تۇتۇقلۇق يوق. بەزى چاغلاردا گەرچە ياپتا گەپلەر ۋە ئاھاڭداش سۆزلەردىن ئىبارەت بەدىئى ئۇسۇل قوللىنىلسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ روشەنلىگىگە دەخلى يەتكۈزەلمەيدۇ. سىياسى قوشاقلاردىكى ياپتا گەپلەر، سۆز-قاپىيىلەر

قوشاقلاردىكى بىر خىل ئالاھىدە ئىپادىلەش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ، كۆپىنچە سىنىپىي ئېزىش ئىنتايىن چوڭقۇرلاشقان، خەلقنىڭ سۆزلەش ۋە مۇنازىرە قىلىش ئەركىنلىگى ئىنتايىن زور چەكلىمىگە ئۇچرىغان چاغلاردا قوللىنىدۇ. مەسىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، روڭجو ھاكىم مۇتلەقلىق قىلغان دەۋرلەردە كىشىلەر «ھەممە يەردە ئوت-چۆپلەر سارغىيىپتۇ سۇلىشپ. پەرەز قىلساق خېلى كۆن، ھاياتلىقتىن ئۈمىت يوق» دېگەن قوشاقنى توقۇش ئارقىلىق ئۆنى قاغىغان؛ سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇڭگۇەن ۋە سەيجىڭ قاتارلىق ھاكىم مۇتلەق زالىم ۋەزىرلەر بەگلىكنى قالايمىقان قىلىپ پۇخرالارنى باستۇرۇۋاتقان چاغلاردا، كىشىلەر «ياغاچ تاۋاقنى چاق، توككىن سەيلەرنى، ئاندىن ئوڭشايسەن پانى دۇنيانى» دېگەندەك قوشاقلارنى توقۇپ ئۇلارنى مەسخىرە قىلغان؛ جاڭ جېيشى فاشىستىك ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويغان چاغلاردا، كىشىلەر «تۇز كورىسىنى چاق، جياڭيۇ قاچسىنى چاق، ئاندىن ياخشى كۈن كېلەر قاراپ باق» دېگەندەك تەنە مىسرالار ئارقىلىق ئۆز ئارزۇلىرىنى ئىپادىلىگەن. خەلق قوشاقلىرىدا يۇقۇرىدا ئېيتىلغان خەلق قوشاقلىرىدىكى خەنزۇچە ئاتالغۇلار ئاھاڭداش خەتلەردىن تۇزۇلگەن ياپىتا خەت (سۆز)لەر بولۇپ ئاشۇ ياپىتا سۆزلەر ئارقىلىق تۇڭگۇەن، سەيچىن، يەنشىسەن، جاڭ جېيشى قاتارلىق تارىخىي جىنايەتچىلەرگە غەزەپ-نەپرەت ياغدۇرۇلغان.

مەسخىرە قىلىش، ئەنئەنىۋى سىياسى قوشاقلاردىكى مۇھىم بەدىئى ئىپادىلەش ئۇسۇلىدۇر. بۇنىڭدا ياپىتا ۋە ئاللىيگورىيەلىك ئىبارىلەر، شۇنداقلا كىشىنى كۈلدۇرىدىغان ۋە نەپرەتلەندۇرىدىغان ئەھۋاللار ئەكس ئەتتۇرۇلۇش بىلەن مەسخىرە قىلىنىدىغان ئوبېكىت پاش قىلىنىدۇ، تەنقىت قىلىنىدۇ ھەم ئىنكار قىلىنىدۇ. ئالايلۇق:

«ئوقۇموشلۇق دەپ ئاتالغان كىتاپ ئوقالماس،
ۋاپادار دەپ ئاتالغانلار ئانىسىغا قارىماس؛
سوغ جۇدۇندا قالسا زېمىن، ئالى جاناپلار،
توخۇلاردەك قورقۇپ-تىتىرەپ ئىمىن تاپالماس»

دىگەن مىسرالاردا ئەنە شۇنداق «ئوقۇموشلۇق» «ۋاپادار»لەشكەر باشلىقلىرى راسا مەسخىرە قىلىنغان. ئوقۇموشلۇقلار ئەسلىدە بىلىملىك بولىشى كېرەك ئىدى، ھالبۇكى ئۇلار «كىتاپ ئوقالماس؛» ۋاپادار دەپ ئاتالغانلار ئەسلىدە ئاتا-ئانىسىغا ۋاپا قىلىشى ۋە بوي سۇنۇشى كېرەك ئىدى، ھالبۇكى ئۇلار، «ئانىسىغا قارىماس»؛ گېنېرالار ئەسلىدە باتۇر-يۈرەكلىك بولىشى كېرەك ئىدى، ھالبۇكى ئۇلار «قورقۇپ ئىمىن تاپالماس»؛ قارىماقتا بۇ بىر خىل غەلىتە ھادىسەدەك كۆرۈنسىمۇ ئەمەلىيەتتە بۇنىڭدا دەل فېئودالىلىق جەمىيىتىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى چىرىكلىگى چوڭقۇر ياتقان. بۇ خىل قوشاقلارنىڭ مەيدانغا چىقىشى ئاساسەن ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئېزىشى تۈپەيلىدىن كىشىلەرنىڭ بىر خىل ئەگىرى-توقاي شەكىللەرنى قوللىنىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ غەزەپلىك كەيپىياتىنى ئىپادىلەشكە مەجبۇر بولغانلىغىدىن بولغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ بەدىئى ئىپادىلەشنىڭمۇ ئېھتىياجى، كىشىلەر بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ، كۆپىنچە ھاللاردا بەزى شەيئىلەردىكى زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ ئۇزۇل-كېسىل پاش قىلىدۇ. بەزى رەزىل ھادىسىلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھالدا پۇغاندىن چىققىدەك تەنقىت قىلىدۇ.

تۆتىنچى بۆلۈم تۇرمۇش قوشاقلىرى

خەلق قوشاقلىرى ئىچىدىكى تۇرمۇش قوشاقلىرىنىڭ ئۆز ئىچىگە

ئالغان دائىرىسى خېلىلا كەڭ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەمگەكچى خەلقىلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشى ۋە ئائىلە تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قوشاقلارنىڭ ھەممىسىنى تۇرمۇش قوشاقلىرى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا (يەنى قوشاقلارنىڭ خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئىكاسى ئىكەنلىگىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا) بىز يۇقۇرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن ئەمگەك قوشاقلىرى، توي-مۇراسىم قوشاقلىرى، سىياسى قوشاقلار شۇنىڭدەك كېيىن تونۇشتۇرۇلىدىغان مۇھەببەت قوشاقلىرى، باللار قوشاقلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تۇرمۇش قوشاقلىرى دائىرىسىگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. ئەمما بۇ بەش خىل قوشاقنىڭ ھەرقايسىنىڭ ئۆزىگە لايىق مۇقىم مەزمۇنى، ئالاھىدە رولى ۋە ئالاھىدە خىزمەت قىلىش ئوبېكتى بولۇپ، زۆرۈر تەپسىلغاندا ئايرىم-ئايرىم ھالدا بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە ئېيتىلغان تۇرمۇش قوشاقلىرى پەقەت ئۇنىڭ تار مەنىسىدىن ئېلىنغان ئۇقۇم بولۇپ، كۆرسىتىدىغىنى ئەمگەكچى خەلقىلەرنىڭ كۈندىلىك ئەمگەك تۇرمۇشى ۋە ئائىلە تۇرمۇش ئەھۋالىدۇر. بۇ ئىككى جەھەتنى مەزمۇن قىلغان، سانىمۇ كۆپەرەك بولغان ئېيتىز-ئېرىق قوشاقلىرى، چارۋىچىلىق قوشاقلىرى، بېلىقچىلىق قوشاقلىرى، ئوۋچىلىق قوشاقلىرى شۇنىڭدەك خوتۇن-قىزلار، ئىشچىلار، يېتىملار، سەرگەردانلار ۋە بويتاقلار..... توغرىسىدىكى قوشاقلاردا يان تەرەپتىن، ھەر ساھە، ھەرقايسى كەسپتىكىلەرنىڭ، سەرگۈزەشتلىرى ئوخشاش بولمىغان ئەمگەكچى خەلقىلەرنىڭ خىلمۇ-خىل تۇرمۇشى ئىپادىلىنىپ، ئۇلارنىڭ قايغۇ-ھەسرىتى ۋە خوشاللىقلىرى بايان قىلىنىدۇ. بىز بۇ بىر بۆلۈمدە ئۇلار ئىچىدىكى ئەنئەنىگە ئىگە بولغان دىخانلارنىڭ تۇرمۇش قوشاقلىرى، خوتۇن-قىزلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئائىت قوشاقلار شۇنىڭدەك ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ پىكرى ھاياتىنى مەدھىيىلىگەن قوشاقلىرى قاتارلىقلارنى نۇقتىلىق ھالدا

تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. دىخانىلارنىڭ تۇرمۇش قوشاقلىرى

زۇلۇم - كۆلىپەت ئۇزاق داۋام قىلغان كونا جۇڭگودا قۇللۇق جەمىيىتى ۋە فېئودالىق جەمىيەتتىن يېرىم فېئودالىق، يېرىم مۇستەملىكە جەمىيەتكە ئۆتكۈچە بولغان ئارىلىقتا، كەڭ قۇللار ۋە دىخانلار ئەسرەردىن ئەسرەرگىچە، ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ئۇرۇندا تۇرۇپ كەلدى ۋە ھايۋاندىنمۇ بەتتەر تۇرمۇش كەچۈردى. بىر جەھەتتىن، ئۇلار يىللار بويى جاپا چېكىپ ئەمگەك قىلسىمۇ، لېكىن ئەمگەك مۇئىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار تالان - تاراج قىلىپ تارتىۋالدى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، ھۆكۈمران سىنىپلار ئەمگەكچى خەلقنى بارغانسېرى دەھشەتلىك ئېزىپ، ئەمگەك مۇئىلىرىنى بولۇشچە ئىسراپ قىلىپ، ئەيشى - ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈردى. بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ نەچچە يىل بۇرۇنقى «شېئىرنامە»دە، بۇ خىل ئۆتكۈر سىنىپىي زىددىيەتلەر چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئالايلۇق: «بەگلىك ئىستىلى، 7 - ئاي»شېئىرىدا، ئەينى ۋاقىتلاردىكى ئەمگەكچى خەلق «ئاچ - يالىڭاچلىقتا، خانى - ۋەيران بولۇپ، ئۆز ئەجىلىدىن بۇرۇن ئۆلۈپ كېتىدىغان» ئەھۋالدا تۇرغاندا، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ «قاقتى - سوقتى قىلىپ، بەگزادىلەرچە باياشات تۇرمۇش كەچۈرگەن» تەكىسز ھادىسە - لەر ئىپادىلەنگەن. «ۋەي بەگلىگى ئىستىلى»دىكى «سەندەل دەرىخى كېسىش»، «تۇلۇم چاشقان» شېئىرلىرىدا ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ رەزىل ماھىيىتى چوڭقۇر پاش قىلىنىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشى بايان قىلىنغان.

جۇڭگو فېئوداللار جەمىيىتىنىڭ ئىنتايىن كونسېرۋاتىپلىغى، كەڭ دىخانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ئۇزاق مۇددەتلەرگىچە ئىنتايىن

قالاق هالەتتە تۇرغانلىغى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ قاتمۇ-قات ئېزىشى تۈپەيلىدىن، دىخانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى ئۆلۈم گىرداۋىدا جان تالىشاتتى؛ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. كۆپلىگەن خەلق قوشاقلىرىدا كەڭ دىخانلار-نىڭ بۇ خىل هالەتكە بولغان نارازىلىغى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن:

ئۆي سالغانلار تۇرسا كەپتە،
رەخت توقىغانلار قالار كىيىمسىز،
تۇز ساتقانلار سۆڭەكتىڭ ئىچىشسە،
ئۇن تارتقانلار قالدى ئاش-نانسىز.
سەي قورۇغانلار يىسە ئىس-بۇسنى،
بورا توقۇغان ياتىدۇ يەردە،
گۈەنسەي كۆتەرگەن ئۆلدى يولدىلا،
زارۇ-زار بولۇپ سۈيۈق سۈسەيگە»

بۇ قوشاقتا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئېلىمىزنىڭ فېئودالىق جەمىيىتى شۇ قەدەر ئادالەتسىز ئىكەنلىگى، دۆلىتىمىزدىكى دىخانلار ۋە باشقا ئەمگەكچىلەرنىڭ شۇ قەدەر نامرات تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىغى كۆرسىتىلگەن. بولۇپمۇ يۇز يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان، جاھانگىرلار جۇڭگودىكى فېئودال تۆرىلەر بىلەن ئۇزۇنارا تىل بىرىكتۈرۈپ، جۇڭگو دىخانلىرىغا بولغان زۇلۇمنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. خەلق قوشاقلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلدۇ:

«نامراتلار بېشىدا بار ئىككى پىچاق؛
بۇلارنىڭ بىرى باج، تولىمۇ ئېغىر؛
بىرى جازانە ئۆسۈمى بەك كۆپ،
ئەل ئاچ ئۆتىمىز، يۈرەكلەر يېغىر.
نامراتلار ئالدىدا ئۇچلا يول بارىكى؛
بىرىدۇر قېچىپلا جاننى قۇتقۇزۇش؛

ئۇچىنچى يول ئېسىلىپ ئۆلۈش،
يەنە بىرىدۇر تۇرمىگە كىرىش»

بۇ خىل قوشاقلاردا كونا جەمىيەتتىكى سىنىپىي زىددىيەتلەر ئوبرازلىق ھەم چوڭقۇر ھالدا كۆرسىتىپ بېرىلگەچكە، يۇكسەك ئومۇملاشتۇرۇش ۋە كىشىلەر قەلبىنى ھاياجانغا سېلىش كۈچىگە ئىگە.

ياللانما دېخانلار ــ دېخانلارنىڭ ئەڭ نامراتلىرى بولۇپ، ئۇلار تامامەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى سېتىشقا تايىنىپ كۈن كەچۈرگەچكە، يېزىلاردىكى پۈرولېتارلاردۇر. كۆپلىگەن «يىللىقچىلار ناخشىسى»دا ئۇلارنىڭ ئازاپ ـ ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشى ھەقىقى ئەينەن تەسۋىرلەنگەن، بۇ ئۇلارنىڭ قان ـ ياشلىق شىكايىتىدۇر. دۆلىتىمىزنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردە ئۆتمۈشتە «ئون ئىككى ئاي ئىشلەيدىغان يىللىقچىلار ناخشىسى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تۇرمۇش قوشىغى تارقالغان بولۇپ، مەزمۇنىدا ئانچە چوڭ پەرق يوق؛ ئۇلاردا لىرۇ ـ ئىپكىلنىڭ خۇسۇسىيەت روشەن بولۇپ، يىللىقچىلارنىڭ يانۇاردىن دېكابىرغىچە ئون ئىككى ئاي ئېغىر جىسمانى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى، تۇرمۇش راسخوتىنىڭ ئىنتايىن ئازلىقى ۋە پومىششىكلار سىنىپىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۇسۇللىرىنىڭ زەھەرلىكى بايان قىلىنغان؛ بىر قوشاقنىڭ ئاخىرقى كۇپلېتىدا مۇنداق مىسرالار بار:

«ئون ئىككى ئاي ئۆتسە كېلەر يېڭى يىل،
يىل بويى ئىشلىدۇق تەگمەس تىيىن پۇل؛
چوت بىلەن بىر ـ بىرلەپ ھىساپلاپ كۆرسەك؛
ئىكەنمىز قەرزى كۆپ، بەختىمىز كاج قۇل»

ئۇلار يىل بويى ھايۋانىدەك ئىشلىسىمۇ يىل ئاخىرىغا كەلگەندە ئىش ھەققى ئالالمايلا قالماستىن، ئەكسىچە، پومىششىكلارغا قەرزدار بولۇپ قالاتتى. شۇڭا بەزى يىللىقچىلار غەزەپلىك ھالدا مۇنداق

دەپ قوشاق توقۇغان:

«يىللىقچى بولۇپ يىل بويى ئىشلەپ،
ئاياقتا تۇشلۇق پۇل تاپالماپتۇق؛
ئۆمرىمىز بويى بولۇپ يىللىقچى،
گۆھنىسەي سەققىدەك يەر تاپالمايتۇق»

مانا بۇ نامرات دىخانلارنىڭ زۇلمەتلىك كونا جۇڭگودىكى ئازاپ-ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشىنىڭ ئومۇمى كۆرۈنۈشىدۇر. نەدە ئىزىلمىش بولسا، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ.

«ماختىما بايلارنى پۇل-مېلى بارەپ،
تاشتىنمۇ قاتتىق ئۇلارنىڭ باغرى.
يۇسا قولىنى كۆلدە، نىجىسلار،
ئۆلتۈرەر نۇرغۇن جانۋار-بېلىقنى.
مۇبادا ئۆتسە يېشىل تاغلاردىن،
قۇرىتار سانسىز دەل-دەرەخلەرنى»

بۇ قوشاقتا دىخانلارنىڭ پومىششىكلارنىڭ ۋەھشى ئېكسپىلاتاتۇرلۇغىنىڭ ماھىيىتىگە بولغان تونۇشى ۋە ئۆچمەنلىكى بايان قىلىنغان. يەنە «يىللىقچىلار ناخشىسى»دا:

«سەن ياشىساڭ راھەتتە،
مەن چېكىمەن ئازابنى؛
ئۆزگەرتىش كېرەك شۇڭا،
تەرىقەتنىڭ يولىنى»

دېگەندەك قارشىلىق كۆرسىتىش سادالىرى تېخىمۇ ياڭراق جاراڭلاپ تۇرىدۇ؛ كەڭ دىخانلارنىڭ ئورتاق ئۇمىدى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قوشاقلار كەڭ جاپاكەش ئاممىغا تەربىيە ۋە ئىلھام بېرىدۇ.

تۇرمۇش قوشاقلىرى ئىچىدىكى دەسلەپكى مەزگىللەردىكى كان ئىشچىلىرى ۋە كارخانا ئىشچىلىرىنىڭ تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن

بەزى قوشاقلارنىڭ مەزمۇن ۋە بەدىئى ئىپادىلەش شەكىللىرى دىخانلارنىڭ تۇرمۇش قوشاقلىرى بىلەن ئىنتايىن زىچ باغلانغان. بۇنىڭدىن يەرىم فېئودالىلىق، يەرىم مۇستەملىكە كونا جۇڭگودىكى قول سانائەت ئىشلىچىرى ۋە كان ئىشچىلىرى قاتارلىق سانائەت ئىشچىلرىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ يېمىرىلگەن دىخانلاردىن كېلىپ چىققانلىغىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

«ساتتىم يوتقان-كۆرپىنى،
چېنەنجىگىشەيگە كېلىپلا.
ياتتىم ئاخىر چۈشىدىڭ يوق،
بىر چىپتىنى سېلىپلا»
«قۇياش چىقىپ يورۇتتى،
نامرات كانچى قەلبىنى،
يىللاپ ئىشلەپ پۇل كۆرمەي،
بەل ئېگىلدى يار كەبى»

دىگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىل قوشاقلارنىڭ تېلى، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلار دىخانلارنىڭ تۇرمۇش قوشاقلىرى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇ قوشاقلار ھازىرقى زامان ئىنقىلاۋىي كۈرەش-لىرىدە پەيدا بولغان «خانىنى ئاتتىن چۈشۈرۈشكە جۈرئەت قىلايلى» دىگەنگە ئوخشاش ئىشچىلار قوشاقلىرىغا ئوخشايدۇ. كېيىنكىسى ئالدىنقىسىغا قارىغاندا بىرقەدەر، روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، تۇرمۇش، ئىدىيە ۋە بەدىئىلىك جەھەتلەردە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىنلا ئاندىن تەدرىجى شەكىللەنگەن.

2. ئاياللارنىڭ تۇرمۇش قوشاقلىرى

دۆلىتىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق جەمئىيىتىدە كەڭ ئەمگەكچى ئاياللارنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن

قوشاقلارنىڭ سانىمۇ خېلىلا نۆپ. ئۆتمۈشتە دۆلىتىمىزنىڭ يېزىلىرىدىكى ئەمگەكچى ئاياللارنىڭ ئىلاھى ھاكىمىيەت، سىياسى ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى ۋە ئەرلەر ھاكىمىيىتىدىن ئىبارەت «تۆت چوڭ ئارقان»نىڭ چۈشەپ قويىشى بىلەن تارتقان ئازاپلىرى ۋە زۇلۇمانكەشلىككە ئۇچراشلىرى ئەرلەردىنمۇ ئېغىر بولدى. فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاق ۋە پاترىئارخالىق كۆزقاراش ئاياللارغا ئىنتايىن زور ئاپەت ئېلىپ كەلگەچكە ئۇلار ئەرلەر بىلەن ئۆمۈر بويى ئوخشاش، باراۋەر تەمىناتقا ئىگە بولالمىدى. قىز بالىلار دۇنياغا كېلىش بىلەنلا، ھايۋاندىنمۇ بەتتەر زاۋاللىق مال دەپ قارالغاچقا، كۆپىنچە ھاللاردا كىيىمنىڭ كونىسىنى كىيىپ، تاماقنىڭ ناچىرىنى يەپ، چوڭ بولاتتى. نېكا ئىشنى تامامەن ئاتا-ئانىلار ھۆددىگە ئېلىۋالغاچقا تۇرمۇشلۇق بولىدىغان قىزلار ھايۋانلارغا ئوخشاش پۇلغا سېتىلاتتى. ئۇلاردا، ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇش، سۆزلەش ھوقۇقى بولمايتتى، ئەگەردە ئۇلار تۇرمۇشلۇق بولۇپ، يامان قېينانە-لارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا، «بايۋەچچە ئۇرۇدىغان، قېينانا تىللايدىغان، ئەتىۋار قىزچاقلار چېچىنى يۇلدىغان ،ھەسرەتلىك ئېغىر تۇرمۇش،تا ياشاشقا مەجبۇر بولاتتى» ياكى ئەرلەرگە تۇرمۇشقا چىقىرىلىپ قالسا كۈنى تېخىمۇ تەس بولاتتى؛ ئەرلىرى بالدۇر ئۆلۈپ كېتىپ قالغانلار، ئۆمۈر بويى تۇل قېلىپ «كىشىلەر ئالدىدا يېشىنى تۆكەلمەيدىغان، ئاغزىنى ئاچالمايدىغان» غەيرى ئىنسانىي تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

ئەگەردە ئاياللار يالغۇز،ئىگە-چاقسىز قالسا،ئۇلارنىڭ ئىستىقبالىنى تېخىمۇ تەسۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. ئۇلار جىسمانى جەھەتتە ھەمىشە ئاتا-ئانا، قېينانا، قېيناتا ۋە ئېرىنىڭ دۇمبالىشىغا ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى، ئەڭ ئېغىر روھىي بېسىم ۋە ھاقارەتلەرگە ئۇچرايتتى، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ چىداشقا زادىلا تاقىتى قالمايتتى.

فېئودالـلىق ئەدەپ-ئەخلاققا قارشى تۇرۇش، ئۆزىنىڭ ئازاتلىغىنى تەلەپ قىلىش، نىكا ئەركىنلىگىنى قولغا كەلتۈرۈشكە دائىر نۇرغۇن-لىغان تۇرمۇش قوشاقلىرى دەل ئۇلارنىڭ ھەسرەتلىك ساداسى ۋە غەزەپلىك چۇقانىنىڭ ئىنكاسى، بىر قوشاقتا بالا كېلىنلىك تۇزۇم ھەققىدە مۇنداق قان-ياشلىق شكايەت قىلىنىدۇ:

«نىلۇپەرنى سوقسا شامال غۇقىراپ،
بالا كىچىك — ئاچام كەتتى چوڭىيىپ؛
ئاچام ئۆيسە يىگىت يېنىدا ياتار،
مۇرات گۈلى ئېچىلمايلا سولىشىپ»

كونا جەمىيەتتە بەزى جايلاردا تېخىمۇ ۋەھشى، تېخىمۇ قەبىھ بولغان ئەر كۇتكۈچى «كېلىن» بېقىۋېلىش دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل نىكالىنىش تۇزۇمىمۇ بولغان. مەسىلەن، جياڭسۇ ئۆلكىسىدە يەتتە ياشلىق بىر قىز: «لىجا ئائىلىسىگە كۇتىدىغان كېلىن سۈپىتىدە تۇرمۇشقا چىقىرىلىدۇ، ئۇ ھىجرانىدا ئۆزىگە بىر خورازنى ھەمرا قىلىپ يۇرىدۇ»، بولغۇسى ئېرىنىڭ قاچان دۇنياغا كېلىدىغانلىغىنى بىلمەيدۇ. بۇ خىل ھەسرەت-نادامەت بىلەن سۇغۇرۇلغان بەختسىزلىك-نىڭ پەيدا بولۇشى شەكىل جەھەتتىن قارىماقتا مەلۇم ئادەملەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەك كۆرۈنگەچكە، مۇنداق قوشاقلاردا مەلۇم ئادەملەر قاغالغان.

مەسىلەن:

«بەزىلەرنىڭ گۈشىنى قورۇپ قازاندا،
بەزىلەرنىڭ ئۇستىخىنىنى قالا، ئوتۇن قىلىپ،
بەزىلەرنىڭ تېرىسىنى سويالىساڭ گەر،
يۈرگىن سەن شۇ تېرىنى دۇمباق قىلىپ چېلىپ»

دىگەن مىسرالاردا ھاقارەتلىنىش ۋە خارلىنىشقا ئۇچرىغان ئايالنىڭ بەزىلەرگە بولغان ئۆچمەنلىگى يۈكسەك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن.

هالبۇكى، بەختسىزلىكىنى كەلتۇرۇپ چىقارغان ئەڭ تۇپكى سەۋەپ يەنىلا فېئودالىلىق نىكا تۇزۇمى ۋە ئەخلاقىي قائىدىلەرنىڭ كىشىلەر ئىدىيىسىنى چەكلەيدىغان ئاساراتىدۇر.

«بالا كېلىن كۆرۈلمەس ئادەم قاتارى،
ئىشلىسىمۇ شامۇ-سەھەر يەنە خار.
ئاتىلار تېخى ئۇ كىچىك ئالۋاستى
مۇزدەك تاڭام يەيدۇ نە تەم، نەلەززەت بار؟
كىيگەنلىرى جۇل-جۇل كىيىم-ئۇستۈاش،
ئەنسىزلىكتە ئۇخلىيالماس بولۇپ بىدار»

بۇ قوشاقتا بالا كېلىنلەرنىڭ قېينانا ئائىلىسىدە تارتقان ئازاپ-ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەچكە، ئۇ ئىنتايىن تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە، نېمە ئۈچۈن قېينانا بولغانلار ھامان كېلىنلەرگە ھەر خىل بىر تەرەپلىمىلىك كۆزقاراشتا بولىدۇ ۋە ئۇلارنى سەۋەپسىز ئەيىپلەيدۇ. يۇزەكى قارىماققا بۇ قېينانىلارنىڭ سۈبېكتىپ پوزىتسىيە مەسىلىسى بولسىمۇ، لېكىن تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا يەنىلا ياۋۇز فېئودالىلىق تۇزۇم كەلتۇرۇپ چىقارغان مەسىلىدۇر. قېينانىلار كېلىنلەرنى بېۋاستە چۈشەپ باشقۇرىدىغان بولغاچقا، نۇرغۇنلىغان ئايالالار قوشاقلىرىدا فېئودالىلىق تۇزۇمگە قارىتىلىدىغان ئەيىپلەر قېينانىلارغا قارىتىلغان. ئەمىلىيەتتە قېينانىلارمۇ ئايال بولغانلىغى ئۈچۈن، فېئودالىلىق جەمىيەتتىمۇ ئېزىلىشكە، خارلىنىشقا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن مۇددەتلىك ئېزىلىش ۋە چىرمىلىش جەريانىدا ئۇلارغا پاترىئارخالىلىق كۆزقاراش چوڭقۇر سىڭگەچكە، ئۇلار ئاشۇنداق بولۇشنى تامامەن مۇۋاپىق دەپ قارىغان، ئەكسىيەتچىل فېئودالىلىق قائىدە-يوسۇنلاردا كېلىن بولغانلار مۇنداق دەپ بەزلەنگەن:

«قېينانىغا كېلىن بولساڭ يىگىرمە يىل،
ئۇلۇغ ئانا بولۇشۇڭنى، بەرھەقلا بىل»

تاما ـ تاما كۆل تولار، كۆپ يللىق كېلىن
بولۇر قېينانا».

بەزى ئاياللار قېينانا بولۇپ قالسىلا تولۇق هوقۇقلۇق بولۇۋېلىپ ئۆتكەنكى قېينانىلار ئۆزلىرىنى خارلىغانلىغا ئوخشاش ئۆزلىرىنىڭ كېلىنلىرىنى خارلايدۇ. بۇ نەقەدەر ئېچىنىشلىق تېراگېدىيە ـ هە!

فېئودالىق قائىدە ـ يوسۇنلار زۇلمىغا يۇزلەنگەن نۇرغۇنلىغان ئەمگەكچى ئاياللار چىدىغۇسىز ئەھۋال ئاستىدا، يەنىلا تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بوي سۇنۇشنى خالىمايدۇ. ئۇلار باتۇرلۇق بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، بەختنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ، بەزى ئاياللار مۇنداق دەپ قوشاق توقۇغان:

«باشقىلارنىڭ ئېرى قاپلانده‌ك قاۋۇل،
قۇرۇتنەك نەمجان بىچارە ئېرىم؛
ئۆلسە ئەگەر ئۇ قۇرۇتنەك بىر كۈن،
يۇرۇگۈم ئويناپ كۆچلۈكنى سۆيەر»

بۇ بەختسىز نىكاغا بىلدۈرگەن كۆچلۈك قارشىلىق، نىكا ئەركىنلىگىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى داداللىقنىڭ ئىپادىسىدۇر، بۇ خىل كۆچلۈك جەڭگىۋارلىقىغا ئىگە فېئودالىزمغا قارشى ئاياللار قوشاقلىرى خېلىلا كۆپ. بۇلاردىن باشقا يەنە ئاياللار تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئۇچ خىل قوشاقمۇ بار. بىرى «ئۆيلۈك بولۇپلا ئانىسىنى ئۇنتۇپ قېلىش» تېما قىلىنغان قوشاقلار؛ بىرى ئۆگەي ئانىلارنىڭ بۇرۇنقى خوتۇنىدىن قالغان بالىلارنى خارلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان قوشاقلار؛ يەنە بىرى ئاتا ـ ئانا مېھرىدىن ئايرىلغان يېتىم بالىلارنىڭ مۇڭ ـ پىغانلىق دەرت ـ ئەلەملىرى مەزمۇن قىلىنغان قوشاقلار بۇ ئۇچ خىل قوشاقلار دۆلىتىمىزنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلارغا خېلىلا كەڭ تارقالغان، بولۇپ ئۇلاردا كونا ئىجتىمائى تۇرمۇش ياندىن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ كونا جەمىيەتتىكى

ئادەمگەرچىلىكنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىگى كۆرسىتىلىدۇ. ئەخلاقسىز ئۆگەي ئانىلار ھەم ۋاپاسىز كېلىنلەر تەنقىت قىلىنىدۇ. ھورۇنلار تەنقىت قىلىنىدىغان تۈرمۇش قوشاقلىرى، شۇنىڭدەك مۇناسىۋەتلىك جايلارنىڭ ئالاھىدە مەنزىرىلىرى، مەۋسۇم ھەققىدىكى، مەسىلەن: «يېزام ياخشى»، «ئون ئىككى ئاي رويىخېتى» قاتارلىق قوشاقلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئەسەرلەر ئىجتىمائى تەرىبىيە ۋە تونۇش ئەھمىيىتىگە ئىگە ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى فېئودالىق جەمىيەتتىكى خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىياللار-دۇر. بۇ يەردە ئۇلارنى بىرمۇ-بىر بايان قىلىپ ئولتۇرمايمىز.

3. يېڭى تۈرمۇش قوشاقلىرى

بۇ خىل قوشاقلاردا پارتىيە رەھبەرلىگىدە، كەڭ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئەمىلىيىتى ئارقىلىق قۇللۇقتىن دۆلەتنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلانغاندىن كېيىنكى خوشاللىق ھېسسىيات ۋە ئىپتىخارلىرى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ يېڭى تۈرمۇشى، يېڭى ئىدىيىسى ۋە يېڭى ئىستىلى گەۋدىلىنىڭ ئىپادىلەنگەن. ئالايلۇق:

«چېگرا رايون خەلقىرى كۈلدى قاقاقلاپ،
بىر تۇپ گۈلدە بىر جۇپ قىزىل گۈل؛
بىرى خوشاللىق گۈلى ــ بەختنىڭ گۈلى،
بىرى نىكالىنىشىدا ئەركىن بولغان گۈل»

مانا بۇ يېڭى تۈرمۇش قوشىغى بولۇپ، ئەنئەنىۋى تۈرمۇش قوشاقلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئاساسەن ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇ قوشاقلار خوشال كەيپىياتلار بىلەن سۇغۇرۇلغان بولۇپ، ئۆتمۈش قوشاقلىرىدىكىدەك مۇڭ-پىغانلىق ئەمەس، ئۇنىڭدىن ئەمگەكچى خەلقلەر، بەختلىك ھاياتنىڭ پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگىدە جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ ئۆزۈن مۇددەت ئىنقىلاۋىي كۈرەش ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە قولغا

كەلگەنلىگىنى چوڭقۇر ھىس قىلغان. شۇڭا ئۇلار يېڭى ھاياتنى مەدھىيىلىگەندە، ھامان پارتىينى مەدھىيىلەپ كەلدى. خەلق داھىلىرى، خەلق ھاكىمىيىتىنى مەدھىيىلەپ كەلدى. شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ بەختىيار تۇرمۇشىنى، پارتىينىڭ تۇرلۇك فائىدىلىرىنى سىياسەتلىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلاپ مەدھىيىلەپ كەلدى. يېڭى جەمىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلق ياشاشتىكى مەقسەدىنى ناھايىتى ئوچۇق بىلگەچكە، ئۇلارنىڭ ئۆز ئائىلىنىڭ بەختى كويىدىلا جان قېقىپ يۈرمەي، بەلكى شەخسى بەختى ۋە ئائىلىسىنىڭ بەختىنى پۈتۈن ئىنقىلاپ ئىشلىرى بىلەن زىچ باغلاپ كەلدى، ئالايلۇق:

«چوڭ دەريادا سۇ بولسا
تولۇپ ئاقار ئۆستەڭلەر؛
بولمىسا دەريادا سۇ
قۇرۇپ كېتەر ئۆستەڭلەر»

دىگەن مىسرالاردا ئۇلارنىڭ يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى روھىي ھالىتى ئىپادىلەنگەن؛ شۇنداقلا بۇ ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ئەملىيىتىنىڭ تەجرىبىسى ۋە يەكۈندۇر. كۈندىلىك تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن بۇ يېڭى قوشاقلار، بۇرۇنقى دەۋردىكى قوشاقلارنىڭكىگە زادى ئوخشمايدىغان مەزمۇنلارغا ئىگە بولماقتا. مەسىلەن، كونا جەمىيەتتىكى كېلىنلەرنىڭ ئائىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىشى كىپىنەكنىڭ ئۇچۇشى؛ قېينانىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇشى — روھ-ئەرۋاھنىڭ تارقىشى» دىيىلەتتى. ھالبۇكى يېڭى جەمىيەتتىكى كېلىنلەر توغرىلىق بۇ ھەقتە:

«ئۆزاققىچە كۆرمىسەڭ ئانىسىنى،
كۆرگەندەكلا ياد ئېتىدۇ ئانىسىنى،
ئۆيگە كېلىپ ئانىسىنى كۆرسەڭ،
ئوخشاش تۇرار ئۆزگەرتمەيلا ھالىتىنى
قونۇپ قالسا تۇن بويى ئائىلىسىدە،
چۈشىدۇ ياتار دۇي ئىشىنى-ئەپكىشىنى»

دىگەن قوشاقتا كوللىكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگە كۆڭۈل بۆلە-
دىغان بىر ياش ئايالنىڭ ياخشى ئەخلاق-پەزىلىتى قالتىس بەلەن،
قالتىس جانلىق ئىپادىلەنگەن! بۇنىڭدىن باشقا، ئەمگەك خوشاللىغى،
ئەر-خوتۇننىڭ ئىناقلىغى، مەدەنىيەت ئۇگۈنۈشى، ئىنتىپاقلىشىش ۋە
ئۆزئارا يارەملىشىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى تۇرمۇش قوشاقلىرىمۇ
ئاز ئەمەس، بىراق يېڭى تۇرمۇش قوشاقلىرى بىلەن يېڭى سىياسى
قوشاقلار كۆپىنچە بىر بىرىگە كىرىشىپ كەتكەچكە، ئۇلارنى پەرقلەن-
دۇرۇش ئاسان ئەمەس، بۇنى يېڭى تۇرمۇش قوشاقلىرىدىكى بىر
ئالاھىدىلىك دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ.

تۇرمۇش قوشاقلىرىنىڭ بەدىئى جەھەتتىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك-
لىرىنىڭ بىرى، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ كۆپلەپ قوللىنىلغانلىغىدىن
ئىبارەت. سېلىشتۇرۇشتا ئۆزئارا زىددىيەتلىك بولغان، لېكىن يەنە
بىر بىرىگە باغلىنىشلىغى بولغان ئىككى خىل شەيئى سېلىشتۇرۇلىدىغان-
لىغى ئۈچۈن، ئۇ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ توغرا كۆرسىتىپ
بېرىشتىكى بىر خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى بولۇپ قالدى. ئىنسانلار
تۇرمۇشىدىكى شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى قارمۇ-قارشىلىق-
نىڭ بىرلىكى بولۇپ، گۈزەللىك بىلەن سەتلىك، ياخشىلىق بىلەن
يامانلىق، قايغۇ بىلەن خوشاللىق، ئىنقىلاپ بىلەن ئەكسىلئىنقىلاپ،
ئېكسپىلاتاتسىيە بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش قاتارلىقلارنى پەقەت
روشەن، جانلىق سېلىشتۇرۇش ئارقىلىقلا ئاندىن تېخىمۇ ئوچۇق بىل-
گىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

«تاغ ناخشىسى ئېيتىپ تۇرۇپ تىكىمەن شال مايىسى،
تېرىم بىلەن سۇغۇرىمەن جىمى ئېتىز-ئېرىقنى؛
تېرىلغۇدا قوش كالىسى يىسىمۇ ئوت-چۆپ سامان،
يىسىمۇ بايقۇش گۈرۈچ، مەن يىمىدىم سۆك تېرىقنى»

دىگەن قوشاقتا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق، يەر تېرىغۇچىلارنىڭ

ھەممە قان-تەرىنى ئاشلىقنى سەرپ قىلىشىمۇ يەنە توپان يېيىشكىمۇ قادىر بولالمايدىغانلىقى ئېكسپېلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ئىشلىمەي تۇرۇۋېلىۋاتقان ئون ۋە گۇرۇچ يەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت باراۋەرسىزلىك ھادىسىلەر پاش قىلىنغان. جياڭشى تايانچ بازىلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىجارە ھەققى كېمەيتىش زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۇرىشىدە تارقالغان بىر ئەرزىيەت قوشىغىدا مۇنداق مىسرالار بار:

«ئۆتمۈشتە بىز دەرت تارتىپ، قوساقمۇ باقالمايتتۇق.
ئارزۇلار ھەل بولۇپ، ئەمدى كەلدۇق غەيرەتكە.
بۇرۇنقى نامراتلارنىڭ ۋېجىك ئىدى بويلىرى،
ئەمدى قەددى رۇسلىنىپ، بويى يەتتى پەلەككە»

بۇ، بۇگۇن بىلەن ئۆتمۈش سېلىشتۇرۇلغان قوشاق بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۆتمۈش»، «بۇگۇن»نىڭ «پەس»، «ئىگىز»لىگى سېلىشتۇرۇلۇپ، قەددى كۆتۈرىلگەن دېخانلارنىڭ خوشاللىغى ۋە ئۇلارنىڭ كۇرەشتىكى ئىپتىخارلىق روھى تولۇق ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا تۇرمۇش قوشاقلىرىدا ئوخشىتىش، مەسخىرە قىلىش كەبى بەدىئى ئۇسۇللارنىڭ قوللىنىلىشىمۇ بىرقەدەر كۆپ.

بەشىنچى بۆلۈم مۇھەببەت قوشاقلىرى

مۇھەببەت قوشاقلىرى — ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەتلىك تۇرمۇشىنىڭ ھەقىقى ئىنكاسى، ئۇنىڭدا ئاساسەن ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ بىر بىرىنى ياخشى كۆرۈشىدىن ئۇرغۇپ چىقىقان قايغۇ-خوشاللىق، ئايرىلىش ۋە ئۇچرىشىشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى ھېسسىياتلىرى ئىپادە-

لىنىدۇ. ئۇنىڭدا ھامان خىلمۇ-خىل بەدىئى ئۇسۇللار ئارقىلىق ياكى يوشۇرۇن ياكى ئاشكارا ھالدا ياشلارنىڭ بەختلىك مۇھەببەتكە بولغان قىزغىن تەلپۈنۈشى ئىپادىلىنىدۇ؛ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ساددا-ساغلام مۇھەببەت كۆزقاراشلىرى ۋە گۈزەل خۇلقلىرى تولۇق بايان قىلىنىدۇ. بەزى ئەنئەنىۋى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا يەنە فېئودالىق قائىدە-يوسۇنلارنى كۆزگە ئىلماسلىق ۋە ئۇنىڭغا ئاشكارا قارشى تۇرۇشمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

تۇرلۇك قوشاقلار ئىچىدە، مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ سالمىغى بىر قەدەر ئېغىر، بەدىئىلىكىمۇ بىرقەدەر يۇقۇرى. بۇنىڭدا ئۇنىڭ قىسمەن مەزمۇنلىرى نىسپىي مۇقىملىقتا ئىكە، بۇ ئۇنىڭ دەۋر، رايون، مىللەتلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، شۇنداقلا ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەت تارقىلىپ كەلگەنلىكى ۋە خەلقنىڭ ئۇنى ياخشى كۆرگەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزۇلۇكسىز پىششىقلاپ ئىشلىنىپ كەلگەنلىكى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. بىز دەرۋەقە، مۇھەببەت قوشاقلىرىنى سىياسى قوشاقلار، تۇرمۇش قوشاقلىرى قاتارلىقلاردىن ئالاھىدە مۇھىم دېمىسەكمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پۈتۈن خەلق قوشاقلىرىدا تۇتقان سالمىغى ۋە ئورنىغا ھەرگىز سەل قارىيالمايمىز. ئۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشدىكى بىرەر مۇھىم تەرەپ ئەكس ئېتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى بەزى جەھەتلەردە، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى باسقۇچلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئەخلاق ۋە ئەخلاقمي قائىدىگە بولغان كۆزقاراشلىرى تولۇق ئىپادىلەنگەن، شۇڭا ئۇ ئىلىم-پەن تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم ماتېرىيالى بولۇپ قالدى. دۆلىتىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئوداللىق جەمئىيتىدە، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىدىيىسى ھۆكۈمران ئىدىيە بولۇپ كەلدى. ئوغۇل-قىز ياشلارنىڭ مۇھەببەت تۇرمۇشى، فېئودال كۈچلەرنىڭ تەسىرى ئىرمىشىچىرماش ھالدا سىڭىپ كەتكەن رايونلاردا مۇناسىپ ئورۇنغا زادىلا

ئىگە بولالمىدى. فېئودالىزىم ئۇچۇن ئىشلەپچىقىرىش يازغۇچىلار ئەسەر-لىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە «ئۇچكە بوي سۇنۇش»، «تۆت ئەخ-لاق»، «دىيانەتلىك ئايال» ۋە «پىداكار ئايال» قاتارلىق قۇللۇق ئەخلاققا دائىر ئەسەرلەر تەشۋىق قىلىنغاچقا، ھەقىقى مۇھەببەت تېمىلىرىغا بەلگىلىك ئورۇن بېرىلمىدى ۋە ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەقەت ئايرىم يازغۇچىلارلا ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، ئىنتايىن يوشۇرۇن ئۇسۇللار ئارقىلىق مۇھەببەت تۇرمۇشىنى بىرئاز ئەگرى-توقاي ھالدا ئەكس ئەتتۈردى. (لى شياۋىنىڭ «ماۋزۇسىز» شېئىرلىرى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ)، لېكىن ئۇنداقلارمۇ ھامان ئەمەل-دارلارنىڭ ناھەقتىن ئەيىپلىشى ۋە كايىشىغا ئۇچراپ، فېئودالىزىق ئەخلاققا ئاسىلىق قىلغۇچىلار دەپ ھىساپلاندى. سۇڭ سۇلالىسى ۋەيە-ۋەن سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى مۇزىكا ۋە ھىكايچىلىق بىلەن شۇغۇللىنە-دىغان بەزى مۇزىكانت ۋە يازغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىر قەدەر ھەقىقى ھالدا ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ مۇھەببىتىگە دائىر ۋە-قەلەرنى ئېپادىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەينى زامانداشلىرى ھۆكۈمرانلار ۋە فېئودال ئەدەپلەرنىڭ «جاراھەتلەندۇرۇش شامىلى» دېگەن بەدنامنى ئارتىشى بىلەن، ئۇلارنىڭ «كىتاپ ناملىرى چەكلىنىپ» تار-قىلىشقا يول قويۇلمىدى. دەل بۇ خىل ئىنتايىن دىمىقىتىلىق ۋە بېسىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىجتىمائى مۇھىتتا، مۇھەببەت قوشاقلىرى ساغلام ۋە يېڭى بولغان ئۆزگىچە ئۇسلۇبى بىلەن دۆلىتىمىز-نىڭ ئېتنىز-داللىرى ۋە يېزا-قىشلاقلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئېيتىلىشقا باشلاپ، نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى يوقالماي كەلدى، بۇ پاكىتلارنىڭ ئۆزى فېئودالىق قائىدە-يوسۇنلارغا نىسبەتەن ئاشكارا ئۇرۇش ئېلان قىلىشنىڭ نامايەندىسىدۇر. مۇھەببەت قوشاقلىرى فېئودال پاتىرىئارخال-لىق تۈزۈمىگە تېگىپ قويغانلىقى تۈپەيلىدىن «شەھۋانىلىق قوشاقلىرى» دەپ قارىلىپ، ھۆكۈمرانلار شۇنىڭدەك ھۆكۈمەت ۋە «جەمىيەتتىكى

جامائەت پىكرى»نىڭ قايتا-قايتا كايىشى، چەكلىشى ۋە ۋەيران قىلىشىغا ئۇچرىدى. ھالبۇكى «تۆت كىشىلىك گۈرۇھ» ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنىڭ مۇھەببەت قوشاقلىرىنى ھاقارەتلىشى ۋە ئۇنىڭغا ھۇ-جۇم قىلىشى، تارىختىكى فېئودالىلىق سەپسەتىلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ دەل «تۆت كىشىلىك گۈرۇھ» نىڭ دۆلىتىمىزنىڭ فېئودالىلىق ئەنئەنىۋى كۈچلىرىنىڭ يېڭى دەۋر-دىكى باش ۋەكىللىرى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى. ئۇلارنىڭ خىلمۇ-خىل سەپسەتىلىرى يەنىلا دۆلىتىمىزدىكى فېئودالىلىق ئىدىئولوگىيە-نىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتىكى مەركەزلىك ئىنكاسى.

مۇھەببەت قوشاقلىرىنى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ خاتا چۈشىنىپ قىلىشىغا كەلسەك، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىمۇ خىلمۇ-خىل. بۇ سەۋەبلەر ئاساسەن ئۇلارنىڭ فېئودالىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى، ياكى ئۇلارنىڭ مۇھەببەت قوشاقلىرىدىكى ناچار مەزمۇنلارنى مۇبالىغە قىلىۋەتكەنلىگى بولسا كېرەك؛ بۇنىڭغا قىسمەنلىك بىلەن كۆزنى تو-لاشتۇرۇۋېلىپ شۇ ئاساسىي ئېقىمنى كۆرمەسلىك سەۋەپ بولسا كېرەك. ئەمىلىيەتتە مەلۇم تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ياكى خەلق قوشاقلىرى توپلىمىدىن بىرنەچچىنى ئوقۇش، قوشاقلار بىلەن كۆپرەك ئۇچرد-شىش ئارقىلىقمۇ، تونۇشنى يۇقۇرى كۆتۈرۈپ خەلق قوشاقلىرىغا بولغان كۆپلىگەن خاتا-چۈشەنچىلەرنى تامامەن تۈگەتكىلى بولىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مۇھەببەت قوشاقلىرى مول ھەم خىلمۇ-خىل، بولۇپمۇ نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇھەببەتلىك تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى باسقۇچى ۋە تەرەپلىرى مۇھەببەت قوشاقلىرد-دىن ئايرىلالمايدۇ. مەسىلەن، تونۇشۇش قوشىغى، سىناش قوشىغى، گۈزەللىكنى مەدھىيىلەش قوشىغى، مەپتۇن بولۇش قوشىغى، قەسەم بېرىش قوشىغى، سېغىنىش قوشىغى، ئۇزىتىش قوشىغى، نىكادىن

قېچىش قوشـغى قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا ئۇرۇش يىللىرىـدا ۋە ئازاتلىقتىن كېيىن يېڭى ئىدىيە-يېڭى ئۇسلۇپتا ئىجات قىلىنغان نۇرغۇنلىغان مۇھەببەت قوشاقلىـرى بار. بىز بايان قىلىشقا ئەپلىـك بولسۇن ئۈچۈن بۇ جەھەتتىكى قوشاقلارنى ئاساسەن تۆۋەندىكىـدەك تۆت قىسىمغا بۆلۈپ تونۇشتۇرىمىز.

1. ئۆزئارا ياخشى كۆرۈش ۋە يار تاللاش ئۇلچەملىرى توغرىسىدىكى قوشاقلار

ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ ئۆزئارا ياخـشى كۆرۈشىنى ئىپادىلەيدىغان خېلى كۆپ ناخشىلاردا ھامان ئۆزلىرىنىڭ سۆيگىنىنىڭ چىرايى-تۇرقى، خۇلقى-مىجەزى، ئىقتىدارى، ئەخلاق پەزىلىـتى ھەتتا ھەر بىر ھەركەتلىرى ئىنتايىن يېقىمـلىق سۆزلەر بىلەن مەدھىيىلىنىدۇ ۋە تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇلاردا قىزغىن مۇھەببەت يېتەكچىلىگىدىكى ياشلارنىڭ ئۆز سۆيگىنىنى يۈكسەك دەرىجىدە گۈزەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت پىسخىك ھالىتى تولۇق ئىپادىلەنگەن، ئالايلۇق:

«ھۆل بويتۇ سىگىلىمنىڭ ئۇستى-باشلىرى،
تۇرقى گويا كى قىزىل ئالمىدۇر؛
سوپ-سوپىياڭدەك زىل ناخشا ئېيتىپ،
ئۇچقۇر شامالدەك چاپسان ماڭىدۇ»

بۇ خىل ناخشىلار كۆپىنچە ھاللاردا مۇھەببەتلىشىشنىڭ قورالى ياكى مۇھىم ۋاستىسى بولىدۇ.

ئۇلار دەسلەپ تونۇشقانـدا ياكى ئۆزئارا چۈشىنىشنى چوڭقۇرلاشـتۇرغانـدا كۆپـرەك ناخشا ئېيتىشـىدۇ. ئۇلار بىر بىرىـنى ياخـشى كۆرۈش بىلەنلا:

«سىگىلىم» ئاپتاپپەرەستەك نازىنىن ھەم پۇراقلىق،
«ئاكىسى» ھەسەل ھەرىسىدەك، ئۇچۇپ كېلەر يىراقتىن؛
«ھەرە» ئايلانسا گۈلـىنى، چۆرىسىدىن كېتەلمەي،
شىرنە يىغىدۇ گۈلمۇ، ئىشتىياقتىن-پىراقتىن»

دىگەنگە ئوخشاش يېقىملىق ئوخشىتىشلار ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قىز-غىن تەلپۈنۈشىنى ۋە بىر بىرىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغانلىقلىرىنى ئىزھار قىلىشىدۇ.

بەزى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمرا تاللاش ئۆلچىمى بايان قىلىنىدۇ؛ ساددا ساغلام مۇھەببەتكە بولغان كۆزقارىشى ۋە گۈزەللىكنى كۈزىتىش نۇقتىسىنەزىرى ئىپادىلىنىدۇ:

«ھاجىتى يوق يېڭى پالتىنى بىلەشنىڭ،
چىن ئىشقى بار قىزلارغا بىر يار كۈيايە؛
ئايدەك شولا چاچىدۇ ئەلگە مۇھەببەت،
بولسا ئاشىق-مەشۇقتا ۋىجدان، ئىرادە.
يامغۇر ياغسا بىر ياقتىن، بۇلۇت تارقار بىر ياندىن،
تورغاي ئۇۋا تۈتىدۇ جاڭگالدىكى چاتقالدىن،
بېلىق ياخشى كۆرگەندەك ئېقىن سۈنى ھەرقاچان،
قىزلارمۇ يارتۈتىدۇ مەرت يىگىتتىن-ئىشچاندىن»

بۇ قوشاقلار بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ياخشى كۆرگىنى — مۇھەببىتى بار، مۇھەببەتكە نىسبەتەن سادىق-ئىرادىلىك كىشىلەر، ئۇلار يېڭىنى كۆروپ كونىسىدىن زېرىكىدىغان، باشقىلارنى كۆروپلا كۆڭلىنى چېچىۋېتىدىغان-تۇتروقسىز كىشىلەرنى ياخشى كۆر-مەيدۇ. ئۇلارنىڭ ياقتۇرۇدىغىنى مۇرىنى-مۇرىگە تىرەپ ئەمگەك قىلى-دىغان، تەڭ ياشاپ، تەڭ قېرىيدىغان ئىشچانلاردۇر؛ ئۇنىڭ پۇت-قولىدا توخۇنىڭكىچىلىك كۈچى يوق «ئاق نانچى، يالغانچى كاززاپلار» نى ياقتۇرمايدۇ. شۇنداق ئاددىكى، سۈنئىي ئەمەس، ھەقىقى چىن مۇھەببەت قوشاقلىرىمۇ بارىكى، ئۇلاردا ئەمگەكچىلەرنىڭ ياخشى كۆرگەنلىرى ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، ئۇلارنىڭ ئىستېتىكىلىق كۆزقاراشلىرىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىر قوشاقتا بىر قولى بار يىگىتنى ياخشى كۆرگەن قىز» ئۆز ئىپادىسىنى

تۆچۈق بىلدۇرۇپ شۇنداق دەيدۇ. «مەن ياردىمنى سۆيىمەن تۆزى تىشچان بولغاچقا، ياردىم مېنى سۆيىدۇ تىشتا پىشقان بولغاچقا» بۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ جۇپ تاللاشتىكى تۆلچىمى (مىجەزدە سەمىمى بولۇش، ئاق كۆڭۈل بولۇش، تەن تۈزۈلۈشى قاۋۇل، مۇكەمەل بولۇش، قولىدىن تىش كېلىدىغان بولۇش قاتارلىقلار) ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. چۈنكى بۇ تۆلچەملەر بىر ئەمگەكچى ئائىلىنى تەشكىل قىلىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەقىقەتەن ناھايىتى مۇھىم، پۈلغا ئالداماي، مۇھىتنىڭ بېسىمىدىن قورقماي، باراۋەرلىك ۋە تۆز ئەركى بويىچە نىكالىنىش ۋە بەختلىك، گۈزەل تۈرمۇشنى قولغا كەلتۈرۈش مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئەمگەكچى ياشلارنىڭ مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ئىپادىلىنىپ كېلىۋاتقان غايە ۋە ئارزۇ-ئارمانىدۇر.

2. جۈدالىق ۋە سېغىنىش (ھىجران) ھەققىدىكى قوشاقلار

كەڭ ئەمگەكچى خەلق جىنايەت مەنبەئى بولغان كونا جەمىيەتتە تۈرمۇشنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ يىراقچى بولۇش، كۆنلۈكچى بولۇش، دېڭىزلارنى كېزىپ سۇ مەھسۇلاتلىرىنى سۈزۈش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىش خېلىلا ئومۇملاشقان ئىشلاردۇر. بۇ ئىشلار مۇناسىۋىتى بىلەن ئاشىق-مەشۇقلار ياكى ئەر-خوتۇنلار ئوتتۇرىسىدا ۋاقىتلىق ئايرىلىش يۈز بېرىدۇ. ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇش، ياكى ئىجارە، باجنى تۆلىيەلمەسلىكى ئۈچۈن تۈرمىلەرگە چۈشۈپ قېلىش سەۋەبىدىن يۈز بېرىدىغان ئايرىلىشقا كەلسەك بۇلارنىڭ خاراكتېرى تېخىمۇ ئېغىر بولۇپ، تولىمۇ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرىدۇ، ھىجران ئازاۋى — سېغىنىشنىڭ دەردى جاندىن ئۆتكەنلىك ئىپادىلەنگەن تالاي قوشاقلار مەيدانغا كەلگەن. جۈدالىق ھەققىدىكى بىر قوشاقتا مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئۈزاتقىلى چىقىپ ياردىمنى،
ئايرىلىشقا كۆزۈم قېيمىدى.

ماگدىم يەنە ياندىشىپ بىر پەس،
ئېغىر بولغاچ جۇدالىق ھەجرى.

دىگەن مىسرالاردا تەكرارلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئايالنىڭ جۇدالىشىشقا زادى كۆزى قىيمىغان چاغدىكى چوڭقۇر ھىسسىياتى ھەققى تۇرده ئىپادىلەنگەن. ئەگەر بۇ جۇدالىق قوشىغىنىڭ ئارتۇقچىلىغى ھىسسىياتىنىڭ يېقىملىق ئىكەنلىگىده دىسەك، باشقا بىر جۇدالىق قوشىغىنىڭ ئالاھىدىلىگى تىلنىڭ جانلىق ۋە جەڭگىۋار ئىكەنلىگىده ئىپادىلىنىدۇ.

«قۇياش پاتسا‌گمۇ پاتقىن سەن تېزرەك،
سۆزلىسەڭ سۆزلە چاپسانراق سىگلىم؛
بولسا-بولمىسا گەپ قىل ئىككى ئېغىز،
ئەۋجىگە چىقتى يالقۇنلۇق مېھرىم.»

بۇ قوشاقتا بەزى يىگىتلەرنىڭ ئوچۇق-يورۇق پىكىرلىك مىجەزى، مۇھەببەت قاراشلىرىدىكى خاسلىق ۋە ئالاھىدىلىك ئاددى تىل بىلەن تولىمۇ ھەققى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئايرىلىشتىن كېيىنكى ھىجران-پىراقنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كىشىنى ئويلىنىشقا سالسا، بەزلىرى ھەققى ئازاپ-ئوقۇبەتنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىلىرىده خىيالىي مۇھىت ئىپادىلەنسە، بەزىلىرىده مەجنۇنلارچە ئاشىق-مەشۇقلۇق ئىپادىلىنىدۇ. دىمەك، ئۇلارنىڭ ھەرقايسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مەسىلەن:

«كۆرمىسەم بىر كۈن يارىمنىڭ ۋەسلىنى،
سورايمەن ئۆتكەن-كەچكەندىن ئۇنى،
ئىككى كۈن كۆرمىسەم ئىشقا مەغلۇپ بولۇپ،
سانچىپ ئالمەن قولغا يىگىنىنى!
ئۈچ كۈن كۆرمىسەم يىگەن تاماقمۇ،
بىلىنەر تەمسىز، قىلچە لەززەتسىز؛

یارىم ئۇياقتا ئۆزەم بۇياقتا.
ئۆتمىگەن كۈن يوق يىغلاپ، خىيالسىز.»

دىگەن مىسرالاردا، مەشۇق قىزنىڭ چىن ھىجران ئوتىدا كۆيگەن روھىي ھالىتى تولۇق ئىپادىلەنگەن. يەنە بىر مۇھەببەت قوشىغىدا بىر قىزنىڭ يارىنى سېغىنىپ مەجنۇن بولۇپ كەتكەنلىگى بايان قىلىنغان:

«سېنى ئويلاپ تاشلىسام قەدەم،
يىقىلىپ يەرگە چۈشىمەن شۇدەم؛
ئىش قىلسام ئىشقا بارمايدۇ قولۇم،
سەن تەرەپكىلا كېتىدۇ ئويۇم.

بۇ قوشاقتا تۇرمۇش پۈرىشى ئىنتايىن قويۇق، بەزى قوشاقلاردا جۇدالىقتىن كېيىنكى ئازاپ-ئوقۇبەت بايان قىلىنغان:

«تۇز كۆتىرىپ كەتتى يارىم گۇاڭشىغا،
ئەمدى ئۇچ يىلغىچە قايتىپ كەلمەيدۇ؛
دەرت-ھەسرەتنە ئاقار كۆزدىن ياشلىرىم،
شۇ يېشىمدا بەرەر قېيىق لەيلەيدۇ.»

بۇ خىل مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ تېلىدا گەرچە بىرئاز مۇبالىغە بولسىمۇ، لېكىن ھىسسىياتى ساپ ۋە ساغلام، ئۇنىڭدا ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ تەخلىتچىلىك بىلەن يېزىلغان ئەسەرلىرىدىكى ھىلىقىدەك يالغانچىلىق ئىگىراش ۋە ھوزۇر ھالاۋەت كويىدا بولۇش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت ئەمەس، شۇنداقلا شەھەر ئۇششاق بۇرژۇئا-زىيىسىگە ياقىدىغان ئۆرپ-ئادەت مۇزىكىلىرى ۋە ئاھاڭلىرىدىكى پەس ھەۋەسلەرمۇ مەۋجۇت ئەمەس. بۇ دەل خەلق مۇھەببەت قوشاقلىرىدىكى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرىدۇر. يەنە ئالايلۇق:

«ئەسلەيمەن سىزنى سېغىنىدىم سىزنى،
رەسىمىڭىزنى سىزدۇرۇشقا بولدۇم مەن شەيدا.

سىزدۇرسام سىزنى قەلبىم كۆزىگە،
نەگىلا بارسام بولسىگىز پەيدا.»

دىگەنگە ئوخشاش. بۇ مۇھەببەت قوشىغىنىڭ تىلى ساددا. تەسەۋۋۇرى غەلىتە بولۇپ، سېغىنىش ھىسسىياتى ناھايىتى چوڭقۇر، ئىنچىكە ئىپادىلەنگەن.

3. مۇھەببەتتىكى قەتئىيلىك ۋە فېئودال كۈچلەرگە قارشى قەتئى كۈرەش قىلغانلىق ئىپادىلەنگەن قوشاقلار

كونا جۇڭگودا كەڭ يېزىلاردا، ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ نىكالىنىش مەسىلىسى ھەمىشە دىگۈدەك ئۆز ئىختىيارى بويىچە بولمايتتى. توسالغۇ كۈچ ئاساسەن ئاتا-ئانىلار ياكى فېئودال ئائىلە جەمەتلىرىنىڭ ئارىلىشىشىدىن كېلەتتى: بەزىلىرى پومىشىكلار سىنىپىنىڭ تەھدىدى ۋە مەجبۇرلىشىدىن كېلەتتى؛ ئۇلار ئۆزلىرى ياخشى كۆرگەن كىشىلەر بىلەن بىرگە بولالمايتتى، مەجبۇرى بىرگە بولغان كىشىلەر بىر بىرىنى قىلچە چۈشەنمەيتتى. بۇ فېئودالىق جەمىيەتتە كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن پاكىتتۇر. بۇ ھال كۆپىنچە چاغلاردا نۇرغۇنلىغان مۇھەببەت تىراگىدىيىلىرىنى پەيدا قىلاتتى، شۇڭا نۇرغۇنلىغان ياشلار بۇ خىل ئەھۋاللارنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ، كۈرەشكە ئاتىلىناتتى-دە، بىر بىرىنى ئاخىرغىچە سۆيۈش، ھەرگىزمۇ تىز پۈكمەسلىك، فېئودال بىلەن ئاداققىچە ئېلىشىش ئىرادىسىنى قوشاق ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرەتتى.

«جاندىن كەچمەي، جانانغا يەتكىلى بولماس،
قەيسەر ياشايمىز چۈمۈلىلەردەك؛
ئاش ئېچىپ قالسىمۇ بىخ سۈرۈپ چىقار،
قىيا تاش ئۈستىدە گۈللەر ئۆسكەندەك.»

بۇ شېئىردا خىلمۇ-خىل شەيئىلەرگە ئوخشىتىش ئارقىلىق، ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ مۇھەببەتكە سادىق بولغان، قىلچە تەۋرەنمەيدە-

خان كۆچلۈك ئىرادىسى تولۇق ئىپادىلەنگەن، «گۈل» دىگەن قوشاق-
نىمۇ ئەھۋال شۇنداق.

قارا تاش تېگىدىن چىقىقان بۇلاق-سۇ،
ئۇسقانغا-توشقانغا تۇگۈمەس ھەرگىز؛
بۇزۇلۇپ كەتسە گەر قىلار تويمىز،
قەھرىتان سوغ-مۇزدا گۈل ئېچىلدۇرىمىز.

بۇ خىل مۇھەببەت ناخشىلىرىدا مۇھەببەتكە بولغان ئىشەنچ-ئېتىقات ئىپادىلەنگەچكە، ئۇ گويا بىر تۇرلۇك قەسەمگە ئوخشاپ كېتىدۇ. دۆ-لىتىمىزنىڭ قەدىمقى دەۋرىدىلا بۇ خىل خەلق قوشاقلىرى كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تارقالغان «قەسەم» دىگەن قوشاق تېپىك ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە؛

«خان بىلەن تونۇشماقنا بەلنى باغلىدىم،
ئۆمرى ئۇزۇنىڭ ئۇزۇن بولسۇن چېكى بولمىسۇن
مەزمۇت تۇرسۇن تاغ چوققىسىدەك بەختىمگە مېنىڭ،
دەريا كەبى دەۋران سۈرسۇن ئارتقا يانمىسۇن.
قىشتا قارلار يېغىپ، يازلاردا يامغۇ،
ئاسماندىن شاھىمزغا دۆلەت تاشلانسۇن»

ئۆزئارا ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇ قەدىمقى ۋە ھازىرقى مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ سىلىشتۇرمىسىدىن ئەمگەكچى خەلقىنىڭ مۇھەببەتكە بولغان چەكسىز سادىقلىقى ۋە يۈكسەك پەزىلىتىنى كۆرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىن دۆلىتىمىزنىڭ خەلق ئارىسىدىكى مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ ئەسىل ئەنئەنە ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ كۆرۈۋالالايمىز. خەۋپ-خەتەر ھەممە يەرنى قاپلىغان فېئودالىق جەمىيەتتە ئۇلار مۇھەببەت ھەققىدە گەپ ئۇرغاندا: «قورقمايمىز ئەمەلدار خان، قانۇندىن، قول تۇتۇشۇپ ماڭمىز چوڭ كوچىلاردا» دىگەندەك جاسارەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى

«بېشىمىز كېسىلسە شامال شەپكىنى ئۇچۇرۇپ كەتكەندەك تۇيۇلار پەقەت، تۇرمىگە چۈشسەك بىز گويا باغچىدا ئولتۇرغاندەكلا بىلىنەر ئەبەت» دەيدىغان قەيسەر روھقمۇ ئىگە ئىدى. كۆپلىگەن مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ ئىنتايىن ناچار ئىجتىمائى شارائىتتا كۆرسەتكەن ئاشۇنداق ھىچنىمىدىن قورقمايدىغان چەكسىز روھى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئالايلۇق:

لازا يىمەكچى بولساڭ سەن ئەگەر،
قورقمىغىن لازىنىڭ ئاچچىقلىغىدىن،
مۇھەببەتلەشمەكچى بولساڭ سەن ئەگەر،
قورقمىغىن ئۆلتۈرۈلۈشتىن-ئۆلۈمدىن،
ئەگەر تەڭلەنسە قىلىچ بوينۇڭغا،
قىلچە قورقۇپ كۆزۈڭنى جىمىرلاتمىغىن»

ئادەمخور كونا قائىدە-يوسۇننى مەڭستەمەيدىغان، مۇدھىش كۈچلەر بىلەن قەتئى كۈرەش قىلىشقا جۈرئەت قىلىدىغان بۇ خىل مۇھەببەت قوشاقلىرى — جۇڭگو خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى فېئودالىزىمغا قارشى تۇرۇدىغان ئىنقىلاۋى روھىنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىنىڭ بىرى.

4. مۇھەببەت ھەققىدىكى يېڭى قوشاقلار

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىگىدە ئەمگەكچى خەلق ئۇزاق مۇددەتلىك ئىنقىلاۋىي كۈرەشلەر ئارقىلىق، ئاخىرى سىياسى جەھەتتىكى ئازاتلىغىنى ۋە نىكا ئىشلىرىدىكى ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى. بۇ ئازاتلىق ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان مۇھەببەت ھەققىدىكى يېڭى قوشاقلار گەرچە تېخى ئەنئەنىۋى كۆزقاراشلارنىڭ تەسىرىدىن تامامەن قۇتۇلۇپ كەتمىگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي تەرىپى-يېڭى جەمىيەت يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى ئىستىلنىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر. ئۇنىڭدا ياش ئەۋلادلارنىڭ ئىدىيىسىۋى

ئېگى پارتىيەنىڭ تەربىيىسىدە مىسلىسىز يۇقۇرى كۆتۈرىلگەنلىگى ۋە روھى ھالىتى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا. ئۆزگەرگەنلىگى ئىپادىلەنگەن يېڭى مۇھەببەت قوشاقلىرى يالغۇز شەخسلەرنىڭ مۇھەببەتتىكى ھىسسىياتىنىڭ ئىپادىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەخسى مۇھەببەتنى پۈتۈن ئىنقىلاۋىي ئىشلار بىلەن بىرلەشتۈرۈشنىڭمۇ ئىپادىسىدۇر. ئىنقىلاۋىي ئۇرۇش يىللىرىدا مەيدانغا كەلگەن سۆيگىنىنى ئۇزىتىشقا دائىر كۆپلىگەن قوشاقلار بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ. مەسىلەن، تاغ ناخشىلىرىدا ئىزھار قىلىنغان:

«ناخشا ئېيتساڭ ئىنقىلاۋىي قوشاقلارنى ئېيت،
قىزنىڭ يىگىتنى قوشۇنغا ئۇزاتقىنىنى
ئەسقاتمايدۇ ئىنقىلاپتا چىرايۇ-سىياق،
سۆيسەڭ، سۆيگىن باتۇرانە ياۋنى قىزغانىنى،
ھەممە سۆيەر باتۇر جەڭچى ئوغلانىنى،
ئارمىيىدە قىزىل ئەسكەر بولغانىنى»

دىگەنگە ئوخشاش مىسرالار ئوخشاشلا ئۇزىتىش ۋاقىتلىرىدا يارىتىلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋى مۇھەببەت قوشاقلىرىدىكى دەك مۇڭ-پىغان، ھەسرەت-نادامەتلىنىڭ ئاملىرى يوق. بۇ، يىگىتلەرنىڭ ئىنقىلاپ مۇئىلىرىنى قوغداش ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن ئۆزىنى بېغىشلاشتەك پىداكارلىق روھىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ياش ئاياللارنىڭ ئىنقىلاپ مەنپەتىنى مۇھىم بىلىپ، سۆيگىنىنىڭ قىزىل ئارمىيىگە قاتناشقانلىغىنى قەتئى قوللىغانلىغىدىن ئىبارەت يۈكسەك سىياسى ئاڭنىڭمۇ ئىپادىسىدۇر. ئەگەر ئىنقىلاۋىي كۈرەش يىللىرىدىكى يېڭى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ياشلارنىڭ ئىنقىلاپ بىلەن مۇھەببەت مەسىلىسىدىكى توغرا پوزىتسىيىسى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن دىيىلسە، ئۇ ھالدا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەزگىلىدىكى يېڭى مۇھەببەت قوشاقلىرىدا يېزا ياشلىرىنىڭ ئەمگەك بىلەن مۇھەب-

بەتكە تۇتقان توغرا پوزىتسىيسى كۆپرەك ئىپادىلەنگەن. ئەمگەكچى خەلقە نسبەتەن ئېيتقاندا كونا جەمىيەتتىكى ئەمگەك ئىككى تەرەپلىمىلىككە ئىگە، ئۇ ھەم ئۆزى ئۇچۇن، تېخىمۇ كۆپرەكى باشقىلار ئۇچۇن؛ ئۇ ھەم خوشاللىق بېغىشلايدۇ، تېخىمۇ مۇھىمى ئازاپ-ئوقۇبەت بېغىشلايدۇ، «يۇلدۇق ماماكاپ، خان-بەگلەر بىلەن كۇن بويى بولساق كەلمىدى كارغا» دىگەندەك بەزىبىر مۇھەببەت ئۇچۇنلا مۇھەببەتكە بېرىلىدىغان كەيپىياتلار سىڭگەن قوشاقلارمۇ بار، بۇ ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس، چۇنكى زۇلمەتلىك فېئودالىزىم جەمىيىتىدە، زور كۆپ ساندىكى ئەمگەك مىۋىلىرى ھامان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەرىپىدىن تارتىپ كېتىلەتتى، پەقەت مۇھەببەتلا ئۇلار-نىڭ ئۆزلىرىگە مەنسۇپ ئىدى. شۇ مۇھەببەت، ئۇلار ئۇچۇن ئاز-تولا ھەقىقى خوشاللىق بېغىشلايتتى. يېڭى جەمىيەتكە كەلگەندە، ئەمگەككە بولغان ئىككى تەرەپلىمىلىك پوزىتسىيە، ئەمگەكچى خەلق-نىڭ سىياسى ئورنى ۋە ئىقتىسادىي ئورنىدا يۇز بەرگەن ئۆزگىرىش-لەر تۇپەيلىدىن ئاۋۋال-كېيىنكى ئۆزگەردى. ئەمگەكچىلەرنىڭ نەزىرىدە ئەمگەك ئۆزىنىڭ ھەقىقى ئورنىنى تېپىپ، كىشىلەرنىڭ ئەڭ شەرەپلىك، ئەڭ مۇقەددەس كەسپىگە ئايلاندى. دەل بۇ بىر نۇقتا ئاساس قىلىنغان ھالدا مۇھەببەت بىلەن ئىنقىلاپ، ئەمگەك ھەقىقى تۇردە بىرلەشتۇرۇلدى، پەقەت بۇگۇنكى كۇندىلا ئۇ ئۇچىي ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش، ئۆزئارا ئىلگىرى سۇرىدىغان قۇرالغا ئايلاندى. ئالايلۇق:

قىزلار توپا كۆتەرەر يىگىتلەر قازار،
مەرۋايىت تامچىلار ھۆللەيدۇ يەرنى،
قىزلار قانچە كۆتەرسە بىلمەس ھارغانىنى،
لاي-پاتقاق سىنايدۇ يىگىتنى-ئەرنى.

دىگەن مىسرالاردىن بىز ئورتاق ئىنقىلاۋىي غايە ئاساسىغا قۇرۇلغان

ساپ مۇھەببەتنىڭ قارشى تەرەپكە نەقەدەر زور ئىلھام ۋە كۈچ-قۇۋۋەت بېغىشلىغانلىغىنى كۆرەلەيمىز. يېڭى دەۋردىكى ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ تەلپۈنىدىغان ئوبېكتى كۆپىنچە ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارلىرى ۋە ئەمگەك نەمۇنچىلىرى، ئۇلار ئۆزلىرى ئەمگەكتە ئىنتايىن غەيرەت بىلەن ئىشلەيدۇ؛ تەلپۈنىدىغان قارشى تەرەپمۇ ئىنتايىن قىزغىن بولىدۇ؛ ھامان ئەمگەك بىلەن مۇھەببىتىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببىتىنى سوتسىيالىستىك ئىجابى ئەمگەكتىن كېلىدىغان بەختكە سىڭدۈرۈۋېتىدۇ. بۇ ئالىجاناپ روھى دۇنيانىڭ ئىپادىسى، شۇنداقلا مۇھەببەتنىڭ يۇكسىلىشىدۇر.

مەيلى ئەنئەنىۋى مۇھەببەت قوشاقلىرى ياكى يېڭى مۇھەببەت قوشاقلىرى بولسۇن، ئۇلاردا بەدىئى ئۇسۇللار ئىنتايىن مول دەرىجىدە مۇجەسسەملەنگەن، بىرقەدەر گەۋدىلىك بولغانلىرى: تەخەللۇسلىرى قىلىش، ئالالىگورىيە، تەكرارلاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مۇھەببەت ھەققىدە گەپ قىلىش، بەزىدە ئاسانغا چۈشمەيدۇ. بولۇپمۇ مۇھەببەتلىشىش يېڭى باشلانغان چاغدا، تەخەللۇس ۋە ئىككى بىسلىق سۆزلەر ئارقىلىق بىر تەرەپ بىر تەرەپنى سىنايدۇ. يەنى يۇرەكلىك ھالدا ئۆز كۆڭلىنى ئىزھار قىلىش، ئىزھارنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئوبرازلىق ۋە جانلىق تەمسىللەر ئارقىلىق مەلۇم ئىدىيەۋى ھېسسىياتنى تەكىتلەشنى ياخشى كۆرىدۇ. مەسىلەن:

پىلەك غۇلۇق دەرەخ كۆردۇم تاغ باغرىدا،
تاققا چىقىپ كۆردۇم يەنە شۇ دەرەخنى.
دەرەخ ئۆلگەن، شېخى ئۆسكەن - يۆگۈمەچ غول،
غولى ئۆلگەن ئۆزى تىرىك شۇ دەرەخنى.

دېگەن مىسرالارنىڭ بىرەر يېرىدىمۇ «ياخشى كۆرۈش» دېگەن سۆز ئىشلىتىلمىسىمۇ، لېكىن دەرەخ ۋە شاخنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بۇ خىل ھايات-ماماتلىق مۇھەببەت تەپسىلى ئىپادىلەنگەن.

مۇھەببەت قوشاقلىرىدا ئىشلىتىلگەن دىتاللارنىڭ ھەممىسى مەلۇم مىللەت، مەلۇم رايون خەلقىنىڭ تۇرمۇشى، لازىمەتلىكلىرى، ئۆرپى-ئادىتى ۋە مۇھىتى قاتارلىقلار بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك. موڭغۇللارنىڭ بىر مۇھەببەت قوشىغىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«تىترىتىدۇ تاغلارنى جىرەن ئاتنىڭ تۇياغى، مەپتۇن قىلار قەلبىمنى خەنمى شۇاڭنىڭ قىلىغى» بۇنىڭدا ئات تۇياغىنىڭ تاغ چوققىلىرىنى تەۋرىتىشى گۈزەل قىزنىڭ قىلىغىنىڭ كىشىلەر قەلبىنى مەپتۇن قىلىدىغانلىقىغا تەمسىل قىلىنغان، ئۇ ئىنتايىن مۇۋاپىق ۋە ئۇستىلىق بىلەن بايان قىلىنغان تەسۋىرلەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى روشەن مىللى ئالاھىدىلىك ۋە ئىجاتچانلىققا ئىگە مىسرالاردۇر. چاۋچىلارنىڭ ئارغىماقىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى چۈشەنمىگەن ئادەم ئېتىمال بۇنداق تەخلىت قىلىش ئوخشىتىشىنىڭ كۈچىنىمۇ چۈشەنمىسە كېرەك.

ئىككى بىسلىق بولىدۇ دېگىنىمىز — بىرەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر-دىن پايدىلىنىپ بىر ۋاقىتقا بىرنەچچە مەنىنى بىلدۈرۈش ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل شەيئىنى ئىشارە قىلىش ئارقىلىق ياش ئوغۇل-قىزلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىكى بەزى مۇرەككەپ ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەش دېگەنلىكتۇر. دۆلىتىمىزنىڭ جەنۇبىدا مۇنداق بىر مۇھەببەت قوشىغى بار:

«بىر قىز تۇرمۇشقا چىقماقچى بولسا،
ئون قىز قارايدۇ ھامان ئەينەككە،
كوچىدىن كەلگەن دۇمباق ساداسى،
تېگىدۇ دەرھال نۇرغۇن يۈرەككە»

بۇنىڭدا دۇمباق، جاڭنىڭ ياڭرىشى خەنزۇچىدا« 响响响 »شىياڭ نىياڭ-نىياڭ) دېگەن خەت بىلەن ئېلىنىپ، ئۇستىلىق بىلەن، «响响想»(قىزلارنىڭ سۆيگەن يىگىتىنى ئويلىشى)غا سىمۋول قىلىنغان،

بۇمۇ ئىككى بىسلىق سۆزدۇر. جائىنىڭ «شياڭ نياڭ ـ نياڭ» ئاھانىدا ياخرىشى ئەسلىيەتتە ئانچە مۇھىم ئەمەس، قىزلارنىڭ كۆڭلىدىكى «سۆيگەن يارنى ئويلىشى»لا ئىپادىلىمەكچى بولغان ھەقىقى مەنىدۇر. بۇ خىل ئۇسۇلدا ھەقىقى، قىزغىن ھېسسىيات ھەمىشە بىرقەدەر ياپىتا ھالدا ئىپادىلىنىدۇ ـ دە، قارشى تەرەپنىڭ ئويلىنىشىغا ۋە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈشىگە يېتەكلەيدۇ.

تەكرارلاش ئۇسۇلى يەنى نەقرات، مۇھەببەت قوشاقلىرىدا بىر قەدەر ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان ئۇسۇل ئوخشاش مەنىلىك ياكى مەنىسى يېقىن بولغان ئىبارىلەرنى بىر ئەسەردە ئارقا ـ ئارقىدىن تەكرارلاش ئارقىلىق، كىشىلەرگە يېقىملىق ھېس، خوشاللىق كەيپىيات بەخش ئەتكىلى بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، تەكرارلاش سۆز، جۈملە ۋە بۆلەكلەرنى تەكرارلاشتىن ئىبارەت ئۇچ خىل ئەھۋال ئاستىدا بەزىدە يەككە بەزىدە كىرىشتۇرۇلگەن ھالدا قوللىنىلىدۇ؛ گۈيجۇنىڭ بىر مۇھەببەت قوشىغىدا مۇنداق مىسرالار بار:

بۇگۈن كېلەر بىزگە تونۇش ئاشۇ قىز،
سۇ توشۇشقا ئادەم تەكلىپ قىلايلى،
تازىلىسۇن يوللارنى، تازىلىسۇن كوچىنى،
تازىلانغان شۇ يولدا قىزچاقنى بىز كۈتەيلى.

بۇ يەردە سۆز ئىبارىلەرنى تەكرار ئىشلىتىش ئارقىلىق سۆيگىنىنى زارىنقىپ، سەمىمى كۈتكەن يىگىتنىڭ ھېسسىياتى ۋە ئۇنىڭ يارىغا بولغان چوڭقۇر مېھرى ـ مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن.

ئالتىنچى بۆلۈم بالىلار قوشاقلىرى

بالىلارغا ئائىت خەلق قوشاقلىرى ئەمگەكچى خەلق ۋە ئۇلارنىڭ

پەرزەنتلرىنىڭ ــ باللارنىڭ چۈشىنىش ئىقتىدارى، تۇرمۇش تەجـ
ربىسى، پسخىكىلىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە زوق ـ ئىشتىياقىغا مۇۋاپىق
كېلىش شەرتى ئاستىدا ئاددى ـ جانلىق تىل ئارقىلىق يارىتىلغان
ھەمدە باللار ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان تارقىلىپ كەلگەن بىر خىل
قىسقا قوشاقلاردۇر.

باللار قوشاقلىرى دېگەن ئۇقۇم ــ «4 ـ ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىنـ
كى قوشاق ئۇگىنىش ھەرىكىتى زور دەرىجىدە راۋاجلانغان دەۋرلەرـ
دىلا ئاندىن ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. دۆلىتىمىزنىڭ
قەدىمقى دەۋرلىرىدە، باللار ناخشىلىرى «باللار قوشىغى» «سەبى
باللار قوشىغى»، «كىچىك بالىلار قوشىغى» دېگەن ناملار بىلەن
ئاتىلىپ كەلگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە باللار قوشاقلىرى دېگەن ئىسمـ
نىڭ قوللىنىشى ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك. قەدىمقى زامان ئەسەرلىرىدىكى
ئاتالمىش قوشاقلار ئەلبەتتە باللار ئۆزلىرى ئىجات قىلغان قوشاقلار
ۋە چوڭلارنىڭ باللارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئىجات قىلغان‌قىزىقارـ
لىق قوشاقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تېخىمۇ كۆپ
ھاللاردا كۆرىنىدىغىنى ھەرقايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغان خەلقـ
لەرنىڭ سىياسى پوزىتسىيىسى ۋە ساداسى ئىپادىلەنگەن قىسقا قوشاقـ
لاردۇر. يەنى يۇقۇرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن سىياسى قوشاقلاردۇر.
باللار قوشاقلىرى بىلەن سىياسى قوشاقلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا
مۇشۇ باپنىڭ 3 ـ پاراگرافىدا ئاز ـ تولا توختالغاچقا بۇ يەردە يەنە
توختالمايمىز.

دۆلىتىمىزنىڭ خەلق قوشاقلىرىنىڭ يىغىپ كىتاپ قىلىنىشى ناھاـ
يىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇ بۇنىدىن ئىككى مىڭ نەچچە يىل
بۇرۇنقى قەدىمقى كىتاپلاردا خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن سانى
ئىنتايىن ئاز ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جېڭشۇدەنىڭ
«تەبىئەت سادالىرى» بىلەن ۋۇجىشكىنىڭ «كەڭ تەبىئەت سادالىرى»دا

يەتمىشكە يېقىن باللار قوشاقلىرى خاتىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ، بىز-
گىچە ساقلانغان ئەڭ قىممەتلىك قەدىمقى زامان باللار قوشاقلىرىغا
دائىر ماتېرىياللاردۇر. «4-ماي» ھەركىتىدىن، بولۇپمۇ ئازاتلىقتىن
بۇيان، نەشر قىلىنغان باللار قوشاقلىرى توپلىمى تېخىمۇ كۆپ
بولدى. جۇڭگو ئۆسمۈرلىرى نەشرىياتى 1959-يىلى تۇنجى بولۇپ
«جۇڭگو باللار قوشاقلىرىدىن تاللانمىلار» (ماتېرىياللار نۇسخىسى)
ئاشۇلار ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىك ئىگە مەخسۇس كىتاپتۇر.

باللار قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى ھەر خىل، ئۇنى
سىياسى جەھەتتىن باللار ئويۇنى قوشاقلىرى، باللارنى تەربىيىلەش
قوشاقلىرى ۋە تىلنى چىنىقتۇرۇش قوشاقلىرى دەپ ئۈچ تۈرگە
بۆلۈشكە بولىدۇ. چۈشەندۈرۈشكە زۆرۈر بولغىنى شۇكى، ئالدىنقى
ئىككى تۈر ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە ئۆزئارا كېرىشىش ۋە سىڭىشىش
ئەھۋاللىرى يۈز بەرگەچكە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا روشەن چەك-
چېگرىمۇ بولمايدۇ. بىز پەقەت ئۇلارنى ئاساسىي خاھىش ۋە مۇھىم
نۇقتىلار ئارقىلىقلا تەخمىنىي بىلەلەيمىز.

1. باللارنى بەزلەش قوشاقلىرى

باللار ئويۇنى (بەزلەش) قوشاقلىرى — ھەر بىر كىشى ئۆمرىدە ئەڭ
بالدۇر ئۇچرىتىدىغان قوشاقتۇر. باللار قوچاقتىكى چېغىدىلا ئانىسىنىڭ
مېھرىبانلىق بىلەن ئېيتقان ئەللەي قوشىغىنى ئاڭلايدۇ. (بۇ خىل
قوشاقلار ئەمىلىيەتتە «ئانا قوشىغى» ئەللەي قوشىغى دەپمۇ ئاتىلى-
دۇ) باللار پەيدىن-پەي ئۆسۈپ يېتىلگەنسېرى باللار قوشاقلىرىنى
ئارقا-ئارقىدىن ئۇغىنىشكە باشلايدۇ. بۇ خىل باللار قوشاقلىرى
ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىلىشى ياكى ئوقۇلۇش ئارقىلىق ئويۇنىنىڭ مەزمۇنە-
نى بېيىتىپ، باللارنىڭ ھەۋىسىنى ئاشۇرىدۇ. ئۇ ھەم ئېغىزچە
ئېيتىلىدىغان بىر خىل رېتىم (ئاھاڭ) بولۇپ، ئويۇن پائالىيەتلىرىنى
بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئويۇننى تېخىمۇ جانلىق تۇسكە كىرگۈزىدۇ.

مەسلەن، خەلق ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك تارقالغان «ھەرە تارتىش» قوشىغىدا مۇنداق كوبلېت-مسرالار بار:

«تارتىساڭ ھەرىنى، ئىتتىرىپ بېرەي مەن،
ئېگىل ئالدىڭغا، مەن غادىيالمايمەن،
تارتساڭ بىر قېتىم، ئىتتىرەي بىر قېتىم،
ھەرىكەتلىرىمنى تەڭكەش قىلاي مەن،
بالىلار تېزرەك چوڭ بولغىن؛
چوڭ بولغاندا ئۇچ، ئاق ئاتقا مىنىپ»

بۇ چوڭلارنىڭ كىچىك بالىلارنىڭ ئىككى قولىنى تارتىپ، قارىمۇ-قارشى ئولتۇرۇپ، بىر ئالدىنغا بىر كەينىگە ئېگىلىپ-غادىيىپ، ھەرە تارتقانغا تەخلىت قىلغان ھالىدا ئېيتىدىغان قوشىغىدۇر. بۇ خىل ئويۇننى ئويىنىغاندا، ئادەتتە چوڭلار باشلامچى بولىدۇ. بالىلار دوراغاچ ئوگىنىدۇ. يېشى سەل ئاشقان بالىلار پەيدىن-پەي چوڭلار-نىڭ ياردىمىدىن ئايرىلىپ، ئۆزلىرى ئاغىنە توپلاپ ھەرخىل ئويۇنلارنى ئويىنىيالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئويۇن شەكلىنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ بالىلار ئويۇنى قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنىمۇ بارغاڭسېرى بېيىپ بارىدۇ. شەندۇڭ ئۆلكىسىدە تارقالغان «توپ ئۇرۇش قوشىغى»دا مۇنداق مىسرالار بار:

بىرنى ئۇرساق ھىچنىمە بولمىدى،
ئىككىنى ئۇرساق گۈللەر تارىدى.
ئۈچنى ئۇرغاندا ياڭرىدى دۇمباق،
تۆتنى ئۇرساق بەشكە يارىدى.
ئىككى بەشتە چىقتى بوران.
ئىككى ئالتىدە، ئاشلىق بولدى مول؛
ئىككى يەتتىدە، شال ۋە گۈرۈچ؛
ئىككى سەككىزدە، ئېچىلدى مالەنخۇا-گۈل

ئېچىلىشنى ياخشى كۆرگىنىڭ،
يۈز بولدى مانا بۇ ياققا ئۆتكىن.

بۇ شۇ يەرلىك باللارنىڭ توپ ئويىنىغاندا ئېيتىدىغان قوشىغى بولۇپ، ئۇلار توپ ئۇرغاچ بۇ قوشاقنى ئېيتىدۇ. ۋە ئۇنى دەۋر قىلىپ تەكرارلايدۇ. 2-قېتىم ئاخىرقى بىر مىسرا ئېيتىلغاندا «ئىككى يۈز بولدى بۇياققا ئۆتكىن» دىگەن سۆزلەر ئېيتىلىدۇ، باشقىلىرىمۇ شۇ بويىچە ئېيتىلىدۇ. بۇ خىل قوشاق ئويۇن ئويىنىغۇچىلارنىڭ ھەۋىسىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تەپكۈچ تېپىش، رېزىنكە كىدىن سەكرەش، مۇكۇ-مۇكۇلەڭ ئويناش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇلارغا ماس كېلىدىغان باللار ئويۇنى قوشاقلىرى بار. بەزى رايون-لاردا، باللار بەزى كىچىك ھايۋانلار ياكى قۇرۇت-قوڭغۇزلار بىلەن ئويىنىغاندىمۇ مۇناسىۋەتلىك باللار ئويۇنى قوشاقلىرىنى ئېيتە-دۇ. مەسىلەن، سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى باللار يىڭناغۇچ تۇتقاندا كۆپىنە-چە يەنە «چۈشكىنە پەسكە» دىگەن قوشاقنى غىڭشىپ ئېيتىدۇ. «ھەي كۆزى پال-پال دىگەن قۇيرۇق مۇشۇك (يىڭناغۇچنىڭ باشقا ئىسمى)، چۈشكىنە پەسكە ئۇرمايمىز سېنى، تىللىماي ئويناپ بولۇپلا قويارمىز سېنى» گۈيجۇ ئۆلكىسىدىكى باللار پارقىراق قوڭغۇزنى تۇتقاندا ھەمىشە مۇنداق بىر قوشاقنى ئېيتىدۇ:

«پارقىراق قوڭغۇز نۇر چېچىپ كەچتە،
ئاسمانغا چىقساڭ چاقماق سوقۇدۇ؛
پەسكە چۈشسەڭ كۆيسەن ئوتتا،
تۆشۈككە كىرسەڭ يىلان چاقىدۇ؛
كەلگىنە تىزرەك قۇتقۇزاي سېنى،
ئىدىر ئايلانساڭ مۇشۇك تۇتىدۇ»

بۇ باللار قوشاقلىرىدا ھاشارەتلەر قىلىقلاندۇرۇلۇش ئارقىلىق بالە-لارنىڭ پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بۇ خىلدىكى باللار ئويۇنى قوشاقلىرىدىن يەنە «ئالا كۆچۈك» «ئاي چوڭ ئانا»، «سۇ كالىسى» (قۇلۇلىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى) ۋە «سېغىز-خان» قاتارلىقلارمۇ بار.

2. باللارغا نەسىھەت قىلىش قوشاقلىرى

باللارغا نەسىھەت قىلىش قوشاقلىرى باللار تەربىيىسىنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇ باللارنىڭ بىلىمىنى بېيىتىپ، ئۇلارنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە تەسەۋۋۇرىغا ئىلھام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ياخشى ئىدىيە، ياخشى ئىستىل، ياخشى ئادىتىنى يېتىلدۈرىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتمىگەن باللارنى تەربىيەلەشنىڭمۇھىم قورالىلىرىنىڭ بىرى. مەسىلەن:

«ئولتۇرۇڭلار تېزىلىپ،
مۇنلەرنى يېيىشكە
بىرىنى مەن ئالىمەن،
بىرىنى قويۇپ سىڭلىمگە؛
ئۇخلاپ قاپتۇ سىڭلىمىز
ئويغانغاندا بېرىشكە،

بۇ باللار قوشاقلىرىدىن ئېلىمىزدىكى ھەممە كىشى، ھەممە ئائىلىلەر خەۋەر تاپقان بولسا كېرەك، ئۇ ئىنتايىن ئىخچام، ئاددى تىل ۋە ئاددى تەسەۋۋۇرىي ئۇسۇل ئارقىلىق شەخسى مەنپەئەتكە دائىر داۋالىنى چۈشەندۈرمەستىن، بەلكى باشقىلارغا كۆڭۈل بۆلۈش، ئۆزئارا ياردەم قىلىشقا دائىر داۋالىنى چۈشەندۈرگەچكە، ئەۋلاتلىرىمىز ئارقا-ئارقىدىن تەربىيەلەنمەكتە. خۇبىي ئۆلكىسىدە تارقالغان «چاشقان بالىسى» دېگەن بىر باللار قوشىغىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «داۋازغا ئوخشاش بامبۇك ئۇستىدە، چاشقان بالىسى ئۆمىلەۋېتىپ، سېرىلىپ كېتىپ يەرگە يىقىلىپ كەتتى، بىكار دېگەن-بىكار چىشىنى چېقىپ، بامبۇك ياغىچى ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ، چاشقان يانپىشى كەتتى چېقىلىپ ھەي، سېنى!» بۇ قوشاقتىكى چاشقان بالىسى ئەمىلىيەتتە جاھىل، كەپسىزلىكىگە

سەۋول قىلىنغان، ئىككى-ئۈچ ياشلىق بالىلارنى بولۇپمۇ ئوغۇل بالىلار كۆن بويى ئىگىز-پەس جايلاردا ئويناپ، بالايى-قازا تېرىنىدۇ، شۇڭا چوڭلار بۇ خىل بالىلار قوشىغى ئارقىلىق ئۇنداقلارنى ئاگاھلاندۇرىدۇ، ئۇ ھەم قىزىق، ھەم تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ئۇنۇمى قاپاقنى تۇرۇۋېلىپ باشقىلارغا تەنبىھ بەرگەندىن كۆپ ياخشى بولىدۇ.

يۇقۇرىدىكى ئىككى خىل بالىلار قوشىغىدا ئەكس ئەتكەن رىياللىق خىلىلا كەڭ بولۇپ قالماستىن، بەلكى قىلىقلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بەدىئى ئۇسۇل بىلەن رىيالىلىق ئەگىرى-توقاي يولىلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەچكە، بۇ خىل بالىلار قوشىغى بالىلارنىڭ كۆچلۈك ھەۋىسىنى قوزغايدۇ.

قىلىقلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ خىل بەدىئى ئۇسۇلنىڭ مەيدانىغا كېلىشىنى ئۇزاق قەدىمقى دەۋردىن ئىزلەش كېرەك. ئومۇمەن ئېيتقاندا ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى رىۋايەت بىلەن دىنىنىڭ پەيدا بولىشى ئۇزۇنغا مۇناسىۋەتلىك. يېقىنقى زامانىكى پىسخولوگىيە تەتقىقاتى ئىسپاتلىدىكى بالىلار ئۇزلىرىنىڭ خىيال ۋە ئويۇنلىرىغا نىسبەتەن كۆپىنچە ھاللاردا يىر خىل ھەقىقى ئىشىنىش پوزىتسىيىسىدە بولىدۇ. ئۇلار ئۇزلىرى تەسەۋۋۇر قىلغان ياكى ئويۇن ھالىتىگە كىرىدىغان بارلىق شەيئىلەرنى ئۇزلىرىنىڭ سۆز ۋە ھەسىياتلىرىنى تولۇق چۈشىنىدۇ دەپ بىلىدۇ. بۇ ئىپتىدائى جەمىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئوبېكتىپ شەيئىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر بالىلار قوشاقلىرى قىلىقلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق بالىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنىڭ مول، ئىچكى دۇنياسىنىڭ پاك ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈردى. لۇشۈن توپلىغان «گۈللۈك تامدىن سەكرەش» دىگەن بېيجىڭ بالىلار قوشىغىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

«قوي ـ قوزىچاقلار سەكرىشەر تامدىن،
بۇزۇلسا گۈل تام، ئىشەك سۈركىلەر؛
چوشقىلار ئوتۇن توشار ئارتىلىپ ئىتىلار،
ئىت بىلەن تىنماي ئويناشار،
ئاسلانلار كاگدا قۇيرۇق چىشلىشىپ،
بىر بىرىنى ھارماي قوغلىشار»

بۇ قىز باللار قوشىغدىكى ئاشۇ كىچىك ھايۋانلار گويا بىر ئائىلىنىڭ ئەزالىرىغا ئوخشايدۇ. قوزىچاقلار ئىنتايىن كەپسىزلىك بىلەن سەكرەپ ئويناپ يۈرۈپ گۈللۈك تامنى بۇزۇۋېتىدۇ، شۇ قوزىچاقتىن باشقا لىرىنىڭ ھەممىسى ئالدىراش ھالدا ئۆز ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بۇ كىچىك ئائىلە ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق كەيپىياتىغا چۆمىدۇ. لېنىن مۇنداق دىگەن ئىدى: «ئەگەر سەن باللارغا ھىكايە ئېيتقاندا، ھىكايىدىكى توخۇ، مۇشۇكلەر ئادەمدەك سۆزلىيەلمىسە، ئۇ ھالدا باللاردا سەن ئېيتقان ھىكايىغا نىسبەتەن ھەۋەس قوزغالمايدۇ»① بۇ سۆزلەر گەرچە باللار قوشىغى ۋە خىيالىي ھىكايىلار توغرىسىدا سۆزلەنگەن سۆز بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر ھەقىقەتنى شەرھىلەپ قىلىقلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ ئەدىبى ئۇسۇلنىڭ باللارنى تەسىرلەندۈرۈش ۋە تەربىيىلەش جەھەتتىكى مۇھىم رولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بىر خىل ئەدىبى ئىپادىلەش شەكلى بولغان قىلىقلاندۇرۇشتا، تەسۋىرلەش ئوبېكتىنىڭ باشقا جەھەتلىرى زادى ھىساپقا ئېلىنماي، كۆپىنچە تەسۋىرلەش ئوبېكتىنىڭ كىشىلەرنىڭ روھى ھالىتىنى ئىستىل، ھەركىتىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەزى جەھەتلەرنى تاللاپ، لىپلا مۇبالىغىلاشتۇرۇش ئاساسىدا تەسۋىرلىنىدۇ، دەل باللار «ئويـ

---

① لېنىن: «ئۇرۇش ۋە تېچلىق مەسىلىسى توغرىسىدا دوكلات» «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» 3 ـ توم، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1960 ـ يىلقى خەنزۇچە نەشرى 469 ـ بەت.

ناپ مەجنۇن بولۇپ قالغاندەك»، پۇتۇنلەي خام-خىيال ۋە ئويۇن دۇنياسىغا كىرىپ قالغاندا ۋاقتىنچە باشقا ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەسۋىرلەنگەن ھىلىقى نۇختا، مۇقەررەر ھالدا، شۇ ئوبېكتتە بار بولغان خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىك بولۇپ، شۇ خۇسۇسىيەتلەر قىلىقلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى رىياللىق ئاساسىغا ئىگە قىلىدۇ ھەمدە باللارنىڭ ئويىنى توغرا يۇنىلىشكە قاراپ راۋاجلاندۇ-رىدۇ. يۇقۇرىدا تاللانغان ھىلىقى باللار قوشىغىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭدا كۆرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ ھەممىسى ئائىلە ھايۋانلىرى، ئېشەكنىڭ ياغۇنچاق تارتىشى، مۇشۇكنىڭ كاڭغا چىقىشى قاتارلىقلار. بۇ شمال يېزىلىرىدىكى باللار ناھايىتى پىششىق بىلىدىغان نەرسىلەر-دۇر. ئەگەر چوشقىنى كاڭغا چىقىرىپ ياغۇنچاقنى مۇشۇككە ئېتىتەر-گۈزسەك باللارنىڭ قارشىلىغىغا ئۇچرىشىمىز مۇمكىن. قىسقىسى باللار ئويۇنى قوشاقلىرى ۋە باللار تەربىيە قوشاقلىرىدىكى قىلىقلان-دۇرۇشى ئۇسۇلىنىڭ كۆپلەپ قوللىنىشى باللار قوشاقلىرىغا خام-خىيال ۋە ياسالمىلىق سىڭدۈرگەن ھەم ئۇنى رىياللىق ئاساسىغا ئىگە قىلغان. شۇڭا باللار ئۇنى خام-خىيال دەپ ھىساپلىماستىن، بەلكى راس شۇنداق، راس شۇنداق بولغان دەپ ھىساپلايدۇ. يۇكسەك فانتازىيە بىلەن رىيال تۇرمۇشنىڭ ئۇستىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلە-شى — قىلىقلاندۇرۇش ئۇسۇلىدىكى بەدىئى كۈچنىڭ مەنبەدۇر.

3. تىلنى يېتىلدۈرۈش — چىنىقتۇرۇش قوشاقلىرى

يۇقۇرىدىكى ئىككى خىل باللار قوشاقلىرىدىن تاشقىرى، تىلنى چىنىقتۇرۇش قوشاقلىرى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل باللار قوشە-ئىمۇ بار. ئۇنىڭدا بىرقانچە قوش ئاھاڭلىق قاپىيداش سۆز ئىبارىلار ياكى تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشاش ھەم يېقىن سۆزلەر مەقسەتلىك ھالدا يىغىنچاقلىنىپ ئاددى قىزىقارلىق شېئىرىي ئەسەر قىلىپ بىرلەش-تۈرۈلىدۇ. نەتىجىدە باللار ئۇنى ئوقۇغاندا ئاسانلىقچە ئوچۇق،

چۇشىنىشلىك قىلىپ ئىپتالمايدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى قوشاقلار باللارنىڭ سۆزلەش ئىقتىدارىنى چىنىقتۇرۇپ، ئېنىق سۆزلەيدىغان قىلىش رولىنى ئويناپدۇ، شۇڭا باللار مۇنداق قوشاقلارنى ناھايىتى قارشى ئالىدۇ، «ئىشىكتىن چىقساق، ماڭىمىز ئون قەدەم، توخۇ تېرىسى بىلەن تېرە ئىشتان يامايمىز، توخۇ تېرىسى بىلەن تېرە ئىشتان يامايمىز، توخۇ تېرىسى بىلەن تېرە ئىشتانىنى يامساي قويمايمىز» بۇ بېيىتنىڭ رايوندا تارقالغان بىر كۇبلېت تىل چىنىقتۇرۇش قوشىغى بولۇپ، ئاساسەن ئوخشاش ئاھاڭلارنىڭ تەكرارلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن تۇزۇلگەن. يەنە شياۋشىڭ رايوندا تارقالغان بىر قوشاقتا مۇنداق مىسرالار بار:

«ئىگىز تاغدا بىر پىلەك،
ئېسىلغان مىس قوڭغۇراق،
شامال چىقسا جىرىڭلار،
چىقمىسا توختار، بىراق»

بۇمۇ ئاساسەن ئاھاڭداش سۆزلەردىن تۇزۇلگەن. باللارمۇ مۇنداق جۇملىلەرنى يېڭى ئوقۇشقا كىرىشكەندە كۆپىنچە خاتا ئوقۇپ قويۇپ، قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كەتسىمۇ، لېكىن بىرقانچە قېتىم ئوقۇغاندىن كېيىن، توغرا ئوقۇپ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ.

خەلق ئارىسىدىكى باللار قوشاقلىرى شەكىل، تۇزۇلۇش جەھەتتە ئومۇمەن بىرقەدەر ئاددى ۋە قىسقا بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇقىم شەكلى يوق. لېكىن كۆپلىگەن باللار قوشاقلىرىنىڭ ئەسلى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، پۈتۈن قىسمى ئۇچ سۆزدىن تەشكىل تاپقان قوشاقلار كۆپرەك سانىنى ئىگەللەيدۇ. بۇمۇ ئاساسەن باللارنىڭ ئاسان ئوقۇشى، ئاسان ئەستە قالدۇرۇشى ئۈچۈن تەبىئى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل قوشاقتۇر. باللار قوشاقلىرى تىل جەھەتتە ئاممىباپ، چۈ-

شىنىشلىك، جانلىق، قىزىقارلىق، رىتىملىرى ئوچۇق بولۇپ، ئېغىزدا ئېيتىشقا ناھايىتى ئەپلىك، بۇمۇ ئۇنىڭ ئالاھىدە خىزمەت قىلىش ئوبېكتى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك.

مەھەممەت پولات

ياقۇپ قۇربان تەرجىمىسى

سەككىزىنچى باپ داستانلار

ۋە خەلق ئىپىك داستانلىرى

داستان (ئېپوس)ۋە خەلق ئىپىك داستانى خەلق شېئىر-قوشاق-لىرىدىكى ۋەقەلىكى ئۇزۇن شېئىر-قوشاقلاردۇر. ئۇلار ئەڭ كىچى خەلق (جۇملىدىن ئۇلارنىڭ كەسپىي سەنئەتكارلىرى) تەرىپىدىن كوللېكتىپ ئىجات قىلىنغان، ئېغىزچە تارقىتىلغان شېئىرىي چۆچەك-لەردۇر①، شۇڭا بەزىلەر ئۇلارنى ۋەقەلىك شېئىر ياكى ۋەقەلىكى بار قوشاقلار دەپمۇ ئاتايدۇ.

داستان ۋە خەلق ئىپىك داستانى مەزمۇن جەھەتتە ئىنتايىن كەڭ تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەڭگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشى، كۈرىشى، تارىخى، مەشھۇر قەھرىمانلار، مۇھىم ئىجتىمائىي ۋەقەلەر، ھەتتا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتى، قائىدە-يوسۇنلىرى قاتارلىقلار داستان ۋە خەلق ئىپىك داستانلىرىدا روشەن ۋە جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلار قوشاقچىلار قەلبىدىكى تەسىراتنى بىۋاستە ئىزھار قىلىشنى ئاساس قىلىدىغان ئادەتتىكى خەلق قوشاقلىرىغا ئوخشىمايدۇ، ئۇلار ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ۋە پېرسوناژلار خاراكتېرىنى تەسۋىرلەشنى ئاساس قىلىدۇ.

---

① شېئىرىي چۆچەكنى بەزىلەر خەنزۇچە ئاتىلىشىغا قارىپىلا شېئىرىي ھېكايە دەپمۇ ئاتايدۇ (ت).

ئۇلارمۇ تەبىئىكى، لىرىكىدىن ئايرىلالمايدۇ، لېكىن بۇ خىل لىرىكا مەلۇم ھىكايە سيۇژىتى ئارقىلىق؛ كونكىرىت تۇرمۇش ۋەقەلىكلىرى ۋە تۇرمۇش مەنزىرىلىرى ئارقىلىق؛ پېرسوناژلار ئوبرازىنى سۈرەتلەش ئارقىلىق بېرىلىدۇ. شۇڭا، داستان ۋە خەلق ئېپىك داستانلىرىدا ئادەتتە ئۇزۇنراق سەھىپە، مۇكەممەل ھىكايە سيۇژىتى ۋە پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلغان بولىدۇ. ئۇلاردا ئىپادىلەش كۈچى مول بولغان شېئىرىي تىل ئىشلىتىلىپ، مول سيۇژىت ۋە جانلىق ئوبرازلار ئارقىلىق مۇئەييەن ئاساسىي تېما ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئادەتتە لىرىكىلىق قىسقا خەلق قوشاقلىرى ھازىر جاۋاپلىق بىلەن ئېيتىلىۋېرىدۇ، مۇنداق قوشاقلارنى نۇرغۇن كىشىلەر توقۇيالايدۇ، ئېيتالايدۇ؛ ھالبۇكى، داستان ۋە خەلق ئېپىك داستانلىرىنىڭ سەھىپىسى ئۇزۇنراق، سيۇژىت تۈزۈلۈشى (قۇرۇلمىسى) مۇرەككەپ-رەك بولغاچقا، ئۇلار بەزى مەشھۇر خەلق ناخشىچىلىرى (قوشاقچىلىرى) تەرىپىدىن ساقلىنىدۇ، رەتلىنىدۇ ۋە ئېيتىلىپ تارقىتىلىدۇ.

بۇ خىل ۋەقەلىك بايان قىلىنغان ئۇزۇن شېئىرلار ئەكس ئەتتۈرگەن تۇرمۇش مەزمۇنىدىن قارىغاندا، داستانلار ھەرقايسى مىللەتنىڭ شەكىللىنىش چېغى ــ بالىلىق دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئاساسەن يىراق قەدىمقى زامان تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، خەلق ئېپىك داستانلىرى بولسا ئاساسەن سىنىپىي جەمىيەتتە پەيدا بولغان ۋە راۋاجلانغان.

بىرىنچى بۆلۈم داستان

تارىخىي داستان، خەلق ئېپىك داستانلىرى ئىچىدىكى كۆلىمى

زورراق بولغان بىر خىل قەدىمىي ئەسەرلەردۇر. ئۇنىڭدا شېئىرىي تىل ئارقىلىق، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يەر-ئاسمانىنىڭ شەكىللەنىشى، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر رىۋايەتلىرى ھەمدە مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، مىللى ئۇرۇش ۋە مىللى قەھرىمانلارنىڭ پارلاق تۆھپىلىرى قاتارلىق مۇھىم ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ، شۇڭا، ئۇ مىللەتلەر تارىخى بىلەن بىرلىكتە ئۆسۈپ يېتىلگەن. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر مىللى داستان كۆپ ھاللاردا شۇ مىللەتنىڭ مەلۇم دەۋردىكى ئوبرازلاشتۇرۇلغان تارىخىدۇر.

1 . تارىخىي داستانىنىڭ① ئومۇمى ئالاھىدىلىكلىرى

(1) داستان ھەرقايسى مىللەتنىڭ شەكىللەنگەن چېغى — بالىلىق دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن

داستان ئېپتىدائىي ئەپسانىلەرگە ئوخشاش تارىخ كاتېگورىيىسىدىكى ئەدەبىي ھادىسىدۇر. ئۇ مىللەتلەر تارىخى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي مەزمۇنلار مەدھىيىلەنگەنلەرنىڭ ھەممىسىلا داستان بولۇۋەرمەيدۇ. مۇئەييەن شەكىل سۈپىتىدە، ئۇ پەقەت ھەرقايسى مىللەتنىڭ شەكىللىنىش چېغى — بالىلىق دەۋرىدىلا بارلىققا كېلىدۇ. قەبىلىلەر ئۇرۇشنى ئىپادىلەيدىغان قەھرىمانلىق داستانى شۇنداق، مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئالەمنىڭ يارىلىشىغا دائىر رىۋايەتلەر ھەققىدىكى داستان تېخىمۇ شۇنداق. مىللەتنىڭ شەكىللىنىش چېغى — بالىلىق دەۋرىدىكى ئادەتتىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ھەممىسىنى شائىر دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ چاغلاردا، ئەدەبىيات ئۆزىدە كېيىنكى چاغلاردىكىدەك ئىستېتىك ئەھمىيەتكە ئىگە مەزمۇنلارنى تېخى تەييارلىمىغان؛ پەقەت ئادەملەر كوللېكتىپ

---

① خەنزۇچە خەت مەنىسىدىن ئېيتقاندا، تارىخىي داستان دەپ تەرجىمە قىلىنسىمۇ، ئۇيغۇرچىدا ئادەتتە داستان دەپ ئاتىلىۋېرىدۇ (ت).

تەپەككۇرنىڭ بىر خىل ئالاھىدە ئىپادىلىنىش شەكلىدىنلا ئىبارەت ئىدى. ماركس داستانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى تارىخىي شەرت-شارائىتلار ئۈستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: «بەزى بەدىئى شەكىللەرنى، مەسىلەن، داستانلارنى ئېلىپ ئېيتايلۇق، ھەتتا ھەرقانداق ئادەم ئېتىراپ قىلىدۇكى؛ بەدىئى ئىشلەپچىقىرىش بەدىئى ئىشلەپچىقىرىش سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن ھامان، ئۇلار يەنە دۇنيا تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ، كلاسسىك شەكىللەردە ئىجات قىلىنمايدۇ، شۇڭا سەنئەتنىڭ ئۆز ساھەسىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بەزى بەدىئى شەكىللەر پەقەت سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ راۋاجلانمىغان باسقۇچىدىلا مەيدانغا چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان.»① ماركس ئېيتقان «بەدىئى ئىشلەپچىقىرىش بەدىئى ئىشلەپچىقىرىش سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن»دىن كېيىنكى دەۋر، بەدىئى ئىجادىيەت ساھەسىدە شەخس كوللېكتىپتىن ئايرىلىپ چىقىپ، يىگانە ھالدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش بولغان دەۋرنى، يەنى ياۋايىلىق باسقۇچى ئۆتۈپ كېتىش ئالدىدىكى دەۋرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردە ئىنسانلار مۇكەممەل، كوللېكتىپلىق تەپەككۇر شەكلى بىلەن ئەمەس، شەخس «توپ» ئۈستىدە ياكى سىرتىدا مۇستەقىل ھالدا يەككە-يىگانە ئىجات قىلىنىش شەكلى بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى. ئەگەر كىمكى يەنىلا ئەنئەنىۋى داستان شەكلى بويىچە يېڭى مەزمۇندىكى «داستان» يارىتماقچى بولسا، ئۇ ھالدا، بۇ خىل بەدىئى مەھسۇلات ماركس ئېيتقاندەك «دۇنيا تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ، كلاسسىك شەكىل»دىكى داستان بولماي قالىدۇ. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «...ھومېرنىڭ داستانلىرى ۋە بارلىق ئەپسانىلىرى—

---

① ماركس: «‹سىياسى ئىقتىساتقا پىپەن›گە سۆز بېشى»، «ماركس ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 113-بەت.

مانا بۇلار گرېتسيېلىكلەر ياۋايىلىق دەۋرىدىن مەدەنىيەت دەۋرىگە ئېلىپ كىرگەن ئاساسلىق مىراسلاردۇر.»① بۇنىڭدىن داستانىنىڭ يەنىلا ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى بەدىئى ئىجادىيەت شەكىللىرىدىن بىرى ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، كىمىكى «قەدىمقى داستانلار بىزنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىزدە بارلىققا كېلىشى مۇمكىن دەپ قارىسا، بۇ خۇددى زامانىمىزدىكى ئىنسانلار ياش قورامىغا يەتكەن ئادەملەردىن يەنە بالىلارغا ئايلىنىدۇ دېگەنگە ئوخشاش بىمەنىلىكتۇر.»② ئەلۋەتتە، داستان ئۇزاق جەريانىدا تارقالغان، ئۇ دەۋردىن دەۋرگە ئېيتىلىپ كەلگەچكە، كۆپ ھاللاردا ئۇنىڭغا كېيىنكى دەۋرنىڭ نەرسىلىرى سىڭىپ قېلىپ، مۇرەككەپرەڭ ئەھۋاللار پەيدا بولىدۇ، لېكىن ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا چىدىلا بارلىققا كەلگەن. شۇڭا، ئۇ كېيىنكى ئادەتتىكى بالىلاردا (ۋەقەلىك شېئىر)لاردىن پەرقلىنىدۇ. يېقىنقى زامانىلاردا بارلىققا كەلگەن، مىللى قەھرىمانلار مەدھىيىلەنگەن بەزى ۋەقەلىگى بەك ئۇزۇن شېئىرلارنى، مەسىلەن، موڭغۇللارنىڭ «گادا مېيدىن»، مياۋزۇلارنىڭ «جاڭ شيۇمېي ناخشىسى» قاتارلىقلارنى، گەرچە ئاز-تولا «داستان»دەك ھەجىمگە ۋە روھقا ئىگە دېيىلسىمۇ، تەلەپكە لايىق داستان دەپ ھىساپلاشقا بولمايدۇ (بۇ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ۋە قىممىتىنى قىلچە ئىنكار قىلغانلىق ئەمەس.)

(2) داستانلار ئەپسانىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك

---

① ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 4-توم، 22-بەت.

② بېلىكىننا تاللانمىلىرى: «بېلىنسكى ماقالىلىرى»، يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتىنىڭ خەنزۇچە 1958-يىل نەشرى، 195-بەت.

داستان ئىنسانىيەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدە بارلىققا كەلگەچكە، ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر بىلەن تەبىئى ھالدا مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئىنسانىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى مەزمۇنغا باي گۈزەل ئەپسانىلەر داستانلارنىڭ يېتىلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى خام ماتېرىيالىلار بىلەن تەمىنلەپ، داستانلارنىڭ بەدىئى ئىپادىلىشىگە قويۇق ئەپسانە تۈسىنى بەرگەن، ھەتتا دەسلەپكى دەۋرلەردىكى بەزى داستانلارنى شېئىرىي شەكىلدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەت دەپ قارىشىمۇ بولىدۇ. داستانلاردا ئادەم ۋە ئىلاھنىڭ ھەركەت قىلىقلىرى دائىم دېگۈدەك گىرەلىشىپ كەتكەن: ئادەم كېچىچە سېھىرگەرلىك-جادىگەرلىك قىلىدۇ، ھەرخىل تۈسكە كىرىدۇ، ھەتتا ئۆلۈپ تىرىلىدۇ؛ ئىلاھمۇ كۆپ ھاللاردا ئىنسانلارغا خاس ھەركەت ۋە پەزىلەتلەر بىلەن مەيدانغا چىقىدۇ، جەڭ ئېتى، ئوقيا، زۇلپىقار، ھەتتا قۇش، ھايۋان، ھاشارەت بېلىقلارمۇ ئادەملەردەك ھېسسىيات-تۇيغۇ، ئىرادىگە، ياخشى-يامان پەزىلەتكە ۋە ئارزۇ-ئارمانغا ۋاھاكازالارغا ئىگە قىلىنىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەپسانىدىكىلەرگە ئىنتايىن ئوخشايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، داستان بىلەن ئەپسانىنىڭ ئىدىيىۋى مايىللىغى تامامەن ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. دەسلەپكى دەۋرلەردىكى داستانلاردا كۆپىنچە ئادەملەر بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تەسۋىرلەنگەن، باشتا تەبىئەت دۇنياسى كىشىلەر نەزىرىدە ئىلاھىلاشتۇرۇلغان، ئادەملەر بىلەن تەبىئەتمۇ يۇغۇرۇلۇپ بىر گەۋدە قىلىۋېتىلگەن. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كۈندىن-كۈنگە راۋاجلىنىشىغا ۋە تەبىئەتنىڭ ئەمەلىيەتتە بوي سۇندۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلار ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇغىنى ۋە كۈچ-قۇدرىتىنى بارغانسېرى ئېنىق چۈشىنىۋالدى: ئۇلار ئۆزلىرىنى يەنىلا تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن، ئىلاھنىڭ بىقىنىسى دەپ قارىمايدىغان، بەلكى تەبىئەت دۇنياسى سىرتىدىكى مۇستەقىل ۋە ئىلاھقا قارشىلىق

كۆرسته‌له‌يدىغان ئاده‌مله‌ر ده‌پ قارايدىغان بولـدى. شۇنىڭ بىله‌ن، داستانلار ته‌ره‌ققىياتى داۋامىدا، ئىلاهنىڭ ئورنىنى ته‌دريجى هالـدا ئاده‌مله‌ر ئىگه‌للىدى، ئىـلاهـقا قارشى تۇرغۇچىـلار كۆپ هالـلاردا يه‌نىلا ئىلاهلار بولسىمۇ، لېكىن ئه‌مىليه‌تته ئىلاه تونىنى كىيىۋېلىپ، ئىنسانلار دۇنياسىنىڭ تىراگېدىيه ۋه كومـدىيـلىرىنى ئويـنـدى. شۇڭا، كېيىنكى چاغلاردا، داستانلارنىڭ رىـياللىقـلىغى بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئه‌پسانىلىق تۈسى بارغانسېرى يوقالدى. داستانلار ئه‌پسانه دۇنياقارىشى ئاساسىدا بارلىققا كه‌لگه‌ن، ئۇنىڭ ته‌ره‌ققىياتى ئاخىرقى هىساپتا يه‌نه ئه‌پسانه ئىدىيىسىنى ئىنكار قىلغانـلىق بولۇپ هىساپلـىنىدۇ. مانا بۇـ داستانلار بىله‌ن ئه‌پسانـله‌رنىڭ دىـيالېكـتىكـلىق مۇناسىۋىتىدۇر.

(3) داستان بىر مىلله‌تنىڭ ئالاهىده بىلىملىرىـنىڭ يىغىنـدىسى

داستان قه‌دىمقى خه‌لقله‌رنىڭ تۇرمۇشى ۋه كۆرىـشىنى، غايىسى ۋه ئارزۇسىنى ئه‌كـس ئه‌تـتۈرىـدۇ. ئۇ، شۇ مىلله‌تـنىڭ ته‌بىـئه‌ت دۇنياسى ۋه خوشنا قه‌بىلىله‌ر بىله‌ن بولغان كۆرىـشىـنىڭ تارىـخى، شۇنىڭده‌ك ئۇنىڭدا شۇ مىلله‌تنىڭ مىڭلىغان يىللار مابه‌ينىده توپلىغان ئه‌قل-پاراسىتى ۋه ته‌جرىبىلىرى جه‌مله‌نـگه‌ن. ئۇنىڭـدىكى گۈزه‌ل به‌دىئى ئوبرازلار، هه‌يۋه‌تلىك به‌دىئى قۇرۇلمـلار قه‌دىمقى خه‌لقـله‌رنىڭ غايه‌ت زور شـجائـىتى ۋه ئىـجادىي قابـلىيـىتى نامايه‌ن قىلىنغان؛ ئۇنىڭ شېئىـرىي تىلىدىكى پەلـسه‌په قائـدىـلىرى بىله‌ن ئوبرازلىقلىغىنىڭ بىرلىشىپ كه‌تكه‌نلىـگىمۇ ئىنسانىيه‌تـنىڭ ده‌سله‌پكى ده‌ۋرله‌ردىكى به‌دىئى ته‌په‌ككۇرىنىڭ نۇرىـنى ئه‌كـس ئه‌تـتۈرگه‌ن، ئۇ مىللىْ مه‌دەنىيه‌ت ئه‌ئه‌نىسىنىڭ شه‌كىللىنىشىده مۇهىم رول ئوينىغان. تېخىمۇ مۇهىمى شۇكى، داستانلاردا ئۇرۇقـداشلىق جه‌مـىيىتى تۇرمۇشىنىڭ نۇرغۇن هه‌قـقى سۇره‌تـلىرى، مه‌سـله‌ن، مۇهاكـمه، سايلام، ئۇرۇشقا چىقىش، ئات به‌يگىسى، ئوقيا ئېتىشىش، چېلىشىش،

كىچىك خانىش تاللاش، قىز ئېلىپ قېچىش ۋە كېيىم-كېچەك، يىمەك-ئىچمەك، دەپنە قىلىش، تەزىيە بىلدۇرۇش قاتارلىقلارنىڭ تەسۋىرى بار. بۇلاردىن يىراق قەدىمقى زاماندىكى تارىخ، جۇغراپىيە، ھەربىي ئىشلار، تىببى ئىلىم، ئاستىرونومىيە، دەسلەپكى دەۋرلەردىكى قول سانائىتى، ئۇندۇرمە ھالىتىدىكى يېزا ئىگىلىگى ۋە دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تەنتەربىيە، مۇزىكا قاتارلىقلارغا دائىر بەكمۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە قىممەتلىك ماتېرىياللارنى تېپىۋالالايمىز. شۇڭا، داستانلار ئەدەبىيات شۇنىڭدەك تارىختۇر؛ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى ھەم ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تۇرمۇشىنىڭ قامۇسىدۇر.

(4) داستان بايانىنىڭ سەلتەنەتلىكلىگى

داستان چوڭ ھەجىملىك بەدىئى ئەسەر، شۇنىڭدەك قەدىمقى خەلقلەرنىڭ كىلاسسىك ئەسىرى. ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان مىللەتلەر تارىخىغا دائىر ۋەقەلەر كۆپ ھاللاردا ئۇرۇق-قەۋم تارىخى ۋە ئەجداتلار تەلىماتى دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ كۆپىنچە چوڭ پائالىيەتلەر ياكى تەنتەنىلىك مۇراسىم ۋە تەزىيە-ماتەم مۇراسىملىرىدا ئېيتىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ سەلتەنەتلىككە ئىگە. ئۇنىڭ بايان قىلىنىش خۇسۇسىيىتى ۋە ئېيتىلىنىش ئىستىلى ناھايىتى تەمكىن، تۇزۇلۇشى ۋە پەسىيىشى-ئەۋجىگە چىقىشىمۇ پۇختا، ئېيتىلغاندا كىشىدە ھۆرمەت، ئىززەت-ئىكرام ھېسسىياتى قوزغايدۇ. مۇنداق سەلتەنەتلىكتە ئەجداتلارغا ئېتىقات قىلىش ۋە ئىپتىدائى ئەپسانە ھەم دىنىي ئىدىيە ئاملىلىرى بار. بولۇپمۇ قەھرىمانلىق داستانلىرىدا باش قەھرىمانلارغا مۇقەددەس مىللى روھ سىڭدۇرۇلۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تۇپرىغى، سىياسىي ۋە تارىخىغا ھۆرمەت ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى بەزى ئەپسانە، دىنىي ئىدىيىلەر ئارقىلىق ئۇنىڭ ھەيۋىتى كۈچەيتىلگەن. ئەلۋەتتە،

كېينىكى دەۋرلەردە ئېيتىلغاندا، بۇ خىل سەلتەنەتلىكلىك، روشەنكى، بارغانسېرى ئاجىزلاشقان، كىشىلەر ئىدىيە جەھەتتە ئۇنى ئۇنچۇالا مۇقەددەس دەپ قارىمايدىغان بولغان. لېكىن ئەسەرنىڭ ئۆزى، خىسلىتى يەنىلا سەلتەنەتلىك.

دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ داستانلىرى بار: ئېيتايلۇق، قەدىمقى گىرىتسىيىنىڭ «ئىلىئادا»، «ئودىسسا»، قەدىمقى ھىندىستانىنىڭ «رامايانا»، «ماخاباراتا»، گېرمانىيىنىڭ «نىبوروڭگىن ناخشىسى»، فىنلاندىيىنىڭ «كەيلەيۋېيرا» ۋە ئەرمىنىيىنىڭ «ساسۇنلار ئەۋلادى داۋىد» قاتارلىقلار دۇنيا ئەدەبىيات غەزنىسىدىكى گۆھەرلەردۇر. ئېلىمىزدىكى ئەللىكتىن ئوشۇق مىللەتلەرنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ ئارىسىدا بۇگۈنكى كۈندە يەنىلا ئاغزاكى خەلق داستانلىرى ياشاپ كەلمەكتە، بۇ بىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك مەملىكىتىمىزنىڭ ئېپتىخارى.

ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنىغا ئاساسەن، داستانلار ئىككى چوڭ خىلغا بۆلۈنىدۇ: ئالەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى داستانلار ۋە قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلار.

1. ئالەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى داستانلار

ئالەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى داستانلارنى بەزىلەر «ئېپتىدائىلىق»قا ئىگە داستانلار ياكى ئەپسانىۋى داستانلار دەپمۇ ئاتايدۇ. دىمەك، بۇ بىر مىللەتنىڭ ئەڭ دەسلەپ كوللېكتىپ ئىجات قىلغان ئۇزۇن سەھىپىلىك ئەسىرىدۇر. ئۇنىڭدا شۇ مىللەتنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى تۇرمۇش سۈرەتلىرى، شۇ مىللەتنىڭ ئالەمدىكى مەۋجۇداتلار ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىگە نىسبەتەن بالىلىق دەۋرلەردىكى ھەر خىل ئىزاھلىرى ۋە كۆزقاراشلىرى مەڭگۈ ساقلىنىپ قېلىشتىن تاشقىرى، يەنە كۆپ ھاللاردا ئۇنىڭدىكى گۈزەل ئەپسانىلەر، مول تەسەۋۋۇرلار، ئالاھىدىلىككە باي

ۋە كىشىنى زوقلاندۇرىدىغان ھېكايىلەر (ۋەقەلەر) ۋە ئاددى-جانلىق شېئىرىي تىل شۇ مىللەتنىڭ بەدىئى ئىجادىيەتتىكى ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئىقتىدارىنى نامايەن قىلىدۇ. ئېلىمىزدىكى ناشى مىللىتى، ياۋزۇ مىللىتى، بەيزۇ مىللىتى ئارىسىدا تارقالغان ھەر خىل «ئالەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى قىسسە»، يېزۇ مىللىتىنىڭ «مېيگې»، «ئاشىلىقلار ناخشىسى»، شۇنىڭدەك «مياۋزۇ قەدىمقى ناخشىلىرى» قاتارلىقلار مۇشۇ خىلغا ياتىدىغان داستانلار.

بۇ ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇلاردا ئاساسەن قەدىمقى كىشىلەر پەرەز قىلغان ۋە كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەن يەر-ئاسمان، ئاي-كۈنلەرنىڭ شەكىللىنىشى، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ھەرخىل دېخانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، شۇنىڭدەك دەسلەپكى دەۋر جەمىيىتىدىكى كىشىلەر-نىڭ تۇرمۇشى بايان قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئورتاق، ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى: ئۇلاردا «ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ بالىلىق دەۋرى»گە خاس «ساددىلىق» ئىنتايىن ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. داستانلاردا ھەرخىل ئاجايىپ شىرىن خىياللار ۋە بالىلارچە ساددا ئىزاھلار تولۇپ-تاشقان. ئادەملەر تەبىئەت قوينىدا ياشىغاچقا، يەر-ئاسمان، ئاي-كۈن، تاغ-دەريا، كۆل-دېڭىز، شامال، يامغۇر، گۈلدۈرماما، چاقماق، قۇشلار، ھايۋانلار، ھاشارەتلەر، بېلىقلار، گۈل-گىيا، ئوت-چۆپ، دەل-دەرەخ... ۋاھاكازالار ھەر دائىم ئادەملەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى نەدىن پەيدا بولغان؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزۈشكە سەۋەپچى بولغان، شۇڭا، ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى، تۇرمۇشى، كۈرىشى داۋامىدا شەيئىلەرگە نىسبەتەن كۈزىتىشى ۋە بىلىشى (تونۇشى) ئاساسىدا ھەر خىل تەسەۋۋۇر ۋە پەرەزلەرنى قىلغان: ناشىلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئۆي سېلىشتا تۈۋرۈك ئىشلىتىدىغانلىغىدىن ئىبارەت تۇرمۇش تەجرىبە-

لىرىكە ئاساسەن: ئەڭ دەسلەپكى يەر-ئاسمان ئارىلىشىپ كەتكەن، ئىلاھنىڭ توقۇز ئاكا-ئۇكا، يەتتە ھەدە-سىڭىللىرى «شەرقە دېگىز قۇلۇلسى تۇۋرۇكىنى، جەنۇپقا تاش تۇۋرۇكىنى، غەرپكە گۆھەر تۇۋرۇكىنى، شىمالغا ئالتۇن تۇۋرۇكىنى، ئوتتۇرىغا ئاسماننى تىرەيدىغان چوڭ تۆمۇر تۇۋرۇكنى تىكلەپ، يەر بىلەن ئاسماننى ئايرىغان، دەپ پەرەز قىلغان. قەدىمقى مياۋزۇ خەلقى بولسا: بۇلۇت بىلەن تۇمان جۇپلىشىپ، كېتى ۋە لېتى دېگەن ئىككى چوڭ قۇشنى تۇققان، بۇ ئىككى چوڭ قۇش جۇپلىشىپ، ئاسمان ۋە يەرنى تۇققان، شۇنىڭدىن كېيىن پالتا بىلەن چېپىپ، قازاندا قاينىتىپ يۇمۇلاق قىلىپ، بامبۇك خادىنى تىرەك قىلىپ، ئاندىن يەر بىلەن ئاسماننى ئايرىغان؛ لېكىن بامبۇك خادا چىڭ بولمىغاچقا، «ئاسمان تەۋرىنىپ، يەر چىڭ تۇرماي، ئاسمان غۇلىغان، يەر گۈمران بولغان»؛ شۇڭا يەنە ئالتۇن-كۈمۈش يۆتكەپ كېلىپ، ئالتۇن-كۈمۈش تۇۋرۇكلەر ياساپ، ئاندىن يەر بىلەن ئاسماننى ئايرىپ، ھازىرقى ھالىتىگە كەلتۈرگەن، دەپ ئاجايىپ تەسەۋۋۇرلارنى قىلغان. ئادەملەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئىزاھلارمۇ ھەرخىل: «مياۋزۇ قەدىمقى ناخشىلىرى»دا ئېيتىلىشىچە بارلىق شەيئىلەرنىڭ ئۇرۇغى، شۇڭا ئادەملەرمۇ شۇنىڭدىن تۆرەلگەن، دەپ قارىلىدۇ. ناشىلار بولسا، قۇشقاچ باللىرىنىڭ تۇخۇمدىن چىقىدىغانلىغىدەك تەبىئەت ھادىسىسىگە ئاساسەن، بىرىنچى ئەۋلات ئادەم — فىنىيمىنىرېن دېگىز تۇخۇمىدىن تۆرەلگەن، دەپ قىياس قىلغان. تاغ-دەريالار، ئاي-كۈن، ئۇچار قۇشلار، ھايۋاناتلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە پەيدا بولۇشىغا دائىر ئىزاھلار تېخىمۇ مول ۋە ھەرخىل. «مېيگې»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: «قەدىمقى زامانلاردا ئاسمان بىلەن يەر دە ھېچنىمە يوق بولۇپ، قۇپ-قۇرۇق ئىدى، شۇڭا ئادەملەر بىر يولۇاسنى ئۆلتۈرۈپ، يولۋاسنىڭ سۆڭىگى

بىلەن ئاسمانىنى تىرىگەن، قالغان سول كۆزىدىن كۆننى، ئولۇغ كۆزىدىن ئاينى، بۇرۇتىدىن كۈن نۇرىنى، چىشلىرىدىن يۇلتۇزلارنى، قوسىغىدىن دېگىزنى، قېنىدىن دېگىز سۈيىنى ياسىغان، چوڭ ئۇچەيلىرى چوڭ دەريا، كىچىك ئۇچەيلىرى ئېرىق-ئۆستەڭ،... تېرىسى يەر پوستى، يىرىك تۈكلىرى دەل-دەرەخلەر، يۇمشاق تۈكلىرى ئوت-گىياھلار، ئىنچىكە تۈكلىرى شال مايسىلىرى، ئىچكى ئەزالىرى مېنېرالىلار، قۇيرۇغىدىكى پىتىلىرى چوشقا، ئات، كالا، قويلارغا ئايلانغان.» بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، بۇ ئىزاھلارنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي شۇ جايلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇلار گەرچە «رىياللىقنىڭ ئىلمىي ئىنكاسى» بولمىسىمۇ، لېكىن «ھىساپسىز، مۇرەككەپ رىيال زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىرىشى كىشىلەردە پەيدا قىلغان ساددا، قىياسىي ۋە سۇبېكتىپ-خىيالىي ئۆزگىرىشلەردۇر»①. بۇ ئالاھىدە تەسەۋۋۇر ۋە مۇبالىغىلەردە، بىر تەرەپتىن، قەدىمقى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ تەبىئەت ئالدىدا، ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قازىنىش يۇزىسىدىن پەيدا بولغان يۇرەكلىك خىياللىرى نامايەن قىلىنغان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانىيەتنىڭ تەدرىجى تەرەققى قىلغان تارىخى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى شەرھىلەنگەندە، ئەمگەكنىڭ ماددى دۇنيانى يارىتىلىشىدىن ئىبارەت رىياللىق ئاساس قىلىنغان، شۇڭا ئۇلاردا يەنە ئاددى ماتېرىيالىزىم ئامىللىرى تولۇپ-تاشقان. ئەلۋەتتە، بۇ خىل خام خىياللار ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى تەپەككۇرىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا،

---

① ماۋ زېدۇڭ: «زىددىيەت توغرىسىدا»، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە 1-توم، 592-بەت.

بالىلارچە، سۆبېكتىپ، ئىلمىي بولمىغان خام خىياللارمۇ بار.
ئالەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى داستانلارنىڭ ئىككىنچى ئالاھىدە-
لىگى شۇكى، ئۇلاردا ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ تەبىئەتنى بوي سۇندۇ-
رۇش، ئالەمنى يارىتىپ ئىگىلىك تىكلەشتىكى ئۇلۇغۋار تۆھپىلىرى
ۋە ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان روھى قىزغىن مەدھىيىلەنگەن. مەيلى
ناشى مىللەتنىڭ «ئالەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدە قىسسە»سى ياكى
يىزۇ مىللەتنىڭ «مېيگې» دېگەن داستانى ۋە ياكى مياۋزۇ مىللەتە-
نىڭ «قەدىمقى ناخشىلىرى» بولسۇن، ھەممىسى ئادەمنىڭ
ئىجاتكارلىق روھىغا ئوقۇلغان ئۇلۇغۋار مەدھىيە. «مياۋزۇ قەدىمقى
ناخشىلىرى» دىكى «كۇن ۋە ئايىنى ياساش» ھەققىدىكى ناخشا
ھەققەتەن كىشىگە غەيرەت-شىجائەت بېغىشلايدۇ. تۇمەنلىگەن
شەيئىلەرنى ھاياتلىققا ئېرىشتۇرۇش ئۇچۇن، مياۋزۇلارنىڭ ئاتا-
بوۋىلىرى نى-نى ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، تاغ-
داۋانلار ئېشىپ، ئالتۇن-كۇمۇش يۆتكەپ كېلىدۇ، ئاندىن «توقۇز
داۋانىنى ئوچاق، توقۇز سۇمبىنى شامال سالىدۇغى، گىرانىتنى
بازغان، تاغ چوققىسىنى سەندەل، تاشلارنى ياغاچ، كۆمۈر شاخارىنى
دانىكا، تاغ قىرىنى تاسما، ساينى تۇتقا قىلىپ»، كۇن ۋە ئايىنى
ياساشقا كىرىشىدۇ: «ئاستا ئۇرسا بازغانىنى، چىقىدۇ شامال-بوران؛
قاتتىق ئۇرسا بازغانىنى، تاخلايدۇ تاغۇ-داۋان؛ چۆچۈپ قاتتىق
ھۆكۈرەر، گۈلدۈرماما خۇداسى، قىلسا پەريات سۇ ئىلاھى، كۆككە
يېتەر ساداسى»، «ئالمىشىپ ئىشلەر ھارسا، توختىماس ئىشلار زادى،
ئۇسسىلىقمۇ، تاماقمۇ، ئۇنتۇلۇپ قالار بارى». بۇ نىمىدىگەن
ئېگىلمەس قەيسەر ئىرادە-ھە! كۇن ۋە ئاي ياسالغاندىن كېيىن،
ئۇلارنى ئاسمانغا كۆتىرىپ چىقىش ئۇچۇن ئادەم تاللىنىدۇ: بىرىنچى
قېتىمدا لىگۇك چىقىدۇ، ئۇ تاغ باغرىدىن تېيىلىپ كېتىپ يىقىلىپ
چۈشىدۇ؛ ئىككىنچى قېتىمدا شيۇكتيەن چىقىدۇ، ئۇمۇ مۇۋەپپەقىيەت

قازىنالمايدۇ؛ ئاخىرىدا، «قەيسەر ئەزىمەت ئاشۇلېكۆۋاك، قويۇۋېلىپ كۇننى بېشىغا، ئارتىۋېلىپ ئايىنى مۆرىگە، باغلاپ سامان يولىنى بەلگە، يۇلتۇزلارنى سېلىپ يېگىگە، ئايىهاي-هاي دەپ سېلىپ سۇرەن، چىقتى ئوقتەك ئۇچۇپ ئاسمانغا». شۇنداق قىلىپ، ئاخىر قارا بۇلۇتلارنى سۇپۇرۇپ تاشلاپ، ئاسمان دەرۋازىسىنى ئېچىپ، گۈلدۈرماما خۇداسىنى قايىل قىلىپ، ئاي ۋە كۇننى جايىغا قويىدۇ، بۇمۇ نەقەدەر ئاجايىپ جاسارەت دىسىگىزچۇ! ئەمگەكچى خەلقەرنىڭ ئۆلمەس ئىجاتكارلىق روهىمۇ خۇددى ئاي بىلەن كۇنىدەك مەڭگۇ ياشاۋاتمامدۇ؟ بەختىيار تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۇچۇن، ئىنسانلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى تاغلاردىن هالقىغان، دەريالارنى كەچكەن، ئاسمان قەرىگە چىقىقان ۋە يەر تەكتىگە چۇشكەن، هەرقانداق جاپا-مۇشەققەت، خەۋپ-خەتەر، توسالغۇلارمۇ ئادەمىلەرنىڭ تەبىئەتنى بويۇ سۇندۇرۇشتىكى غەيرىتى ۋە ئىگىلىك يارىتىش ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىگەن. مۇنداق قىزغىن ئىنتىلىش ئىلاهىنىڭ جەننەتكە كىرىشى بىلەنلا ئاخىرلىشىپ قالمىغان، بەلكى پۇختا ئەستايىدىل ئەمگەك ۋە كۇرەشكە ئايلاندۇرۇلغان. ناشىلارنىڭ «ئالەمنىڭ يارىلىشى هەققىدە قىسسە» دىگەن داستانىدا مۇنداق دىيىلىدۇ: كەلكۇن توختىغاندىن كېيىن، دۇنيادىكى هەممە ئادەم ئۆلۇپ تۇگەپ، پەقەت سۇگىرېن ئىسىملا تىرىك قالدى. ئۇ قارا ئىغۇلۇق بىلەن يۇرۇقلۇق چېگرىسىدا چېنخۇك باۋبەي پەرىزات بىلەن ئۇچراشتى ۋە بىر بىرىنى ياخشى كۆرۈشۇپ قالدى. ئۇلار بىرلىكتە ئاسمانغا چىقىپ، ئاسمان ئىلاهى زىلاۋۇ ئاپۇدىن تۇمەنلىگەن شەيئىلەرنىڭ ئۇرۇغىنى سوردى. زىلاۋۇئاپۇ سۇگىرېن ئىسىملارنىڭ ئىنسانلار دۇنياسىدا يېگىمۇاشتىن بەختىيار تۇرمۇش يارىتىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۇچۇن، هەرخىل توزاقلارنى قۇردى. لېكىن سۇگىرېن ئىسىمنى قەتئى تىز پۇكمىدى، ئۇ ئاخىر ئۇچ تامچە يولۇاس سۇتىنى

ئېلىپ ئاسمان ئىلاھىنىڭ ئالدىغا بارغانـدا، ئاپۇ ھاڭ-تاڭ قېلىپ، ئۇنىڭدىن: «سەن قايسى ئىرقدىن؟ سەن كىمنىڭ ئەۋلادى؟» دەپ سورىدى. سۈگرىن ئىبن مەغرۇرانە: «مەن توقـقۇز قات ئاسمانـنى ئاچقان توقـقـۇز ئاكا-ئۇكـىنىڭ ئەۋلادى، مەن يەتـتە قات يەر تەكتىنى ئاچقان يەتتە ئاچا-سىڭلىـنىڭ ئەۋلادى، مەن ئاق دېڭىز قۇلۇلـسى شىرىـنىڭ ئەۋلادى، مەن ئالـتۇن پىلـنىڭ ئەۋلادى... ھەر قانـداق قانـخور ئۆلتۈرەلمەيدىـغان، ھەرقانـداق چاقماقچـمۇ چېقىپ كۆمـران قىلالمايدىـغان ئىرقدىنـمەن! دەپ جاۋاپ بەردى». نەتىجىدە، ئاسمان ئىلاھى نائىلاج ئۇرۇقـنى، ھايۋانـلارنى ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بېرىدۇ، سۈگرىن ئىبن ئايالى بىلەن بىرلىكتە ئىنسانـلار دۇنياسىغا قايتىـپ كېـلىپ، يۇرتـىنى يېڭىۋاشـتىن گۈللەنـدۇرۇپ، ئەۋلاتلىرىنى كۆپەيتىپ، بەختىيار گۈزەل تۇرمۇش يارىتىدۇ. تەڭداشـسىز مۇنداق قەھرىمانلىق جاسارەت ھازىرغـچە كىشـلەر قەلبىـگە ئىلھام بېرىدىغان بەدىئى سېھـرى كۈچـكە ئىـگە بولۇپ كەلمەكـتە. ئەمگەكچى خەلقلەر ئۆز قوللىرى بىلەن دۇنيانى ياراتتى، شۇنىڭدەك تەبىئەتنى بوي سۇندۇرۇشتىكى ئۇلۇغۋار تۆھپىلىرىنـمۇ مۇشۇنـداق ئۇستىلىق بىلەن داستانلارغا پۈتتى. بۇ داستانلار تەسىرلىك ئەپسانە رىۋايەتلىرى بىلەن كىشىلەرگە بەدىئى، ئىستېتىكىلىق ھوزۇر بېغىشـلاپلا قالماستىن، بەلكى ئاز ئۇچـرايدىغان قىزغـىن ۋە ئاددى تىـل ئارقـىلىق «ئۇرۇقداشـلىق جەمىيىتـىدىـكى خەلق تۇرمۇشـىنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك قىياپـىتى»نى ھەقـىقى ۋە جانـلىق گەۋدىـلەندۇرگەن، ھەرقايسى مىللەت ئەجداتلىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن ئولـتۇراقلىشـىپ، تېرىقچـىلىق جەمـىيىتىـگە قەدەم قويغانـلىغـىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي تەرەققىياتـىنى ئەگـرى-توقاي ھالـدا ئەكس ئەتتۇرگەن. بۇ كېيىنـكى دەۋردىـكى ھەرقانـداق ئۇلۇغ ئەدىبـمۇ ۋۇجۇتقا چىقىرالمايدىغان تارىخىي پەۋقۇلئاددە تۆھپىدۇر.

2. قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلار

بۇ مىللى قەھرىمانلارنىڭ كۆرىنىشىگە دائىر ھىكايىلەر (ۋەقەلەر) ئاساسىي تېما قىلىنغان داستانلار. دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە بۇ خىل داستانلار بار. مەسىلەن، قەدىمقى گىرىتسىيەنىڭ «ئىلىئادا»، «ئودىسسا»، ئەرمىنىيەنىڭ «ساسۇنلار ئەۋلادى داۋىد» قاتارلىق داستانلىرىنى بۇ جەھەتتىكى مەشھۇر ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە ئەسەرلەر دەپ ھىساپلاشقا بولىدۇ. ئىلىمىزنىڭ غەربىي ۋە شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە، جاڭگەرلەرنىڭ كاللىسىنى ئىلىپ، جىن شەيتانلارنى بوي سۇندۇرغان، زالىملارنى يوقىتىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلغان قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلارمۇ نۇرغۇن. مەسىلەن، زاغزۇلارنىڭ «گېسار»، موڭغۇللارنىڭ «گېسەر»، «جاڭگىر» ۋە قىرغىزلارنىڭ «ماناس» داستانى قاتارلىقلار.

قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلار ئالەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى داستانلارغا قارىغاندا كېيىنرەك بارلىققا كەلگەن، ئېنگېلس ئۇنى «ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى» دەۋرى ياكى «قەھرىمانلار دەۋرى»① دەپ ئاتىدى. ئۇ چاغلاردا، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى يىمىرىلىش ئالدىدا تۇرغان، دۆلەت بىلىنەر-بىلىنمەس ھالدا شەكىللىنىۋاتقان ئىدى. شۇنداقتىمۇ، قەدىمقى ئۇرۇقداشلىق تەشكىلى يەنىلا كۈچلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە؛ سىنىپىي بۆلۈنۈش بولسىمۇ، ئېخى ئانچە ئېنىق ئەمەس ئىدى. چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىقتەك بەزى مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى شەكىللىرى بارلىققا كەلگەن-لىكتىن، ئىنسانلار كوللېكتىۋىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى نەچچە ھەسسە

---

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 104-بەت.

ئاشتى. ئۇرۇق، قەبىلە تەدرىجى ھالدا راۋاجلىنىپ، تەبىئەتكە ۋە ياتلىقتىن دۇشمەنلەرگە قارشى تۇرالايدىغان چوڭ كوللېكتىپ بولۇپ شەكىللەنىدى، بۇ چوڭ كوللېكتىپ قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلارنىڭ ھەقىقى ئاساسىي قەھرىمانلىرىدۇر. خۇددى گوركى ئېيتقاندەك: «تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشنىڭ دەسلەپكى غەلىبىلىرى ئۇلاردا بىخەتەرلىك ھىسسى، ئىپتىخارلىق ۋە يېڭى غەلىبىگە نىسبەتەن ئۇمىت پەيدا قىلدى ھەمدە ئۇلارنى قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلارنى يارىتىشقا رىغبەتلەندۇردى»①، بۇنىڭدىن مەقسەت بۇ كۆرەش بىلىملىرى ياكى ئەمگەك تەجرىبىلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، كېيىنكى ئەۋلاتلارغا يەتكۈزۈش ئىدى. شۇڭا، «قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلار خەلقنىڭ ئۆزىنى تونۇشى ۋە ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنىڭ غەزىنىسى»②.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھەرقانداق بىر ئەدەبىيات تۇرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى تاسادىپى بولمايدۇ. ئۇ رەسمى مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى، خېلى ئۇزاق تەييارلىق جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇشى مۇمكىن؛ ئۇ ئاساسەن زاۋالغا يۈز تۇتقاندىن كېيىنمۇ، يەنىلا ئۇنىڭ خېلى ئۇزاققىچە قالدۇق تەسىرى بولىدۇ. شۇڭا، داستانلار جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچىدا كېلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن مىللەتلەر شەكىللىنىش دەۋرىدە، ھەتتا دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە، يەنىلا كىشىلەر تەرىپىدىن داۋاملىق يارىتىلىدۇ، بۇ تامامەن

---

① گوركى: «ئىنىدىۋىدۇئالىلىقنىڭ تارمار بولۇشى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى 2 ـ توپلام 54 ـ بەت.

② گوركى: «ئىنىدىۋىدۇئالىلىقنىڭ تارمار بولۇشى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا» خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ توپلام 54 ـ بەت.

مۇمكىن. ياۋروپادىكى كېيىنرەك تەرەققى قىلغان بەزى مىللەتلەرنىڭ داستانلىرى، ئالايلۇق، فىنلاندىيىنىڭ «كەيلەيۋېيرا»، شۇنىڭدەك ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەھرىمانلار ھەققىدىكى بەزى داستانلار، مەسىلەن «ماناس» داستانى قاتارلىقلار ئومۇمەن مۇشۇ خىل ئەھۋالغا ياتىدۇ.

قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مىللەتلەر ئارا ئەۋج ئالغان ئۇرۇشلار، شۇنىڭدەك شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇڭا، قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلاردا ئايرىم ئادەملەرنىڭ ئىدىيە ۋە ھەركەتلىرى ئەمەس، بەلكى پۈتۈن قەبىلە، مىللەتنىڭ تەقدىرى، ئەينى زامانىدىكى پۈتۈن قەبىلە، مىللەت خەلقنىڭ ئىدىيە ۋە ئىرادىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، مانا بۇ قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلارنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىگىنى بەلگىلىگەن.

بىرىنچى، داستانلاردىكى قەھرىمانلار ئومۇمەن مىللى روھنىڭ سىمۋولى. گېسار ۋە گېسەر بالىلىق چاغلىرىدا ناھايىتى ئاددىي چارۋىچىلار بولۇپ، ۋاقىـ بەگ ياكى پادىشاـ خاقان بولغاندىن كېيىنمۇ مالـ چارۋىلارنى باققان؛ ئۇلارنىڭ كېيىنكى خانىشلىرى، ئۇرۇقـ تۇققانلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسناسىز ھالدا كالا سېغىش، قىمغ يېغىشتەك ئائىلە ئەمگەكلىرىنى زىممىسىگە ئالغان. بۇنىڭدىن ئۇرۇقداشلىق جەمىيىتىنىڭ تۇرمۇش سۇرەتلىرىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ قەھرىمانلار ئۆز مىللىتى خەلقلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن، ئۆمۈر بويى ئۇرۇشقا چىقىپ، زالىملارنى يوقىتىپ، ئەلنى خاتىرجەم قىلغان. ئۇلار ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلار ئىنچىدە، زوراۋانلىقا قارشى قوغدىنىش يۈزىسىدىن قايتۇرما زەربە بەرگەن ئۇرۇشلارمۇ، تارقاق قەبىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يۈزىسىدىن

تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئېلىپ بېرىلغان جازا يۇرۇشلىرىمۇ بار. ئۇلارنىڭ قوشقان تۆھپىلىرىنى، كۆپ ھاللاردا، شۇ مىللەت خەلقىلىرى نەچچە يۈز يىل ھەتتا نەچچە مىڭ يىل جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن. مەسىلەن، گېسار زاڭزۇ خەلقىنىڭ غايىسىدىكى باتۇرلۇق، كۈچ-قۇدرەت ۋە ئەقىل-پاراسەت سىمۋولى. ئۇ قەلەم ۋە ئەلەمدە كامالەتكە يەتكەن، ئاجايىپ كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە بولۇپ، خوشنا ئەلنى يات مىللەتنىڭ دەپسەندە قىلىشىغا ئۈچراتماسلىق ئۈچۈن، پۈتۈن خەلقە باشلامچىلىق قىلىپ، خورگو، جياڭگو، مېنگو، داشىسەيگو قاتارلىق تاجاۋۇزچىلارنى ئىلگىرى-كېيىن مەغلۇپ قىلىدۇ. گېسار زاڭزۇلارنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ سىمۋولى، زاڭزۇ خەلقىنىڭ ئىپتىخارى بولۇپ قالىدۇ. «گېسار» داستانى بىلەن «ئوخشاش مەنبەلىك تارماق ئېقىم» بولغان موڭغۇل-لارنىڭ «گېسىر» داستانىمۇ موڭغۇل خەلقىنىڭ غايىسىنىڭ جەۋھىرى-دۇر. گېسىر ئىنسانلار دۇنياسىدىكى ئون چوڭ ئاپەتنى ۋە كۈچلۈك-لەر ئاجىزلارنى يەيدىغان ناموۋاپىق ئەھۋالنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئىنسانلار دۇنياسىغا چۈشىدۇ. ئۇ تۇغۇلۇپلا مەخسۇس بوۋاقلارنىڭ كۆز قارچۇغىنى چوقۇپ يەيدىغان ئالۋاستى قاغىنى تۇتۇپ ئولتۇرىدۇ، بوۋاقلارنىڭ تىلىنى چىشلەپ ئۈزۈۋالىدىغان لامانى تۇتىدۇ، كۈنىنى توسۋالىدىغان يالماۋۇز ۋە ئادەملەرنى تىرىكلا يۇتۇۋېتىدىغان ئالا چىپار يىرتقۇچ يولۋاس قاتارلىق جانلىق مەخلۇقاتلارنى ئۆلتۈرىدە-غان جىن شەيتانلارنى يوقىتىدۇ؛ شۇنىڭدەك تاغىسى چۈتۈڭ — دۇشمەنگە سېتىلغان خائىن، ياۋۇز سەردارغا قارشى مۇرەسسەسىز كۈرەش قىلىدۇ. ئاخىر، ئۇ ئانىسىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، ئاخىرەتكە ئېتىلىپ كىرگىنىدە، «ياماراجا ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، ئىككى قولىنى چىڭ باغلاپ، توقسان توققۇز بۆرە چىشلىق توقمىغى بىلەن باش-كۆزىگە ئۇرۇۋېرىدۇ»، ئۇرا-ئۇرا ياماراجا ئەسلى قىياپىتىنى ئاشكا-

بلاپ ــ چاشقان جىنغا ئايلىنىپ قېچىپ كېتىدۇ. گېسىر تەبىئەتكە ۋە ھەر خىل، ھەر رەڭدىكى دۇشمەنلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەشلەر داۋامىدا، ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان غەيرىتى ۋە باتۇرلۇغىنى كۆرسىتىدۇ، بارلىق زالىم كۈچلەر ئۈنىڭ ئالدىدا ئىقتىدارسىز بولۇپ قالىدۇ. گېسىر خەلق كۈچ-قۇدرىتىنىڭ مەركەزلىك ۋەكىلى. داستاندا ئاشۇنداق تەسۋىرلەرنىڭ بولۇشى تاسادىپى ئەمەس، «چۈنكى خەلق داستان پېرسوناژىنى يارىتىپ، كوللېكتىپ تەپەككۇرىنىڭ بارلىق ئىقتىدارىنى مۇشۇ پېرسوناژغا ئاتا قىلىپ، ئۇنى ئىلاھقا قارشىلىق كۆرسىتەلەيدىغان ياكى ئىلاھ بىلەن بىر قاتاردا تۇرالايدىغان قىلدى»①. دەل مانا بۇ داستانلارنىڭ خەلقچىللىغىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گېسىرنىڭ قەھرىمانلىغىدىن ئىنسانلارنىڭ ئىلاھ ئۈستىدىن غەلىبە قازانغانلىغىنمۇ كۆرۈۋالالايمىز. ئەلۋەتتە، قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلارمۇ ئەپسانىلەر تەسىرىدىن تولۇق قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن. مەسىلەن، داستانلاردا كۆپىنچە قەھرىمانلارنىڭ قۇدرەتلىكلىگى ئۇلارنىڭ ئىلاھتىن كېلىپ چىققانلىغى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ. گېسار، گېسىرلار خۇدانىڭ ئوغۇللىرى، ئۇلار ئىنسانلار دۇنياسىغا چۈشكەندىن كېيىن، ئەلۋەتتە، ئاجايىپ ئىشلارنى قىلىدۇ، لېكىن ئىلاھتىن كېلىپ چىققانلىغى تۈپەيلىدىن، نۇرغۇن ئىلاھلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ تەسۋىرلەردىن «ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچىدىن ئېلىپ كەلگەن ئىزلىرى»نى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. داستان قەھرىمانلىرىنىڭ مۇنداق ئومۇمىخەلقچىللىق ئالاھىدىلىگى ۋە ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا چاقناپ تۇرىدىغان ئەپسانە نۇرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى

---

① گوركى: «ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى بولۇشى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ توپلام 55 ـ بەت.

داستانلارنىڭ يېقىنقى زامانلاردا بارلىققا كەلگەن قەھرىمانلار
ھەققىدىكى ئۇزۇن ناخشىلاردىن پەرقلىنىدىغانلىغىنى، ئۇنىڭ دەسـ
لەپكى دەۋرلەردىكى ئىنسانلارنىڭ بىر خىل بەدىئى شەكلى ئىكەنلە-
كىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلار كۆپ ھالـلاردا
مەلۇم تارىخىي ۋەقەلىكنى ئاساس قىلغاچقا، ئۇ بىرقەدەر ھەقىقى
تارىخىيلىققا ئىگە. قەدىمقى گىرىتسىيەنىڭ «ئىلىئادا» داستانىدا
تەسۋىرلەنگەن گىرىتسىيلىكلەر بىلەن تروياليقلار ئوتتۇرىسىدىكى
ئۇرۇش ئەمەلىيەتتە بولغان؛ «گېسار» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن
نۇرغۇن ئۇرۇشلار دەمۇ ئەمەلىيەتتە مىلادى 7 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىر-
گىچە بولغان ئارىلىقتا چىڭخەي ـ شىزاڭ ئىگىزلىكىدىكى قەبىلىلەرنىڭ
تارقاقلىقتىن بىرلىككە كەلگەنلىگى ئاساسەن يېغىنچاقلانغان؛ ماناس
ئەۋلاتلىرىنىڭ قىلغان ئۇرۇشلىرى ۋە كەچۈرمىشلىرىدىنمۇ قىرغىزلار
تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ بەزى ئىزلىرىنى كۆرگىلى، ھەتتا قىرغىز
خەلقىنىڭ تىيانشان ئەتراپلىرىغا كۆچكەن يولىنى ۋە ئۇلارنىڭ
تارىخىتا ھەركەت قىلغان رايونلىرىنى ئومۇمەن تاپقىلى بولىدۇ.
لېكىن شۇنى قەيت قىلىش كېرەككى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى
داستانلاردا تارىخىتكى بەزى ئادەملەرنىڭ ۋە يەرلەرنىڭ ئىسمى
ساقلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تارىخىي شەخس ۋە ۋەقەنىڭ
ئەسلى ئۆزى بولۇشى ناتايىن. چۈنكى ئۇ كوللىكتىپ تەپەككۇرنىڭ
ئومۇملاشتۇرۇشى ۋە يىغىنچاقلىشىدىن ئۆتكەن. بۇ خىل كوللىكتىپ
بەدىئى يىغىنچاقلاش ئاساسلىق تارىخىي تەرەققىياتنى ھەقىقى
يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرگەن، بولۇپمۇ ئۇ ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن
ئەڭ توغرا ئىجتىمائى مۇناسىۋەت تارىخى، ئائىلە تارىخى، مەدەنـ
يەت تارىخى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماتېرىياللار ناھايىتى
قىممەتلىك.

ئۇچىنچى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلار دەسلەپكى دەۋرلەر-دىكى ئىنسانىيەت سەنئىتىنىڭ ئۇلگىسى.

قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلار بىر مىللەت خەلقىنىڭ كوللىك-تىپ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. بۇ خىل كوللىكتىپ تەپەككۇر-نىڭ مۇكەممەللىگى ئۇنى «ھازىرغىچە يەنىلا ئېشىپ كەتكىلى بولمايدىغان، ئىدىيىسى بىلەن شەكلى پۈتۈنلەي ماسلاشقان يۈكسەك گۈزەللىككە ئىگە قىلدى»①.

چوڭ تېمىلار ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۇچۇن، قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلارنىڭ كۆپچىلىگىنىڭ تۈزۈلۈشى ھەيۋەتلىك، جەلپ قىلارلىق بولۇپ، ۋەقەلەر بەزىدە ئاسماندا، بەزىدە ئىنسانلار دۇنياسىدا، بەزىدە دوزاقتا، بەزىدە جەننەتتە يۈز بېرىدۇ. تەپسىلى بايان ۋە قويۇق لىرىكا گىرەلىشىپ كەتكەن: ئاجايىپ شېرىن خىيالىلار، كۆركەم كۆرۈنۈشلەر، كارامەت مۇبالىغىلەرمۇ بار، ھەقىقى ئىنسانلار دۇنياسى تۇرمۇشىنىڭ توغرا تەسۋىرلىرىمۇ بار. مانا بۇلار ۋەقەلەرنىڭ ئەگىرى-توقاي ئۆزگىرىشىنى شەكىللەندۈرۈپ، كىشىنى بەكمۇ جەلپ قىلىدۇ.

شېرىن خىيالىلار بىلەن رىيالىلىقنى ئۇستىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈش-تىكى بۇ خىل ئۇسۇلى پېرسوناژلار ئوبرازىدا گەۋدىلەنگەن، گەرچە ئادەم بىلەن ئىلاھ ئارىلىشىپ كەتكەن، يېرىم ئادەم، يېرىم ئىلاھ بولسىمۇ، قەھرىمانلىق بىلەن ئەپسانە رىۋايەتلەر كۆپ ھاللاردا گىرەلىشىپ كەتكەن؛ لېكىن قەھرىمانلار ئوبرازى ھەرخىل رىيال تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى، مەسىلەن، قەسەمىيات قىلىپ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش، قان كېچىپ جەڭ قىلىش، كۆڭۈل قېيىماسلىق بىلەن

---

① گورکی: «ئىندىۋىدۇئاللىقنىڭ تارمار بولۇشى»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى 2 - توپلام، 55 - بەت.

ئايرىلىش، مەرتىلەرچە قۇربان بولۇش قاتارلىقلار ئارقىلىق كونكرېت ياراتىلغان. شۇڭا، داستانلاردىكى قەھرىمانلار خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە غايىسىگە ۋەكىللىك قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ مىجەز-خۇلۇق ئالاھىدىلىكلىرىمۇ كۆپىنچە ناھايىتى ئېنىق؛ ئوخشاشلا گېرمانىك پىشقەدەم ۋەزىرلىرى بولغان قەيسەر ۋە چۇس جياچاشيالۇ بىلەن چاققان-چەبدەس، ئەقىل-پاراسەتلىك دەنماشياڭچا بىر بىرىگە ئوخشايدۇ؛ ئوخشاشلا ئۆسمۇر قەھرىمان-باتۇر ۋە ئۆزىگە ئىشىنىدىغان ئاڭچىنىڭ يۇيدانىڭ كۆڭلى-كۆكسى كەڭ، بۇيۇك ئىرادىلىك، نىيەنچا ئادەن بولسا بىر ئاز شەخسى ھېسسىياتقا بېرىلىدىغان، قىزىققان؛ ئوخشاشلا پاك ساھىپجامال قىزلاردىن بولغان لەيچىڭ ھەممىلا جايدا ساداقەتلىگىنى ئىپادىلەيدۇ، چىزۇك شىيى بولسا كۆپرەك يۈرەكلىكلىگىنى نامايەن قىلىدۇ. قەھرىمانلارنىڭ مەردانىلىغى، كۆرۈنەرلىك جەڭ تۆھپىلىرىنى ئەتراپلىق ئىپادىلەش ئۇچۇن، كۆپ ھاللاردا، داستانلاردا قەھرىمانغا، ئۇچقۇر ئاتقا، زۇلپىقارغا ۋە قەھرىمان تۇغۇلغان يۇرتقا چوڭ-چوڭ سەھىپىلىك قىزغىن مەدھىيىلەر ئوقۇلغان. بۇ تەسۋىرلەردە داستانلار تېخىمۇ مەردانە، ھەيۋەتلىك ۋە كىشىنى جەلپ قىلارلىق خسلەتكە ئىگە قىلىنىپ، مىللى تۇرمۇشنىڭ ئالاھىدە سېھرىي كۈچى نامايەن قىلىنغان.

داستانلار ئاساسەن سۆزلەش-ئېيتىش شەكلىدە، تىلى شېئىرىي ۋە نەسرى شەكلىدە بولۇپ، بىر تەرەپتىن سۆزلەنسە، بىر تەرەپتىن ناخشا-غەزەل سۆپتىدە ئېيتىلىدۇ. داستان شېئىرلىرى ئىچىدە كۆپىنچە كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان نۇرغۇن ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە ماقال-تەمسىلەر بولىدۇ، بۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ باشقا شەكىللىرىدە ئاز ئۇچرايدۇ. شۇڭا بەزىلەرنىڭ قەھرىمانلار ھەقىدىكى داستانلارنى خەلق تىلىنىڭ غەزنىسى دەپ ئاتىشى ئاشۇرۇۋەتكەنلىك ئەمەس. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى،

جۇغراپىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تۇرمۇش شارائىتى، تىل ۋە ئۆرپ-ئادىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ داستانلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە.

كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بىر داستانىنى بىر مەزگىل، بىر دەۋر ياكى ئاز سانلىق ئادەملەر ۋۇجۇتقا چىقىرالمايدۇ. داستانلار ئەڭ دەسلەپتە خەلق ئارىسىغا تارقاق تارقالغان ۋەقەلىك قوشاقلار بولۇپ، خەلقلەر ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا، بەزىلىرىنى ھەتتا بىرنەچچە ئەسىر ئىپتىپ، ئۇزلۇكسىز پىششىقلاش، تولۇقلاش ۋە قوشۇش ئارقىلىق تەدرىجى شەكىللەندۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. داستانلار تارقىلىش جەريانىدا، ئۇلارغا ھەرقايسى جايلاردىكى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرى، كۆرەشلىرى ۋە تەسىراتلىرىغا ئاساسەن يېڭى ماتېرىياللارنى قوشۇپ، يېڭى تۈس بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، گېرمانىيەنىڭ «نىبورۇگىن ناخشىسى»دىكى نۇرغۇن قەھرىمانلار مىلادى 4-، 5-ئەسىردىكى مىللەتلەر كەڭ كۆلەمدە كۆچكەن دەۋر قەھرىمانلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىدىيەۋى ھىسسىياتى ئون ئىككىنچى ئەسىرگە تالىق؛ «نىبوروگىن ناخشىسى» رەسمى تۈزۈلۈپ، نۇسخىسى بېكىتىلگەن چاغدا بولسا، ئۇنىڭغا ئون ئىككىنچى ئەسىر-دىكى فېئودالىق جەمىيەتنىڭ ۋە رېئاللار مەدەنىيىتىنىڭ تونى كىيدۈرۈلدى. شۇڭا، بۇ داستانلارنى قازغان ۋە رەتلىگەن چاغدا، چوقۇم ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش، تەكشۈرۈش، تارقىلىش جەر-يانىدىكى مۇرەككەپ ئامىللارغا دىققەت قىلىش، يېنىكلىك بىلەن يەكۈن چىقارماسلىق، بولۇپمۇ ھازىرقى زامان نۇقتىئىنەزىرى بويىچە، شۇنداق بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ، بەزى مەزمۇنلارنى قوشماسلىق ياكى چىقىرىۋەتمەسلىك لازىم. داستانلارنىڭ ئىدىيەۋى ۋە بەدىئى قىممىتى ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەن ۋە ئىزلەنگەن چاغدىمۇ،

ئۇلارنى ياراتقان مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدىكى بارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارغا تارىخىي ۋە ئىلمىي باھا بېرىش، داستانلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى بۇگۈنكى كۈندىكى سىياسى ئۆلچىمىمىز بويىچە ئۆلچەمەسلىگىمىز كېرەك. ئالايلۇق، داستانلاردا ئىلاھقا قىلىنغان نۇرغۇن تائەت-ئىبادەتلەر، كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە قىلىنغان قاراقچىلارچە ھۇجۇملار، يات مىللەت قولىدىن خوتۇنلىرىنى بۇلۇڭ-لىش ياكى پادىشالىق ئورنىنى تالىشىشتىن كېلىپ چىققان ئۇرۇق-تۇققانلارنىڭ ئۆز ئارا قىرغىنچىلىقلىرى، شۇنىڭدەك قەدىمقى پەرھىز ئىدىيىلىرى قاتارلىقلار بار. مانا بۇلار بۇگۈنكى كۈنلۈكتە بىمەنىلىكتەك، ھەتتا خەلقە قارشىدەك كۆرۈنىدۇ، لېكىن بۇ ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائى شارائىتتا دائىم ئۇچرايدىغان، ئۆرپ-ئادەتكە ئويغۇن بولغان نورمال ھادىسىلەر.

داستانلار بۇگۈنكى ئىنسانلارغا مەڭگۈ تەقلىت قىلىدىغان نەمۇنىلەر قالدۇرغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ئىنسانلار جەمىيىتىنىڭ بەزى ماھىيەتلىك قىياپىتىنى ھەقىقى تۇرده گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەنلىگى ئۈچۈن قىممەتلىكتۇر. داستانلارنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان «پىشىپ يېتىلمىگەن ئىجتىمائى شەرت-شارائىتلار» مەڭگۈ قايتىپ كەلمەيدۇ، لېكىن ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدىكى گۈزەللىكى ۋە سادىدىلىغى بولسا داستانلاردا مەڭگۈ پاك ھالدا نامايەن بولىدۇ. ئەتىمالىم، دەل مۇشۇنداق نۇقتىدىن چىقىپ، ماركس داستانلار ھازىرغىچە «يەنىلا بىزگە بەدىئى ھوزۇر بېغىشلىيالايدۇ، بەلكى مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا، يەنىلا بىر خىل قېلىپ ۋە يەتكىلى بولمايدىغان ئۈلگىدۇر»① دىگەن بولسا كېرەك.

---

① ماركس: «‹سىياسى ئىقتىسات تەنقىدى›گە كىرىش سۆز»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم 114 - بەت.

ئىككىنچى بۆلۈم خەلق ئېپىك داستانلىرى

بۇ بۆلۈمده سىنېپي جەمىيەتته بارلىققا كەلگەن خەلق ئېپىك داستانلىرى بايان قىلىنىدۇ.

1. ئېلىمىز خەلق ئېپىك داستانلىرىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى

ئېلىمىز كۆپ مىللەتلىك مەملىكەت، خەلق ئېپىك داستانلىرىنىڭ هەر قايسى مىللەت خەلق ئەدەبىياتىدىكى تەرەققىياتى ئوخشاش ئەمەس.

خەنزۇلارنىڭ خەلق ئېپىك داستانلىرى بالدۇرراق بارلىققا كەلگەن. شۇڭا ۋە جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا ئېپىك داستانلارنىڭ ئوندۇرمىلىرى بارلىققا كەلگەن. «شېئىرنامە» دىكى خوتۇنلىرىنى تاشلىۋەتكەنلىك مەزمۇن قىلىنغان «شەرق شامىلى» ۋە «سەھرالىق» دېگەن مەشھۇر ئىككى شېئىرنى خەلق ئېپىك داستانىنىڭ ئېپتىدائى شەكلى (مودېلى) دەپ هېسابلاشقا بولىدۇ. «شەرق شامىلى»دا ئاقكۆڭۈل، مۇلايىم بىر ئايالنىڭ ئېرى تەرىپىدىن ناهەق تاشلىۋېتىلگەنلىگى هىكايە قىلىنىدۇ؛ «سەھرالىق»تا بولسا، بىر مەجنۇن ئايالىنىڭ بەختسىز نىكاغا قارىتا غەزەپلىك شىكايىتى تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ ئىككى شېئىرنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولسىمۇ، پېرسوناژلىرى خاراكتېرىدا پەرق كۆرۈنۈشكە باشلىغان. لېكىن پەقەت ئېپتىدائى شەكىلدىلا ئىبارەت بولغاچقا، ۋە قەلەك ئاددىي، بايان ئازراق، ئاساسەن لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان.

خەن سۇلالىسىنىڭ خەلق قوشاقلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، خەلق ئېپىك داستانلىرى زور دەرىجىدە تەرەققى قىلغان. خەلق قوشاق-

لىردا كۆپىنچە قايغۇ-خوشاللىق، ۋەقەنىڭ سەۋەپ-نەتىجىسى ئىزھار قىلىنغان، شۇڭا، نۇرغۇنلىرى قويۇق ئىجتىمائىلىققا ئىگە ۋەقەلىگى بار قوشاق-ناخشىلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن: «شەر-قىي دەرۋازا»، «ئون بەش ياشتا ئەسكەر بولۇش»، «ئاياللار كېسەل-لىگى»، «يېتىم بالا»، «تاقما چىقىپ مۇۋۇ (چۈەنشىيۇك) مايىسى يىغىش» ۋە «ئېتىز يولىدىكى ئۇرۇمە» قاتارلىقلار. بۇ شېئىرلار دەسلەپكى سەۋىيىدە ئىپتىدائى داستان ھەجمىگە ئىگە بولغان، ئۇلاردا لېرىكا بىلەن بىرلىكتە بايانىي تەركىپلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن تۇرمۇش ۋەقەلىكلەر ئەتراپلىق، باش-ئاخىرى ئىزچىل ھالدا بايان قىلىنماي، تۇرمۇشتىكى زىددىيەت قارىمۇ-قارشىلىقلارنى تولۇق ئېچىپ تاشلىيالايدىغان بىر-ئىككى جەھەتلا تاللىنىپ مەركەزلىك سۈرەتلەنگەن، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەت ۋە روھىي ھالەتنى كونكرېتراق تەسۋىرلەشكە دىققەت قىلىنىشقا باشلىغان. مەسىلەن، «ئاياللار كېسەللىگى» دە كېسەل ئايالنىڭ ئۆلۈم ئالدىدا يىغلاپ تۇرۇپ ئېرىگە قىلغان ۋەسىيىتى ۋە خوتۇنى ئۆلگەندىن كېيىن ئېرىنىڭ شەھەرمۇ-شەھەر كېزىپ، ئۇرۇق-تۇققان، يار-بۇرادەرلىرىگە يالۋۇرۇپ يۇرۇپ، يىمەكلىك سېتىۋالغانلىغى ۋە ئۆيىگە قايتقاندىن كېيىن «يېتىم بالىنىڭ يىغلاپ ئانىسىنى ئىزدىگەنلىگى» قاتارلىق ئەڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇستىدىن قانلىق شىكايەت قىلىنىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، خەلىزۇلارنىڭ خەلق ئىپىك داستانلىرى تەدرىجى ھالدا پىشىپ يېتىلىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىجەنئىەن دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن «تاۋۇسىلار ئۇچىدۇ شەرقىي جەنۇپقا» دىگەن ئىپىك داستان ئېلىمىز ئىپىك داستانلىرىنىڭ شانلىق تەرەققىياتى. بۇ

شېئىر نەپىس-يېقىملىق، ۋە تەسىرلىك بولۇپ، «كىشىنى پۈخادىن چىقىرىدۇ، نەقىراتلىرى تەسۈرلىنىشۈاتقان ئونلىغان ئادەمنىڭ ئېغىز تىلى تەلەپپۇزى ۋە قىياپىتىگە ئوخشايدۇ»①. پېرسوناژلار ئىندىۋىدۇئاللىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك سۈرەتلىنىش ئارقىلىق، فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاقنىڭ جىنايەتلىرى ۋە فېئودالىق ئائىلە باشلىغىلىق تۈزۈمنىڭ ئادەمخور ماھىيىتى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلانغان؛ لیۇلەنجىڭ، جیاۋ جۈڭچىڭلارنىڭ مۇھەببەتكە سادا-قەتلىكلىگى ۋە فېئودالىق زۇلۇمغا قارشى كۈرەش روھى مەدھىيە-لەنگەن. پۈتۈن شېئىرنىڭ قۇرۇلمىسى (كومپوزىتسىيىسى) پۈختا، ۋەقەلىگى دولقۇنسىمان راۋاجلانغان بولۇپ، بۇ شېئىر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى خەلق ئەدەبىياتىدا ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ئەسەردۇر.

شۇنىڭدىن كېيىن، جەنۇبىي-شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، «مولەن توغرىسىدا باللادا» دېگەن يەنە بىر ئۆلمەس داستانمۇ بارلىققا كەلدى. بۇ شېئىرنىڭ سۆزلىرى مەردانە، مىسرا-لىرى جارانلىق بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئۆز ئىچىگە ئالغان. تارقىلىش جەريانىدا، ئۇنى ئەدىپلەر ياكى خەلق سەنئەت-كارلىرى پىششىقلاپ ئىشلىگەن ياكى قىسقارتقان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇ يەنىلا ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى خەلقلەرنىڭ مەردانە خىسلىتىنى ساقلاپ قالغان.

سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىن، خەنزۇلارنىڭ خەلق ئېپىك داستانلىرى داۋاملىق راۋاجلانغان ھەمدە ئەدىپلەر ئېپىك داستانىنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولغان. ئۇ بىر تەرەپتىن، خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ، دائىملىق تەتبىق قىلىنىدىغان شەكىلگە ئايلىنىپ،

---

①شېن دېچېەن تۈزگەن «قەدىمقى شېئىرلارنىڭ مەنبەسى»نىڭ 4 - تومـ
دىكى باھا سۆزىگە قارالسۇن.

شۇ ئارقىلىق تارىخىي رىۋايەتلەر ۋە پەرسونا ژلار ھەكايىلىرى ئېيتىلغان (مەك جياڭنۇي ھەققىدە ئېيتىلىدىغان ھەرخىل ناخشىلار ۋەقەلىگى ئۇزۇن ناخشىلارنىڭ خەلق ئارىسىدا تەدبىق قىلىنىشىدۇر)؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىقتىساتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە شەھەرلەرنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، خەلق ئېپىك داستانلىرى تەدرىجى ھالدا سۆزلەش-ئېيتىش يولىغا قاراپ راۋاجلانغان، بۇنىڭ ئومۇمەن مۇنداق بىرنەچچە سەۋەبى بار: بىرىنچىدىن، خەلق ئېپىك داستانلىرىدا ئەسلىدىلا ناخشا سۆيىتىدە ئېيتىلىدىغان ئاممىلار بار، بولۇپمۇ قوشاقلار ئەزەلدىنلا ئاھاڭغا (مۇزىكىغا) چۈشىدۇ، بۇ ئىچكى سەۋەپ. ئىككىنچىدىن، سۆي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، جېنگۇەن يىلنامىسىدىن كەيىنۇەن يىلنامىسىغىچە بولغان يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدىكى ئارام ئېلىپ ئۆزۈنى ئوڭشىۋېلىشقىچە، مەملەكەت ئىچىدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىك مىلىسز گۈللەندى، خەلقارا-دىكى سودا، باردى-كەلدى كۈنسايىن راۋاج تاپتى. بۇددا دىنىنىڭ شەرقتە تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىدىيە ساھەسىدە جانلىنىش ۋە ئەركىنلىك شەكىللىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئېلىمىزنىڭ چەتئەللىكلەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ۋە ئۆزئارا مەدەنىيەت سىڭدۈرۈشمۇ زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى. بۇددا دىنىنىڭ نۇتقى ۋە ئايەتلىرىگە تەبىر ئېيتىش ئاساسىدا ئۆزگىرىش پەيدا بولغان يېڭى ئەدەبىي ژانىر — «ئۆزگىرىشچان ژانىر» ئەدەبىقلىنىش ئاساسىدا بارلىققا كەلدى. «ئۆزگىرىشچان ژانىر» شېئىر ۋە نەسىر ئارىلىشىپ كەلگەن، سۆزلەشكىمۇ، ئېيتىشقىمۇ بولىدىغان شەكىلدۇر. بۇ خىل ژانىر ۋەقەلەرنى بايان قىلىشقا ناھايىتى باپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەستە ساقلاش ۋە ئېيتىشقا ئەپلىك، ئاڭلىغۇچىلارنى بەك جەلپ قىلالايدىغان بولغاچقا، ئۇ تېزدىنلا خەلق ئەدەبىياتى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. ئۆزگىرىشچان ژانىر باشتا پەقەت نەزىر-

چىراقلارنى تەسۋىرلەش ـ بايان قىلىشتىن باشلاپ، تەدرىجى ھالدا چۆچەك، رىۋايەتلەر مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مانا بۇ خەلق ئېپىك داستانلىرىنىڭ تەدرىجى ھالدا سۆزلەش، ئېيتىش تۈسىنى ئالغانلىغىنىڭ باشلىنىشى. مەسىلەن: «دۇنيا خاتىرىلىرى» دىكى بەزى سەھىپىلەرنىڭ مەزمۇنى خەلق رىۋايەتلىرى ۋە چۆچەك-لىرىدىن ئېلىنىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى مۇكەممەل ۋەقەلىكە، بىر قەدەر جانلىق بەدىئى ئوبرازغا ئىگە، تىلى ئېغىز تىلىغا يېقىن، ئېغىزغا چۈشۈپ تۇرىدۇ، بۇ ھەقىقەتەنمۇ خەلق ئېپىك داستانلىرى-نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە، بۇنىڭ ئىچىدىكى «دۇكيۇك ماقالىلىرى»، «قالغاچ نەزمىسى» قاتارلىقلار قويۇق خەلق ئەدەبىياتى پۇرىغىغا ئىگە ئېپىك داستانلاردۇر. ئۇچىنچىدىن، سودا ـ سانائەتنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە راۋاجلىنىشى ۋە شەھەر ئاھالىسى ئەدەبىياتىنىڭ تەدرىجى گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، بولۇپمۇ سۇك ۋە يۇەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئەسلىدە يېزىلارنى ئايلىنىپ يۇرۇپ ناخشا ـ داستان ئوقۇيدە-غان بەزى خەلق ناخشىچىلىرى، سەنئەتكارلىرى ئۆزلۈكسىز تۇردە شەھەرگە كىرىپ، قەدەممۇ ـ قەدەم كەسپىي ياكى يېرىم كەسپىي ناخشا ـ داستان سۆزلەيدىغان ۋە ئوقۇيدىغان سەنئەتكارلارغا ئاي-لاندى. خەلق ئېپىك داستانلىرىنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنلىرى مۇشۇ سەنئەتكارلار قولىغا ئۆتۈپ، ئاستا ـ ئاستا سۆزلىنىدىغان ـ ئېيتىلىدىغان ئەدەبىيات ـ دۇمباق نەزمى ۋە چالغۇ نەزمى (ئەلنەغمىنىڭ بىر خىلى)نىڭ ماتېرىيالى بولۇپ قالدى. شۇڭا بەزىلەر بىر قىسىم دۇمباق نەزمى، چالغۇ نەزمى، ھەتتا بەزى ساراي مۇقاملىرىنى بەزى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئات باشلىق غەجەك، دۇمبۇرا، ئۇچ تارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ ئاھاڭىغا تەڭكەش قىلىپ سۆزلىنىدىغان ۋە ئېيتىلىدىغان (ئوقۇلىدىغان) ئېپىك داستانلىرىغا ئوخشىتىدۇ؛ بۇ خەلقنىڭ ئېپىك داستانلىرىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى يېڭى

تەرەققىياتى دەپ قارايدۇ، بۇ خىل قاراشنىڭ داۋلىسى يوق ئەمەس.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، خۇببىينىڭ چۈشىگە ئەتىگەن ۋاپلىرىدا ئەينى زامانىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭىنى ئەكس ئەتتۈرگەن تاغ ناخشىلىرى تېپىدىكى داستان «جۈڭجىيۇنىڭ ئاشلىق توشۇشىنى قالايمىقان قىلىشى» ۋە جېڭ شيۇيىڭ بىلەن خۇسەنباۋنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسى تەسۋىرلەنگەن تاغ ناخشىلىرى تېپىدىكى داستان — «چۈڭگىياڭدىكى بىر جۈپ نىلۇپەر» بارلىققا كەلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «چۈڭگىياڭدىكى بىر جۈپ نىلۇپەر»نى ئەڭ دەسلەپتە جېڭ شيۇيىڭ بىلەن ئۇرۇقداش بولغان تۆمۈرچى جېڭ سدې فېئودالىق ئۇرۇق-جەمەتىنىڭ بۇ بىر جۈپ ئوغۇل-قىزغا زىيانكەشلىك قىلغانلىغىغا قارىتا ئېغىز پلىنىپ، تاغ ناخشىسى سۈپىتىدە ئېيتىپ، غەزەپ-نەپرىتىنى ئىزھار قىلغان؛ بىر تەرەپتىن توقۇپ، بىر تەرەپتىن ناخشا قىلىپ ئېيتقان، كېيىن تارقىلىپ، تەدرىجى ھالدا داستان بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇنىڭدىن بۇ داستانلارنىمۇ كىشىلەر ناخشا سۈپىتىدە ئېيتقانلىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتى غەزىنىسىدە، ئاز سانلىق مىللەت-لەرنىڭ خەلق ئېپىك داستانلىرى ئالاھىدە نۇر چېچىپ كۆزنى چاق-نىتىپ تۇرىدۇ؛ ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ھەرقايسى ئاز سان-لىق مىللەتلەر، خەنزۇ مىللىتىگە ئوخشاش ئەمگەكچان، باتۇر ئىجاتكار ۋە ئىنقىلاۋىي روھقا باي مىللەتلەر. ئۆتمۈشتە، ئۇلار ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە فېئودال مۇستەبىتلىك، ئىرقىي زۇلۇم ۋە جاھان-گىرلارنىڭ ئايىق ئاستى قىلىشى ئاستىدا ياشىغان، بىرمۇنچە رايون-لاردا مىللەتلەر ھەتتا ئازاتلىق ھارپىسىدىمۇ ئېپتىدائى قالاقلىق ھالىتىدە تۇرغان. نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئۆز يېزىغى، تارىخىي كىلاسسىك ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ مەخسۇس يازغۇچىلىرى بولمىغان ئىدى. لېكىن ھەرقايسى مىللەت تەرەققىياتىنىڭ تارىخى ۋە ئۆتكەن

سۈلالىلەر دەۋرىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى، مىللەتنىڭ ياشىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان سان-ساناقسىز باتۇرانە ئاجايىپ كۈرەشلىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا، بولۇپمۇ داستانلىرىدا ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا تارقىلىپ كەلدى. بۇ ئىنتايىن مول ۋە قىممەتلىك ئەدەبىي مىراس، ئۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جۈملىدىن مىللىتىنىڭ مۇنەۋۋەر مەدەنىيىتىنى يارىتىشقا قوشقان پەۋقۇلئاددە تۆھپىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ۋە تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئازاتلىقتىن كېيىن، داۋاملىق قېزىلىپ رەتلەنگەن خەلق ئېپىك داستانلىرى يۈزدىن ئاشىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى موڭغۇللارنىڭ «گادا مېيرېن»، مياۋزۇلارنىڭ «جاڭ شيۇمېي ناخشىسى»، يىزۇلارنىڭ ئۇرۇغدىن بولغان سانىلىقلارنىڭ «ئاسما»سى، دەيزۇلارنىڭ «ئېبىك ۋە ساڭلو»سى، «قاپاقتا پۈتۈلگەن خەت»، «شىەنشيۇ»، «جاۋشۇتۇن»، «لاڭ جىڭبۇ»، «سۇڭ پامىن ۋە گاشنا»سى ۋە خۇيزۇلارنىڭ «ماۋۇگې ۋە گا دۇمېي» داستانى قاتارلىقلار كەڭ ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىغا تونۇش ۋە قەدىرلىك بولغان مۇنەۋۋەر ئېپىك داستانلاردۇر. ئۇلار-نىڭ سانىنىڭ كۆپلىگى ۋە بەدىئى مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ يۇكسەكلىگىنى دۇنيا خەلق ئەدەبىياتى مۇنبىرىدىمۇ ماختاشقا ئەرزىيدۇ.

ئازاتلىقتىن كېيىن، نۇرغۇن خەلق شائىرلىرى (ئاقىنلار) ۋە ناخشىچىلىرى يەنە يېڭى ئېپىك داستانلارنى ياراتتى. مەسىلەن، موڭغۇللارنىڭ داستان سۆزلەيدىغان ۋە ئېيتىدىغان شائىرى مويخان ئىنجات قىلغان ۋە ئېيتقان «تۇمۇر بۇقا» داستانىدا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئىچكى موڭغۇل يايلاقلىرىغا گۈللىنىش ۋە بەخت-سائا-دەت ئېلىپ كەلگەنلىگى قىزغىن مەدھىيىلەنگەن؛ دەيزۇلارنىڭ مەشھۇر ناخشىچىلىرى كاڭ لاڭشۇەي، كاڭ لاڭيىڭ ۋە ئويۇيۇھىنلا،

ئايرىم-ئايرىم هالدا «دەيزۇلار ناخشىسى»، «لىيۇشاخ دەريا‌سى ناخشىسى»، «ھەسەن-ھۈسەن» قاتارلىق بەزى ئىپىك داستانلارنى ئىجات قىلدى. بۇ ئۇچ ناخشچى ئوخشاش بولمىغان تەرەپلەردىن فېئودالىق تۈزۈمنىڭ خەلقىگە سالغان دەھشەتلىك زۇلۇملىرىنى كۈچلۈك تۇردە پاش قىلغان؛ كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ دەيزۇ خەلقىنى بەختيار تۇرمۇشقا ئىگە قىلغانلىغىنى مەدھىيىلىگەن. بۇ داستانلار خەلقنىڭ قەلب سادالىغا مەركەزلىك ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ شائىرلار ئۆز مىللىتى خەلق ناخشا-قوشاقلىرىنىڭ ئىسىل ئەنئەنىلىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئەسەرلىرى روشەن مىللى تۇسكە ۋە قويۇق تۇرمۇش پۇرىغىغا ئىگە بولۇپ، ئاساسەن يېڭى دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ھىساپلىنىدۇ.

II. خەلق ئىپىك داستانلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ باشقا شەكىللىرىگە ئوخشاش، خەلق ئىپىك داستانلىرىمۇ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى كەڭ ئەكس ئەتتۇرگەن. ئادەم-لەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەشمۇ كۈندىن-كۈنگە ئۆتكۈر-لەشتى ۋە كەسكىنلەشتى. فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ خەلقە نىسبەتەن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمى ئۇزلۇكسىز تۇردە خەلقنىڭ قارشىلىغىنى قوزغىدى. خەلق مۇقەررەر ھالدا ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببەت ۋە نەپرىتىنى مۇنداق ياكى ئۇنداق شەكىل ئارقىلىق داستانلاردا ئەكس ئەتتۇرىدۇ. شۇڭا، فېئودالىق زۇلۇمغا ۋە فېئودالىق ھۆكۈمرانلىققا قارشى تۇرۇش كۆپ ساندىكى خەلق ئىپىك داستانلىرىنىڭ ئەڭ روشەن باش تېمىسى بولۇپ قالغان. بەزى ناخشا-قوشاقلار فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ زالىملىغى ۋە ئاچكۆزلۈكىنى بىۋاستە پاش قىلىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئازاپ-ئوقۇبىتى ۋە بەختسىزلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن؛ بەزىلىرى

خەلقنىڭ قەتئى تىز پۈكمەس كۈرەش روھىنى مەدھىيىلىگەن؛ بەزىلىرى ئادالەتسىز ئۇرۇشنىڭ ئادەملەرگە كەلتۈرگەن ئازاپ-ئوقۇبەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، خەلقلەرنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىنى جاق تويۇپ، دانىشمەن پادىشانى ۋە تېچ تۇرمۇشنى ئارزۇ قىلغانلىغىنى ئەگرى-توقاي ھالدا ئىپادىلىگەن. بارلىق خەلق ئىپىك داستانلىرى ئىچىدە، فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاققا، فېئودالىق نىكا تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇش تېمىا قىلىنغان مۇھەببەت ۋە نىكا ھەققىدىكى ئىپىك داستانلار ئەڭ كۆپ. بۇلارنى تۆۋەندە ئايرىم-ئايرىم تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

(1) مۇھەببەت ۋە نىكا ھەققىدىكى ئىپىك داستانلار

بۇ خىل داستانلاردا مۇھەببەت ۋە نىكا مەسىلىسىدىكى زىددىيەت ھەم كۈرەشلەر ئارقىلىق، بولۇپمۇ مۇھەببەت ۋە نىكا پاجىئەلىرىنى ئىچىپ تاشلاش ئارقىلىق، جەمىيەتتىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەشلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

خەلق ئىپىك داستانلىرىنىڭ ماتېرىيالى كۆپىنچە مۇھەببەت پاجىئەسىگە ئائىت ۋەقە-ھىكايىلەردىن ئىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي مەنبەسى بار. ئىنسانلار تېخى ئىپتىدائى باسقۇچتا تۇرغان چاغلاردا، تىلغا ئالغىدەك ھېچقانداق مۇھەببەت يوق ئىدى. ئۇ چاغلاردا، خۇددى ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دىگەن ئەسىرىدە ئېيتقاندەك؛ «ئادەملەر دۇنياغا كېلىپلا ئۆيلەنگەن — پۈتكۈل بىر توپ غەيرى جىنىسلىقلار بىلەن جۇپلاشقان ئىدى». جۇپتنىڭ كىملىگى ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى، مانا بۇ ئىپتىدائى توپ نىكا تۈزۈمى. كېيىن، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىپتىدائى توپنىڭ دائىرىسى بارغانسېرى كىچىكلەپ، توپ نىكا تۈزۈمى تەدرىجى تەرەققى قىلىپ جۇپ نىكا تۈزۈمگە ئايلىنىپ، ئاندىن ئەر-ئاياللار

ئوتتۇرىسىدا مۇھەببەت باغلاش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان. لېكىن، قەدىمقى ئۇرۇقداشلىق تەشكىلى يەنىلا قۇدرەتلىك ئىدى. شۇڭا، نىكالىنىش باشتىلا «بىر خىل سىياسى ھەرىكەت ــ يېڭىچە قۇدا بولۇش ئارقىلىق ئۆزئارا كۈچ-تەسىرنى كېڭەيتىشنىڭ بىر خىل پۈرسىتى بولدى؛ ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغىنى ھەرگىز شەخسنىڭ ئارزۇسى بولماستىن، بەلكى ئائىلە نەسىۋىنىڭ مەنپەئەتى ئىدى»①. شۇڭا، قەدىمقى زاماندا، نىكا ئىشىنى كۆپىنچە ئاتا-ئانىلار ئۆز زىممىسىگە ئالاتتى، مۇھەببەت ئەزەلدىن قۇدا بولۇشۇشتا ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ رول ئويناىمىغان. مانا بۇ نىكا پاجىئەسىنىڭ ئۇرۇغىنى چاچقان ئىدى.

ئاتىلىق ھوقۇقى تۇزۇمى ۋە بىر ئەر بىر خوتۇن ئېلىش تۇزۇمى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، نىكا سودىسىنىڭ دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. «ھەتتا خوتۇن-قىزلارغىلا ئەمەس، ئەرلەرگىمۇ باھا بەلگىلەندى، ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ شەخس پەزىلىتىگە ئاساسەن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىگە ئاساسەن باھا بەلگىلەندى»② بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق جەمىيىتىدە، ئىنتايىن مۈكەممەل فېئودالىق نىكا تۇزۇمىمۇ شەكىللەنگەن، ئاتا-مىش «ئاتا-ئانىنىڭ بۇيرۇغى، ئەلچىنىڭ سۆزى»دىن ئىبارەت فېئودالىق ئەدەپ-ئەخلاق ۋە ھەممىگە چات كېرىۋېلىش تەدبىرلىرى ياشلارغا سېلىنغان كىشەن ئىدى. ياش ئوغۇل-قىزلار غايىۋى

---

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 74-75-بەتلەر.

② ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم، 75-بەت.

مۇھەببەت ۋە بەخت-سائادەتكە تەلپۈنگەچكە، مۇقەررەر ھالدا
فېئودالليق ئائىلىنىڭ مەنپەئەتىگە تېگىپ، شۇنىڭ بىلەن فېئودال
كۇچلەرنىڭ زىيانكەشلىگى ۋە بېسىقتۇرۇشىغا ئۇچرايتتى، مانا بۇ
مۇقەررەر ھالدا سان-ساناقسىز مۇھەببەت-نىكا پاجىئەلىرىگە ئايلا-
ناتتى. شۇڭا، فېئودالليق جەمىيەتتە، نىكادىن قېچىش، نىكاغا قار-
شىلىق كۆرسىتىش، ئىشقى-مۇھەببەت يولىدا قۇربان بولۇش بەكمۇ
ئومۇمى يۈزلۈك ئىش ئىدى. تۇرمۇش پاجىئەلىرىنى ئەكس ئەتتۈ-
رۈش، كۇچلۇك مۇھەببەت-ھېسسىياتنى ئىزھار قىلىش زۆرۈرىيىتى
تۇغۇلغاچقا، ئېپىك داستاندىن ئىبارەت بۇ شەكىل بارلىققا كەلگەن.
بۇنىڭدىن مۇھەببەت-نىكا مەسىلىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۇرەشلەر،
ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتى كۆپ خىللاردا مەسىلىنىڭ ئۆزىدىن خالقىپ
ئۆتۈپ، تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىلىق ۋە چوڭقۇر سىنىپىي كۇرەش
خاراكتېرىنى ئالغانلىغىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى
مەشھۇر خەنزۇ خەلق ئېپىك داستانى ــ «تاۋۇسلار شەرقىي جەنۇبقا
ئۇچماقتا» دېگەن ئەسەرنى تەپسىلىي بۇ خىل داستانلارنىڭ نەمۇ-
نىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بۇ خىلدىكى
ئەسەرلىرى تېخىمۇ نۇرغۇن.

«ئېپىك ۋە ساڭلو» دېگۈك دەيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى ئەتراپىغا
تارقالغان ئېچىنىشلىق، تەسىرلىك ئېپىك داستان. ئېپىك ۋە ساڭلو
بىر بىرىنى ھەقىقى تۇرمۇشتا ياخشى كۆرىدۇ، لېكىن ئائىلىسىنى باپ
كۆرمىگەچكە، ساڭلونىڭ ئانىسى ئېپىكتى كۆزگە ئىلماي، ساڭلونى
باي ۋە تومپاي ئابىيەننى ئېلىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئېپىك مىڭ چاقىرىم
يىراق يوللارنى بېسىپ، ساڭلونى ئىزدەپ كەلگەندە، ساڭلونىڭ
ئانىسى يوقىلىڭ بانا-سەۋەبلەر بىلەن ئوغلىنى قاچۇرۇپ-
كەتكۈزۈۋېتىپ، ئېپىكنى تىل-ھاقارەت ۋە زەھەرلىك پىلان بىلەن
خورلاپ يۇرىگىنى قان قىلىدۇ. ئېپىك بۇ ئازاپقا چىداپ ئۆيگە قايتىپ

كېلىپ، دەرت-ئەلەم دەستىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ، ساڭلو بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ يېتىپ كېلىپ، ئېيىقنىڭ يېنىدا ئۆلۈۋالىدۇ. ساڭلونىڭ ئانىسى «ئىككى ئاشىق-مەشۇقنى مەڭگۈ كۆرۈشتۈرمەسلىك ئۈچۈن»، بىرجۇپ قەۋرىنى ئايرىۋېتىدۇ، كېيىن ئىككى قەۋرە ئۈستىدە يەنە يىلتىزلىرى تۇتاش قومۇش ئۆسۈپ چىقىدۇ، ساڭلونىڭ ئانىسى يەنە قومۇشقا ئوت قويۇۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئېيىقنىڭ ۋە ساڭلو ئوت يالقۇنى ئىچىدىن كۆتىرىلىپ چىقىپ، مەڭگۈ ئۆچمەس ئىككى يۈلتۈزغا ئايلىنىدۇ. داستاندا ساڭلونىڭ ئانىسىدىن ئىبارەت بۇ فېئودالىق ئەقىدىنى قوغدىغۇچىنىڭ ياۋۇزلۇغى ۋە رەزىللىگى رەھىمسىز تۇردە پاش قىلىنىدۇ ھەم قامچىلىنىدۇ؛ خەلق ئۆچمەس يۇلتۇز ئارقىلىق ئېيىنىڭ بىلەن ساڭلوغا بولغان قىزغىن مۇھەببەت ھېسسىياتىنى ۋە مەڭگۈلۈك سېغىنىشىنى ئىزھار قىلىدۇ.

ئېيىنىڭ ۋە ساڭلو ئۆزلىرىنىڭ ياش ھاياتى بىلەن ئادەمخور فېئودالىق ئىكا تۈزۈمىگە بولغان مەنىستەمەسلىگى ۋە قارشىلىغىنى ئىپادىلەيدۇ، لېكىن بۇ يەنىلا ئەڭ كۈچلۈك قارشىلىق ئەمەس ئىدى. سانى خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر، ئۇزۇن سەھىپىلىك ئىپىك داستانى «ئاسما» نامايەن قىلغان تېما «ئېيىنىڭ ۋە ساڭلو»غا قارىغاندا تېخىمۇ بىر قەدەم ئالغا ئىلگىرىلىگەن.

«ئاسما» يىزۇلارنىڭ تارمىغى بولغان سانى خەلقىنىڭ نۇرغۇن پىشىشقلاشلاردىن ئۆتۈپ تارقىلىپ ھازىرغا يېتىپ كەلگەن كوللېكتىپ ئىجادى. داستاندا مۇرەسسەسىز ئىككى ئىسيانكارنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان. ئەقىللىق، چىرايلىق ۋە تىز پۈكمەس ئاسما-ئاجاۋۇنىڭ دىدىكى ئەڭ ياخشى قىز بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ساددا سىنىپىي ئېڭى ئاساسىدا ئەلچىگە توغرىدىن-توغرا: «سۇزۇك سۇنىڭ لاي سۇغا قېتىلغۇسى كەلمەيدۇ، باي ئۆيگە كۆڭلۈمنىڭ چېتىلغۇسى كەلمەيدۇ؛ كەلمەس قويىنىڭ بۆرىگە، ھەمرا بولۇپ تۇرغۇسى، باي ئۆيىگە كۆڭلۈمنىڭ،

كەلمەس كېلىن بولغۇسى» دەيدۇ؛ رېبۇبالا ئائىلىسىنىڭ تەھدىدى ۋە ئازدۇرۇشىغا قارىتا «ھىم» دەپ بۇرنىنى قېقىپ: «بولسمۇ تاغ-دەك ئاشلىغىڭ، رازى ئەمەس كېلىشكە، كۆز قىرىمنى سالماسمەن، ئالتۇنىڭغا، كۈمۈشكە» دەيدۇ. قامچا بىلەن قامچىلىسىمۇ، قاراڭغۇ زىندانغا سالسىمۇ، ئاسما: «تەگمەيمەنكى تەگمەيمەن، ئالالمايسەن ئىلكىڭگە» دەپ چىڭ تۇرىدۇ. قارا كۈچلەرنىڭ ياۋۇزلۇغى ئالدىدا ئاسما ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش ئارقىلىق قارشىلىغىنى بىلدۈرمەي، بەلكى: «رېبۇبالا مۇشتۇمزور بولۇپ كەتسۇن قانچىلىك، ئاسماغا ئەبدى، قول تەككۈزەلمەس كۆز سېلىپ» دېگەن قەتئى ئىشەنچتە بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ باشتىن-ئاخىر كۈرەشنى توختاتمايدۇ، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ: «قۇياش پېتىپ كەتسمۇ، مەن تۇرارمەن شۇ پېتىم. بۇلۇت تارقاپ كەتسمۇ، توختىماس دەم-تىنىنم. روھىم ھەرگىز چۈشمەيدۇ، مەڭگۇ ياشىرار شات ئۇنۇم» دەپ ئەكس سادا ياڭرىتىدۇ. مانا بۇ مىسرالار ئاسما ئوبرازىنى ئوخشاش زامانىدىكى شۇ خىل ئەسەرلەر پېرسوناژلىرىدىن يۈكسەكلىككە كۆتىرىپ، تېخىمۇ تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىدۇ.

مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ يەنە بىر قىسمىدا پادىشا بىلەن خانىش، شاھزادە بىلەن مەلىكىنىڭ ئىشقى مۇھەببىتىگە دائىر ۋەقە (ھېكايىلەر) تەسۋىرلەنگەن، مەسىلەن، دەيزۇلارنىڭ «قاپاقتا پۈتۈلگەن خەت»، «سۇئ پامىن ۋە گاشىنا» داستانى قاتارلىقلار. داستانلاردىكى ئىجابى قەھرىمانلار پادىشا ۋە خانىش، شاھزادە ۋە مەلىكە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار خەلقەشتۇرۇلگەن ئوبرازلار؛ ئۇلار خەلقنىڭ تەلەپ ۋە ئارزۇلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىپتىدائىلىكەن خەۋپ-خەتەرلەردىن قورقمايدىغان، كۈزەش قىلىشقا جۈرئەت قىلالايدىغان روھ، خەلقنىڭ زوراۋان ھاكىمىيەتكە قارشىلىغى، دانا پادىشالارنى ئارزۇ قىلىدىغانلىغى ۋە ئەركىنلىككە تەلپۈنىدىغان-

لىغدىن ئىبارەت كۈزەل غايىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

(2) سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللى كۈرەش ئەكس ئەتتۈرگەن ئىپىك داستانلار

جۇڭخۇا مىللىتى ئۇزۇن ئىنقىلاۋىي ئەنئەنىگە ئىگە. ئۆتكەن دەۋرلەردىكى خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ شانلىق تۆھپىلىرىنى ئەمگەكچى خەلق ھامان ئۆز ۋاقتىدا ئىبداىياتى شەكلى بىلەن تارىخقا پۈتتى، بۇنىڭ كۆپچىلىگىنى ئىپىك داستانلاردىمۇ ئەكس ئەتتۈردى. شىمالىي سۇلالە دەۋرىدىكى «مۇلەن توغرىسىدا باللادا»نى قەھرىمانلار ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئىپىك داستان دىيىشكە بولىدۇ.

«جۇڭجىيۇناۋنىڭ ئاشلىق توشۇشىنى قالايمىقان قىلىشى» (يەنە بىر ئىسمى «ئاشلىق توشۇشقا قارشى تۇرۇش قىسسىسى») دا خۇبېي-نىڭ چۇڭياڭ ناھىيىسىدىكى دىخانلارنىڭ جۇڭ رېنجې قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشلامچىلىغىدا، ئاشلىق باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلارغا قارشى، توپلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتەرگەنلىگى بايان قىلىنغان، بۇ قېتىمقى دىخانلار ھەركىتىنىڭ ئاشلىق (لەڭ) توشۇشقا قارشى تۇرۇشتىن قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتىرىشكىچە بولغان بارلىق تەرەققىيات جەريانى ھەققىي ۋە تارىخىي ھالدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن؛ چىنڭ خاندانلىغىنىڭ قاراڭغۇلۇغى، ئەمەلدارلارنىڭ زالىملىغى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق قىلغانلىغى تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ ئىسيان كۆتەرگەنلىگىدىن ئىبارەت رىياللىقنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلىغان؛ دىخانلار رەھبەرلىرىدىن جۇڭ رېنجې قاتارلىقلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىشپائالىيەتلىرى قىزغىن مەدھىيىلەنگەن. تارىخىي شەرت-شارائىت چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ «دالىجىن گۈلىنىڭ خۇش ھىدى پۇراپ تۇرىدۇ» دېگەندەك، رىمانلارنىڭ نام-نىشانى ئۆچمەس مەڭگۈ-ئەبەتكە» دېگەندەك، كىيىنكى ئەۋلاتلارغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، موڭغۇل خەلقىنىڭ ھازىرقى زامان قەھرىمان-لىرى ھەققىدىكى داستانى «گادا مەيرەن» مۇ دىخانلار قوزغىلىڭى تەسۋىرلەنگەن ئىسىل ئەسەر. بۇ ھەقىقى تارىخىي داستان — موڭغۇل خەلقى كۆرىشىنىڭ قەھرىمانلىق تىراگىدىيىسى. گادامەيرەن پادىشا دارخانىنىڭ مىللى مەنپەئەتىنى سېتىپ، پۇقرالارغا زىيانكەشلىك قىلغانلىغىغا نارازى بولۇپ، كۆكرەكى كېرىپ چىقىپ، فېئوداللارنىڭ مەھكىمىسىگە بېرىپ تەلەپ قويىدۇ ۋە ئەرز قىلىدۇ، نەتىجىدە، پادىشا دارخان فېئوداللارنىڭ سېستىمىسىدىكى مىلتارىستلار كاتتىۋېشى جاك زولىن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، ئەكسىچە گادانى گۇناكار قىلىپ، دارخان خوشۇنىغا يالاپ كېلىپ، تۇرمىگە تاشلايدۇ. گادانىڭ خوتۇنى مۇدەن بۇنىڭدىن ھەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرت-ئەلەمگە چىداپ، ئۆزىنىڭ قىزى تىەن جىلياڭنى ئېتىۋېتىپ، ئۆيلەرنى كۆيدۈرۈپ، يوشۇرۇنچە گادانى تۇرمىدىن قۇتقۇزىدۇ ۋە ۋاك (پادىشا) ھەربىنى بۇلايدۇ؛ ئىسيان كۆتىرىپ چىقىپ، قورالىلىق قوزغىلاڭنى باشلايدۇ. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تۆت-بەش يىل قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ، ئاخىر كۆپ سانلىق بولغان دۇشمەنگە تەڭ كېلەلمەي، ئوق-دورا، ئوزۇق-تۇلۇكلىرى ئۈزۈلۈپ، لياۋخې دەرياسى بويىدا دۇشمەن قورشاۋىغا چۈشۈپ قالىدۇ، گادا ۋە ئۇنىڭ باشچىلىغىدىكى بارلىق جەڭچىلەر قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ قۇربان بولىدۇ. داستاندا موڭغۇل خەلقىنىڭ مىللى ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى قەتئى ئېگىلمەي، سۇنماي كۈرەش قىلغان روھى قىزغىن مەدھىيىلەنگەن. داستانىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژلار ئەسلى ۋەقەدىكى ھەقىقى ئۆتكەن ئادەملەرنىڭ ئىسىم-پەمىلىسىنى ساقلىغان، لېكىن خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسى ۋە ئارزۇ-ئۇمىتلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، پېرسوناژلارنى يارىتىش ۋە ۋەقەلىكلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا بەدىئى پىششىقلاش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىنى

ئېلىپ بارغان. گادا مېيرېن قوزغىلىڭغا بېغىشلانغان ناخشا سادالىرى هازىرغىچە شەرقىي موڭغۇل يايلاقلىرىدا كەڭ تۈردە ياڭرىماقتا.

«گادامېيرېن»غا ئوخشاش شان-شەرەپلىك داستانلاردىن يەنە گۈيجۈنىڭ شەرقىي-جەنۇبىي ۋە خۇنەنىنىڭ غەربىي رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان «جاڭ شيۇمېي ناخشىسى» دېگەن داستانمۇ بار. مياۋزۇ خەلقى مۇبالىغە ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى قىزغىن سۆيىدىغان، دۇشمەنلەرنى يولۇاستەك باتۇرلۇق بىلەن ئۆلتۈرىدىغان مىللىي قەھرىمان جاڭ شيۇمېينى ۋە ئۇنىڭ خەلقە رەھبەرلىك قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن سان-سانائسىز شانلىق غەلىبىلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن. بۇ داستانمۇ ئوخشاشلا بۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇشقا مۇناسىپ.

III. خەلق ئېپىك داستانلىرىنىڭ بەدىئى ئالاهىدىلىكلىرى

ئېلىمىزنىڭ خەلق ئېپىك داستانلىرى ناهايىتى كەڭ دائىرىگە چېتىلغان بولۇپ، خەنزۇلارنىڭ ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بار؛ قەدىمقى زامانىنىڭ ۋە يېقىنقى زامانىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بار. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئەسەرلىرىمۇ بىر بىرىدىن كۆپ پەرقلىنىدۇ: شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ئېپىك داستانلىرى جۇشقۇن-مەردانە بولۇپ، يايلاق تۇرمۇش پۇرىغىغا تولۇپ تاشقان: غەربىي-جەنۇپتىكى هەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەسەرلىرى بولسا نەپىس-جازىبىدار، سىلىق-مەنىلىك بولۇپ، جەنۇپ لەززىتىگە تولۇپ تاشقان. هەممىسى غەربىي-جەنۇپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بولسىمۇ، لېكىن دالياڭشەنىدىكى يىزۇ خەلقى بىلەن شىشۇاڭبەننادىكى دەيزۇ خەلقىنىڭ ئېپىك داستانلىرىمۇ پۈتۈنلەي ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. لېكىن مەيلى قەدىمقى خەنزۇلار-نىڭ «ئېپتىز يولىدىكى ئۇرۇمە»، «تاۋۇسلار ئۇچىدۇ شەرقىي جەنۇپقا» داستانلىرى بولسۇن، ياكى سانلارنىڭ «ئاسما» داستانى ۋە ياكى

دەيزۇلارنىڭ «ئېيىنىڭ ۋە ساڭلو» داستانى بولسۇن، ھەممىسىنى خەلق ئىپىك داستانلىرى دەيمىز. بىر خىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ، مۇقەررەرکى، ئورتاق ئىچكى بەدىئى قانۇنىيىتى بولىدۇ، خەلق ئىپىك داستانلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس:

(1) سيۇژىت لىنىيىسى ئاددى، باش-ئاخىرى مۇكەممەل

ئېغىز ئارقىلىق ئېيتىلىپ تارقىلىدىغان ئالاھىدىلىكىگە ماس ھالدا، خەلق ئىپىك داستانلىرى ۋەقەلىكلىرىدە ئومۇمەن قەھرىمانلارنىڭ تەقدىرى، سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسىي يېپ ئۇچى قىلىنىپ، ۋەقەلىك يەككە لىنىيە بويىچە راۋاجلىنىدۇ، ئۆتكەن ئىشلار ئەسلىنىدىغان ئۇزۇن لىرىكىلىق چېكىنىشلەر ياكى قىستۇرما بايانلار يوق دېگۈدەك. مەسىلەن، «تاۋۇسلار ئۇچىدۇ شەرقىي جەنۇبقا» داستانىدا، لەنجۈڭنىڭ قوغلىۋېتىلگەنلىگىدىن تارتىپ، جۇڭچىڭنىڭ ئەيىپلەنگەنلىگى، ئەر-ئايالنىڭ ئايرىلغانلىغى، ھاكىمنىڭ ئەلچى ئەۋەتكەنلىگى، ئاشيۇڭنىڭ ياتلىق بولۇشقا مەجبۇرلانغانلىغى، ئەر-خوتۇن قەسەمياتى قىلىشىپ، تەڭ ئۆلۈۋالغانلىغىچە بولغان ۋەقەلەر قەدەممۇ-قەدەم بىر بىرىگە زىچ باغلانغان ھالدا تەسۋىرلەنگەن. قەھرىمانلارنىڭ بەختسىزلىك سەرگۈزەشتىلىرى ۋە قان-ياشلىق جۇدالىقلىرىدىن ھېسسىياتلىق پاترىئارخاللىق تۇزۇمنىڭ شەپقەتسىزلىگى ۋە ياشلارنىڭ ئۆلۈم ئارقىلىق قوشۇلۇشتەك پاجىئەلىك قارشىلىغىنى كۆرۈۋالالايمىز. «ئاسما» داستانىدىمۇ ئاسمانىڭ تۇغۇلغانلىغى، ئۆسۈپ يېتىلگەنلىگىدىن تارتىپ، رەببوبالا ئائىلىسىنىڭ ئەلچى ئەۋەتكەنلىگى، قىزنى ئېلىپ قاچقانلىغى، ئاندىن ئاخىرىنىڭ سىگىلىسىنى قۇتقۇزغانلىغى، ئاخىرىدا ئاسمانىڭ ئەكسىنى ساداغا ئايلانغانلىغىچە بولغان ۋەقەلەرنىڭ سيۇژىت لىنىيىسى ئېنىق بولۇپ، ئۇنى ئەستە ساقلاش ۋە ئېيتىش ئاسان.

خەلق ئىپىك داستانلىرىنىڭ ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە

ئومۇمەن ئۇچىنچى شەخس ئىشلىتىلىدۇ، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېپىك داستانلىرىنىڭ كۆپچىلىگىنى ناخشىچىلار تەرىپىدىن ناخشا سۈپىتىدە ئېيتىلىدۇ. داستانىنىڭ بېشىدا كۆپ ھاللاردا «مۇقەددىمە» بولىدۇ، ئۇنىڭدا بەزىدە داستانىنىڭ ئاساسىي تېمىسى توغرىسىدىن ـ توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ، مەسىلەن: «جاۋشۇتۇن» داستانىنىڭ بېشىدىلا داستاننى «بېغىشلايمەن چىن يۈرەكتىن سۆيگەن يارىمغا» دېيىلسە؛ «قاپاقتا پۇتۇلگەن خەت» داستانىدا بۇ «ياشانغانلاردىن قالغان مۇڭلۇق ناخشا» دېيىلىدۇ؛ «لاك جىگىبۇ» داستانىدا ئاڭلىغۇچىلارغا بۇ داستان كىشىلەرنى «يوقسۇللارنىڭ ئازاپ ـ ئوقۇبەتلىرىنى چۈشىنىش، بۇزۇق ئەبلەخلەرنىڭ زالىملىغىنى ئېچىپ تاشلاش» قا دەۋەت قىلىدۇ دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، بەزى مۇقەددىمىلەردە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن، ھېكايە سۆزلىنىۋاتقان پەيتتىكى مۇھىتلا تەسۋىرلىنىدۇ: ھېكايە بەزىدە «كۈن ھېرىپ كۆزلىرىنى يۇمغان، قۇشقاچلار ئورمانغا قاراپ ئۇچقان، ئاي يۇلتۇزلارنى ئېلىپ ئۆگزىگە ياماشقان» كېچىنى تەسۋىرلەش بىلەن باشلانسا؛ بەزىدە تەسىرلىك ھېكايىگە مەھلىيا بولۇپ، «قۇياش ئورماندىن بېشىنى چىقاردى»، «خورازمۇ ماڭا قاراپ قانىتىنى قاقتى» دېيىلىدۇ. «مۇقەددىمە»دىن تاشقىرى ھېكايە ئېچىگە قىستۇرۇلغان ناخشىلارمۇ بولىدۇ، ئۇلار بەزىدە ۋەقەلىكنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن: «بىر تال گۈل غازاك بولسا، داۋاملىق ئېچىلار يەنە»، «ھېكايە، خۇددى ئاي پېتىپ ئەتىسى يەنە تۇققانغا ئوخشاش، مەڭگۈ تۇگىمەيدۇ». كۆپ ھاللاردا ئۇلار ناخشىچىنىڭ تۇيغۇسىنى، ئامما بىلەن ھېسسىياتىنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەنلىگىنى ئىزھار قىلىدۇ. ئېيتايلۇق، «سۇك پامىر ۋە گاشنا» داستانىدا، سۇك پامىر ۋە گاشنا ئۇرۇش مالىمانچىلىغىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، بىر ئائىلە ئادەم ئوتتۇرا يولدا بىر بىرىدىن ئايرىلغانلىغى ناھايىتى

ئېچىنىشلىق تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ چاغدا ناخشىچى قىستۇرۇلۇپ ناخشا ئوقۇيدۇ: «مېھرىۋان ئانا ئېرتقىن كۆز يېشىڭنى، ئوغلۇڭ بارتېخى سېنىڭ يېنىڭدا؛ بىتاقەت ياش يىگىت بولغىن خاتىرجەم، جانانىڭ بىلەن ئاخشاملىققا بولسەن جەم؛ ھەي مۇڭلۇق قىز ئۇزمە ھەرگىز ئۇمىدىڭنى، گاشىنا كۆرەر يەنە ئۆز خانۇ-بېگىنى». شۇ يوسۇندا، داستاندىكى قەھرىمانلار، ناخشىچى ۋە ئاڭلىغۇچىلاردىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنىڭ ھىسسىياتى يۇغۇرۇلۇپ، ئۆزئارا سىڭىشىپ، داستانىنىڭ بەدىئى ئۇنۇمى ئاشۇرۇلىدۇ. بۇ ئۇسۇللار خەلق ئېپىك داستانلىرىغىلا خاس بولۇپ، يازما ئەدەبىياتتا ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدۇ.

(2) قاتمۇ-قات تەكرارلاش

قاتمۇ-قات تەكرارلاش ئېپىك داستانلاردا پېرسوناژلارنى سۈرەتلەش، مەنزىرە-خاراكتېرىنى ئىپادىلەشتە كۆپ قوللىنىلىدىغان ۋە ئۇنۇملۇك بولغان بىر خىل بەدىئى ۋاستە. يازما ئېپىك داستانلاردا پېرسوناژلارنى سۈرەتلەشتە مەنزىرە ۋە ئۇششاق ھالقىلار تەسۋىرى ئارقىلىق پېرسوناژلارنىڭ ئاۋازى ۋە خۇش چىرايى كەڭدىلەندۈرۈلىدۇ. ئەگەر بىر قېتىمدا ئېنىق بىلۈالغىلى بولمىسا، قايتا يەنە كۆرۈشكە بولىدۇ. خەلق ئېپىك داستانلىرى بولسا كىشىلەرنىڭ ئاڭلىشى ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ. تەسراتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك چارىسى بىر نەچچە قېتىم كۆپەرەك ئېيتىش، لېكىن ھىكايىنىڭ ئىزچىللىغى ناخشىچىنىڭ ئوتتۇرا يولدا ئۈزلۈكسىز توختاپ، يېنىپ يەنە تەكرار ئېيتىشىغا يول قويمايدۇ. شۇڭا، خەلق ناخشىچىلىرى تەكرار ئەمىلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس پېرسوناژلارنى سۈرەتلەش ئۇسۇلىنى يەنى پېرسوناژلارنىڭ ئۆسۈشى، باشتىن كەچۈرگەنلىرى ۋە تەقدىرنىڭ ھالقىلىق يەرلىرىدە، قاپىيە، رىتىملىرى ئومۇمەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان، مەزمۇنى بىر ئاز ئوخشىمايدىغان ھىسرا ۋە ئابزاسلار ئارقىلىق

هەر تەرەپتىن تەكرار ئېيتىش ئۇسۇلىنى تەدرىجى شەكىللەندۈردى. مەسىلەن، «ئاسمان» داستانىدا ئاسمانىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

ئۆسۈپ قىزچاق كۈنسايىن،
بولغان چاغدا ئۈچ ئايلىق؛
تومۇزغدەك ئاۋازدا
كۈلۈپ كەتتى زەپ تاتلىق.
ئاتا-ئانا دىلىنى
چۈلغۇالدى زور شاتلىق.

ئۆسۈپ قىزچاق كۈنسايىن،
بولغان چاغدا بەش ئايلىق؛
يەرگە تىرنا سالغاندەك
ئۆمىلىدى بىر تاتلىق.
ئاتا-ئانا دىلىنى
چۈلغۇالدى زور شاتلىق.

ئۆسۈپ قىزچاق كۈنسايىن،
كىرگەن چاغدا ئون ياشقا؛
ئېلىپ ئوغاق قولىغا،
مۇرىسىگە ئاغامچا؛
چىغ كەش كىيىپ پۇتىغا،
يىغدى قىردىن ئوت-گىيا.
.....
شاتلىق بىلەن قايتاندى
ئاتا-ئانا جامالى.

شۇ تەرىقىدە ئون يەتتە ياشقا كىرگەن ۋاقتىغىچە تەسۋىرلىنىدۇ. هەر قېتىملىق تەكرارلىنىش ئارقىلىق ئاكىلىغۇچىلارنىڭ تەسىراتى

تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ: ئاسمانىڭ يىپ ئىگىرگەنلىگى، ئوت-كېيا ئورغانلىغى، قوي باققانلىغىدىن تارتىپ، كەشتە چەككەنلىگى، چىگە ئەشكەنلىگى، ئۇرۇق چاچقانلىغى، ناخشا ئېيتقانلىغى قاتارلىقلار كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا بىر-بىرلەپ كېلىپ، كىشى خۇددى ئۇنىڭ ئۆزىنى كۆرگەندەك، ئاۋازىنى ئاڭلىغاندەك تەسىراتقا كېلىدۇ. شۇ چاغدا، ئاڭلاش ئوبرازى پۈتۈنلەي خىيالەن كۆرۈش ئوبرازىغا ئايلىنىپ، كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا چىرايلىق، ئەمگەكچان، شوخ، ئوماق سانى قىزى جانلىق نامايەن بولىدۇ. يەنە ئالايلۇق، «تاۋۇسلار ئۇچىدۇ شەرقىي جەنۇبقا» داستانىدا لیۇ لەنجۈنىڭ «توقۇدۇمەن شايىلارنى ئون ئۇچ ياشتا، ئۇگەندىمەن تىكىشلەرنى ئون تۆت ياشتا، چالغان ئىدىم ئون بەش ياشتا مەن كۈڭخۇنى، يادقا ئالدىم داستانلارنى ئون ئالته ياشتا، خوتۇن بولدۇم ئۆزلىرىگە ئون يەتته ياشتا.....» دەپ تەسۋىرلىنىشىمۇ، ئەملىيەتته دەرىجە سان شەكلىدىكى قاتمۇ-قاتلىق ۋە تەكرارلىنىشتىن ئىبارەت. بۇ خىل بەدىئى ۋاستە پېرسونا‌ژلارنىڭ تۇرمۇش جەريانىنى ئىخچام سۈرەتلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى ئوبرازلارغا نىسبەتەن ئومۇمى تەسىراتقا ئىگە قىلىشتا ئىشلىتىلىپ قالماستىن، بەلكې كۆپ هاللاردا تۇرمۇشنىڭ كىچىك هالقىلىرىنىڭ بەزى كۆرۈنۈشلىرىنى چوڭايتىش ئارقىلىق، پېرسونا‌ژلار قەلبىنى ئېچىپ بېرىشتىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىز «گادا مېيزېن» داستانىدىكى مۇدەننىڭ تۇرمىدىن ئېرىنى يوشۇرۇنچە قۇتقۇزۇشقا بەل باغلاشتىن ئىلگىرى، دەرت-ئەلەمگە بەرداشلىق بېرىپ، قىزى تېيەن جىلياڭنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەنلىگىگە دائىر بىر بۆلىگىنى كۆرۈپ باقايلى:

..... مۇدەن قاتتىق هەسرەتكە چۆمگەن هالدا ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كىرگىنىدە، ئۇچ ياشلىق تېيەن جىلياڭ ئانىسىغا ئېتىلدى، مۇدەن بالىسىنى كۆرگەندە، يۈرىگى پىچاق سانچىلغاندەك مۇجۇلدى. ئۇ

تۇگمىسىنى يېشىپ، بالىسىنى ئېمىتكەچ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ، مۇنداق دېدى:

«مۇرۇۋەتلىك تۇرسا ئەجداتلىرىڭ بالام،
بولدۇڭ نېچۈن شەپقەتسىزنىڭ پەرزەندى؟
مۇرۇۋەتسىز بولغاندا ئەجداتلىرىڭ بالام،
ئائىلەڭ نېچۈن ئۆيۈم ئۆزۈن تۇرمىدى؟

مۇرۇۋەتلىك بولسا ئەجداتلىرىڭ بالام،
بولدۇڭ نېچۈن بەختسىزنىڭ پەرزەندى؟
مۇرۇۋەتسىز بولسا ئەجداتلىرىڭ بالام،
نېچۈن قېرىلار شورپىشانە بوپ قالدى؟»
.....
«ئېپىكەتكۇم كەلدى بالام، لېكىن نەچارە،
قۇتقۇزارمەن ئاتاڭنى مەن قانداق قىلىپ؟
مىڭ ئەلا رەقىپ تېغىدا ئۆلگەندىن كۆرە،
ئۆلگىنىڭ ئاناڭ قولىدا تىنىقتىن قېلىپ.

ئېپىكەتكۇم كەلدى بالام، لېكىن نەچارە،
ئېلىشاي دۇشمەن بىلەن جەڭ مەيداندا.
قالغىنىڭدىن زار قاخشاپ دۇشمەن ئىلكىدە،
ئۆلگىنىڭ تۇزۇك تۇققان ئاناڭ قولىدا.»
.....

بۇ ئون تۆت كۇبلېت، جەمئى ئەللىك ئالتە مىسرالىق چوڭ بۆلەكنىڭ ئاخىرىدىلا مۇنداق دېيىلدۇ:

قاتتىللىق ئويىنى پۈككەچ كۆڭلىگە مۇدەن،
توغرىلىدى تىەن جىلياڭغا تاپانچىنى.
چىققان هامان «ۋاڭ» قىلغان ئوقىنىڭ ئاۋازى،
يىقىلدى مۇدەن يەرگە بىلمەي هۇشىنى.

قاتتللىق ئويىنى ۋاققىچ كۆڭلىنگە مۇدەن،
توغرىلىدى تېەن جىلياڭغا تاپانچىنى.
بالىنىڭ دادۇ-پەريادى بىلەن تەڭلا
يەلپۇپ ياتقى قۇچۇپ يەر باغرىنى.

بۇ كىشىنىڭ قەلبىنى پارە-پارە قىلىدىغان، نېمىدىگەن ئېغىر جۇدالىق مەنزىرىسى-ھە! چوڭايتىلغان بۇ كىچىك ھالقىدىن پارە-پارە بولغان مېھرىۋان ئانا قەلبىنى ئېنىق كۆرىمىز، شۇنىڭدەك نائىلاج تۇيۇق يولغا ماڭغان ئاننىڭ ئاھ، پەريادىنمۇ ئاڭلايمىز. بۇ ناخشىچى ھېسسىياتىنىڭ كۈچلۈك ئوت توچكىسى! مۇنداق ئاجايىپ مەدھىيە، دەرت-ھەسرەتلىك-بايان ئادەتتىن تاشقىرى مۇڭلۇق كەيپە-ياتنى پەيدا قىلىپ، كىشىلەر قەلبىگە قاتتىق تەسىر قىلىدۇ. بىز گادا ئائىلىسىنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىسىگە چوڭقۇر خەيرىخاھلىق قىلىپ، دارخان ۋاڭ غوجامغا قاتتىق نەپرەتلىنىش بىلەنلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇدەننىڭ قەيسەر، سۇباتلىق ھەققانىيەت يولىدىن قايتماسلىقتەك ئېسىلكار خاراكتېرىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنىۋالىمىز.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئەھۋاللاردىن تاشقىرى، بۇ ھېكايە قېتىم تەكتىلەش، تەكرار-تەكرار ئېيتىش ئۇسۇلى ئىپتىك داستانلاردا تېخىمۇ كۆپ مەزمۇنلارنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىدە ئۇنىڭدا جۇغراپىيىلىك ئورۇنلار بىر بىرىگە ماس ھالدا تەكرارلىنىدۇ، مەسىلەن، «ئالدى ئۇ ياخشى ئات شەرقىي بازاردىن، ئىگەر ۋە توقۇمىنى غەربىي بازاردىن ۋە ئالدى يۈگەنىنى كۇنگەي بازاردىن، قامچىنى ئېپ كەلدى تەسكەي بازاردىن»؛ بەزىدە ئوخشاش بولمىغان ئوبېكتلار گىرەلىشىپ تەكرارلىنىدۇ، مەسىلەن، «يولۇچى كۆرسە ساھىپجامال لوفۇنى، ئەپكەشنى قويۇپ سىلار ساقال-بۇرۇتنى، ياش يىگىت كۆرسە ساھىپجامال لوفۇنى، چىگەر لۇڭگە بېشىغا، تاشلۇپتىپ

بۆكنى؛ يەر ھەيدىگەن بولسا ئۇنتار ساپانـنى، ئوت ئوتـغان بولسا ئۇنتار كەتمەننى»؛ بەزىدە ۋاقىت، مەزگـل تەكرار تەسۋىرلىنىـدۇ. مەسىلەن، جاۋشۇتۇن نەن نونانى سېغىنىپ، ئۆزىنىڭ بىر پارچە ئاق بۇلۇتقا ئايلىنىپ، ئۇنىڭ ئۆگزىسىگە ئۇزۇپ بېرىشـنى ئارزۇ قىلىدۇ، «ئەتىگىنى كۆرسەم ئۇنىڭ ياسانغىنىنى، كۇندۇزى ئاڭلىـسام ئۇنىڭ شوخ ناخشىـسىنى، ئاخشىمى ھـس قىلـسام ئۇنىڭ سېغىنغىنـنى»؛ بەزىدە بولسا ھەركەت تېخىمۇ كۇچەيگەن ھالدا گەۋدىلەندۇرۇلىدۇ، مەسىلەن، جاۋشۇتۇنـنىڭ نەن نونانى ئىزدەپ يولدا كېتىۋاتقانلىغى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: «ئۇچ يۇز ئوتـتۇز ئۇچ كۇن يول ماڭـدى»، «يەنە ئۇچ يۇز ئوتـتۇز ئۇچ كۇن يول ماڭـدى»، ئاخىر غايەت زور بوغما يىلاندىن ھالقىپ ئۆتۇپ، ئوقيا بىلەن تاغنى تېشىپ، ئۆركەش-لەۋاتقان قوم-شېغىل دېڭىزىدىن ئۇچۇپ ئۆتۇپ، مېڭدۇڭبەنگە يېتىپ باردى».

خەلق ئېپىك داستانلىرىدا بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ شەكىل-لىنىشى ئېلىـمىز خەلق ناخشـلىرىـنىڭ لىرىكىلىقلىغـىدىن ئىبارەت ئەنئەنىسىنى نامايەن قىلدى. قاتمۇ-قات تەكرارلاش ئېپىك داستان-لاردا دائىم ئۇزۇن لىرىكىلىق رېتىملەرنى پەيدا قىلىپ، پەرسونا-ژلار ئوبرازىنى ئېنىق گەۋدىلەندۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، شېئىرناخشىلار-نىڭ ئاھاڭدارلىق ھوزۇرىنىمۇ زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ، ناخشىچىنىڭ ناخشا ئوقۇغان چاغدىـكى ھىسسىياتىـنى ئۇرغۇتۇپ، ئاڭلىغۇچىـلارنى كۆز يېشى قىلدۇرىدۇ. بۇمۇ دەل خەلق ئېپىك داستانلىرىنى يازغۇ-چىـلارنىڭ باللادىلىرىـدىن پەرقلەندۇرۇپ، ئۆزىـگە خاس سېھرىي كۇچكە ئىگە قىلغان مۇھىم سەۋەپلەرنىڭ بىرى

(3) تەمسىل قىلىپ، ئوخشىتىشلار ناھايىتى تەبىئى.

خەلق ئېپىك داستانلىرىنىڭ تىلى ئەمگەكچى خەلقـلەر ئىنچىـكە كۇزىتىش، چوڭقۇر ئۇگىنىش، ئەتراپلىق تەسىراتلار، تەكرار پىشىل-

دۇرۇش ئارقىلىق تۇرمۇش بۇلغىدىن تاللۇبلىنىغان، بەدىئى تەسىر قىلىش كۈچىگە ئەڭ باي بولغان شېئىرىي تىل. ئۇ قوپال ئەمەس، ئاددى؛ مەنىسىز-تېتىقسىز ئەمەس، روشەن-يارقىن؛ چاكىنا ئەمەس، مول مەزمۇنلۇق.

خەلق ناخشىچىلىرى ئىچىگە-تەسىرلىك، ئاددى-تەبىئى ئىككى-ئۈچ مىسرا بىلەنلا كۆركەم بىر سۈرەتنى سىزىپ بېرىشكە ماھىر:

يەر ھەيدىسە ئاكىسى،
ئوغۇت چاچتى سىڭلىسى.
ئۇرۇق ئۇنىڭ قولىدىن،
تەكشى چۈشتى سېرىلىپ.
ئۆدەك قانات قاققاندەك،
تىلغاندى يەر كېرىلىپ.

بۇ «ئاسما» داستانىدىكى كىچىك بىر كۆرۈنۈش، ناخشىچى يېنىك تىل بىلەنلا كىچىك ئاسما-ئاكىسى ئىككىيلەنىڭ خوشال-خورام ئەمگەك قىلغانلىغىنى كۆز ئالدىمىزدا ئىنتايىن ئېنىق گەۋدىلەندۈرگەن. يەنە ئالايلۇق، «ئېيىك ۋە ساڭلو» داستانىدا جىڭدو ئاڭ مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

جىڭدو ئاڭ ئەتراپى ئىگىز-ئىگىز تاغ،
سايلاردا ئاقىدۇ سۇپ-سۈزۈك سۇلار.
بىنالار رەتمۇ-رەت تىزىلىپ كەتكەن،
چاقنايدۇ نۇر چېچىپ ئاي ۋە يۇلتۇزلار.

بۇ يەردە قىلچىمۇ داغقان پۇتى گەپلەر يوق، سۆزلەر قىينالمايلا ئېغىزدىن تۆكۈلگەندەك قىلسىمۇ، لېكىن بۇ يەرنىڭ بارلىق قىياپىتىنى: تاغ-بىنالار بارلىغى، ئاي-يۇلتۇزلارنىڭ چاقناپ نۇر چېچىپ تۇرغانلىغى، سۇلارنىڭ شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقانلىغى ۋە ئىگىزلىكىنىڭ

ئىنتايىن سوغاق بولىدىغانلىغىنى سۆرەتلەپ بەرگەن. تەسۆىرلەش شۇقەدەر توغرا، ئىپادىلەشمۇ شۇنچە ئاددى بولغاچقا، بۇ ناخشا ئوقۇلۇۋاتقاندا كىشىگە ساپ-لەززەتلىك هوزۇر بېغىشلايدۇ.

خەلق ناخشىچىلىرى تۇرمۇش دېگىزىدىن كىشىلەرگە ئەڭ تونۇش-لۇق شەيئىلەرنى تاللىۋېلىپ، تەمسىل قىلىپ، «شەيئىلەر ئارقىلىق باشلاش» قىمۇ ناهايىتى ماهىر؛ خەلق لىرىك ناخشا-غەزەللىرىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان تەمسىل-تەقلىت، مۇبالىغە، كۆچەيتمە تەڭداش بۆلەك، قىلىقلاندۇرۇش (جانلاندۇرۇش) قاتارلىق ئۇسۇللار خەلق ئىپىك داستانلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ رولىنى تېخىمۇ تولۇق جارى قىلدۇر-دى. تۇرمۇشتىكى هەممە نەرسە — قۇياش، تاڭ شەپەق، يۇلتۇزلار، ئاي، گۈللەر، هەسەل هەرىسى، دەرەخ، سېغىزخان، باجياۋ، بامبۇك نوتىسى، شۇنىڭدەك دېخانلار ئائىلىسىدە دائىم ئۇچرايدىغان كۆك پۇرچاق، نۇقۇت، باداڭ، پېلەك، موگۇ، هەتتا تۇخۇم، لوبۇ، بەسەي قاتارلىقلارنى خەلق شائىرلىرى خالىغانچە تەمسىل قىلىپ، مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، مەنزىرىلەر ئارقىلىق هېسسىياتنى ئىزهار قىلىدۇ. مەسىلەن، «سەن تاغدىكى چوڭ دەرەخ بولساڭ، مەن سېغىزخان شاخلىرىڭدا سايرىغان، سەن هەممىگە يېقىملىق قۇدۇق بولساڭ، مەن چوڭ تاش قۇدۇق تېگىگە قويۇلغان»، بۇ مۇهەببەتكە نىسبەتەن چىڭ ئىرادىنى ئىپادىلەيدۇ؛ «پارقىراپ تۇرغان گۈزەل گۆهەر، ئېغىز ئېچىپ بەرگىنە جاۋاپ، ئىككى ئېغىز گېپىڭ كۆپايە، ئېلىپ قايتسام سېنى قۇچاقلاپ»، بۇ ساددا-مۆمىن يىگىتنىڭ سۆيۈملۈك قىزىغا قويغان تەلىۋى؛ «بولىدى يۈزى تولۇن ئاي، تېنى ئاپپاق پاختىدەك، قولى سۈزۈك قاشتېشى، پۇتى سىلىق تاختىدەك»، بۇ ئوماق قىزچاق ئاسما؛ «چوڭ خانىش تاتارغان تاغدىكى تۇمانىدەك، ئىككىنچى خانىش قىزارغان خوراز تاجىدەك، ئۈچىنچى خانىش كۆزىدە نۇردىن ئەسەر يوق، تۆتىنچى خانىشنىڭ تېرى تۆكۈلەر

یامغۇرزەك»، بۇ بىر توپ قارا نىيەتلەرنىڭ سۈيىقەستى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنكى رەزىل قىياپەتلىرى، بۇ ئىنتايىن ئاددى تەمسىل-ئوخشىتىشلاردىن ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى بىر يوللا كۆرۈۋالىمىز: چىرايى تاتارغىنى جىنايىتىدىن قورقىنلىغى؛ يۈزى قىزارغىنى نومۇس قىلغىنى؛ كۆزىدە نۇردىن ئەسەر قالمىغىنى چالا قورقۇپ ئۆلۈك بولۇپ قالغانلىغى؛ تېرى يامغۇردەك تۆكۈلگىنى جىددىلىكتە چېكىنىش يولى ئۈستىدە باش قاتۇرغانلىغى..... بۇ توغرا-جانلىق، ئۆتكۈر-چۈشىنىشلىك تەسۋىرلەر ناخشىچىنىڭ روشەن سۆكۈشىنى ئىپادىلەيدۇ.

خەلق ئىپىك داستانلىرىدىكى مۇنداق مىساللار سامانداك، تۆگۈ-مەس-پۇتمەستۇر، مانا بۇ ئادەتتىكى ئەدىپلەرنىڭ تىل سەنئىتى ئورنىنى باسالمايدىغان خەلق ناخشىچىلىرىنىڭ تالانتى. خۇددى گوركى بىزگە ئېيتقىنىدەك: «خەلق تىلىغا يېقىنلىشىڭلار، ئاددى، ئىخچام، ساغلام كۈچىنى ئىزدىنىڭلار، بۇ كۈچ ئىككى-ئۈچ سۆز بىلەنلا بىر ئوبراز يارىتىدۇ»، «سىلەر بۇ يەردە ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان مول ئوبرازلارنى، ئوخشىتىشنىڭ دەل-توغرىلىغىنى، كىشىنى مەپتۇن قىلالايدىغان ساددىلىقنى ۋە تەسىرلىك تەسۋىرلەنگەن گۈزەللىكنى كۆرىسىلەر.»①

---

① پىكسارۇۋ: «گوركى ۋە خەلق ئەدەبىياتى»، جۇڭ جىگۈېن تۈزگەن «خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتى ھەققىدىكى يېڭى مۇلاھىزىلەر توپلىمى»غا قارالسۇن، جۇڭگو ۋە چەتئەل تىلى نەشرىياتىنىڭ 1950-يىل خەنزۇچە نەشرى، 102-بەت.

توققۇزىنچى باپ خەلق ماقالىلىرى

ۋە خەلق تېپىشماقلىرى

بىرىنچى بۆلۈم. خەلق ماقاللىرى

1. خەلق ماقاللىرىنىڭ مەزمۇنى، دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ رولى

خەلق ماقالىلىرى خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە بەكمۇ ئالاھىدە بىر خىل ژانىر. ئۇنىڭ شەكلى قىسقا، ئىخچام، ئوبرازلىرى جانلىق بولۇپ، ئەمگەكچى خەلق ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، ماقاللارنىڭ كۆپچىلىگى مول ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان؛ بەزىلىرى چوڭقۇر پەلسەپىۋي پىكىر ۋە ساۋاق مەنىسىگە ئىگە.

ماقاللارنىڭ مەنبەسى ئۇزۇن-چوڭقۇر بولۇپ، قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئىگە. ئېلىمىزنىڭ ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «پالنامە»، «شېئىرنامە»، جۇزى ئەسەرلىرىدە ۋە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى داستانلىرىدا قەدىمقى خەلقلەرنىڭ نۇرغۇن ماقاللىرى ساقلانغان ۋە نەقىل كەلتۈرۈلگەن. كېيىنكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ «چى خەلقىنىڭ مۇھىم دەستۇرى»، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «دىخانچىلىق دەستۇرى»، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «دىخانچىلىق ئىشلىرى قامۇسى» ۋە «تېرىقچىلارنىڭ بەش جىسىم تەزكىرىسى»، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «قەدىمقى ۋە ھازىرقى

ماقاللار»، چىك سۈلالىسى دەۋرىدىكى «قەدىمقى قوشاق ۋە ماقاللار» قاتارلىق كىتاپلاردا ئوخشاش بولمىغان مىقداردا ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى ماقاللىرى بار. ماقاللار ئەملىيەتتىن كېلىدۇ، ئۇ، جەمىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشى، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئىجتىمائى تەجرىبىلىرىنىڭ توپلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۈزلۈكسىز تەرەققى قىلىدۇ. بۈگۈنكى كۈنلۈكتە، كىشىلەر يەنىلا ئۈزلۈكسىز تۈردە بىرقىسىم كونا ماقاللارنى ئۆزگەرتمەكتە ۋە يېڭى ماقاللارنى ئىجات قىلماقتا.

ماقال دېگەن نىمە ئىكەنلىگى توغرىسىدا قەدىمقىلار ھەرخىل ئىزاھ بەرگەن: «ماقال ئومۇملاشقان سۆزلەردۇر.» («يوسۇننامە») «ماقال كەڭ تارقالغان سۆزلەر.» («تەپسىرلەر») «ماقال كەڭ تارقىلىپ ئومۇملاشقان سۆزلەر.» («خەن سالنامىسى بەش جىسىم تەزكىرىسى») «ماقال ئومۇملاشقان ياخشى قوشاقلار.» («بەگلىكلەر تىلى» ،«يۇپ بەگلىگىنىڭ تىلى» ۋېي شاۋ تەپسىرى). «ماقال-تۇغرىدىن-توغرا ئوچۇق ئېيتىلغان سۆزلەردۇر.» («ئەدەبىيات نەزەرىيىلىرى. مەكتۇپلەر») بۇ ئىزاھلاردا تىل جەھەتى كۆپرەك تەكتىلىنىپ، ماقاللار كەڭ تارقالغان، ئومۇملاشقان سۆزلەر دەپ قارالغان؛ مەلۇم دەرىجىدە ماقاللارنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى يېغىنچاقلانغان. چەتئەللىنىڭ بەزى تەتقىقاتچىلىرى بولسا مۇنداق دەپ ھىساپلايدۇ: «ماقاللار كۈندىلىك تەجرىبىلەر قىزىدۇر»؛ «ماقاللار كوچىدىكى ئەقىل-پاراسەتتۇر».① بۇ تەبىرلەر ماقاللارنىڭ مەزمۇنى ۋە ماھىيىتىگە بىرىپ تاقالغان. ئېلىمىزنىڭ زامانىمىزدىكى بىر ئالىمى مۇنداق دەپ ھىساپلايدۇ: «ماقاللار كىشىلەرنىڭ ئەمىلىي

---

①بى چېڭجۇ: «ماقاللار»، «ئەدەبىيات ژورنىلى»نىڭ 2-سانى، يەنجىڭ داشۆ دولەت تىلى ئىلمىي جەمىيىتىنىڭ 1936-يىل نەشرى.

تەجرىبىلىرىنىڭ نەتىجىسى، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن-لىرى كۆندىلىك پاراڭلاردا توغرىدىن-توغرا قوللىنىلىپ، كىشىلەر-نىڭ ھەركىتىنى بەلگىلەيدىغان سۆزلەردۇر.»① بۇ تەبىر ئىلگىرىكى-لىرىگە قارىغاندا بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن بولۇپ، ماقالىلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بىر قەدەر توغرا يېغىنچاقلىغان. بىز ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ماقالىلارنىڭ ماھىيىتى ۋە رولىغا ئاساسەن، مۇنداق دەپ قارايمىز: ماقالىلار ئەمگەكچى خەلقلەر-نىڭ ئىخچام سۆز-ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۆرۈشى، سىنىپىي كۈرەش ۋە ھەرخىل ئىجتىمائى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەن تىل سەنئىتى جەۋھىرى؛ ئۇلارنىڭ تەربىيەۋى ئەھمە-يىتى، بىلىش رولى بار ياكى پەلسەپىۋي قائىدىلەرنى ئۆزئىچىگە ئالغان خەلقنىڭ تارقالغان سۆزلىرىدۇر.

ماقالىلارنىڭ ئۇقۇمى دائىرىسىنى بەزى تەتقىقاتچىلار كەڭ ۋە تارمەنىلىرىدىن ئىزاھلايدۇ، تارمەنىدىكىسى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان مول تەربىيەۋى ئەھمىيىتى بولغان تارقالغان سۆزلەر؛ كەڭ مەنىدىكىسى «لەھجە ماقاللىرى» نېمۇ، «ئومۇملاشقان سۆزلەر»نېمۇ ئۆزئىچىگە ئالىدۇ، پەنى خەلق ئارىسىغا تارقالغان، كىشىنى ھوزۇرلاندۇرىدىغان بارلىق سۆزلەر ماقالىلار دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇ ئۇقۇم مەنىسى چوڭقۇر، شەكلى مۇكەممەل ماقالىلارنىمۇ، بەزى ئالاھىدە شەكىلدىكى تەمسىل، ئومۇملاشقان سۆزلەر ۋە پىرسوناژلار خاراكتېرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان لەقەملەرنېمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىخچام، ئوبرازلىق بۇ ئومۇملاشقان سۆزلەرمۇ ئوخشاشلا خەلق ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. ئۇلار، ناھايىتى كەڭ دائىرىدە

---

① گوشاۋيۇي «ماقالىلار تەتقىقاتى»، «تىل-ئەدەبىيات ئومۇمى نەزىرە-يىلىرىنىڭ داۋامى»، تەرەققىيات كىتابخانىسىنىڭ 1948-يىل نەشرى.

قوللىنىلىدىغان بولغاچقا، سۆز سەنئىتىدە قىممەتلىك بايلىق، شۇڭا ئۇلارغا ئېتىۋار بېرىش ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىش لازىم. بىز بۇ يەردە ئاساسەن ماقاللار ئۈستىدە توختىلىمىز، بۇنىڭدىن تاشقىرى، تەمسىلەر ۋە ئۇمۇملاشقان سۆزلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ماقاللار خەلق تىلىنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى، ھەرمىللەت تىلىنىڭ مېغىزى. ئۇ، مىكلىغان-تۇمەنلىگەن، يالتىراپ تۇرغان گۆھەرلەردەك، خەلق تىلى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى غەزىنىسىنى غايەت زور دەرىجىدە بېيىتتى. ئۇ خەلق تۇرمۇشىنىڭ قامۇسى، ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ئۆگىتىدۇ. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ياخشى-يامانىنى، ھەق-ناھەقنى پەرق ئېتىشىگە يېتەكچىلىك قىلىش، كۆرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىش، ئالىجانابلىق ئەخلاق-پەزىلەتىنى يېتىلدۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رولنى جارى قىلدۇردى ۋە كەلگۈسىدىمۇ داۋاملىق جارى قىلدۇرىدۇ.

2. خەلق ماقاللىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

خەلق ماقاللىرى يۇزمىليونلىغان خەلقلەرنىڭ ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان كوللېكتىپ تەجرىبىلىرى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. ئۇنىڭ تېمىسى كەڭ، مەزمۇنى مول-باي بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ ھەممىلا جەھەتىگە دىققەت قىلىدۇ. بىز ئۇنى مەزمۇنىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئاساسەن تۆت جەھەتكە بۆلىمىز.

(1) تەبىئەتنى بىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشكە دائىر ماقاللار.

تەبىئەتنى بىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشكە دائىر ماقاللار بىباھا ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. دېخانچىلىقتا دائىر

ماقاللار ئۇنىڭ ئاساسلىق تەركىۋىي قىسمى.

ئېلىمىزنىڭ دىخانچىلىقتا دائىر ماقاللىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئىنتايىن مول مەزمۇنغا ئىگە. ئېلىمىزنىڭ زىمىنى كەڭ، بايلىغى مول، تەبىئىي شەرت-شارائىتى مۇرەككەپ، يېزا ئىگىلىگى تارىخى ئۇزۇن، زىرائەتلەر خىلى كۆپ بولغاچقا، بۇ دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، ھاۋارايى، مەۋسۇم قاتارلىقلارغا ئائىت ماقاللارنىڭ زور مىقداردا ئىجات قىلىنىشىنى تولۇق ئوبېكتىپ شارائىتلار بىلەن تەمىنلىدى. كونا جەمىيەتتە، ئەمگەكچى خەلقلەر مەدەنىيەت ئۇگىنىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغاچقا، كىشىلەر ھەجمى-شەكلى قىسقا، ئەستە ساقلاش ئاسان ماقاللار ئارقىلىق كۇزەتكەن نەتىجىلىرى ۋە ئەمىلىي تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش، ساقلاش ۋە تارقىتىشقا مەجبۇر بولدى، بۇمۇ دىخانچىلىقتا دائىر ماقاللار مەزمۇننىڭ مول-باي بولۇشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەپ.

دىخانچىلىقتا دائىر ماقاللار ھاۋارايى، مەۋسۇم، تېرىقچىلىق تېخنىكىسى، ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ھاۋانىڭ تۇتۇق، ئوچۇق، سوغاق ۋە ئىسسىق بولۇشى دىخانچىلىق ئىشلىرى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان، خەلقلەر ھاۋارايى ۋە ئىقلىمغا ماسلىشىشنى كۈزىتىش ئارقىلىق مول تەجرىبىلەرنى توپلىدى. «شېئىرنامە. ھەسەن-ھۈسەن»دە «ھەسەن-ھۈسەن غەرپتە كۆرۈنسە، ئەتىگەندە يامغۇر ياغار» دىيىلىدۇ، مانا بۇ ھەسەن-ھۈسەننى كۈزىتىشتىن كېلىپ چىققان ھاۋارايىغا ئائىت ماقال: «ئاسمان كارىپ بېلىغى قاسرىغىدەك بولسا، ئەتىسى يايغان ئاشنىڭ ئورۇمىسىمۇ بولىدۇ»، بۇ بۇلۇتلار ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن ھاۋارايىنى كۈزىتىپ بېكتىشتىن كېلىپ چىققان ماقال: «كارىپ بېلىغى قاسرىغى» ئاسمانىدىكى رەتلىك،

قاسراقسمان سۇزۈك توپ بۇلۇتلارنى كۆرستىدۇ، بۇ ئەتىسى ھاۋا ئوچۇق بولىدىغانلىقىنىڭ بىشارىتى. قىش قارلىرى نەملىكنى ساقلايدۇ. كېسەللىك، ھاشارەت زىياندا شلىغنى يوقىتىدۇ، قېلىن قار كېلەر يىللىق مول ھوسۇلدىن دېرەك بېرىدۇ، شۇڭا «بۇغداي ئۇچ قات يوتقان يېپىنسا، نانىنى ياستۇق قىلىپ ياتسەن» دەيدىغان ئوبرازلىق ۋە مۇبالىغىلىك ماقال بار؛ يەنە ئالايلۇق، «گۈلدۈرماما خۇداسى ئاۋال ناخشا ئېيتسا، يامغۇر ياقماندىمۇ، جىق ياغمايدۇ»؛ «يۇلتۇزلار شالاڭ بولسا، سىم-سىم يامغۇر توختۇنى ھۆل قىلىپ ئۆلتۇرىدۇ؛ يۇلتۇزلار قويۇق بولسا، ئاپتاپ تەپتى كالىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۇرىدۇ» دېگەنىگە ئوخشاشلار ھەرخىل تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئاساسەن، ھاۋانى كۈزىتىشتىن كېلىپ چىققان، ھاۋارايىغا دائىر ماقال-لار: «قالغاچ ئاسمانغا شۇڭغۇپ، يىلان يولدىن ئۆتسە، سۇنىدىشى يوپكا، تاغ بۆك كىيەر»، بۇ قاتتىق يامغۇر يېغىش ئالدىدىكى ئالامەت ھادىسە. ھايۋانلار ۋە قاچا-قۇچا، قورال-ئەسۋاپلار ئالامەتلىرىگە ئاساسەن ھاۋانى كۈزىتىشتىن كېلىپ چىققان مۇنداق ماقاللارمۇ كۆپ. مەسىلەن: «يېڭىناغۇچ ئاسماندا تىنماي پىقىرسا، ئۇچ كۈن ئۆتمەي سىم-سىم يامغۇر ياغىدۇ»؛ «سۇ چىقسا تۈزدىن، تەرلىسە تۆمۈر، ئۇزۇن ئۆتمەي ياغىدۇ يامغۇر» دېگەنگە ئوخشاش-لارمۇ ئۇششاق جانلىقلارنىڭ ھەركەت قانۇنىيىتى ۋە ئەسۋاپ-ئۇسكۈنىلەردىكى غەلىتە ھادىسىلەرنى كۈزەتكەندىن كېيىن ھاۋارايى-دىن ئالدىن مەلۇمات بېرىلگەن ماقاللار.

«دېخانچىلىق مەزگىلىنى چىڭ تۇتۇش» مول ھوسۇل ئېلىشنىڭ مۇھىم شەرتى، ھاۋا رايى ئۈزگىرىشىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئېگەللەش ئىنتايىن مۇھىم. چۈنچىيۇ، جەنگو دەۋرلىرىدىلا، ئېلىمىز خەلقى يەرلىك ئەسۋاپ بىلەن كۈننىڭ سايىسىنى ئۆلچەشنى ئۆگىنىۋېلىش، قىشلىق كۈن-تۈن توختايدىغان، يازلىق كۈن-تۈن توختايدىغان

ۋاقتىنى ئۆلچەپ بېكىتكەن، چىن ۋە خەن سۇلاللىرى دەۋرى ئارىلىغىدا يېگىرمە تۆت مەۋسۇمنى ئېنىق بەلگىلىگەن. «مەۋسۇم كۈتۈپ تۇرمايدۇ»؛ «يېگىرمە تۆت مەۋسۇمنى بىلمىسەك، ئۇرۇق چاچقىنىڭ بىكار»، مانا بۇلار دېخانچىلىق ئىشلىرىنى مەۋسۇم بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىملىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. «باش تومۇزدا تۇرۇپ، ئوتتۇرا تومۇزدا كۆكتات. ئاخىرقى تومۇزدا قارا بۇغداي تېرىلىدۇ» (شىمالىي جۇڭگو)؛ «يازلىق كۈن-تۈن توختايدىغان ۋاقىتتا كۈنىجۇت تېرىسالىڭ، چىچەكلىرى بېشىڭنى چۆكۈرىدۇ» (كۈنىجۇت چىچەكلىرىنىڭ غۇنچىدە ئېچىلىپ، كۆپ ماي بېرىدىغانلىغى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) (ئوتتۇرا-جەنۇبىي جۇڭگو)؛ «يازلىق كۈن-تۈن توختىماي چىقمىسا ساماق، تىلمىلىرى مۇقەررەر بولغانلىكى تارقاق»؛ «سۇڭپيازنى كولىمىسالىڭ قىرو چۈشكەن چاغ، ئۆسكەنسېرى بولىدۇ ئېچى بەك كاۋاك»؛ «ئاپرېلدا تېرىسالىڭ ياڭيۇ، تۇمەن ھەسسە ئالىسەن پايدا، مايدا تېرىسالىڭ ياڭيۇ، بىر ھەسسە ئالىسەن پايدا» (بەيزۇ). بۇلار ھەرخىل زىرائەتلەرنى تېرىش-يېغىشنىڭ ئەڭ باپ مەزگىلىنى چۈشەندۈرىدۇ.

تېرىقچىلىق تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشكە دائىر ماقاللار تېخىمۇ كۆپ، تۇپراقنى ياخشىلاش، ئۇرۇق تاللاشتىن تارتىپ، دېخانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ئۇلارنى پەرۋىش قىلىشقىچە بولغان بىر قاتار دېخانچىلىق پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ئۇلارنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ سېستىمىلىق ماقاللىرى بار. مەسىلەن: «ياخشى دەرەخنىڭ شاپتۇلى تاتلىق، ياخشى يەرنىڭ مايسىسى ياخشى بولىدۇ»؛ «شۇرلۇقتا قۇم چاچساڭ، مايدەك ياقىدۇ» (ئىچكى موڭغۇل) دېگەنگە ئوخشاش ماقاللاردا تۇپراقنى ياخشىلاش تەكىتلىنىدۇ. «كېۋەزنى يەتتە قېتىم ئوتساڭ، ئېتىزدا سانجاق مونەكلەر ياتىدۇ» ۋە «ئېتىز پەرۋىشى گويا كەشتە چەككەندەك، قانچىلىك ئەجرى قىلساڭ،

شۇنچه ۋاينغا يېتمدۇ» قاتارلىق ماقاللار ئېتىز پەرۋىشكە نۇقتىلىق هالدا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. «كۆممه قوناقنىڭ ئېلىۋېتىلىشى چوچىسى، كالىنىڭكىدەك بولىدۇ كۆچى» (كۆممه قوناقنىڭ ئاتىلىق پۆپۈگى ئېلىۋېتىلىشه، مەھسۇلات ئاشىدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ)؛ «شالاڭ بولسا ئالمىسەن ئۇچ باداڭ، قويۇق بولسا هەم ئۇچ باداڭ؛ شالاڭمۇ-قويۇقمۇ بولمىسا توققۇز باداڭ» (تېرىقنى مۇۋاپىق هالدا قويۇق تېرىشنى كۆرسىتىدۇ) دېگەن ماقال ئىلمىي تېرىقچىلىقنىڭ ئەمىلىي تەجرىبىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «زىرائەت ئوخشايدۇ بىر گۈل-چىچەككە، تايىنار پۈتۈنلەي ئوغۇت بېرىشكە»؛ «ئوغۇت بېرىپ سۇغارمىساڭ، زىرائەت دومىسىيار ئاغزىنى ئۇمچەيتىپ» دېگەنگە ئوخشاش ماقاللاردا، روشەنكى، سۇ ۋە ئوغۇتنىڭ دېخانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇشتىكى مۇهىم رولى تەكىتلەنگەن. «سەكسەن پىرسەنت پىشسا، يۇز پىرسەنت يىغۇۋالىمەن»؛ «يىللىق ئەمگىكىڭ نەتىجىسى كۆزدە بىلىنەر، ئاشلىغىڭ ئامبارغا كىرمىگىچه، بولماس يېقىنغا باراۋەر» دېگەن ماقاللار بولسا يىغىمنىڭ مۇۋاپىق پەيتىنى ۋە كۇزلۇك هوسولىنىڭ مۇهىملىغىنى نۇقتىلىق چۈشەندۈرگەن.

هايۋانلار ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش جەهەتتىكى مول تەجرىبىلەرمۇ ماقاللاردا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن: «دېخانىنىڭ بىرىنچى گۆھىرى ــ ئالته خىل هايۋانغا تولىسا ئوقۇرى»؛ «قوي باقساڭ ئالىسەن تېرە، چوشقا باقساڭ ئوغۇت-گەندە»؛ «قىسقا ئوتنىمۇ بەرسەڭ توغراپ ئۇچكە بۆلۈپ، بوغۇز ئاز بولسىمۇ سەمىرىدۇ هايۋان تولۇپ»؛ «ئاخشىمى ئوزۇق بەرمىسەڭ، پىلە ئۆسمەس پات، ئاخشىمى ئوت-چۆپ بەرمىسەڭ، سەمرىمەيدۇ ئات» ۋاهاكازالار.

دېخانچىلىققا دائىر ماقاللار ئەمىلىيەت جەريانىدا بارلىققا كەلگەن،

ئۇزاق مۇددەتلىك سىلىقلاش ۋە ئىسپاتلاشلاردىن ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى مەلۇم ئىلمىي داۋلىغا ئىگە، تەبىئەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ، ئەمىلىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىشتەك ئەمىلىي ئەھمىيەتكە ئىگە. تەبىئەتنى بىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشكە دائىر ماقالىلارنىڭ بەزىلىرى ئومۇملىقىغا ئىگە، بەزىلىرى بولسا مەلۇم جاي چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئومۇملىقىغا ئىگە ماقالىلارنى زىرائەتلەرنىڭ زوئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بەلگىلىگەن، مەسىلەن، زىرائەتلەر ئۆسۈشتە مەلۇم ھارارەت (تېمپېراتۇرا)، نۇر، تۇپراق، سۇ، ئوغۇت قاتارلىق ئوبېكتىپ شەرت-شارائىتلارغا مۇھتاج. «ئاغزى بارلارغا ئوزۇق كېرەك، يىلتىز تارتىدىغانلارغا ئوغۇت كېرەك»؛ «مايسىلارنى قۇتقۇزۇش ئوت ئۆچۈرۈشكە ئوخشايدۇ، مايسىلارنى ئاسراش ئاشلىقنى ئاسراشقا ئوخشايدۇ» دېگەنگە ئوخشاش ماقالىلار ھەرقانداق رايون-دىكى يېزائىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن يېتەكچىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. رايون خاراكتېرلىق بەزى ماقالىلار ھەرقايسى جايلارنىڭ تەبىئىي ۋە جۇغراپىيىلىك شەرت-شارائىتلىرىنىڭ پەرقى تۇپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، باھار يامغۇرى توغرىسىدا، نۇرغۇن جايلاردا «باھار يامغۇرى مايدەك قىممەتلىك» دېيىلسە، ئىچكى موڭغۇلنىڭ باماڭ دەريا قولتۇغى رايونىدا «باشقا جايلاردا باھار يامغۇرى مايدەك قىممەتلىك بولسا، دەريا قولتۇغىدا باھار يامغۇرى زىرائەتلەرنى سالار قايغۇغا» دېيىلىدۇ. دەريا قولتۇغى رايونىدا شورلىشىش ئېغىر، باھار يامغۇرى شۇنى ئۆرلىتىپ، توپىنىڭ شورلۇق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ، بۇ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسىز. دېخانچىلىقىقا دائىر بۇ ماقال بۇ خىل ئالاھىدە ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۇرگەن. «بۇغداي تېرىشقا ئاق شەبنەم بالدۇر، سوغاق شەبنەم كەچ، كۈزلۈك كۈن-تۈن توختىشى دەل پەيتىدۇر» (شىمالىي

جۇڭگو)؛ «سوغاق شەبنەم بالدۇر، باش قىش كەچ، قىرو چۈشۈگىنىڭ ئالدى-كەينى دەل ۋاقتى» (جېجياڭ)، بۇ، ھاۋارايى ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇغداينى تېرىش مەزگىلىنىڭمۇ ئوخشاش بولمايدىغان-لىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇڭا، دېخانچىلىققا دائىر بۇ خىل ماقالىلارنى ئىشلەتكەن ۋە تەتقىق قىلغان چاغدا رايونلار پەرقىگە دىققەت قىلىش لازىم.

ئازاتلىقتىن كېيىن تەھرىرلىنىپ نەشر قىلىنغان دېخانچىلىققا دائىر بىر قىسىم كىتابلار، مەسىلەن، «ھاۋارايىغا ئائىت ماقالىلار»، «ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ دېخانچىلىققا دائىر ماقالىلىرىدىن تالالانمىلار»، «دېخانچىلىققا دائىر ماقالىلاردىكى ئىلمىي داۋالىلار» قاتارلىقلاردا دېخانچىلىققا دائىر كونا ماقالىلار ئىلمىي تەھلىل قىلىنىپ، ئۇلاردىكى داۋالىلار نەزىرىيە يۈكسەكلىگىگە كۆتىرىلىپ، تېخىمۇ زور ئىلمىيلىققا ۋە ئەمىلىي قىممەتكە ئىگە قىلىندى.

ھەرقايسى جايلارنىڭ ئالاھىدە مەنزىرىلىرى ۋە ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىغا دائىر بەزى ماقالىلارنىمۇ ئاساسەن تەبىئەت ھەققىدىكى ماقالىلار خىلىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. بۇ ماقالىلار كۆپىنچە ئۆز يۇرتىنىڭ تەبىئى مۇھىتى ۋە شۇ جايىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى ھەم زىرائەتلىرىنىڭ تەسۋىرىدىن ئىبارەت، مەسىلەن، «كۈيلىن تاغ-دەريالىرى ئالەم بويىچە ھەممىدىن گۈزەل، ياڭشۇ تاغ-دەريالىرى گۈيلىنىدىن گۈزەل» (گۇاڭشى)؛ «ئىمپېي ئالەم بويىچە كۆركەم، كۈيمېن ئالەم بويىچە خەتەرلىك، جيەنگې ئالەم بويىچە ھەيۋەتلىك، چىڭچېڭ ئالەم بويىچە جەمجىت» (سىچۈەن)؛ «جىلىنىڭ ئۇچ گۆھىرى بار؛ «مېھرى گىيا، بۇلغۇن تېرىسى، ئۇلار ئۆتى» قاتارلىقلار. كىشىلەر كۆپ ھالىلاردا سىلىشتۇرۇش، مۇبالىغە ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ مەلۇم جايىنىڭ تەبىئەت مەنزىرىسى ئالاھىدىلىكىلىرىنى قىسقىلا ئىككى جۈملە سۆز بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ، كىشىلەردە گۈزەللىك ۋە

يېقىملىق تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل ماقالالار كىشىلەرنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ۋەتىنىگە ۋە يۇرتىغا بولغان مۇھەببىتىنى كۈچەيتىدۇ.

(2) سىنىپىي كۈرەش ئەھۋالى ۋە تەجرىبىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ماقالالار

ماقالالار كىشىلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىجتىمائى تۇرمۇشىنى ھەققى، جانلىق ئەكس ئەتتۈرگەن، سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ئوبرازلىق يىغىنچاقلىغان.

سىنىپىي زىددىيەت سىنىپىي جەمىيەتتىكى تۈپ زىددىيەت. بۇ، ئەمگەكچى خەلق ماقاللىرىدا يارقىن ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن، «يەر تېرىماي يەيدۇ ئاشنى نۇرغۇن، پىلە باقماي كىيىدۇ تاۋار-دۇردۇن»، «باينىڭ ھەر بىر تىيىن-يارمىغى، كەمبەغەلنىڭ قان-تېرى، جېنى»؛ «شاراقلىسا پومىشىكنىڭ سەنپىنى، مۇجۇلىدۇ كەمبەغەلنىڭ يۇرنگى»؛ «باينىڭ بىر قېتىملىق زىياپىتى، كەمبەغەلنىڭ يېرىم يىللىق ئوزۇغى». بۇ ماقالالاردا سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق، سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىق پاكىتلىرى كۆرسىتىلگەن، شۇنىڭدەك ئېزىلگۈچىلەرنىڭ ئويغانغانلىغى — سىنىپىي ئېڭىمۇ ئىپادىلەنگەن.

نامۇۋاپىق ئىجتىمائى تۈزۈمنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ۋە ئۇلارنىڭ سىياسى جەھەتتىكى، خەلقنى ئېزىدىغان قورالى — ھۆكۈمەت قوغدايدۇ. ماقالالاردا كۆپىنچە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەزىل ماھىيىتى چوڭقۇر پاش قىلىنغان. مەسىلەن، «بۇت بار يەردە جىن-شەيتان تولا، بەخت بار يەردە جىنايەت تولا» (موڭغۇل)؛ «ئولتۇرسا ۋالىلىق تەختىگە، ياغار دۆلەت-كۈمۈش تەڭگە»؛ «پۇللار كىرىپ كەتسە بەگلەر قولىغا، بىلىقلار پېتىپ كېتەر مۇشۇك ئاغزىغا»؛ «مەمۇرى ئەمەلدارنىڭ ئۈچ قولى بار، ھەربى ئەمەلدارنىڭ تۆت پۇتى بار»؛ «جەنۇپقا

قارايدو يامۇلنىڭ ئىشىگى، پۇلۇڭ بولمسا خيال قىلما كىرىشنى» ۋاھاكازالار. «پادىشا ــ قاراقچى، قاراقچى ــ پادىشا» دىگەن ماقالغا كەلسەك، بۇنىڭدا تېخىمۇ يۇرەكلىك ھالدا تىنچ ئۇچى بىۋاستە ئەڭ ئالى ھۆكۈمرانغا قارىتىلغان. پادىشا ماختىنىپ ئۆزىنى «ھەقىقى تەڭرىقۇت» دىسە، خەلق خان ھاكىمىيىتىنى مەنىستىمىگەن تەلەپپۇزدا بۇ ئەڭ چوڭ بۇلاڭچىنىڭ ياۋۇزلۇق ۋە ئاچكۆزلۈك تەبىئىتىنى توغرىدىن توغرا ئېچىپ بەرگەن.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ چەكسىز ئاچكۆزلۈگى ۋە قاتمۇقات شىلۈپلىشى جەمىيەتتىكى سىنىپلارنىڭ بۆلۈنۈشىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتتى، بۇ ئىجتىمائى كەيپىياتنى ئېغىر دەرىجىدە زەھەرلىدى. ئادەملەر بىلەن ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋىتى بارغانسېرى كۆپرەك ئۇلارنىڭ ئورنىنىڭ ئىگىز-پەسلىگى، ھوقۇق-كۈچىنىڭ چوڭ-كىچىكلىگى ۋە بايلىغىنىڭ ئاز-كۆپلۈگى بىلەن بەلگىلىنىدىغان بولدى. «پۇل بولسا شەيتانغا تۇغمەننى چۆرگۈلەتكۈزگىلى بولىدۇ»؛ «بايلار ئىشىگى ئالدىدا ھازىدار باللار جىق»؛ «بىرى باي، بىرى كەمبەغەل بولسا، ئاغىنىدارچىللىق سىرى شۇ ھامان بىلىنەر» دىگەنگە ئوخشاش ماقالىلاردا ھەجۋى تەلەپپۇز ئارقىلىق خۇشامەتچى-تەخسىچىلەرنىڭ ئەپتى-بەشىرىسى سۈرەتلەنگەن، ھەممىلا يېرىگە پۇل تامغىسى بېسىلغان جىنايەتكار جەمىيەت رەھىمسىز ئەيىپلەنگەن.

زۇلۇم بار ئىكەن، قارشىلىق بولىدۇ، نۇرغۇن ماقالىلاردا خەلقنىڭ ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان كۈرەشچان روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەمگەكچى خەلق ئۆز-ئۆزىگە: «كەمبەغەل بولساڭمۇ ساپ بول، ئاچ قالساڭمۇ ئىرادەڭدە چىڭ تۇر» (جۇاڭزۇ) دەپ تەلەپ قويغان، شۇنىڭدەك «كاھىشىنىڭمۇ ئۆرىلىدىغان كۈنى بولىدۇ، شىمال شامىلىنىڭمۇ جەنۇپتىنمۇ چىقىدىغان ۋاقتى كېلىدۇ» دەپ ئىشىنىپ، ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئۇزاققا بارمايدىغانلىغىنى تونۇپ يەتكەن.

ئۇلار ئادەتتە ھەمىشە ئۆزلىرىنى «يولۇاس ئورۇقلىسىمۇ، جەسۇرلۇكى بولىدۇ، ئادەم كەمبەغەل بولسىمۇ، ئىرادىسى بولىدۇ» دېگەن ماقال بىلەن رىغبەتلەندۈرگەن، لېكىن زۇلۇم دەستىدە ياشاش ئىمكانىيىتى قالمىغان چاغلاردا قارشىلىق كۆرسىتىپ، «قېيما-چېيما قىلىنىشتىن قورقمىغانلار خانىنى ئاتتىن چۈشۈرەلەيدۇ» دەپ، يەر-زىمىنىنى زىلزىلىگە سالىدىغان جەڭگىۋار شوئار لارنى توۋلىغان.

ئەمگەكچى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ماقاللىرىدا مول كۈرەش تەجرىبىلىرىنىمۇ توپلىغان. «جاڭ مىڭ جاراڭلىسىمۇ، بىرلا تۈتىساڭ ئاۋازى توختايدۇ»؛ «رولچى ھودۇقمىسا، كېمىدىكىلەر تەمكىن بولىدۇ»، بۇ ماقاللاردا رەھبەرلىك قىلغۇچىنىڭ مۇھىملىغى تەكىتلەنگەن. «يىلانىنى بامبۇك نورى ئىچىگە قويساڭمۇ، تۈز بولمايدۇ»؛ «بۆرە قوي چۈشەيدۇ»، بۇ ماقاللاردا دۈشمەننىڭ تەبىئىتىنى بىلىۋېلىشقا، ھۇشيارلىقنى بوشاشتۇرۇپ قويماسلىققا دەۋەت قىلىنغان. «يىلاننى كۆرگەندە ئۇرمىساڭ گۇناكار بولسەن»؛ «يولۋاسنى تاقىقا قويۇۋەتسەڭ، ئاقىۋىتى يامان بولىدۇ» دېگەن ماقاللاردا يىلانغا ئوخشاش يامان ئادەملەرگە ئىچ ئاغرىتماسلىق، بۇزۇق ئەبلەخلەرنى پۈتۈنلەي يوقىتىش ئېيتىلغان.

سىنىپىي كۈرەشتىن يەكۈنلەنگەن بۇ قىممەتلىك تەجرىبىلەردە ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ روشەن سىنىپىي مەيدانى، يارقىن مۇھەببەت-نەپرىتى ۋە قىممەتلىك كۈرەش روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بۇ تەجرىبىلەر دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىشتىكى جەڭگىۋار قورال، شۇنىڭدەك خەلقنىڭ ئۆز-ئۆزىنى تەربىيىلىشىدە جانلىق دەرسلىكتۇر.

(3) ئادەتتىكى تۇرمۇش تەجرىبىلىرى يەكۈنلەنگەن ماقاللار

خەلقنىڭ مول مەزمۇنلۇق تۇرمۇش تەجرىبىلىرى يەكۈنلەنگەن ماقاللاردا خەلقنىڭ دۇنياقارىشى، تۇرمۇشقا قارىتا ساغلام پوزىتسە-

يمسى ۋە ئالىجاناپ ئەخلاق، پەزىلىتى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. بۇ ماقاللار كۆپ ھاللاردا كىشىلەرنىڭ ھەق-ناھەققە ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئۆلچىمى ۋە ھەركىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان كومپاس بولۇپ كەلدى. ئەمگەكنى ماختاش ۋە مەدھىيىلەش ماقاللاردا يارقىن ۋە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. «تېرىقچىلىق يەتمىش تۈرلۈك ھۈنەرنىڭ پادىشاسى»: «سەھرالىق لاي پۈتىلۈقلار بولمىسا، شەھەرنىڭ چوڭ قوساق بەگزادىلىرى ئاچتىن ئۆلىدۇ»؛ «كۈگزى، مېگزىلار تېرىق تاللاپ بېرەلمەيدۇ»، بۇ ماقاللاردا ئەمگەكچى خەلقلەر ئىپتىخارلىق تەلەپپۇزدا «كىم كىمنى بېقىۋاتقان»لىغىدىن ئىبارەت چوڭقۇر داۋلىنى ئېنىق-توغرا كۆرسەتكەن. ئىنسانلارنىڭ ياشىشىغا كېرەكلىك ماددى بايلىقلارنى يارىتىشتا تىرىشچانلىقتا، جاپالىق ئەمگەكنى تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ، ھورۇنلۇق ۋە پۇرسەتپەرەسلىك قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. شۇڭا ماقاللاردا مۇنداق دېيىلىدۇ: «تاماق يېيىشتە ئاسمانغا ئەمەس، ئىككى قولىغا تايىنىش كېرەك»؛ «يەر ئالتۇن قوزۇق، ئىشلىسەڭ بېرىدۇ ئوزۇق». ئەمگەك مۇئىلىرى ئاسانلىقچە قولغا كەلمەيدىغان بولغاچقا، ئەمگەكچى خەلقلەر ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئىقتىساتچىل بولۇش، ئىسراپچىلىق قىلماسلىق توغرىسىدا تەربىيە بەرگەن. مەسىلەن، ماقاللاردا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ھساۋاتىڭ بولمسا، بىر كۈرە ئالتۇنىڭ بولسمۇ يەپ تۈگتىسەن» («يېتىپ يېسەڭ، تاغ توشۇماس»)؛ «كۈنىگە بىر سىقىمدىن تېجىسەڭ، ئۇچ يىلدا بىر ئات ئالسەن» («تاما-تاما كۆل بولۇر»).

ئىلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق جەمىيىتىدە، كەڭ نامرات دېخانلار ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە نۇرغۇن پارچە-پارچە ئېتىزلارغا بەنت بولۇپ، ئۇنۇمسىز يەرلەر بىلەن ھەپىلىشىپ، يىل بويى ئەمەلدار-تۆرىلەر ۋە پومىششىكلار ئۈچۈن ئىشلىدى. ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمىلىيەت جەريانىدا، ئۇلار تەبىئەتكە ۋە سىنىپىي

دۇشمەنلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش ۋە ئۇلار ئۇستىدىن غەلىبە قازىنىشتا چوقۇم كوللېكتىپنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە ئەقىل-پاراسىتىگە تايىنىش ھەم ئىتتىپاقلىشىش كېرەكلىگىنى چوڭقۇر ھىس قىلدى. نۇرغۇن ماقالىلاردا بۇ جەھەتتىكى تەجرىبىلەر يەكۈنلەنگەن. مەسىلەن: «ھەممە يەكدىل-بىر نىيەتتە بولسا، تەيشەن تېغىنمۇ يۆتكىگىلى بولىدۇ»؛ «يالغۇز تال يىڭنە بولماس، يالغۇز دەرەخ ئورمان»؛ «بىر ئائىلە بۇتخانا سالالماس، يالغۇز ئادەم كۆۋرۈك سالالماس»؛ «ئۇچ ئادەم بىر نىيەتكە كەلسە، توپا ئالتۇنغا ئايلىنىدۇ»؛ «ئادەم كۆپ بولسا ئەقىل-چارە كۆپ بولىدۇ، ئوتتۇن كۆپ قالانسا ئوتى ئۇلۇق بولىدۇ»؛ «ئۇچ ئادىي كۆنچى بىرلەشسە، جۇگىلياڭدىن ئېشىپ چۈشىدۇ» (كۆپىنىڭ ئەقلى كۆپ)؛ «توپىدىن تام ھاسىل بولۇر، كەمبەغەلنى يۆلىسە خان بولۇر» ۋاھاكازالار.

ئەمگەكچى خەلقنىڭ مۇھەببەت-ھېسسىياتى ئەڭ چىن، ھەقىقى، ئەڭ سادىدا-سەمىمى بولىدۇ. ئۇلار كىشىلەرگە سەمىمى مۇئامىلىدە بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، «ھاراقنى تەڭ ئىچسە لەززىتى بولىدۇ، گەپنى ئالدىدا قىلغان يېقىن-بۇرادەرلىك» (جەڭچو مىللىتى)؛ ئۇلار «دەرەخنى يىلتىزىغىچە سۇغۇرۇشنى، چىن ئاغىنە-دوست بولۇش ئۈچۈن سىردىشىش»نى تەشەببۇس قىلىدۇ، مەنپەئەت كۆزلەپ دوست بولۇشتەك يامان ئادەتكە قارشى تۇرىدۇ. نۇرغۇن ماقاللاردا سەلبى جەھەتتىن كىشىلەر يامان ئادەتلەردىن ھۇشيار بولۇشقىمۇ ئاگاھلاندۇرۇلغان، مەسىلەن: «تاخلاپ مېڭىشقا رازىمەنكى، مۇشۇككە كۈلكە بولمايمەن»؛ «ئات يۈمران ئوت ئۇستىدە مۇددەرەيدۇ، ئادەم شىرىن-شېكەر سۆزلەردىن موللاق ئاتىدۇ»؛ «ئالدىڭدا قىلغان چىرايلىق سۆزىگە قارىما، يوشۇرۇن سۇئىقەستىدىن ئاگاھ بول» (تىلى شېكەر، ئىچى زەھەر). ئىجابى، سەلبى جەھەتلەردىن

يەكۈنلەنگەن بۇ تەجرىبە-ساۋاقلار ناھايىتى قىممەتلىك.
ماقاللاردا يەكۈنلەنگەن ئۇگىنىش، ئادەمگەرچىلىك ۋە جاھاندار-چىلىققا دائىر نۇرغۇن ياخشى تەجرىبىلەر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ تۇرمۇش دەرسلىكى بولۇپ قالدى. مەسىلەن: «باشتىن ئىش ئۆتمىگىچە، ئەقىل تاپقىلى بولمايدۇ»؛ «ئەجدىھار گۆشىنى يەيمەن دېسەڭ، ئۆزەڭ دېگىزغا چۈشۈشۈڭ لازىم»؛ تۆمۈرنى قىستۇچتا ئۆزى تۈتۈپ، ئۆزى بازغانلاپتۇ» دېگەنگە ئوخشاش ماقاللاردا ئەمىلىيەتنىڭ بىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشتىكى مۇھىم رولى تەكتىلەنگەن. بەزى ماقاللار كىشىلەرنى كەمتەرلىك بىلەن ئۇگىنىشكە ۋە قېتىقىنىپ تەتقىق قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ: «كۆپ ئاڭلا، كۆپ كۆرگىن، كۆپ ئوقۇغىن، كۆپ مەشق قىلغىن» (موللا بولساڭ تەكرار قىل، دېخان بولساڭ شۇدىگەر قىل)، «ناخشا-غەزەل ئېغىزدىن ئايرىلماس، مۇشت قولدىن ئايرىلماس»؛ «قېرىغىچە ياشا، قېرىغىچە ئوقۇغىن»؛ «ھۇنەردە خەقنى ھەيران قالدۇراي دېسەڭ، جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈر»؛ «ئەجرى قىلساڭ، لوم تۆمۈردىن يېگىنە قىلالايسەن»، بەزى ماقاللار بولسا، كىشىلەرنى كەمتەر، ئېھتىياتچان بولۇشقا، ھاكاۋۇرلۇقتىن ساقلىنىشقا ئۇندەيدۇ: «ئۆزىنى ماختىغان — سېسىغان ئوت-چۆپ» (ئۆزىنى ماختىغان بىرىنچى ئاخماق)؛ «لىق بوتۇلكا سۇ شالاقشمايدۇ، يېرىم بوتۇلكا سۇ شالاقشيدۇ»؛ «ئەقىللىق ئەقىللىققا زامىن بولۇر»؛ «باشقىلار كۆتەرگەن ئەپكەشنى يېنىك دەپ قارار، ئۆزى ئەپكەش كۆتەرسە قەدەمدە دەم ئالار» ۋاھاكازالار. بەزى ماقاللار كىشىلەرنى جىگەرلىك-جاسارەتلىك بولۇشقا، ئۇزلۇكسىز قۇدرەت تېپىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ: «ئىرادىسىز بولساڭ، بېشىڭدىن باسىدۇ تاغ، ئىرادىلىك بولساڭ يۆتكەيسەن تاغ»؛ «ئۆزەڭ قېرىساڭمۇ، كۆڭلۈڭ قېرىمىسۇن» (يىزۇ)، «ئۇزۇلمەس ئېقىن قۇيۇلار دېگىزغا، مەزمۇت قارلىق تاغ تۇرار ئۆز جايىدا» (زاكىزۇ). «يولۇاس

ئاتالمساق، ئوقيارىكىنى مەشق قىل، تەجدىھارنى چاپالمساق، قىلىچنى ئوتكۇر قىل»، «كىچىك خاتالىقنى تۇزەتمەك، چوڭ خاتالىقنى بېسىقتۇرالمايسەن»، «ئالىقاناتىنىڭ تۇزەلگىنى ئالتۇندىن قىممەت» دىگەنگە ئوخشاش ماقاللار بولسا كىشىلەرگە قىينىچىلىقنى يېڭىشقا، خاتالىقنى تۇزىتىشكە جۇرئەتلىك بولۇش توغرىسىدا تەلىم بېرىدۇ. بۇ ماقاللارنىڭ سۆزلىرى قىسقا بولسىمۇ، داۋاللىرى ناھايىتى چوڭقۇر، بۇ ماقاللار ئەمگەكچى خەلقەر ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھەرلىرى بولۇپ، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئىسىل ئەخلاق-پەزىلەتلىرىنى يېتىلدۇرۇش جەھەتتە زور رول ئويناىدى.

(4) تەمسىلەر ۋە ئومۇملاشقان سۆزلەر

تەمسىلەر ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بەدىئى قۇرۇلما شەكلىگە ئىگە ماقاللار. ئۇلار ئىككى قىسىمدىن، ئالدىنقىسى ۋاستە بولغۇچى سۆز (شېپى كەلتۇرۇلگەن سۆز)، ئوخشىتىش-تەمسىل؛ كېيىنكىسى مەقسەت سۆز، يەنى چۈشەندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىشلىتىلگەندە، كۆپ ھاللاردا كېيىنكى قىسمى چۈشۈپ قالىدۇ. ئالدىنقى ۋە كېيىنكى قىسمى زىچ ئالاقىدار بولۇپ، سۆزلىگەندە، كېيىنكى قىسمى ئالدىنقى قىسمى تەرىپىدىن تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتتىن تەبىئى ھالدا كەلتۇرۇپ چىقىرىلىدۇ. تەمسىلەر يوشۇرۇن مەنىلىك ۋە ئاھاڭداش سۆزلۈكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. تەمسىلەرنىڭ بەزىلىرى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش خاراكتېرىدا بولىدۇ، مەسىلەن: «مۇشۇكنىڭ چاشقانغا ھازا تۇتۇشى ــ يالغان مېھرىۋانلىق»؛ «مولۇنىڭ توخۇغا سالامغا بېرىشى ــ ياخشى نىيەتتىن ئەمەس» دىگەندەك تەمسىلەرنىڭ رولى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ماقاللارنىڭ رولىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن تەمسىلەر ئاساسەن تۇرمۇشتىكى مەلۇم ئەھۋالىلارنى ۋە كىشىلەرنىڭ مەلۇم روھىي-پىسخىك ھالىتىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن: «كۈنجۇت يېگەنە كۆرىدىن ئۆتۈپ كەتتى ــ

تازا دەل كەلدى»؛ «دەككە-دۇككىگە چۈشتى — يۈرىگى پوكۇل-دىدى». تەمسىلەر كۆپىنچە يۇمۇرلۇق ۋە ھەجۋىلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «يولۇاسنىڭ تەسۋىي سېرىشى — يالغان مېھرىۋانلىق»؛ «ھۇقۇشنىڭ ھويلىغا كىرىشى — شۇملۇقنىڭ ئالامىتى»، بۇ تەمسىلەردە دۇشمەنلەر پاش قىلىنغان. «دۇغۇنى ئىتتىك پىچاقتا كەس — ئىككى تەرەپى سىلىق چىقىدۇ»؛ «شامالدا يەر سۈپۈرۈپتۇ، يامغۇردا كوچىغا سۇ چېچىپتۇ — يالغان ئاكتىپلىق». بۇ ماقالىلاردا خەلق ئىچىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ يىتەرسىزلىكلىرى تەنقىت قىلىنغان. بۇ تەمسىلەر-نىڭ ئوخشىتىشلىرى ئوبرازلىق، ھەجۋىلىكى ئۆتكۈر، ئىپادىلىنىشى ناھايىتى يارقىن. بەزىلەرنىڭ تەمسىلەرنى ئومۇملاشقان سۆزلەردىكى «فېلىيەتون» دېيىشىدە مەلۇم داۋلى بار. «نوغۇشتا ئوت پۈدىسە، يەل ماڭمىغىنىدەك — پايپاقىقا ناھال قاققانىدەك»؛ «چىچەكلىمىگەن قىزىلگۈل — ساپلا تىكەن بولىدۇ»؛ «ئەينەككە قاراپ تازىم قىپتۇ — ئۆزىنى ماختاپ ئۇچۇرغانلىق»؛ «تۈلۈقچى قوڭغۇز گۈل قىسپتۇ — پەدەزخورلۇق»؛ «يامبۇنى قۇچاقلاپ ئۆزىنى قۇدۇققا ئېتىپتۇ — مال-دۇنيانى دەپ جانىدىن كېچىپتۇ» دېگەنىگە ئوخشاش تەمسىلەر تۇرمۇشتىكى مەلۇم كىشىلەرنىڭ خاراكتىر ئالاھىدىلىكلىرىنى ئوبراز-لىق سۈرەتلىگەن بولۇپ، يۇمۇرلۇق، شوخ ۋە ناھايىتى قىزىقارلىقتۇر. بەزىلەر تەمسىلەرنى سۆز ئويۇنى دەيدۇ، بۇ، توغرا ئەمەس، نۇرغۇن تەمسىلەر خەلقنىڭ ساغلام ئىدىيىۋى-ھېسسىياتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، ئاكتىپ ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە.

ئومۇملاشقان سۆزلەر ئوبرازلىق، قېلىپلاشقان سۆز-ئىبارىلەر، مەسىلەن، «قەغەز يولۋاس»، «پو ئېتىش»، «قۇيرۇغىنى كۆتىرىۋېلىش»، «مۇقامغا چۈشمەيدىغان ساز چېلىش» (خىيالىغا كەلگەنىنى قىلىش)، «قاتتىق سۆڭەك» قاتارلىقلار. بۇ سۆز-ئىبارىلەر كۈندە-لىك ئېغىز تىلدا، دىالوگلاردا ئىشلىتىلىپ، تىلنى ناھايىتى جانلىق،

ئىخچام، ئوبرازلىق، ناھايىتى كۆچلۈك ئىپادىلەش رولىنى ئويناپدۇ.
ماقالىلار ئاساسەن ئىجتىمائى ئىدىئولوگىيىگە مەنسۇپ بولۇپ، خەلق ئاغزىدا ياشاپ كېلىۋاتقان ئەڭ ئىخچام-پىشىق تىل. ماقاللارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ قىممەتلىك بىلىملىرى ۋە تەجرىبىلىرىنىڭ جۇغلانمىسى، بۇ ئاساسىي ئېقىم. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ئىچىگە بەزى شاكال خاراكتېرلىق ئەسەرلەرنىڭ ئارىلىشىپ قالغانلىغىنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك. مەسىلەن، «ھەممە نەرسە ئادەمگە ئەمەس، تەقدىرگە باغلىق»، «ئادەم ئۆزى ئۈچۈن قايغۇرمىسا، ئاسمانمۇ، يەرمۇ راۋا كۆرمەيدۇ»؛ «كەمبەغەللەر بايلارنىڭ مېھرى-شەپقىتىگە باقىدۇ، بايلار خۇدانىڭ مېھرى-شەپقىتىگە باقىدۇ»؛ «بېشى چىقىپ تۇرغان چەكزە بالدۇر سەسىيدۇ»؛ «نامراتلار مىكىرلىك بولىدۇ، بايلار ۋىژدانلىق بولىدۇ» ۋاھاكازالار. بۇ ئەسەرلەر، بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ئەكسىيەتچى ئەدىپلەر تەرىپىدىن توقۇلغان، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، كۆپىنچە ماقاللارنى دىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ زاۋالىغا يۈز تۇتقان ئەكسىيەتچىل كىشىلىك تۇرمۇش نۇقتىسىنەزىرىنى تەرغىپ قىلىدۇ، ئەمگەكچى خەلقىلەرنى ھاقارەتلەيدۇ، خەلقنىڭ ئىدىيىسىنى زەھەرلەيدۇ، خەلقنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى پارچىلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى ماقاللار ئەمگەكچى خەلق ئىچىدىكى قالاق ئۇنسۇرلار ياكى ھۆكۈمران سىنىپلار ئىدىيىسىنىڭ زەھەرلىشىگە ئۇچرىغان بەزى ئەمگەكچىلەر ئاغزىدىن چىقىدۇ. لۇ شۈن ماقاللارنىڭ سىنىپىيلىغىنى بايان قىلىپ، مۇنداق دەيدۇ: «يۇزەرەك ئويلىغاندا ماقاللار دەرۋەقە بىر دەۋردىكى خەلقنىڭ ئوي-پىكىرلىرىنىڭ جەۋھىرىدەك كۆرۈنىدۇ، لېكىن ئەمىلىيەتتە، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئوي-پىكىرلىرىدىن ئىبارەت، خالاس. ئەمدى ‹ئۆزەكنى بىل، ئۆزگىنى قوي› دېگەن ماقالنى

مسالغا ئېلىپ كۆرەيلى، بۇ يەنىلا ئېزىلگۈچىلەرنىڭ ھىكمەتلىك سۆزى، كىشىلەرنى ئومۇم ئۈچۈن ئىشلەشكە، باج تاپشۇرۇشقا، ئىئانە قىلىشقا، ئۆز نېسۋىسىگە شۇكرى قىلىشقا، بەھرىمەت بولماسلىققا، نارازىلىق قىلماسلىققا، بولۇپمۇ چېپىلغاقلىق قىلماسلىققا دەۋەت قىلىدۇ؛ ئەزگۈچىلەر بولسا بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ.» ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق. باشقىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىلىرىنى ئىگەللەۋېلىپ، خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىدىغان ئەزگۈچىلەر «ئۆزەڭنى بىل، ئۆزگىنى قوي» دېگەن ھىكمەتلىك سۆزگە ھەرگىز ئەمەل قىلمايدۇ، لېكىن ئۇلار مۇشۇنداق ھىكمەتلىك سۆزلەر ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنى قۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى پارچىلاپ، ئۇلارنى ئۆزىنىلا قوغداش، ئۆز نېسۋىسىگە شۇكرى قىلىش، باشقىلارنىڭ تالان-تاراج قىلىشىغا سۈكۈت قىلىپ، قۇللارچە كۆن كەچۈرۈشنىلا تەلەپ قىلىدىغان قىلىشقا مۇھتاج. شۇنىڭدەك ئۇششاق دېخان ئىگىلىگى چەكلىمىسى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ، نۇرغۇن ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلاردا بۇ خىل نەپسانىيەتچىلىك-شەخسىيەتچىلىك ئىدىيىلىرى ئاسانلا پەيدا بولىدۇ ياكى ئۇلار بۇ خىل ئىدىيىنى ئاسانلا قوبۇل قىلىدۇ. لۇشۈن يەنە مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمقى ئۇقۇمۇشلۇق موللىلار ئۆزلىرىنى ھەممىنى بىلىدىغان ئادەم ھىساپلىغاچقا، ‹موللىلار ئۆيدە ئولتۇرۇپمۇ، جاھاندىكى ھەممە ئىشلارنى بىلىدۇ، دېگەندەك تەكەببۇرلارچە ئېيتىلغان قەپ-قىزىل يالغانچىلىق بارلىقتا كەلگەن، پۇقرالارمۇ راست دەپ ئىشىنىپ قالغاچقا، بۇ ئاستا-ئاستا ماقالغا ئايلىنىپ، تارقىلىپ كەتكەن.»① مانا بۇ بەزى ماقالىلارنىڭ زىيالىلاردىن پۇقرالار ئاغزىغا كۆچۈپ، ئۇلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ

---

① لۇشۈن: «ماقالىلار»، «لۇشۈن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى 5-توم، 136-بەت.

تارقىلىپ كەتكەنلىگىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىتنى چۈشەندۈرىدۇ. پەقەت پاسسىپ رول ئويناپدىغان بۇ بىر قىسىم يامان ئەسەرلەرنى پىپەن قىلىش ۋە ئېلىغۇبتىش لازىم.

ئازاتلىقتىن كېيىن، جەمىيەتتە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، دەۋر بىلەن تومۇرداش بولغان ماقاللاردىمۇ ئىنقىلاۋىي ئۆزگىرىشلەر يارلىقا كەلدى. ئەكسىيەتچىل ۋە قالاق بولغانلىرى پىپەن قىلىندى، شاللىۋېتىلدى، يېڭى ئىدىيىگە ماس كەلمەيدىغانلىرى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولدى. «ياخشى ئەزىمەت ئەسكەر بولمايدۇ، ياخشى تۆمۇردىن مىق سوقۇلمايدۇ» دىگەن كونا ماقال «ياخشى ئەزىمەت ئەسكەر بولىدۇ. ياخشى تۆمۇردىن مىق سوقۇلىدۇ» دەپ ئۆزگەرتىلدى. «ئادەم ئۆزى ئۈچۈن قايغۇرمىسا، ئاسمانمۇ، يەرمۇ راۋا كۆرمەيدۇ» دىگەن ماقال «ئادەم ئۆزى ئۈچۈن قايغۇرمىسا، مەردۇ-مەردانە بولىدۇ» دەپ ئۆزگەرتىلدى. بەزىلىرىگە، كونا ششىگە يېڭى شاراپ قۇيغاندەك، يېڭى ئىزاھ بېرىلدى، مەسىلەن: «يامانلىققا يامانلىق، ياخشىلىققا ياخشىلىق» دىگەن ماقال ئەسلىدىكى «ئۆز قىلغىنى ئۆزىگە يانىدۇ» دىگەن خۇراپاتلىق ئىدىيىدىن سەممى ئادەم هامان زىيان تارتمايدۇ، يامان ئادەملەر هامان ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چاپىدۇ، دىگەندىن ئىبارەت يېڭى مەزمۇنغا ئۆزگەردى. بولۇپمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، دەۋر ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يېڭى ماقاللار زور مىقداردا يارلىقا كەلدى. مەسىلەن: «مىڭلىغان-تۇمەنلىگەن ماددىلار ئىچىدە، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگى بىرىنچى ماددا»، «كونا جەمىيەت ئادەمنى شەيتانغا ئايلاندۇرغان، يېڭى جەمىيەت شەيتاننى ئادەمگە ئايلاندۇرىدى»؛ «ئىشچى-دىخان بىر ئائىلە، تۇمۇرى بىر ئىككى گۈل-چىچەك»؛ «يەر ئىسلاھاتى كىشلەرنىڭ قەددىنى رۇسلىغان بولسا، تۈپراق ئىسلاھاتى، تۈپراقنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلايدۇ»؛ «هەمكارلىشا،

هەمكارلىشا، كەمبەغەللەر بېيىدۇ راسا» ۋاھاكازالار. بۇ ماقالىلاردا يېڭى دەۋر كىشىلرىنىڭ پارتىيىگە چىن قەلبىدىن ئۇرغىغان قىزغىن مەدھىيىسى، ئۇلارنىڭ يېڭى تۇرمۇشى ۋە يېڭى مەنىۋى قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يېڭى ماقاللار روشەن سىياسى ۋە ئىلغار ئىدىيىۋىلىكە ئىگە بولۇپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا، تەشۋىق قىلىش، سەپەرۋەر قىلىش ۋە ئىدىيىۋى تەربىيە بېرىش رولىنى ئويناماقتا.

3. خەلق ماقاللىرىنىڭ بەدىئى ئالاھىدىلىكلىرى

ماقاللار ئەمگەكچى خەلق كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئەڭ كەڭ ئىشلەتىدىغان، شەكلى ئاددى-ئىخچام بولغان خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرىدۇر. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ كۆپچىلىگىنىڭ تىلى پۈختا-پىشىق، ئوبرازلىرى جانلىق، جۈملىلىرى رەتلىك، سۆزلىرى ئاھاڭداش، ئاممىباپ، چۈشىنىشلىك بولۇپ، كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ.

تىلىنىڭ ئىخچام-پىششىقلىغى ماقالىلارنىڭ ئەڭ تۈپ بەدىئى خۇسۇسىيىتى. داستانلار خەلق ئەدەبىياتىنىڭ چوڭ سەھىپىلىك ئەسەرلىرى دېيىلسە، ماقاللار ئۇنىڭ ئەڭ نەپىس، ئىخچام ئەسەرلىرىدۇر. ماقاللارنىڭ ئىخچاملىقى ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىگە يەتكەن. ئادەتتە بىر-ئىككى جۈملە سۆز، ھەتتا ئۇچ-تۆت سۆز بىلەنلا بىر تەجرىبە ياكى داۋالى بايان قىلىنىدۇ، ئۇچ-تۆت جۈملىدىن ئارتۇق بولغان ماقاللار بىرقەدەر ئاز ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «بىر جىڭلىق خوراز چىللايدۇ» دىگەن ماقالدا تۆت سۆز بىلەنلا ئۆي قۇشلىرىنى بېقىشنىڭ بىر تەجرىبىسى يەكۈنلىنىپ، خوراز چوڭىيىپ بىر جىڭدىن ئارتۇق ئىغىرلىققا يەتكەندە چىللاپ، تاڭ ئاتقانلىغىدىن خەۋەر بېرىدىغانلىغى ئېيتىلغان. بۇ تۆت سۆز ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچىسى بار مۇكەممەل بىر جۈملىنى شەكىللەندۈرگەن، مەنىسى ئىنتايىن ئىنىق، بىر سۆزنى قوشۇش-ئىلھۇبتىشىنىڭ ھاجىتى يوق، جۈملە

بۇنىڭدىنمۇ ئىخچام بولمايدۇ. يەنە ئالايلۇق، «بايلارنىڭ مىس ئۆرنەك ـ نەقىشلىرى، كەمبەغەللىنىڭ جېنى، قان ـ تەرلىرى»، بۇ سەككىز سۆز سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ھەقىقى قىياپىتىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بەرگەن. «سوراق تاختىسىنىڭ بىر ئۇرۇلۇشى. پۇقرانىڭ مىڭ تامچە قېنىنغا توختايدۇ»، بۇ ئىككى جۈملە سۆز كونا دۆلەت ماشىنىسىنىڭ ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بەرگەن. «كۆپچىلىك ئەۋلىيا» دېگەن ماقالدا ئىككىلا سۆز بىلەن ئادەم كۆپ بولسا ئەقىل ـ پاراسەت مول بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت يىمىرىلمەس ھەقىقەت چۈشەندۈرۈلگەن. سۆزى ئىخچام، مەزمۇنى چوڭقۇر مۇنداق ماقاللار ناھايىتى نۇرغۇن. لۇشۈن ماقاللارنى «ئىخچام گەپ»، «ھازىرقى زامان قىياپىتىنىڭ ئىلىگى» دەپ تازا جايىدا ئېيتقان. گوركى مۇنداق دەيدۇ: «ماقاللار ۋە ناخشىلار دائىم ئىخچام بولىدۇ، لېكىن ئۇلار پۈتۈن ـ پۈتۈن كىتابلارنى يازغىلى بولىدىغان پىكىر ۋە ھېسسىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.»① بەزى يازغۇچىلار كۆپ ھاللاردا ئۆز ئەسەرلىرىدە پېرسوناژلارنىڭ ئىنىدىۋىدۇئاللىق (خاسلىق) خۇسۇسىيەتلىرىنى ھەممىدىن ئوبدان كۆرسىتىپ بېرىدىغان ماقاللارنى نەقىل كەلتۈرۈپ، پېرسوناژلار ئوبرازىنى ناھايىتى جانلىق يارىتىدۇ. بەزىدە، ئۇلار ئەسەرلىرىنىڭ بېشىدا ماقاللارنى نەقىل كەلتۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق تېمىنىڭ مەقسىدىنى كۆرسىتىپ، ئۇنى پۈتۈن ئەسەرگە قومانداق قىلىپ، ناھايىتى ياخشى بەدىئى ئۇنۇمگە ئېرىشىدۇ.

ماقاللارنىڭ ئىخچاملىغىنى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشنى يىغىنچاقلاش ۋە تەجرىبىلەر بىلەن تەمىنلەش ئالاھىدىلىگى بەلگىلەيدۇ. ماقاللار

---

① «ماتېرىيال ۋە تەتقىقات»نىڭ 1 ـ تومىغا قارالسۇن. 1934 ـ يىل، كرايىۋىسكىي «سوۋېت ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى»دىن نەقىل، شەرق كىتابخانىسىنىڭ 1954 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 68 ـ بەت.

هەرخىل تەجرىبىلەرنى خاتىرلەيدىغان، ساقلايدىغان، ئۆگىتىدىغان قورال، ئۆتمۈشتىكى ساۋاتسىز ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش دەرسلىكى. شەكلى كىچىك ـ قىسقا بولغاندىلا، ئەستە ساقلىغىلى، ئىيتىپ بەرگىلى، ئىشلەتكىلى بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئىجات قىلىشمۇ، قوبۇل قىلىش ۋە تەتبىق قىلىشمۇ ئاسان بولىدۇ. ماقالالار ۋە قوشاقلارنىڭ تۇرمۇشنى يېغىنچاقلىشى بىر بىرىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «ئادالەتسىزلىك ھەققىدە قوشاق»تا: «تامچى ئۇستام ياشايدۇ كەپە ـ ساتمىدا؛ توقۇمچى قىز ئىگىنسىز، قالغان يالىڭاچ؛ تۇز ساتقۇچى خوتۇن ئىچىدۇ تۇزسىز شورپا؛ يەر تېرىغۇچى يەيدۇ سامان كەپەك ئارىلاش؛ ئۇن تارتقۇچى يەيدۇ خەمەك ـ سويما پەقەت؛ سەي قورۇغۇچى پۇرايدۇ ھىدىن ھەر نۆۋەت؛ بورا توقۇغۇچى ياتىدۇ داق يەردە، داغدا؛ تاۋۇت كۆتەرگۈچى ياتار ئۆلۈپ يول بويىدا» دېيىلگەن. بۇ قوشاقتا تەكرارلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، بىر قاتار تەگداش كۆچەيتىمە جۈملىلەر ئارقىلىق، بىر يولىلا ھەر خىل كەسپىكى كىشىلەرنىڭ ئازاپ ـ ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشى مىسال كەلتۈرۈلۈپ، ئەمگەك قىلغۇچىنىڭ تاماقتا ئېرىشەلمەسلىگىنىڭ ئومۇمى كۆررۈنۈشى ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن، كونا جەمىيەت تۈزۈمىنىڭ ئادالەتسىزلىگى ئۇستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلىنغان. ماقالىلاردا بولسا، مۇنداق ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرگەندە، ئادەتتە بىر ـ ئىككى تېپىك مىسال تاللىنىپ، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق يېغىنچاقلىنىدۇ، مەسىلەن: «ئورۇندۇق يوق ياغاچچىدا، ماي ساتقۇچى خوتۇن تارايدۇ چېچىنى سۇدا»، بەزىبىر ماقالالاردا پەلسەپىۋى قائىدىلەر مول سۆز ـ ئىبارىلەر بولىدۇ، مەسىلەن، «بولسىمۇ ھەرخىل گۈلدەك ھۈنىرى، دائىم يوقسۇزلۇقتا ئۆتىدۇ ئۆمرى»، «كەمبەغەلنىڭ قان ـ تېرى، بايىنىڭ ئاش ـ نېنى» دېيىش ئارقىلىق شەيئىنىڭ ماھىيىتى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلىپ، كىشىلەر ھەيران

قالدۇرۇلىدۇ ۋە چوڭقۇر ئويغا سېلىنىدۇ. قوشاقلار ۋە ماقالىلار كىشىلەرنىڭ مول تەسەۋۋۇرىنى قوزغاپ، ئۇلارنى ئوبېكتىپ ھەقىقەتنى بىلۈۋېلىش مەقسىدىگە يەتكۈزىدۇ. شۇنداقتىمۇ، قوشاقلار ئاساسەن ھېسسىيات بىلەن كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرىدۇ، ماقالىلار بولسا ئاساسەن كىشىلەرنى داۋالى بىلەن قايىل قىلىدۇ.

تىلنىڭ پىششىق-ئىخچاملىغى شەيئىلەرنى چوڭقۇر بىلىش بىلەن زىچ ئالاقىدار، ھەقىقى بىلىم ئەمىلىيەتتىن كېلىدۇ، خەلقلەر كۈرەش داۋامىدا تەبىئەت دۇنياسىنى ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىنى تەپسىلى كۈزىتىپ، بۇاستە تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلىپ، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى تەدرىجى ھالدا بىلىپ، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگەللىۋالغاچقا، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئېنىق-توغرا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. لېنىن: «كۆپ ھاللاردا بىر خىل ئىدىئوم (تۇراقلىق ئىبارە) خېلىلا مۇرەككەپ ھادىسىنىڭ ماھىيىتىنى ئىنتايىن ئېنىق-توغرا ئىپادىلەپ بېرىدۇ»[1] دەيدۇ. ماقاللار مانا مۇشۇنداق ئىدىئوملار (تۇراقلىق ئىبارىلەر). ئەمگەكچى خەلقلەر شەيئىلەرگە نىسبەتەن چوڭقۇر بىلىشكە ئىگە بولغاچقا، ماقاللار خېلىلا مۇرەككەپ ھادىسىنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. كۈزىتىش تەپسىلى بولسا، بىلىش شۇنچە چوڭقۇر، ئىپادىلەشمۇ شۇنچە ئىخچام بولىدۇ. قارىماققا ئېغىزغا چۈشۈپلا تۇرىدىغان، سۈپەتلەنمىگەن، لېكىن چوڭقۇر پەلسەپىۋى قائىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىخان تىلى ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كۈزىتىشى، تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈشى ئارقىلىق پىشىپ يېتىلگەن؛ ئىجتىمائى كۈرەش تەجرىبىلىرى يەكۈنلەنگەن ماقاللار خەلقنىڭ قان-تېرى بىلەن يۇغۇرۇلغان؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى تەجرىبە-

---

① لېنىن: «‹جاكۇزا يېنىدىكى خوشنا›»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 20 - توم، 281 - بەت.

لىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ماقاللارمۇ خەلقنىڭ تۆككەن تېرىنىڭ جەۋھىرىدۇر.

ماقاللارنىڭ ئىخچاملىغىمۇ ئۇزاق مۇددەت تارقىلىش ۋە كوللىكتىپ پىسخولوگىيەنىڭ نەتىجىسى. خەلق «ئالتۇن چايقىغۇچى»، ماقاللار تىل تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ تارىخىي ئېقىنىنىڭ يۈيۈشى ئارقىسىدا، ئەمگەكچى خەلق ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە توپلىغان، ۋاللىداپ تۇرغان ئالتۇن. تارقالغان ۋاقتى قانچە ئۇزۇن، دائىرىسى قانچە كەڭ بولسا، ماقاللار شۇنچە ئېنىق-توغرا ۋە ئىخچام بولىدۇ. شۇڭا گوركى تەكرار هالدا مۇنداق دەپ تەكىتلەيدۇ: «بىر ياز-غۇچى بۇ خىل ماتېرىيالدىن خەۋەردار بولۇشى لازىم. ئۇ ئۇنىڭغا تىلنى خۇددى تۇغۇلگەن مۇشتەك ئىخچام قىلىشنى ئۇگىتىدۇ»، «ئۇ بىزنى سۆزنى تېجەشنى، تىلنى پىششىق-پۇختا ۋە ئوبرازلىق قىلىشنى ئۇگىنىۋېلىشقا ناھايىتى ئوبدان ئۇگىتىدۇ»①.

ماقاللار ئىككى-ئۈچ مىسرالىق، ئەدەبىي «مۇھاكىمىلىك ئەسەر»، پەلسەپىۋى قائىدىلىك كىچىك شېئىر، ئىلمىي پىكىرلىك شېئىرلاردۇر. ئۇلارنىڭ ئوبرازلىقلىغى ناھايىتى گەۋدىلىك بولىدۇ. كەڭ ئەمگەكچى خەلقەر ماقاللارنى ئوبرازلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق يارىتىپ، ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇپ، تەسىر قىلىش كۈچى ۋە قايىل قىلىش كۈچىنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، بەلكى مول بىلىم تەجرىبەلىرى ۋە چوڭقۇر ئوي-پىكىر، چۈشەنچىلىرىنى مۇشۇ قىسقا-ئىخچام شەكىل ئىچىگە جەملىگەن.

ماقاللارنىڭ ئوبرازلىقلىغى ئاساسەن هەرخىل ئىستىتىكىلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئىشلىتى-

---

① گوركى: «يېزىقچىلىقنى قانداق ئۆگەنگىلىگىم هەققىدە»، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 190، 191 - بەتلەر.

لىدىغىنى تەمسىل-ئوخشىتىش ۋە سېلىشتۇرۇش.

«ئوغرى كېلۇر تاغاقتەك، چېرىك كېلۇر چېتىلاقتەك، ئەمەلدار كېلۇر ئۇستۇرىدەك» دىگەن ماقالدا تەڭداش كۇچەيتىمە بۆلەكلىك جۇملە ئارقىلىق قەدەممۇ-قەدەم ئىلگىرىلىگەن هالدا، فېئودال ئەمەلدار تۆرىلەرنىڭ خەلقنى دەھشەتلىك شۇلۇۋالغانلىغى تەمسىل-ئوخشىتىش ئارقىلىق پۈتۈنلەي ئېچىپ تاشلانغان. خەلق تەمسىل-ئوخشىتىشلارنى ئىشلىتىشكە هەممدىن ماهىر بولۇپ، مەيلى ئوچۇق، مەيلى ياپىتا تەمسىل-ئوخشىتىشلار بولسۇن، هەممسى ئاددى-تەبىئى، ئوبرازلىرى دەل جايىدا. تەمسىل-ئوخشىتىشلارنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ جانلىق-كۆپ خىل بولۇپ، بەزىدە تەمسىل قىلىنغان شەيئى ئالدىدا، بەزىدە كەينىدە بولىدۇ، بەزىدە شەيئىنىڭ ئۆزى ئېيتىلمايدۇ. مەسىلەن، «چىراقنى پەرىلمىسەك، يورۇمايدۇ، داۋلىنى مۇنازىرە قىلمساك، ئايدىڭلاشمايدۇ»؛ «ئادەم كۆپ بولسا ئىش ئاسان بولىدۇ، سۇ ئۇلۇق بولسا، كېمە ئوبدان ماڭىدۇ»؛ «باشلامچى ئات يارامسىز بولسا، هەممە ئاتنى غەم باسىدۇ، ئۇستۇنكى لىم توغرا قويۇلمىسا، تۆۋەنكى لىم قىڭغىر بولۇپ قالىدۇ» ۋاهاكازالار.

ماقاللاردا سېلىشتۇرۇشمۇ ناهايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئىشلىتىلگەن. زىددىيەتنىڭ ئومۇمىلىغى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسى. بارلىق شەيئىلەر قارىمۇ-قارشى تەرەپلەرنىڭ بىرلىگىدىن ئىبارەت، مەسەلەن، نامراتلىق ۋە بايلىق، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، گۈزەللىك ۋە سەتلىك، ياخشى ۋە يامان ۋاهاكازالار. ئۆزئارا زىت ۋە باغلىنىشلىق بۇ شەيئىلەر ۋە هادىسىلەرنى قاتار تىزىپ سېلىشتۇرغاندا، كىشىلەردە روشەن ۋە يارقىن تەسىرات قالدۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «ئەمەلدارلارنىڭ ئوت قويۇشىغا يول قويۇپ، پۇقرالارنىڭ چىراق يېقىشىغا يول قويماسلىق» دىگەن ماقالدا ئەمەلدارلارنىڭ زوراۋانلىقى زومبۇلۇقلىرى ۋە پۇقرالارنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىغانلىغى ناهايىتى

روشەن ئېنىق سېلىشتۇرۇلغان. «سوغاق قىرو يالغۇز كىيانى ئوش-
تۇۋېتىدۇ، دەھشەتلىك بوران ئورمانىنى ئۆرۈۋېتەلمەيدۇ» دېگەن
ماقالدا شەخسنىڭ كۆچمنىڭ ئاجىزلىغى، كوللېكتىپ كۆچمنىڭ چەك-
سىز قۇدرەتلىكلىگى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلگەن.
سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق سىنىپىي كۆرەش ئەكس ئەتتۈرۈلسە،
ناھايىتى كۆچلۈك جەڭگىۋارلىققا ۋە قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە
بولىدۇ؛ سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق داۋالى چۈشەندۈرۈلسە، چوڭقۇر-
مۇكەممەل بولىدۇ، كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. سېلىشتۇرۇشتا
كۆپىنچە تالاش خاراكتېرلىق جۈملە شەكىللىرى ئىشلىتىلىدۇ،
مەسىلەن، «ئامان قېلىپ تاش بولغىچە، مېيىپ بولۇپ قاش بول»،
بەزىدە بىر ئاددى جۈملىنىڭ ئۆزىدىنمۇ سېلىشتۇرۇش بولىدۇ، مەسە-
لەن، «بىر ئائىلىنىڭلا ئاش-نېنى، كىيىم-كېچىگى پۈتۈن بولسا،
مېڭ ئائىلە ئاغرىنىدۇ».

رەتلىك-ماسلىق (ئاھاڭدارلىق) ماقالىلارنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە-
لىگى. ئاز سانلىق ئاددى جۈملە ياكى كۆپ جۈملىلىك ماقاللاردىن
تاشقىرى، ماقالىلارنىڭ كۆپچىلىگى ئىككى جۈملىدىن تۈزۈلىدۇ.
شەكلى رەتلىك، ئاھاڭى ماس، ئېغىزغا چۈشۈپ تۇرىدۇ، ئەسته
ساقلاش ۋە ئېيتىش ئاسان، كىشىلەردە خۇشخۇي-يېقىملىق ھېسسە-
يات پەيدا قىلىدۇ.

ماقاللارنىڭ كۆپچىلىگىنىڭ ئىككى جۈملىلىك بولۇشى ئۇلارنىڭ
ئالاھىدە رولى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىر جۈملە
سۆز بىلەن مۇرەككەپ مەزمۇنىنى يىغىنچاقلاش ئاسان ئەمەس،
كۆپ جۈملە ئەزمىلىك-سۆرەلمە بولۇپ قالىدۇ، پەقەت ئىككى
جۈملىلا رەتلىك-ئاھاڭدار بولۇپ، ئاسانلا جۈپلەش، سېلىشتۇرۇش،
دەۋر قىلدۇرۇش، ئالماشتۇرۇش، تەڭداش كۆچەيتمە بۆلەك قىلىش،
قوشما جۈملە قىلىش قاتارلىق جۈملە شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىپ،

ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. مەسىلەن: «ئادەم يەرنى كۈچسىز قىلىدۇ، يەر ئادەمنى كۈچسىز قىلىدۇ» دىگەن ماقالدا ئىگە، تولدۇرغۇچى، خەۋەر ئالماشتۇرۇلۇپلا، ئادەم بىلەن يەرنىڭ دىيالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتى ۋە يەرنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش، تۇپراقنى ياخشىلاشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى چۈشەندۈرۈلگەن. يەنە ئالايلۇق، «بايلار تۆت پەسىلدە ئالماشتۇرۇپ كىيىم كىيىدۇ، كەمبەغەللەر بىر كىيىمنى تۆت پەسىل كىيىدۇ» دىگەن ماقالدا كەمبەغەللىك بىلەن بايلىقنىڭ چوڭ پەرقى چۈشەندۈرۈلگەن، بۇمۇ ناھايىتى ياخشى دەلىل.

ماقالالارنىڭ كۆپچىلىگى قاپىيىلىك بولىدۇ، «مالنى تونۇماسلىق-تىن قورقما، مالنى مالغا سېلىشتۇرۇشتىن قورق»، بۇ ئوخشاش سۆز-لەرنىڭ ئاخىرىنىڭ قاپىيىلىشىشى؛ «قۇشنىڭ گۈزەللىگى پەرلىرىدە، ئادەمنىڭ گۈزەللىگى ئەمگىكىدە»، بۇ ئوخشاش بولمىغان سۆزلەر-نىڭ قاپىيىلىشىشى. بۇ ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ئىككى خىل قاپىيىلە-شىش ئۇسۇلى. يەنە «كۈلۈپ يىرىلسا كۈلمەي ياماش، كۈلۈپ ئاشۇرۇۋەتسە، كۈلمەي تۈزەش (كېرەك)»، «بۇگۈنكى مېھماندارچى-لىق ئۆتكەنكى ئىناقلىقنىڭ شاراپىتى؛ بۇگۈنكى ئۇرۇش-جىدەل ئۆتكەنكى غەم-خاپىلىقنىڭ كاساپىتى»؛ «دەرەخنى سۇغار، يىلتىزى سۇ ئىچكۈدەك، دوست تۇتقىن، ھەمدەم بولۇپ مۇڭداشقۇدەك» دىگەنگە ئوخشاش ماقالدەك قاپىيىلىنىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. قاپىيە-لىشىش شەكلى جانلىق، كۆپ خىل ۋە پۈتۈنلەي تەبىئى بولىدۇ.

بەزى تەمسىللەر قاپىيىداش كەلمەيدۇ. لېكىن جۈملە شەكىللىرى ئۆزئارا ماس كەلگەن، تەڭكەش ئاھاڭى ئۆزئارا ماس كېلىدۇ. بىر خىل باي مۇزىكىلىق گۈزەللىككە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: «گەرچە ھاراق رۇمكىسى كىچىك بولسىمۇ ئادەم ئۆلتۈرىدۇ، چوكا توم بولمىغان بىلەن ئۇرسا بەلنى سۇندۇرىدۇ» دىگەندەك.

تەمسىللەر ئەمگەكچى خەلق تۇرمۇشىنىڭ دەرسلىك كىتابى،

كۇرەش قىلىشنىڭ كۈچلۈك قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمـ
دىن تارتىپ ھازىرغىچە مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشـ
تۈرۈشنىڭمۇ ئوزۇقلۇق بولۇپ كەلدى. ساۋۇۋېتىن، شى نەيزەن،
ۋۇجېڭشىڭ قاتارلىق كىلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى؛ لاۋشى،
جاۋشۇلى، جولپۇ قاتارلىق ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرـ
لىرىنىڭ ھەممىسىدە ئاز بولمىغان خەلق تەمسىللىرى نەقىل كەلتۈـ
رۈلۈپ، بۇ ئەسەرلەر ئىچىدىكى پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازى ئۇنۇملۇك
ھالدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن ۋە ئەسەرنىڭ مىللى ئۇسلۇبى كۈچەيتىلـ
گەن. دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمقى زامانىدىكى بەزى ئەدىپلىرى رىئايەت،
ھىكايە قاتارلىق خەلق ئەدەبىيات شەكىلىنى ئىشلىتىش بىلەن بىر
ۋاقىتتا، تەمسىللەرنى ئىشلىتىشكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. ھەتتاكى
«ئەۋلىيالار نەزمىنامىسى» دېگەن كىتاپتىمۇ «تەمسىللەر قوللىنىلغان».
(«ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى») يولداش ماۋزېدۇڭمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە
نۇرغۇنلىغان جانلىق تەمسىللەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ
تايىن چوڭقۇر، جەڭگىۋارلىغى كۈچلۈك سانسىزلىغان ئىلمىي ماقالىلارنى
يېزىپ قالدۇردى، بۇلار دۆلىتىمىزنىڭ ئىنقىلاۋى ۋە قۇرۇلۇش ئىشـ
لىرىنىڭ كۈرەش ئەمىلىيىتىدە يېتەكچىلىك رولىنى ئويناماقتا. بۇ
يىزىنىڭ مەسىلەردىن توغرا پايدىلىنىشىمىز ئۈچۈن پارلاق ئۈلگە
تىكلەپ بەردى. لۇشۈن تەمسىللەرنىڭ سىنىپىيلىغى ئۇستىدە ئىنچىكە
تەھلىل يۈرگۈزۈپلا قالماستىن، ئۆز ئەسەرلىرىدىمۇ كۆپلەپ ئىشلەتـ
كەن. خەلق ئەدەبىياتىنى ئەستايىدىل، ئۇگىنىدىغان ۋە قوللىنىدىغان
مۇنداق پوزىتسىيە، بىزنىڭ ئىجادىيەت ئەمگىكىمىزگە ئەرزىيدۇ.

تۈرسۇن مەخسۇت تەرجىمىسى

ئىككىنچى بۆلۈم خەلق تېپىشماقلىرى

1 ـ خەلق ئارىسىدىكى تېپىشماقلارنىڭ مەزمۇنى، كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ رولى

تېپىشماقلار خەلق ئەدەبىياتىدىكى بىر خىل ئالاھىدە نەزمە شەكىلـلىك ئەسەردۇر. ئۇ، خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئىپادىلەيدىغان، يېتىشتۇرىدىغان ۋە خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى سىنايدىغان خەلق ئارىسىدىكى سۆز سەنئىتىدۇر.

«يېزىقشۇناسلىق» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، تېپىشماق ـ «سۆز، سىر» دېگەن ئىككى ئىبارىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان، ئۇ بىر خىل سىر يېيىش سەنئىتىدۇر. ئاساسىي خۇسۇسىيىتى: شەيئىلەرنى بىۋاستە تەسۋىرلىمەستىن، بەلكى ئىستىئارە ۋە بىشارەت ئارقىلىق ئىپادىلەپ، كىشىلەرنى بىشارەتلەر تەمىنلىگەن ئاساس ـ يېپ ئۇچى بىلەن تەپەككۇر قىلىپ، شۇ شەيئىنىڭ سىرىنى تېپىپ چىقىشقا دەۋەت قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ تۇزۇلۇشى جەھەتتە باشقا خەلق ئەدەبىياتى شەكىلـلىرىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇ سوئال، جاۋاپتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىپ تاپقان. تېپىشماقنىڭ سوئالى يەنە چۈشەندۈرگۈچى جىسىم شەكلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ تېپىشماقـنىڭ ئەدەبىي ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ، مەسلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدۇر؛ تېپىشماقنىڭ جاۋابى جىسمنىڭ ئەسلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تېپىشماقنىڭ ماھىيىتى بولۇپ، مەسلىنىڭ جاۋابىدۇر. سوئال ـ جاۋاپ ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ. سوئال ـ جاۋاپ شەيئىنىڭ ئور ـ تاق خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

«بۇدۇر - چوقۇر ئۆيى بار. قىزغۇچ - لەپىز چېدىرى؛ ئۆزى سېمىز - دوغلاق، قالتىس ئەپچىل يېتىشى.» مانا بۇ «خۇاسلىك» بولۇپ، ئاشۇنداق چۈشەندۇرۇلگەن خەلق ئارىسىدىكى تېپىشماقلارنىڭ بىرى دۇر. بۇنىڭدا خۇاسنىڭ بىرنەچچە قىسمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆزىگە ئوخشاش شەكىل، رەڭدىكى شەيئىلەرگە ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، سوئال - جاۋاپ ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش ھاسىل قىلىنغان. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپلىشقا بولىدۇكى، تېپىشماق ئىستىئارە ۋە بىشارەت ئۇسۇللىرى ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ ئالاھىدىلىگىنى يېغىنچاقلاپ، تەسۋىرلەپ، كىشىلەرگە يەشكۈزىدىغان ئەدەبى ئەسەردۇر. بۇ خەلق ئەقىل - پاراسىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. بۇمۇ خەلقنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى يېتىشتۇرىدىغان ۋە سىنايدىغان سەنئەت قورالى. خەلق قوشاقلىرىدىكى ئېيتىشىش، سىناپ كۆرۈش، سوئال قويۇش قاتارلىق شەكىللەرنىڭ بىر قىسمى ھامان مەلۇم تېپىشماق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن، «ئول نىمەدۇر ئەگرى - بۈگرى بولۇپ چىققان ئاسمانغا؟ ئول نىمەدۇر ئەگرى - بۈگرى بولۇپ ئۆسكەن سۇلاردا؟ ئول نىمەدۇر ئەگرى - بۈگرى ئېپ چىقىلغان بازارغا؟ ئول نىمەدۇر ئەگرى - بۈگرى بەك ياقىدۇ قىزلارغا» («ئايدۇركى ئۇ — ئوغاقسمان پارلاپ تۇرار ئاسماندا؛ ئاق نىلوپەر ئەگرى - بۈگرى لەيلەپ تۇرار سۇلاردا؛ تەرخىمەكتۇر ئەگرى - بۈگرى سېتىلادۇر بازاردا؛ تاغاق - چازا، ئەگرى - بۈگرى قىسار قىزلار چېچىغا»). مۇنداق ئەسەرلەرنىمۇ تېپىشماق دەپ ھىساپلاش مۇمكىن، بۇلار ئاساسەن ئاھاڭغا سېلىنىپ ناخشا قىلىپ ئېيتىلغانلىغى ئۈچۈن «قوشاق تېپىشمىغى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تېپىشماق ئېھتىمال باشلانغۇچ جەمىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا پەيدا بولغان بولسا كېرەك. قەدىمقى زامانىدىكى ئەمگەكچى خەلق ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىجتىمائى ئەمگىيەت جەريانىدا، ئەتراپ -

تىكى شەيئىلەرنى كۆزىتىش، چۈشىنىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەدرىجى ھالدا ئىگەللەپ ۋە ئىستىئارە شەكلى ئاساسىدا تېپىشماقلارنى ئىجات قىلىپ، ئەقىل-پاراسەتنى سىناشنىڭ قورالى قىلغان بولسا كېرەك. بۇ ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئادەملەر ئەقىل-ئىدرەك تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن بىر باسقۇچقا يېتىپ بارغانلىغىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

قەدىمقى گىرىتسىيە ئەپسانىلىرىدا ئىپتىدائى تېپىشماقلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن①، دۆلىتىمىزدىكى ئۇيغۇنكىپ مىللىتى ئازاتلىقتىن بۇرۇن باشلانغۇچ پاتريىئالخاللىق جەمئىيتى باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن. ئەينى زاماندا، ئۇلارنىڭ يېزىغى بولمىغان، ئەدەبىي ئەسەرلىرىمۇ تېخى بىخ ھالەتتىكى ئاغزاكى ئىجادىيەت بولسىمۇ، لېكىن تېپىشماقلىرى مەيدانغا كەلگەن. بۇ تېپىشماقلار ئاددى يوشۇرۇن سۆز ئىبارىلەردىن ئىبارەت ئەلۋەتتە. دۆلىتىمىزدىكى خەنزۇلارنىڭ خەلق ئارىسىدىكى تېپىشماقلىرىنىڭ ئىپتىدائى ئەھۋالى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كەمسىتىشى تۈپەيلىدىن، قەدىمقى كىتاپلاردا خاتىرىلەنمىگەن، شۇڭلاشقا مۇھاكىمە قىلىش تەسكە چۈشمەكتە. بىراق، چۈنچىيۇ، جەنگو دەۋرىدىكى ھەرقايسى ئىقلىملارنىڭ ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدا خاتىرىلەنگەن «ياپتا گەپلەر»نى ئۇمۇمەن ئەينى ۋاقىتتىكى تېپىشماق ئەسەرلىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شۇنزى يازغان «پىلە ھەققىدە» دېگەن ئەسەر ئۇمۇمەن مۇشۇنداق خاتىرىگە ياتىدۇ. «پىلە ھەققىدە»دە، ئىستىئارىيىلىك ئۇسۇل ئارقىلىق پىلنىڭ شەكلى، ئىقتىدارى، خۇسۇسىيىتى جانلىق، ئىنچىكە تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭدا سوئال-جاۋاپ، تېپىشقا دائىر پائالىيەتلەر

---

① خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1978 - يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىنغان «گىرىتسىيە چۆچەك، رىۋايەتلىرى»گە قارالسۇن. (ئاپتور)

بولۇپ، تېپىشماقنى بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. مۇنداق سۆز ھادىسە-
نىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شەكىللىنىشى ھەرگىز بىر قىسقا دەۋر ئىچىدە
ئورۇنلانغان ئەمەس. ئەينى زاماندا خەلق تېپىشماقلىرى يېزىپ
قالدۇرۇلمغانلىقتىن، «پىلە ھەققىدە» دېگەن كىتاپ توغرىلىق بىز
پەقەت: بۇ كىتاپ ئەڭ بالدۇر بولغاندىمۇ خەلق پىلە بېقىش تېخە-
نىكىسىنى ئىگەللىگەن ۋە تېپىشماقلار پەيدا بولغاندىن كېيىن يېزىلە-
غان بولسا كېرەك دېگەن پەرەزگە كېلىمىز. «ئەدەبىيات جەۋھەر-
لىرى. قىزىقارلىق باپ»دا، «شۇن چېكى پىلە ھەققىدە چوڭقۇر
تەھلىل يۈرگۈزگەن ئىدى.» دېگەن سۆزلەر بار. بۇ سۆزلەرنىڭ
يېزىلىشىدا مەلۇم ئاساس بار. رىۋايەتلەر ئىچىدىكى خەن سۇلالىسە-
دىن دۇڭ فاڭشۇ يازغان «پاشا ھەققىدىكى تېپىشماق» — «نەشتىرى
ئۆتكۈر، ئۆزى ئورۇق، كۈندۈزى كۆرۈنمەيدۇ، گۈگۈمدا پەيدا
بولىدۇ، گۆشكە ئامراق، ئىستىن قاچىدۇ، شاپىلاق تەگسىلا ئەبجىغى
چىقىدۇ.» دېگەن تەسۋىر خەلق تېپىشماقلىرىغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ.
«خەن سۇلالىسىنىڭ خاتىرىسى، دۇڭ فاڭشۇنىڭ تەرجىمھالى»دا:
«دۇڭ فاڭشۇنىڭ لەتىپىلىرى ئاۋامغا تارقاپتۇ، چوڭ-كىچىكلەر
ئارىسىدا ئۇنى ماختىمغانلار قالماپتۇ.» دېيىلگەن. مۇنداق تېپىشماق
تېپىش ھەركىتىنى كىچىك باللارمۇ بىلىدىكەن. بۇنىڭدىن تېپىشماق-
نىڭ خەلق ئارىسىدىمۇ ناھايىتى كەڭ تارقالغانلىغىنى، پىشىپ-
يېتىلىش باسقۇچىغا يەتكەنلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تاڭ دەۋرىدە،
بولۇپمۇ ئىككى سۇڭ دەۋرىدىن كېيىن، سودا-سانائەت راۋاجلاندى،
شەھەرلەر گۈللەندى، شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش
ئۈچۈن، تېپىشماق زور دەرىجىدە كۆپىيىشكە باشلاپ، ئۇ ئەقىل-
پاراسەت سىنىشىدىغان ۋە كۆڭۈل ئېچىشنىڭ مۇھىم شەكىللىرىنىڭ
بىرى سۈپىتىدە ئويۇن-تاماشا قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. پەقەت
خەلق ئارىسىدىلا كەڭ تارقىلىپ قالماستىن، بەلكى مەخسۇس تېپىش-

ماق ئېيتمدىغان سەنئەتچىلەر ۋە تېپىشماق تاپمدىغان سورۇنلار بار-لىقىغا كەلدى. يۇمەن ۋە مىڭ سۇئالىلىرى دەۋرىدە، تېپىشماق تېپىش ئىنتايىن راۋاجلانغان بولۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى يەزى تېپىشماقلار بۇگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ-تارىلىپ كەلگەن. مىڭ سۇئالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، فىڭ مىڭلۇڭ «خۇاڭ شەن تېپىشمىغى»نى رەتلىگەن، ئۇنىڭ بىر قىسمى ئېلىمىزنىڭ ئاللىقاچان خاتىرىلەنگەن بىر تۈركۈم خەلق تېپىشماقلىرى ئىدى. لىۇسىڭ «ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى قىزىقارلىق باپ» دېگەن كىتاۋىمۇ دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمقى زامان ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ئىچىدىكى تېپىشماق نەزەرىيىسىگە دائىر تۇنجى نەزەرىيەۋى مۇھىم ئەسەردۇر.

قەدىمقى زاماندا تېپىشماق بىرقەدەر ئەمىلىي رولغا ئىگە بولۇپ، ئۇ دائىم سىياسى ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇش جەھەتلىرىدە ئىشلىتىلەتتى. دۆلىتىمىزدە قەدىمقى زاماندا تېپىشماق «ياشانغانلار سۆزى»، «يوشۇرۇن ياپتا سۆز» دەپ ئاتالغان. ھۆججەتلىك خاتىرىلەردە، بۇ نەرسىلەرنى ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەدىپلىرى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا تېپىشماق ھەركىتىنىڭ كەڭ دائىرىدە بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مۇنداق «ياپتا سۆز»، «يوشۇرۇن سۆز» ئاساسەن ۋەزىرلەرنىڭ پادىشاغا مەسلىھەت بېرىشى ياكى پادىشانىڭ ۋەزىر-پۇقرالارنى سىناشلىرىدا ئىشلىتىلەتتى، بەزىدە تېخى دېپلوماتىيە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىمۇ قوللىنىلاتتى. بەزى مىللەتلەر يەنە تۇرمۇش سورۇنلىرى ياكى دىنىي مۇراسىملاردىمۇ ئىشلەتكەن. تېپىشماق تېپىش بەزىدە ھەتتا شەخسنىڭ ئەركىنلىگى، بەختى ۋە ھاياتىنىڭ بىخەتەر ھەم خەتەرلىگى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولغان. بۇنىڭدىن تېپىشماقنىڭ قەدىمقى زاماندا جىددى مەنە ۋە زور رولغا ئىگە ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تېپىشماق تېپىش بىر خىل قىزىقارلىق، پايدىلىق پائالىيەت. ئۇ

خەلق ئامما سىنىڭ قىزغىن سۆيۈشىگە ئېرىشكەنلىكتىن، نەچچە يۈز ئەۋلاتنىڭ ئىغىزىدىن ئۆتسىمۇ ئاجىزلاشماي داۋاملىشىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق رولى ئەقىل-پاراسەتنى يېتىشتۇرۇش، تەپەككۇرنى جانلاندۇرۇش، مەنىۋى تۇرمۇشنى بېيىتىشتىن ئىبارەت. تېپىشماقنىڭ يىلتىزى خەلق تۇرمۇشى ئىچىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغانلىقتىن، ئۇ خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىدىيىۋى ھىسسىياتىنى مۇئەييەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئىدىيىۋى تەربىيە ۋە بىلىش جەھەتتىكى رولىغا ھەرگىز سەل قارىماسلىق كېرەك. كونا جەمىيەتتە، ئەمگەكچى خەلق ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئەقىل-پاراسەتنى ئىپادىلىگەن، ئۆلچىگەن ۋە يېتىشتۇرگەن. بۇگۈنكى كۈندە ئۇ يەنىلا خەلق تۇرمۇشىدا ياشاپ كېلىۋاتقان بىر خىل سەنئەت ۋاستىسى بولۇپ، باللار تەربىيىسىدە ئۇنىڭ رولى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولماقتا.

2. خەلق تېپىشماقلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە مەزمۇنى

تېپىشماقلارنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان؛ ئۇنىڭدا تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك شەيئى ياكى ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇناسىپ ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

تېپىشماق جاۋابىنىڭ شەيئىلەر ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشىگە ئاساسەن، تېپىشماقلارنى نەرسىلەر ھەققىدىكى تېپىشماق، ئىشلار ھەققىدىكى تېپىشماق، خەت تېپىشمىغى دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈش مۇمكىن.

نەرسىلەر ھەققىدىكى تېپىشماق، كونكرېت شەيئىلەرنى ئۆزىنىڭ جاۋابى قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئالەم، تەبىئى ھادىسە ۋە ھايۋاناتلار، ئۆسۈملۈك، كان-رۇدىلار ھەققىدىكىلىرى بار. ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىگى، ئىجتىمائى تۇرمۇش ۋە ئائىلە تۇرمۇشى قاتارلىق تۈرلۈك ئېھتىياجلىق بۇيۇملار ھەققىدىكىلىرى بار. ئادەم، ئادەمنىڭ ئەزالىرى

ۆه تـۇرلۇك كەسپـلەر ھەققـدىكـلىرىمۇ بار. بۇ سانى ئەك كۆپ بولغان بىر خىل تېپىشماقتۇر. مەسىلەن:

«شەرقتە بىر تۇپ قىزىل گۈل، غەربى ئۆيدە پىلىگى،
ئېچىلسا ئىش قىلدۇرىدۇ، سولاشسا ئۆيگە قايتۇرار كىشىنى.»
(قۇياش)

قۇياش شەرقتىن كۆتىرىلىپ، غەربىكە پاتىدۇ. سەھەردە چىقىپ، كەچتە ئولتۇرىدۇ. ئادەملەرگە يورۇقلۇق ئېلىپ كېلىدۇ. قۇياش ھەققىدىكى تېپىشماقتا، قۇياش گۈلنىڭ ئېچىلىش-سولىشىشىغا ئوخشىتىلىپ، «كۈن چىقىش بىلەن ئىشلەش، كۈن پېتىش بىلەن ئارام ئېلىش» تەك بىر ئەمگەك جەريانى سۈرەتلەنگەن-دە، قۇياشنىڭ ئالاھىدە ئىقتىدارىدىن بىشارەت بېرىلگەن. بۇ تۈرمۇش پۈرىغى قويۇق تېپىشماقتۇر. يەنە ئالايلۇق:

«راسا ھاماقەت بىر ئۆسمۇر بالا،
يەتتە قۇر كىيىم كىيگەن ئۇچسىغا،
قوينىدا ئۇرغۇن ئۇنچە-مەرۋايىت،
كىيگەن پۆپەكلىك بۆكنى بېشىغا.» (كۆممە قوناق)

بۇ تېپىشماقتا قوناق ئادەمگە ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، كۆممە قوناقنىڭ پۈتۈن قىياپىتى ھەر جەھەتتىن (سىرتقى پوستى، دېنى، پۆپىگى قاتارلىق جەھەتلەردىن) گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ تېپىشماق ئوبرازلىق ھەم دەل جايىدا چىققان. بىر قاراش بىلەنلا مول ھوسۇل خوشاللىغىنى سېزىۋالغىلى بولىدۇ. يەنە مەسىلەن:

«ئەگرى غول دەرەخ، دوناي شاخلىرى،
كۈمۈش كولدۇرما ئېسىلغان ئاگا.
كىمكى تاپسا تېپىشمىغىمنى،
تەمنى تېتىش مەنسۈپتۇر ماگا.» (نەشپۈت)

بۇ تېپىشماقنىڭ ئالدىنقى ئىككى جۈملىسى نەشپۈتنىڭ شەكلىنى ئىستىئارىيەلەشتۈرگەن. ئەڭ ئاخىرقى بىر جۈملىسى كۆپتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق، نەشپۈتنىڭ ئالاھىدە ئىقتىدارىدىن بىشارەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەلقنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىش يولىدىكى مەردانە روھىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. يەنە ئالايلۇق:

"جەنۇبتىن كەلدى بىر قارا يىگىت،
بېلىدە باردۇر بىر جۇپ يەلپۈگۈچ،
ھەر قەدىمدە يەرنى يەلپۈيدۇ،
سۇيىھانالالا! ئىسسىق ئەپلىگۈچ.» (قاغا)

بۇ تېپىشماقتا قانات قېقىپ ئۇچۇپ يۈرگەن قاغا قارا يىگىتكە ئوخشىتىلغان، ئۇبراز جانلىق بولۇپ، سوئال بىلەن جاۋاپ مۇناسىپ چىقىقان. ئەڭ ئاخىرقى بىر جۈملە ئۇچىنچى جۈملىنىڭ راۋاجى بولۇپ، ناھايىتى قىزىق، كۈلكىلىك، بۇ ئادەمنى قايمۇقتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

ئىشلار ھەققىدىكى تېپىشماقلار، كىشىلەرنىڭ قىلىق-ھەرىكىتىنى ياكى مەلۇم تەبىئەت ھادىسىسىنى ئۆزىنىڭ جاۋابى قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىجتىمائى تۇرمۇش، ئائىلە تۇرمۇشى، ئەمگەك جەريانى ھەققىدىكىلىرى بار؛ تەبىئەت ھادىسىسى ھەققىدىكىلىرى بار. مەسىلەن:

«چاسا بىر سەھىنە،
چىقتى سەت سەتەك،
ئۇسۇل ئوينىتىلا—
ناخشا ئېيتماس بىزەك.
ناخشا ئېيتقاندا،
ئوينالمايمۇ كۆرەك!» (قورچاق ئويۇنى)

«ماڭدۇ، ماڭدۇ، قىردىن ئاشالماس،
يەيدۇ گۆش، بېلىق قوسىغى تويماس،
ئالتۇن ـ تەڭگە جىق خەجلىيەلمەيدۇ،
قار ـ يامغۇر ياغسا ھۆل بوپ كەتمەيدۇ.» (چۇش)

«چوڭ ئاكام مېنىڭ چىراق ياققاندا،
ئىككىنچى ئاكام كۆكتە ۋاقىرار؛
كۆز يېشى قىلسا ئۇچىنچى ئاكام،
تۆتىنچى ئاكام ھەممىنى يېقىتار.»

- (چاقماق، گۈلدۈرماما، يامغۇر، شامال)؛ «ئىگىز ـ ئىگىز تاغلارىم، پاكار ـ پاكار تاغلارىم، بېلىق ئۈزۈپ ئويىنىغان، سۇسىز قۇرۇق سايـ لارىم.» (رەخ توقۇش)؛ «قاچىلانغان ئاق گۈرۈچ، تۈۋى قىرلىق كېمىگە، ئىككى پالاق ئۇرۇلسا، بارار دېگەن يېرىگە» (تاماق يېيىش) قاتارلىقلار.

. ئىش ھەققىدىكى تېپىشماقلار خەلقنىڭ باي مەزمۇنلۇق تۇرمۇـ شىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمگەك خەلقنىڭ ئاساسلىق ئىجـ تىمائى ئەمىلىيىتى، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى دائىم ئەمـ گەك بىلەن سېلىشتۇرىدۇ. يۇقۇرىدىكى «تاماق يېيىش» تېپىشمىغى بۇنىڭ مىسالى. ئەمگەكنىڭ ئۆزىمۇ ئىنتايىن قىزىقارلىق بىر ئىش ھىساپلىنىدۇ، مەسىلەن: «رەخ توقۇش» تېپىشمىغىدا شۇنداق.

خەت تېپىشمىغى خەنزۇچە خەتنى ئۆزىنىڭ جاۋاۋى قىلىدۇ. خەنزۇچە خەتنىڭ تۈزۈلىشى ئالاھىدە بولغانلىقتىن، خەت تېپىشـ مىغىمۇ ئىنتايىن باي مەزمۇنغا ئىگە. خەلق ئارىسىدىكى خەت تېپىشـ مىغى بىلەن زىيالىلار ئارىسىدىكى خەت تېپىشمىغى زادىلا ئوخشـ مايدۇ. بۇرۇن، خەلق ئادەتتە مەدەنىيەت ئۇگىنىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغانلىقتىن، خەت تېپىشمىغىنىڭ سانى بەك ئاز

ئىدى.

خەلق خەت تېپىشمىغىدا خەتلەر تونۇش نەرسىلەرگە ئوخشىتىلغان، بۇ خىلدىكى تېپىشماقلارنىڭ سۆزى ئاددى، چۈشىنىشلىك بولۇپ، سىزىغى ئاددى خەنزۇ خەتلەر سوئالىنىڭ جاۋاۋى قىلىنغان. زىيالىلار خەت تېپىشماقلىرىنىڭ ئاز سانىدىكى ئېنىقراقلىرىنى ھساپقا ئالمىغاندا، قالغان كۆپ قىسمىنىڭ سوئالى ئېنىق، راۋان بولمايدۇ، ھەمىشە دىگۈدەك بىر تۈرلۈك ئەھمىيەتسىز خەت ئويۇنىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

خەت تېپىشمىغى خەنزۇچە خەتنىڭ ئاھاڭى، شەكلى، مەنىسى، سىزىقلارنىڭ ئىشلىتىلىشى، خەت شەكلىنىڭ كۆپىيىپ-ئازىيىشى، ئېچىلىپ-يېپىلىشى قاتارلىق ئۇسۇل-شەكىلەرگە ئاساسەن ئىجات قىلىنغان.

خەت شەكلىگە قاراپ تۈزۈلگەن تېپىشماقتىن مىسال ئالساق: «بىر ئادەم بار ئىسمى ۋاڭ، يانچۇغىدا ئىككى تاڭ[1]» (ئالتۇن)؛ دىگەن تېپىشماق بار. «كىچىك-كىچىك ئىككى جۇپ، بېشىدا بار ئۆسكەن چۆپ.» (سامساق).

خەت مەنىسىگە قاراپ تۈزۈلگەن تېپىشماق، مەسىلەن: «بۇ خەت راستىن بەك ئاجايىپ، كۆل ئىچىدە سۇيى يوق، يەر ئۈستىدە لېيى.» (خەت)؛ «بىر تەرىپى چوڭ، بىر تەرىپى كىچىك. بىر تەرەپتىن يۇگۈرىدۇ، بىر تەرەپتىن سەكرەيدۇ؛ بىر تەرەپتىن يول بويىدىكى كۆك چۆپنى يەيدۇ، بىر تەرەپتىن ئوغۇر-لۇقچە ئادەم چاقىدۇ.» (cao قالايمىقانلاشتۇرۇش دىگەن خەت).

خەت تېپىشمىغىنىڭ جاۋاۋى كۆپ ھاللاردا يالغۇز خەت بولىدۇ. ئىككى خەتتىن يۇقۇرىلىرىمۇ بولىدۇ. ئەڭ كۆپ بولغانلىرى تۆت

---

① تاڭقەن دىگەن مەنىدە(ت)

خەتلىك بولۇپ، بىر جۈملە تۇزۈلىدۇ.

تېپىشماق خەلق تۇرمۇشى بىلەن زىچ بىرلەشكەن، ئۇنىڭ يىلتىزى خەلق تۇرمۇشىدىن ئۆچىدە بولۇپ، تېپىشماقنىڭ سوئال-جاۋاۋى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى خەلق كۈندىلىك تۇرمۇشىدا دائىم ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان ۋە تونۇش نەرسىلەردۇر؛ شۇنداقلا كىشىلەر ئۆزىنىڭ تۇرمۇش پوزىتسىيىسى، ئىدىيەۋى ھىسسىياتى ۋە ھەۋەس-قىزىقىشلىرىنىمۇ ئۇنىڭغا سىڭدۈرگەن.

يۇقۇرىدىكى تۇرلۇك تېپىشماقلاردىن، ئادەملەرنىڭ ئەتراپىدىكى شەيئىلەرگە نىسبەتەن كۆڭۈل بۆلۈشىنى، تونۇشىنى، تۇرمۇش ۋەئەگەككە بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنى ھەم مەدھىيىسىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. تېپىشماقلاردا بىر خىل سەممىيەت، ئۇمىتۋارلىق، شات-خوراملىق سىڭگەن تۇرمۇش ھەۋىسى تەبىئىي ھالدا ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئېغىزغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئاشۇنداق ئىجتىمائى تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى سوئال قىلغان تېپىشماقلاردا خەلقنىڭ ھىسسىياتى ۋە ئارزۇسى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن يارقىن پىكىرنىڭ چىچەكلىرى چاقناپ تۇرىدۇ، ئۇلار روشەن ئىدىيەۋىلىك ۋە جەڭگىۋارلىققا ئىگە:

ئۆز ئانىسىنىڭ ئۆيىدە ياپ-يېشىل تالدەك ئىدى،
قېينىئانا ئۆيىگە بېرىپ قالغان مانا ساغىرىپ؛
ئېغىز ئاچمىسا مەيلى ئۆتىۋېرەر كۈنلىرى،
قالسا ئېغزى ئېچىلىپ كېتەر يېشى تۆكۈلۈپ.

(كېمىنىڭ بامبۇك پالىغى)

بىزنىڭ ئۆيۈ ئوخشايدۇ خۇددى لالىگە،
ئېچىلمايدۇ باي غوجام-نائەھلىگە.
كەلسە گەر كۆڭلىدە غەش يوق مەرت كىشى،
قاندۇرار ئۇنى مۇھەببەت-مېھرىگە. (قۇلۇپ)

بۇ ئىككى تېپىشماق ئايالالار تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن قوشاق-لارغا تولىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. ئالدىنقىسى كونا جەمىيەتتىكى ئايالالارنىڭ بەختسىز كەچۈرمىشى ۋە قايغۇلۇق قەلبىنى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن قوشاق، نامۇۋاپىق نىكا تۇزۇمى ئۇستىدىن قىلىنغان ئۇنسىز شىكايەت بولسا، كېيىنكىسى مۇھەببەتكە سادىق بولۇش، پۇلغا بېرىلىپ ۋاپاسىزلىق قىلماسلىقتەك ئىسىل پەزىلەتكە ئوقۇلغان مەدھىيەدۇر.

ئاق گۈرۈچ قاچىلانغان بىر كېمە،
كىرىدى قورقماي چوڭ يامۇلنىڭ ئىچىگە.
يامۇل بېگى يەپ ئۇنى مەزە قىلار،
كېمە يەنە گۈرۈچ ئېلىپ كىرگىچە. (گازىر چېقىش)

بۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ خەلقنىڭ قان تەرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن شورىغانلىغىنىڭ جانلىق تەسۋىرى.

تاققا چىقسام گۈكىرەيمەن ھەيۋەتلىك،
تاغدىن چۈشسەم سۇ چايقىلار دەھشەتلىك.
يۈزلىگەن بەگ-غوجاملار تۇتالماس مېنى،
خان-پادىشا ھېچ نېمە قىلالماس مېنى. (شامال)

بۇ تېپىشماقنىڭ جاۋاۋى «شامال» بولۇپ، «مەن ئىلاھىمەن-خۇدامەن» دىگەن خەلق قوشىغى بىلەن ئاھاڭ جەھەتتە ئوخشىمىسىمۇ، مەزمۇنى جەھەتتە ئوخشاش، بۇنىڭدا خەلقنىڭ ئەڭ يۇقۇرى فېئودال ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىغا بولغان مەنسىتمەسلىگى ۋە قارشىلىغى ئۇستىلىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

يۇقۇرىدىكى تېپىشماقلارنىڭ ھەممىسى روشەن دەۋر ۋە سىنىپىي تۇسكە ئىگە بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ كونا جەمىيەتتىكى ئازاپ-ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشى ۋە ھۆكۈمران سىنىپقا بولغان ئۆچمەنلىگى ھەمدە قارشىلىغى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

بۇ خىل ئەپچىل كىنايە، دارىتىملاش ئارقىلىق رىيا للىقنى ئەكىس ئەتتۇرۇش، ھىسسىياتنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئەمگەكچى خەلقىنىڭ كۆرەشچان ئەقىل-پاراسىتىنى تولۇق نامايەن قىلىدۇ.

3. تېپىشماقلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگىۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى

تېپىشماقنىڭ ئەڭ چوڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىگى ــ تېپىشماق سوئالى بىلەن جاۋاۋنىڭ ئەپچىللىك بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەنلىگىدە. تېپىشماق ئادەملەر تاپىدىغان نەرسە بولغانلىقتىن، ئالدى بىلەن تېپىشماقنى سوئالى ئارقىلىق ياپتا ئىستىئارىيەلىك تۇسكە كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭ جاۋاۋنى يوشۇرۇشقا، كۆرۈنۈشتە ئۇنىڭ جاۋاۋىدىن چەتنەپ ئۆتۈپ، سوئالنى جاۋاپتىن يىراقلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ؛ بۇنىڭ ئۈچۈن ھەمىشە دىگۈدەك جانلىق نەرسىلەر جانسىز، جانسىز نەرسىلەر جانلىق قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ؛ ئادەم نەرسە قىلىنىپ، نەرسىلەر ئادەم قىلىنىپ بايان قىلىنىدۇ؛ بۇ خىل نەرسە ئۇ خىل، ئۇ خىل نەرسە بۇ خىل تەسۋىرلىنىپ، ئادەمنى قايمۇقتۇرىدىغان بىر خىل ساختا قىياپەت بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ-دە، كىشىلەر ئۇنىڭ جاۋاۋنى ئاسانلىقچە تاپالمايدۇ. مانا بۇ «ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى. قىزىقارلىق ياپتا گەپلەر»دە ئېيتىلغان «ئەتەي چەتنىتىپ ئازدۇرۇش» دىگەن سۆزنىڭ چۈشەندۈرۈلىشى. لېكىن، تېپىشماقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى ئادەملەرنى تەپەككۇر قىلدۇرۇش ئارقىلىق تېپىشماقنىڭ جاۋاۋنى ئايان قىلىشتۇر.

شۇڭا جاۋاپنى يوشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا كىشىلەرنى ئۇنىڭغا يېقىنلاشتۇرۇپ، بىر قىسىم «ئۆمۈچۈك تورلىرى» ئارقىلىق سوئال بىلەن جاۋاپ ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىق، ئوخشاشلىق ياكى باغلىنىشلىق نۇقتىلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىپ، تېپىشماق تاپقۇچىنى يېپ ئۇچى ۋە ئاساس بىلەن تەمىنلەپ، تاپقۇچىنى ئويلاش، تەھلىل قىلىش، ھۆكۈم چىقىرىش ئارقىلىق تېپىشماقنىڭ جاۋاۋنى تېپىش

ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، «بەشىدا قىزىل بۆرك ئۇچسىدا ئاق تون، مېڭىپ چىقىدۇ ئىگىز سېپىلىدىن، قىزىل نۇر چاچار جۇغى ـ جىسمىدىن.» مۇنداق قارىماققا بۇ بۆرك كىيگەن، ماڭالايدىغان، نۇر چاچالايدىغان قىزىقارلىق، جانلىق شەيئى بولسىمۇ، ئالدى بىلەن ئۇ كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىپ، ئۆز ماھىيىتىنى ئاسانلىقچە تېپىشقا يول قويمايدۇ، لېكىن مۇشۇ جانلىق شەيئىنىڭ ئوبرازىدا تەسەۋۋۇر قىلىش ئارقىلىق سوئالغا جاۋاپ تېپىش ئىمكانىيەتلىرى ــ نەرسىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بار بولۇپ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ئويلاش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق سۈرەتلەنگەن نەرسىنىڭ بىر تال قىزىل باش سەرەڭگە تېلى ئىكەنلىگىنى بايقاپ ئالالايدۇ. مانا بۇ «ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى. قىزىقارلىق ياپىتا سۆزلەر»دە تېپىشماققا بېرىلگەن تەبىرگە ــ «خەت مەنىسى سىلىق ھەم توغرا، سۆز ئىبارىلەر خۇپىيانە ھەم بىلىنىپ تۇرىدۇ»، دىگەن ئىبارىگە ئوخشايدۇ. مانا بۇ تېپىشماق سوئالى بىلەن جاۋاۋى ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىدۇ. «يوشۇرۇش» ــ ۋاستە، «ئاشكارىلاش» ــ مەقسەتتۇر، يوشۇرۇش بىلەن «ئاشكارىلاش» قارىمۇ ـ قارشىلىقنىڭ بىرلىگى بولۇپ، بىرى بولۇپ، بىرى كەم بولسا تېپىشماق بولالمايدۇ. «يوشۇرۇش» ئۇستىلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىنمىسا، تېپىشماقنىڭ جاۋاۋىنى كىشىلەر بىر قاراپلا تېپىۋالىدۇ؛ «يوشۇرۇش» بەكمۇ چوڭقۇر ياكى زورمۇ ـ زور بولۇپ قالسا، كىشىلەر قانچە ئويلىغان بىلەنمۇ تاپالمايدۇ. مۇنداقلارنىڭ ھەممىسى ياخشى تېپىشماق ھىساپلانمايدۇ. ئەپچىل توقۇلغان تېپىشماقلاردا «يوشۇرۇن ـ لۇق»تا «ئاشكارىلىق»، «ئاشكارىلىق» ئىچىدە «يوشۇرۇنلۇق» بولۇش لازىم. تېپىشماق جاۋاۋى تېپىشماق سوئالى ئىچىگە چوڭقۇر يوشۇرۇنغان بولۇشى، يەنە تېپىشماق سوئال ئارقىلىق تېپىشماق جاۋاۋى

ئەپچىل ھالدا گەۋدىلىنىشى لازىم. تېپىشماق تۇزگۈچىنىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبى بىلەن تېپىشماق تاپقۇچىنىڭ تەھلىل قىلىش، ھۆكۈم چىقىرىش ئىقتىدارى ئەنە شۇ «يوشۇرۇنۇلۇق» بىلەن «ئاشكارىلاش» ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىش جەريانىدىلا نامايەن بولىدۇ ۋە چىنىقىدۇ. خەلق ئىچىدىكى تېپىشماقلار ئىچىدە ئاز بولمىغان پىكىر تۇزۇلۇشى يېڭى، سوئال بىلەن جاۋاۋى جىپسىلىشىپ كەلگەن ئوبدان تېپىشماقلارمۇ بار.

تېپىشماقنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى، ئاساسەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. بىرى تەسۋىرلەش ئۇسۇلى، يەنە بىرى غەلىتە ياپتا گەپلەر بىلەن ئىپادىلەش ئۇسۇلى.

تەسۋىرلەش ئۇسۇلى ئىستىئارە، بىشارەت ئارقىلىق تېپىشماقنىڭ جاۋاۋى بولغان شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتى (شەكلى، خاراكتېرى، ئىقتىدارى، ئاۋازى، رەڭگى قاتارلىقلار) كونكرېت، ئوبرازلىق تەسۋىرلىنىدۇ، يەنى كونىلار بۇنى «تەساۋۇر بۇيۇملىرى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان بىر خىل ئۇسۇلدۇر.

تەسۋىرلەش ئۇسۇلىدىكى ناھايىتى كۆپ، بەزىدە ئاددى سۈرەتلەش ئۇسۇلى قوللىنىلسا، بەزىدە ئەدەبىي جەھەتتىن ئىشلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شاخلىرى قىزىل، يېپىشل يوپۇرماق،
ئاپپاق چېچەكلىك، دېنى قاپ-قارا. (قارا بۇغداي)

بۇنىڭدا ياسىمىچىلىق يوق، ئاددى تەساۋۇر بىلەن قارا بۇغدايىنىڭ غولى، يوپۇرمىغى، چېچىكى دېنىدىن ئىبارەت قىسمى بايان قىلىنىپ، سىرتقى شەكلى ئارقىلىق ئۇنىڭ ئەسلى ماھىيىتى يېشىپ بېرىلگەن. بۇ ئاددى-ساددە، لېكىن كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدىغان بىر پارچە جانلىق رەسىمگە ئايلانغان.

تېخىمۇ نۇرغۇن تېپىشماقلاردا سېلىشتۇرۇش، مۇبالىغە قىلىش، بولۇپمۇ ئادەمگە ئوخشىتىش قاتارلىق ئىستېتىكىلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق تېپىشماق قىلىنغان نەرسىنىڭ ئەسلى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن ئوبراز-لار تېخىمۇ جانلىق، قىزىقارلىق بولىدۇ. مەسىلەن:

بىر تال نىلۇپەر قىسقان بېشىغا،
كىيىم پېچىشقا كەتمەيدۇ قايچا،
باتۇر ئەزىمەت بولمىسىمۇ ئۇ،
تۇرار مىڭ ئۆيلۈك بىرلا قىچقارسا (خوراز)

سۇدا تۇغۇلغان كىچىك بىر قىزچاق
ئۇچىسىدا بارھال رەڭ كۆيىنگى؛
ئولتۇرار يېشىل كېمە ئۈستىدە،
گاھ سوزۇپ، قىسىپ ئۇزۇن بويىنىنى. (نىلوپەر)

بۇنىڭدا خورازنىڭ مەغرۇر قىياپىتى، رولى؛ نىلوپەرنىڭ مۇھىتى، نەپسىلىگى جانلىق، يېقىملىق تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، سوئال بىلەن جاۋاپنىڭ جىپسلىششى ناھايىتى جايىدا بولغان. كونكرېت شەكلى بار شەيئىلەرنى ئىنتايىن جانلىق يېزىشقا بولغان يەردە، كۆرۈنمەيدىغان، تونۇۋېلىشقا بولمايدىغان شەيئىلەرنىمۇ ئەينەن يېزىش ھەم مۇمكىن. مەسىلەن:

سۇ كۆرسە تۇر قاش قاپىغىنى، دەرەخ كۆرسەگەر-ئېغاگىلىتار باش،
گۈللەر ئېگىلىپ قىلىدۇ تازىم، بۇلۇتلار قاچار-بىرەلمەي بەرداش.

بۇنىڭدا گەۋدىلەندۈرۈش سەلبى جەھەتتىن روشەنلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق تۇتامى يوق، تۇتۇرۇقسىز قۇرۇق «شامال» ھىس قىلالايدىغان ۋە كۆرەلەيدىغان نەرسە ھالىتىدە تەسۋىرلەنگەن.

تەسۋىرلىگەندە، تاللىۋالغان نۇقتىلارنىڭ تۈزۈش ئۇسۇلى ۋە تېپىشماق پەيدا بولدىغان رايونلارنىڭ ئوخشاسلىغى تۈپەيلىدىن

بىرقانچە تېپىشماق سوئالغا بىر جاۋاپ تېپىلدىغان ئەھۋاللارمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: قارا بۇغداي ھەققىدىكى باشقا بىر تېپىشماق مۇنداق تۈزۈلگەن: «ئۇچ بارچە كاھىش يېپىلغان پەقەت، چوڭ بىر بۇتخانا-ئىبادەتخانىغا، بىر قارا دەرۋىش ئىبادەت قىلىپ، كېچەيۇ كۈندۈز ئولتۇرار ئۇندا». يۇقۇرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن قارا بۇغداي ھەققىدىكى تېپىشماقتا قارا بۇغداي پۈتۈن كۆرۈنۈشى بويىچە ئومۇملاشتۇرۇلغان ھالدا تەسۋىرلەنگەن بولسا، كېيىنكىسىدە پەقەت ئۇنىڭ ئەڭ ئالاھىدە بولغان دېنىنىڭ رەڭگى تۇتۇۋېلىنىپ، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق، گەۋدىلىك سۈرەتلەنگەن. ھەممە پىشىق بىلىدىغان كۈن، كۈنلۈك، كېيىم-كېچەك، كۆممە قوناق، ئاپتاپپەرەس، كۆز قاتارلىق نەرسىلەر توغرىسىدىكى تېپىشماقلار كۆپ سوئاللىق، بىر جاۋاپلىق كېلىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا ئون نەچچە خىل سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ. مەيلى قايسى نۇقتىدىن بولمىسۇن، تېپىشماق جاۋابىنىڭ خۇسۇسىيىتى، سوئال-جاۋاپنىڭ باغلىنىشى بىرنەچچە قۇر شېئىر سۆز ئارقىلىقلا ئوبرازلىق، قايىل قىلارلىق دەرىجىدە تەسۋىرلىنىدۇ. گەرچە ئوبرازلار ئارا پەرق، سوئال-جاۋاپ ئارىسىدا كاۋاكلار بولسىمۇ، ئەمگەكچى خەلق ئەتراپىدىكى شەيئىلەرنى پىششىق بىلىش ۋە ئۇنى بەدىئى يېغىنچاقلاش جەھەتتە ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدىكى قابىلىيەتكە ئىگە.

تېپىشماق تەسۋىرىنىڭ يەنە بىر خىل ئالاھىدە شەكلى بار. يەنى باغلاش ئۇسۇلىدۇر. ئۇ تەڭداش جۈملە شەكلىنى قوللىنىپ، بىرنەچچە نەرسىنى (ئادەتتە ئوخشاپ كېتىدىغان نەرسىلەرنى) ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، بىر تېپىشماقنىڭ سوئالى قىلىش ئارقىلىق جاۋاپ بولىدىغان نەرسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مۇنداق تېپىشماقلار ئىچىدە تۆت نەرسە ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەنلىرى ناھايىتى كۆپ. ئەسلى جىسىملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت زىچ بولغانلىقتىن، شەكلى

جەھەتتە «قېرىنداشلارچە» باغلىنىش ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن: «چوڭ ئاچام بەلەن ئۆسكەن چىرايلىق، ئىككىنچى ئاچام سۇ قوساق ئۆزى، ئۈچىنچى ئاچام ھېڭگاڭ چىش بەك سەت، تۆتىنچىسىنىڭ مايماقتۇر ئېغىزى،» (ئالما، ئۈزۈم، ئانار، شاپتۇل)؛ «چوڭ ئاچام يېڭىنە ئىشلىتەر، يېڭىنسىگە ئۆتكۈزمەي يېپىنى، ئىككىنچى ئاچام يېپلا ئىشلىتەر، كېرەك قىلماستىن تۆمۈر-يا يېڭىنە؛ ئۈچىنچى ئاچام ياندۇرار چىراق، ئىش قىلىشقا ھورۇندۇر بىراق؛ تۆتىنچى ئاچام ئىش قىلىدۇ، قىزىق يېرى شۇ، ياندۇرماي چىراق.» (ھەسەل ھەرىسى، ئۆمۈچۈك، پارقىراق قوڭغۇز، توقۇمچى قىز). مۇنداق ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، تېپىشماقنىڭ سوئالىنى ئېنىق بايان قىلغىلى بولىدۇ. ھەمىشە دېگۈدەك مۇنداق تېپىشماقنىڭ بىرىنى تېپىش ئارقىلىق ھەممىنى يېشىش مەقسىدىگە يەتكىلى بولىدۇ؛ ئۆتكەل بۆسۈپ تاشلانسىلا قالغانلىرى شۇنىڭغا ئەگىشىپ بۆسۈلۈپ تۇرىدۇ، كىشىنى ئالاھىدە ھوزۇرلاندۇرىدۇ. بەزىلىرى يەنە بىر خىل مەنىلىك ھالەت يا سىيۇژىتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن:

چوڭ ئاچىسى ۋاقىرايدۇ دەرەخ ئۈستىدە،
ئىككىنچىسى قورقىنىدىن ئۈسۈل ئويناىيدۇ؛
ئۈچىنچىسى ئېلىپ پىچاق ھەدەپ سانجىسا،
تۆتىنچىسىنىڭ چىرىغىدىن نۇرلار پارلايدۇ.
(تومۇزغا، چېكەتكە، ياپىۋەك، پارقىراق قوڭغۇز).

بۇ تېپىشماقتا ئۆزئارا ھېچقانداق ئالاقىسى يوق بىرنەچچە ئادەتتىكى ھاشارەتلەر بىرلەشتۈرۈلگەن. ئاكلىماققا بىر تاسادىپى ئەھۋال يۈز بەرگەندەك تۇيۇلسىمۇ، لېكىن سوئال جانلىق، رىيال، جىددى قويۇلغاچقا ئادەم قايمۇققان بولۇپ، تېپىشماق جاۋاۋى ھېرىسمەنلىك بىلەن بېرىلىدۇ.

شەرق شاملىدىن كۈچمەك بەھرى ئالدى.
ئوت بىلەن ھۇجۇم قىلدى دەل جۇيۇ؛
شۇ دەم قاقاقلاپ كۈلگەنتى لۇسۇ،
قەھرى غەزەپكە كەلدىلەر ساۋساۋ.

(مانتا پىشۇرۇش)

بۇ خىل تېپىشماقلاردا شەخسىلەر ھىكايىلىرى تېما قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ماتېرىيالى كۆپىنچە خەلق ئارىسىدا تارالغان ئەپسانە رىۋايەت ياكى ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ئېلىنغان.

غەلىتە سۆز-ئىبارىلەر چۈشىنىش تەس بولغان، غەيرى زېددىيەتلىك ھادىسىلەر ئارقىلىق تېپىشماقنىڭ جاۋاۋى ئىپادىلىنىدۇ. تېپىشماقنىڭ جاۋاۋىنى ئىستىئارىيىلىك تەسۋىرلەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى «ئۇستىلىق بىلەن گالۋاڭ قىلىش» ئاساسىدا جاۋاپ بولغۇچى شەيئىنىڭ بىرەر ئالاھىدىلىگى تۇتۇۋېلىنىپ، گەۋدىلىك تەسۋىرلەنىسە، ئەتەي بىر خىل غەلىتە ھادىسە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ كىشىگە بىر خىل مەنىسىز، بىمەنە، چۈشۈنۈشكە بولمايدىغاندەك تەسىر بېرىدۇ-دە، كىشىنى تېخىمۇ قايمۇقتۇرالايدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئۈچۈن ئۇرار باشقىنى،
باشقىلار ئۈچۈن ئۇرىدۇ مېنى؛
ئېقىپ چىقىدۇ قىپ-قىزىل قېنىم،
گەر يېرىپ باقساڭ ئۇنىڭ قوسىقىنى. (پاشا)

بۇ پۈتۈنلەي ئەدەبىي جەھەتتىن ئىشلەنمىگەن ئاددى بايان قىلىش بولۇپ، «ئادەم» بىلەن «پاشا» دەۋر قىلىنغان ھالدا «مەن» بىلەن «ئۇ»نىڭ زىددىيەتلىك مۇناسىۋىتى ئارقىلىق پاشىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن؛ بۇ تېپىشماقتا ئاددىلىق ئىچىدىكى غەلىتىلىك كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تېپىشماق جاۋاۋى يوشۇرۇن تۈيۈلۈپ، تېپىشقا كىرىشكەندە، ھىلى تېپىۋالغاندەك بىلىنسە كىشىنى ئىنتا-

يىن قىزىقتۇرىدۇ. ئالايلۇق:

بىر ئەرسە بار بەكمۇ ئاجايىپ،
يۇغانسېرى ئۇ شۇنچە لاي بولار،
يۇمسىلاق ئۇنى بولار «يىگىلى»
يۇيۇپ قويساڭلا بىكارچى بۇلار (سۇ)

«سۇ» تېپىشمىغىدا، يۇسىلا پاكىز بولىدۇ، دىگەن ئاددى ساۋات ئارقىلىق، يۇيۇش بىلەنلا پاسكىنا بولۇشتەك غەيرى ھادىسە گەۋدىلەندۇرۇلۇپ، سۇنىڭ خۇسۇسىيىتى نامايەن قىلىنغان. يەنە مەسىلەن:

قاتمۇقات تاشتۇر، تاغ ھىساپسىزلانماس،
قانچە ماڭسىمۇ قىرىدىن ئاشالماس،
گۈلدۇرمامدەك گۈلدۇرلەر، لېكىن،
قار ياغار ئۇندىن، يامغۇر ياغالماس. (تۇڭمەن)

«تۇڭمەن»نىڭ ئۆزىدە ئەسلى بۇ زىددىيەتلەر يوق، ئەدىبىي پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق تاغ، يول، گۈلدۇرماما، قار قاتارلىق بىلدۇرگۈچى جىسىملار ئىشقا سېلىنىپ، نەتىجىدە بىر يۇرۇش سۇئنى «قارىمۇقارشى تەرەپ» شەكىللەندۇرۇلگەن. بۇلار روشەن، جانلىق، غەلىتە بولۇپ ئاجايىپ غارايىپلىقتا ئۇچىغا چىققان.

بىر مىسال:

«قارىساڭ پەسلى بار، تۇتساڭ ئۇ غايىپ،
ئىككى بېشى سوغ، ئىچى ئىسسىق ئاجايىپ.»
(كالىندار)

«كالىندار» تېپىشمىغىدا، «مەۋسۇم» «#» ، بوغۇم «#» غا-«بامبۇك بوغۇمى»غا ئوخشىتىلىپ، ئاھاڭداش تاۋۇشتىن پايدىلىنىش ئارقىلىق، ئەتەي كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان بىر خىل ساختا ھالەت بارلىققا كەلتۈرۈلگەن.

تەسۋىرلەش بىلەن غەلىتە سۆزلەر بىر تېپىشماقنىڭ سوئالىنى

بايان قىلىشتا ئۆزئارا گىرەلەشتۈرۈۋېتىلىدۇ. يۇقۇرىدىكى «تۈگمەن» تېپىشمىغى بۇنىڭ بىر مىسالىدۇر. بەزى تېپىشماقلاردا، تەسۋىرلەش ئۇسۇلىمۇ ئىشلىتىلىدۇ؛ غەلىتە سۆزلەرمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «پاقا» تېپىشمىغىنى ئالساق:

كىچىك باتۇر ئۇستىگە يېشىل تون كىيگەن،
ياز كۈنلىرى ئېتىزلاردا تۇتار زىياندىش؛
شىمال شامىلى چىقىشى بىلەن بولىدۇ غايىپ،
باھار كېلىشى بىلەن ئۇ بىزلەرگە ئاداش.

ئولتۇرۇشىمۇ ئولتۇرغاندەك، تۇرۇشلىرىمۇ ئولتۇرغاندەك،
يېتىشلىرىمۇ ئولتۇرغاندەك، مېڭىشلىرىمۇ ئولتۇرغاندەك.

ئالدىنقىسى پاقىنىڭ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەتتى، ئىقتىدارى كونكرېت تەسۋىرلەنگەن؛ كېيىنكىسىدە پەقەت پاقىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە ھالىتى گەۋدىلىك تەكىتلەنگەن؛

غەلىتە سۆزلۈك تېپىشماقنى تۈزۈش ئۈچۈن، شەيئىلەرنى تېخىمۇ ئىنچىكە كۈزىتىشكە، تېخىمۇ باي بىلىم-تەجرىبە ۋە سەگەكلىككە ئىگە بولۇشقا توغرا كېلىدۇ؛ تەسەۋۋۇر ئۇسۇلىغا قارىغاندا سىلىقلاشقا تېخىمۇ كۆپ كۈچ سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا كىشىلەرنىڭ ھەۋىسىنى تېخىمۇ كۈچلۈك قوزغىغىلى بولىدۇ. دېمەك خەلق ئاممىسىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ئاشۇ خىل تېپىشماقلاردا ئاھايىتى ئوبدان نامايەن بولغان.

خەلق تېپىشماقلىرى، «تېپىشماق» خاراكتېرىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شېئىرىيەت خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگىدۇر. تۈزۈلۈشىدىن قارىغاندا، ھەر بىر مىسراسى 5-7 بوغۇملۇق سۆز بىلەن كېلىدىغان تۆت مىسرالىق شەكىل تېپىشماقتا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل شەكىللەرنىڭ بەزىلىرى نەرسىلەرنى مەدھىيىلەش قوشاقلىرىغا بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن: نىلوپەر گۈلى، خوراز، كۆممە قوناق

هەققەدىكى تېپىشماقلارنى ئالساق، بۇ تېپىشماقلارنىڭ تىلى ئاممىباپ، ئېنىق، رېتىم-تۇراقلىرى تەڭكەش بولۇپ، ئوقۇسا خۇددى شېئىر-قوشاقنا ئوخشاپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ ئۇچلۇك 7 بوغۇملۇق تېپىشماقلار شۇنداق. مەسىلەن: «چۆجە-خوراز، سېۋەتكە كىرەر، مېڭىپ بىر ھازا، تۇتۇلۇپ قالار.» (رەخ توقۇش ئۇرچۇغى)؛ «قىزغۇچ، ئاق، سەتەڭ، پەشتاقتا تۇرار، كۆڭلىي بەك دەرتلىك، تىنمايلا يىغلار» (شام). بۇ تېپىشماقلارنىڭ ئوبرازى جانلىق، توقۇلۇشى ئەپچىل، سۆزى ئاددى، ئاھاڭى جارانلىق بولۇپ، خەلق ئىجادىيىتىدىكى قىممەتلىك نەمۇنىلەردۇر.

تېپىشماق خەلق ئارىسىدىكى بارلىق ئەدەبىيات ژانىرلىرىدەك ئوخشاشلا جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ، بەزىبىر كونا شەيئى ۋە تۇرمۇش ھادىسىلىرى ھەققىدىكى تېپىشماقلار تەدرىجى يوقلىپ بارىدۇ. (مەسىلەن: «گۆرەگە قويۇلغان مال»، «تەختىراۋان»، «ھارۋىكەش»). بەزىبىر فېئودالىق قالاق ئاڭنى ئىپادىلەيدىغان تېپىشماقلار شاللاپ چىقىرىۋېتىلىدۇ. (مەسىلەن: «بۇت تەكچىسى»، «ئىشىك ئىلاھى،» «ئىسرىق ئوچىغى»). بەزى مۇرەككەپ (خەتلىك) خەت تېپىشماقلىرىمۇ، يېزىق ئىسلاھات مۇناسىۋىتى بىلەن خەنزۇچە خەتلەرنىڭ ئاددىلاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ئۇن-تىنسىز يوقۇلۇپ كەلمەكتە. (مەسىلەن: «شىر»، «تىجەش». «توز»). ئەمدى يېڭى شەيئى، يېڭى ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈدىغان تېپىشماقلار ئۇزلۇكسىز مەيدانغا كەلمەكتە.

ئازاتلىقتىن كېيىن جەمىيەتتە غايەت ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى، سوتسىيالىستىك يېڭى شەيئىلەر، پەن-تېخنىكىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرى ئۇزلۇكسىز مەيدانغا چىقتى، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا يېڭى تېپىشماقلارمۇ مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن: «يەيمەن دىسەڭ يىيىشكە بولۇر. كىيىمەن دىسەڭ كىيىشكە بولۇر، كولكىتىپقا يۆلەنگەندىلا، مەڭگۈگە

ئاشلىقنى تولۇر» (ئارزۇ)؛ «ئون كىچىك دوست، ئىككى بۆلەكتۇر، ئىناق ئۆتسىلا، قۇدرەت يۆلەكتۇر» (قول)؛ «كىچىك موزاي بەك ئالاھىدىدۇر، باغلام-باغلام بۇغدايىنى يەيدۇر، دېخان كۆرسىمۇ تەبەسسۇم قىلىپ، ئاياقلىرىدىن ئۇنچە ئالالايدۇ» (دان ئايرىش ماشىنىسى). بەزى ئەگ يېگى پەن-تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى، مەسىلەن: تېلېۋىزور، ئون ئالغۇ، كۇن ئوچىغى، ئېلېكترونلوق ھىساپ-لاش ماشىنىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى تىزلا تېپىشماقلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يېگى تېپىشماقلاردا كونا تېپىشماقلارنىڭ ئىسل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىندى ۋە ئۇ جارى قىلدۇرۇلدى. ئۇ خۇددى بىر ئەينەككە ئوخشاش يېگى جەمىيەتنىڭ قىياپىتىنى، خەلقنىڭ يېگى تۇرمۇشىنى، يېگى ئىدىيىسىنى ھەقىقى يوسۇندا ئىپادىلەپ بەرمەكتە.

يېگى تېپىشماقلارنى كونا تېپىشماقلارغا سېلىشتۇرغاندا، بۇلارنىڭ ئىدىيىۋي مەزمۇنى ئىلغار، ئەھمىيىتى تېخىمۇ زور؛ ئەدەبىي ئۇسلۇ-بىدىمۇ چوڭ راۋاجلىنىش بار. تۇزۇلۇشى تېخىمۇ ئاجايىپ، خۇسۇسىيىتى ئېنىق. خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشنىڭ بېيىشىغا ئەگىشىپ، تۇرلۇك تېپىشماقلارنىڭ مەزمۇنلىرىمۇ ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلىپ تولۇقلانماقتا. بۇرۇن پەقەت ئاز ساندىكى زىيالىلار ئارىسىدىلا تارقالغان خەت تېپىشمىغى، يەر ئىسمى، كىتاپ ئىسمى، كىنو ئىسمى ھەققىدىكى تېپىشماقلارمۇ خەلق ئارىسىدا كۇنسېرى تارقىلىپ بارماقتا. ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان جەمىيەت، باي، رەڭگا-رەڭ، تۇرمۇش خۇددى بىر مەڭگۇ قورىماس سۇزۇك بۇلاقتەك تېپىشماقلار ئۇچۇن زور مىقدارىدىكى تېمىلارنى يەتكۈزۈپ بەرمەكتە. يېگى تېپىشماقلارنىڭ ئۇزلۇكسىز مەيدانغا كېلىشى، خەلق ئەدەبىيات غەز-نىسىنى ئۇزلۇكسىز يەنمۇ بېيىتماقتا.

نىغمەت، ئەركىن تەرجىمىسى

本书根根上海文艺出版社，1980年7月第1版，1981年6月2次印刷本翻译出版。

بۇ كىتاپ شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 ـ يىل 7 ـ ئايدا نەشر قىلىنغان 1 ـ نەشرى، 1981 ـ يىل 6 ـ ئاي 2 ـ باسمىسىغا ئاساسەن، ماقالىلارنى جۇڭگو خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ تاللاپ ـ تەرجىمە قىلدۇرۇشى ئارقىلىق نەشر قىلىندى. ئەسلىدە ئالى مەكتەپلەرگە ئوقۇشلۇق قىلىنغان؛ تەھرىرلەش داۋامىدا بەزى باپلارنىڭ رەت نومۇرلىرى ئۆزگەرتىلدى.

خەلق ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمى بايان

جوۇ جىڭۇەن

•

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا 306№)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ھەللەنلەر باسمازاۋۇتىدا تىزىلدى
شىخۇ ناھىيىلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
دورمانى: 1168 × 850 mm 1/32 باسما تاۋىقى: 15.375
1985 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
1985 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M10098·945
تىراژى: 5,000 — 1
باھاسى: 1.32 يۈەن

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: رىزۋان تۇردى

书号：M10098·945
定价：1.32元